

ואתרשיבער אלמאנאך

1959-1960

ערועלאַנדישע פּעריאָדיקע פּאָליטישע זאַכען

J E V R E J S K I
A L M A N A H
1 9 5 9 — 1 9 6 0

Stampa
GRAFICKO PREDUZEĆE „SLOBODAN JOVIĆ“
Beograd, Stojana Protića 52

JEVREJSKI ALMANAH

1959 — 1960

SAVEZ JEVREJSKIH OPSTINA JUGOSLAVIJE

Urednici:
IVAN IVANJI
ALEKSANDAR LEVI
DOC. DR. ZDENKO LEVINTAL

Lektor:
VERA STOJIC

Nacrt korica:
ZIVKA PAJIC
akademski slikar
(crtež prema plaketi koja prikazuje Graciju Nasl)

STAMPANO U 1600 PRIMERAKA

IZDAVAC: SAVEZ JEVREJSKIH OPSTINA JUGOSLAVIJE, BEOGRAD, 7 JULA 71A.

SADRŽAJ*)

	Strana
Predgovor — — — — —	7
Dr BRANIMIR GABRICEVIĆ: Jevrejska općina u antičkoj Salonu — —	9
Prof. dr CECIL ROTH: Sarajevska Hagada i njen značaj u istoriji umetnosti	16
Prof. dr JORJO TADIĆ: Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi — — —	29
FÜLÖP GRÜNWARD: Mušl Fium, Jevrejin sa Rijeke — — —	54
Doc. dr ZDENKO LEVNTAL: Josef Ibn Danon iz Beograda — — —	59
Dr VUK VINAVER: O Jevrejima u Dubrovniku u XVIII veku — — —	65
Prof. dr MIROSLAVA DESPOT: Schabsel i Co. kao zakupnici staklane na zagrebačkom kaptolskom posjedu Varaždinske Toplice god. 1784—1786	79
Prof. dr LAVOSLAV GLESINGER: Zameteni tragovi — — — — —	94
BOZIDAR KOVACEVIĆ: O Jevrejima u Srbiji — — — — —	105
NIKOLA STANAREVIĆ: Avram Ozerović kao privredni političar — —	113
BOGDAN POPOVIĆ: O Teodoru Herclu — — — — —	116
ALEKSANDAR STANOJLOVIĆ: Tragedija banatskih Jevreja za vreme dru- gog svetskog rata — — — — —	129
Prof. BER MARK: Otoro Jevreja Poljske za vreme hitlerovske okupacije (1939—1944) — — — — —	137
MONI FINCI: Slučaj Aleksandra Šanija Salcbegera — — — — —	150
Prof. dr SAMUEL KAMHI: Svijetli likovi — — — — —	159
Prof. AVRAM PINTO: Dr Vita Kajon — — — — —	168
Dr ZVI ASARIA (HELFGOTT): Posle podviga kelnskih mazala — —	176
ARON ALKALAJ: Put u Izrael — — — — —	182
DUŠAN SINDIK: Muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije — — —	194
ALEKSANDAR LEVI: Naši horovi — — — — —	201

KNJIZEVNI DEO

IVO ANDRIĆ: Sećanje na Kalmija Baruha — — — — —	213
LIZA i OTO BIHALJI-MERIN: Ben Šan i paćenik lov — — — — —	216
GUSTAV CVIJAK: Iz dnevnika — — — — —	224
ZORA DIRNBACH: Iz pepela Feniks (radio-drama) — — — — —	227
DAVID FILIP: Tok velike reke — — — — —	250
LJUBIŠA JOČIĆ: Ne uspomene već život (pesma) — — — — —	257
IVKO JOVANOVIĆ: Jesen — — — — —	259
INA JUN-BRODA: Maika od Đakova (pesma) — — — — —	266
INA JUN-BRODA: Mržnja? (pesma) — — — — —	267
SIMHA KABILJO: Sudbinski kvartet (pesma) — — — — —	269
DANILO KIŠ: Für Juden verboten (odlomak iz romana) — — — — —	271
ZAK KONFINO: Mirenje — — — — —	277
ĐORĐE LEBOVIĆ: Sahrana počinje obično posle podne — — — — —	280

*) Radovi u istorijskom delu poredani su hronološki po temama, a u književnom delu azbučnim redom po autorima.

P R E D G O V O R

Pojava četvrtog toma „Jevrejskog almanaha“ nije samo nov dokaz vitalnosti male Jevrejske zajednice u Jugoslaviji i znak da su tri ranija almanaha naišla na dobar prijem, nego i rezultat niza vrlo pozitivnih činilaca. Dovoljno je samo baciti pogled na sadržaj ove knjige, pa da se dobije, makar i približna, slika o nastojanjima niza saradnika, naučnika, stručnjaka i amatera, koji su svi bili ispunjeni željom da dadu prilog istraživanju prošlosti Jevreja u jugoslovenskim zemljama, njihovog doprinosa materijalnoj i duhovnoj kulturi naših naroda, njihovih stradanja i — na kraju — napora da u našim danima, posle najteže katastrofe koja ih je zadesila, ponovo rade na obnovi svog kulturnog i društvenog života. Na jednoj svestranoj obnovi, novim oblicima aktivnosti koji su omogućeni povoljnom i stimulativnom atmosferom potpune građanske ravnopravnosti, razumevanja i bratske solidarnosti.

Kao i raniji, i ovaj „Jevrejski almanah“ ispunjen je naučnim, publicističkim i književnim radovima ne-Jevreja i Jevreja, domaćih i stranih autora. Redakcioni odbor je srećan što može ovog puta da objavi priloge nekolicine najeminentnijih naših i stranih stručnjaka, koji se prvi put pojavljuju na stranicama almanaha, pored radova onih saradnika koji su ostali verni ovoj publikaciji otkako se 1954 god. prvi put pojavila. Redakcija tim više žali što su izostali neki članci koji su već postali tradicijom, kao na pr. uobičajena sintetska retrospektiva, zatim studije naših prijatelja, poreklom Jugoslovena, koji sada žive u Izraelu, i dr.

Redakcija smatra nedostatkom što ovaj tom sadrži samo nekoliko priloga iz borbe jugoslovenskih Jevreja protiv fašizma. Veći broj studija iz ove oblasti je u toku i biće objavljen u sledećem tomu.

Pojava većeg broja mlađih autora, pored onih starije generacije, jeste jedna od odlika ovog almanaha. Ona nas ispunjava realnom verom da će se naučni i književni rad posvećen prošlosti i sadašnjosti jugoslovenskih Jevreja nastaviti i u budućnosti.

Redakcija

JEVREJSKA OPĆINA U ANTIČKOJ SALONI

U sklopu političko-administrativne organizacije koju su Rimljani početkom nove ere sproveli u Iliriku, provincija Dalmacija imala je posebno mjesto i značenje. Obuhvatajući veoma prostrano područje od Raše u Istri do Morave te od mora do linije koja ide Kupom pa onda nešto južnije od Save, snabdjevena prirodnim lukama istočne jadranske obale i povezana cestovnom mrežom od mora pa do granica imperije na Dunavu, — takva i tolika Dalmacija predstavljala je bogatstvom svojih šuma, rudnih ležišta i stočarsko-poljoprivrednih proizvoda vrlo važnu geografsko-stratešku i ekonomsku bazu ondašnjeg rimskog carstva. Da bi se što efikasnije koristili kapaciteti u rudnicima, u razvijenoj robovlasničkoj manufakturi i u trgovini, Dalmacija je u to vrijeme bila veoma privlačan punkt, u koji se u toku prva četiri stoljeća nove ere konstantno vršio demografski priliv iz čitavog carstva, posebno pak s helenističkog Istoka. Brojni epigrafički (a i drugi arheološki) nalazi svjedoče da je veliki broj orijentalaca (Siraca, Egipćana i dr.) bio razasut po čitavoj provinciji, a da su neki trgovački emporiji na dalmatinskoj obali — posebno i u najvećoj mjeri Salona — imali, što se tiče etničkog sastava njihova stanovništva, u punom smislu kosmopolitski karakter.

S obzirom na navedenu kompleksnu etničku situaciju, postavlja se pitanje da li je u antičkoj Dalmaciji bilo i Jevreja, odnosno da li ih je bilo toliko da su u Saloni, glavnom gradu provincije, mogli predstavljati zapaženu i relativno brojnu etničko-religioznu organizaciju.

U jednom svom radu F. Bulić je 1927. god. ukazao na antičke jevrejske spomenike u Dalmaciji te pretpostavio mogućnost postojanja i posebnog jevrejskog groblja u Saloni¹. Kao materijalnu podlogu takvoj pretpostavci Bulić je istom prilikom publicirao odlomak antičkog sarkofaga, na kome se sačuvao prikaz sedmerokrakog kandelabra (menora). S obzirom na to da se taj odlomak našao na Otoku u Solinu, u neposrednoj blizini mjesta gdje su pronađeni dijelovi natpisa sa sarkofaga hrvatske kraljice Jelene (X st.), Bulić je izrazio mišljenje da bi se sistematskim iskopavanjima na tom području ušlo možda u trag antič-

kom groblju jevrejske općine u Saloni. Međutim, do istraživačkih radova u tom smislu do sada nije došlo.

Postojanje jevrejskog groblja u Saloni Bulić je pretpostavljao ne samo na temelju navedenog dijela sarkofaga nego i po interpretaciji jednog veoma poznatog natpisa, kakvu je još 1878. god. dao G. B. De Rossi². Radi se, naime, o natpisu iz starokršćanske nekropole Manastirine u Solinu, u kojem se kaže da je „curator rei publicae salonitanae“ Flavius Theodatus pokopao za vrijeme konzulovanja Antoninova (tj. god. 382.) svoga sina Peregina „in lege sancta christiana“, čime je htio kazati „in coemeterio legis sanctae christianae“, u groblju svetog zakona kršćanskoga (svete vjere kršćanske). Odmah nakon što je natpis bio publiciran, De Rossi, koji je bio i ostao neprikosnoveni autoritet za pitanja iz arheologije i historije ranog kršćanstva, pomislio je na mogućnost da je tada u Saloni postojala i jevrejska vjerska općina sa svojim posebnim grobljem. Zašto? Zato jer Flavius Theodatus naglašava da je svog sina pokopao „in lege sancta christiana“, a taj je izraz — uočava De Rossi — stvoren po izrazu „in lege iudaica“, kojim su Jevreji nazivali svoju vjeru. Prema tome — mislio je De Rossi, a poslije njega i Bulić — moralo je u antičkoj Saloni postojati posebno jevrejsko groblje, „coemeterium legis iudaicae“, prema kome je sa strane kršćanske općine stvoren izraz „coemeterium legis christianae“ da bi se jedno groblje razlikovalo od drugoga.

Polu stoljeća poslije nego što je De Rossi iznio navedeno svoje mišljenje, R. Egger je raspravljao o istom natpisu³ i nije bio sklon da prihvati navedenu interpretaciju i zaključke koji iz nje slijede. On je naprofitv smatrao da je izraz „in lege sancta christiana“ stvoren kao antiteza prema „in lege ariana“⁴. Eggerovom mišljenju priključio se i E. Dyggue⁵, koji je u Saloni otkrio — kako se općenito prihvaća — arijansku baziliku s baptisterijem, a izrazio uvjerenje da je ušao u trag i arijanskom groblju neposredno uz jugozapadne bedeme grada.

Bez obzira na to što bi se moglo diskutirati o tome da li je u drugoj polovini IV st., dakle u vrijeme kad je nastao natpis „in lege sancta christiana“, postojala u Saloni arijanska vjerska općina⁶, bit će ipak mnogo vjerovatnije da je izraz „in lege christiana“ nastao kao antiteza izrazu „in lege iudaica“, jer se antitezom „lex christiana-lex ariana“ ne bi postigla željena diferencijacija, budući da su i arijanci kršćani⁷.

Egger i Dyggue zasnivali su svoje mišljenje na primjedbi da se postojanje jevrejske općine s posebnim grobljem u Saloni ne temelji na čvrstim historijskim odnosno arheološkim činjenicama. Predmeti jevrejskog karaktera, koje je opisao Bulić, su suviše malobrojni a da bi — prema uvjerenju spomenute dvojice istraživača — mogli dokazati postojanje čitave etničko-vjerske organizacije u Saloni. Pitanje bi ostalo nerješeno, da se nije u posljednje vrijeme pronašao jedan natpis koji nedvojbeno govori u prilog Bulićevoj pretpostavci da je u antičkoj Saloni postojala zapažena jevrejska općina, koja je vjerovatno imala i svoje posebno groblje.

Godine 1954., prilikom izgradnje lokalnog puta neposredno na sjever od crkvice sv. Nikole, pronađeni su grobovi iz srednjeg vijeka,

kojima su kao materijal za gradnju poslužili djelomično antičke ploče s natpisima. U toj funkciji pronađene su i dvije, koje donosimo na slici⁸.

Na jednoj od njih sačuvao se ovaj dio natpisa:

RAMSIQV
ERITHABE
QVITQVIT
IVELCRISSI
COLENTE
QVISQVE
RINONVV
DEBET

a na drugoj:

SCIAREVOLV
ATANVMINA
ANISIVEIVDE
SMANISVNVS
QVOTSIBIFI
FACERENON

Oba fragmenta su pripadala istoj natpisno-sadržajnoj cjelini, ali pri njihovom spajanju i čifanju proizlaze veoma čudne anomalije. Na de-

snom fragmentu sačuvano je šest, a na lijevom osam redaka. Pošto se radi o završnom dijelu natpisa, proizlazi da se posljednji redak desnog fragmenta nastavlja na pretposljednji onog lijevog, tako da se riječju DEBET (posljednji redak lijevog fragmenta) završava natpis. Kad se na taj način spoje oba komada, onda završni dio natpisa glasi:

„unus quisque... quot sibi fieri non vult... facere non debet“ (nitko ne smije drugome činiti ono što ne želi da drugi njemu čini). Radi se dakle o jednoj moralnoj maksimi, koja je dobro poznata u latinskoj epigrafici. Međutim, na taj način spojeni fragmenti ne daju suvisli tekst u gornjem dijelu natpisa. Ako se pak spoje prvi reci oba fragmenta, onda je završni dio poremećen, ali zato gornji dio daje suvisli tekst i smisao, koji se u raznim varijantama vrlo često susreće na antičkim i kasnoantičkim natpisima:

„... si quis exasciare voluerit habeat irata numina quitquit... ani sive ludei vel cristiani...“ (u slobodnom prijevodu: neka se bogovi srde na one koji bi povrijedili ovaj grob, bili to... ani, ili Judejci ili kršćani...). Jasno je da naš natpis spada u kategoriju brojnih epigrafičkih spomenika kojima je cilj da svojim tekstom upozore na moralne (a više puta i materijalne) sankcije u slučaju da netko povrijedi grob. No, na koji je način došlo pri klesanju natpisa do spomenute anomalije, nije potpuno jasno. Alvaro D'Ors pokušao je na plauzibilan način dopuniti otučeni dio natpisa i objasniti kako je došlo do anomalije⁹. On smatra da je klesar imao pred sobom predložak teksta razdjeljen u dva dijela s tim da ga ukleše na dvjema pločama, koje su morale stajati jedna uz drugu.¹⁰ Međutim, klešući najprije na jednoj, pa onda na drugoj, a ne razumijevajući što piše, preskočio je par redaka: na lijevoj strani jedan, a na desnoj dva. Evo D'Ors-ove dopune s oznakom preskočenih redaka u zagradama:

(.	sepulturam nost-)
ram si qu(is	ex)asciare volu-
erit. Habe(ant	ir) ata numina
quitquit (con	tra hoc fece
(rint sive pa)	(g)ani sive lude
i vel Criss(t)i(a)	(ni quoquo modo)
colente(s su	o)s mani(e)s: unus
quisque (ho	mo) quot sibi fi(e)
ri non vu(lt	id) facere non
debet.	

Kako vidimo, tri su vjerske skupine na koje se natpis obraća da poštuju nepovredivost groba. To su ludei, cristiani i još jedni, kojima se od imena sačuvao jedino nastavak „ani“. Očito je prema tome da je u antičkoj Saloni morala postojati organizirana jevrejska općina, jer inače ne bi imalo nikakva smisla da bude istaknuta u jednom natpisu koji je — bez obzira da li ga je dao uklesati neki pojedinac ili kolektivno tijelo — imao javni karakter.

Za datiranje našeg natpisa od bitne je važnosti — kako ćemo vidjeti — identificiranje pripadnika prve vjerske skupine, kojih se je ime sačuvalo samo u završnom dijelu. Za razliku od moje nadopune „pagani“, kako je publicirano u *Atti del III Congresso Internazionale di Epigrafia greca e latina*¹¹, a za kojom se je poveo i D'Ors, sada odlučno plediram za ROMANI, što sam u stvari kao varijantu bio predvidio i za publikaciju spomenutog međunarodnog kongresa za grčku i rimsku epigrafiju. Međutim, ta varijanta stajala je u bilješci koja, kao i ostale bilješke uz tekst, nije tiskana.

Zašto sada plediram za nadopunu ROMANI, i koje su praktične posljedice takve leksijske varijante u sklopu interpretacije čitavog natpisa?

Formula zaklinjanja na našem natpisu (*habeant irata numina*) izrazito je politeistička i u skladu je s tradicijama rimske epigrafike. Budući da bi i Judejci i kršćani, u slučaju da su oni koncipirali natpis, bili upotrebili neku drugu, njima svojstvenu formulu zaklinjanja, za što postoje toliki primjeri¹², očito je da je duh teksta na našem natpisu bio koncipiran od pripadnika one prve skupine, koja je bez sumnje bila politeistička. Ta je grupa u doba sastavljanja natpisa sigurno bila društveno uglednija od ostale dvije pa je zato prva i spomenuta. Isto tako okolnost da su Judejci spomenuti prije kršćana, u skladu je sa službenim rimskim stavom III stoljeća, što se vidi, na primjer, po sačuvanom podatku o vjerskoj politici Aleksandra Severa, koji „*Judaeis privilegia reservavit, christianos esse passus est*“.¹³ To je također važan elemenat za datiranje natpisa, jer od drugog ili trećeg decenija IV stoljeća takav redoslijed ne bi bio realan.

Ako su, dakle, pripadnici prve skupine koncipirali tekst natpisa, onda je isključeno da bi oni sami sebe nazvali PAGANI, budući da je to izraz koji su za sljedbenike starih rimskih vjerskih tradicija stvorili kršćani, i to ne prije svoje pune političko-kulturne afirmacije. Tada je naime kršćanstvo bilo religija urbanog stanovništva (u njegovoj većini), a ostaci politeističkih tradicija postali su sinonim od civilizacije izoliranog ruralnog elementa (*pagus-selo, paganus-seoski*). Takvo stanje stvari tačno reproduciraju juridičke formulacije na početku V st. kada se najprije spominju kršćani kao vladajuća religija, zatim Judejci pa tek onda „pagani“.¹⁴

Ako, prema gore navedenom, isključimo mogućnost da su pripadnici prvospomenute (najuglednije) vjerske skupine na našem natpisu mogli sami sebe nazivati „pagani“, onda preostaje jedino da je na oštećenom mjestu stajalo ROMANI. Taj izraz obuhvata sljedbenike starih rimskih vjerskih tradicija i možemo mu naći odgovarajuće analogije i potvrde u literarnim izvorima, koji svojim slovom i duhom konteksta suprotstavljaju službenu rimsku religiju novim religioznim pokretima, u prvom redu kršćanstvu. Vrlo lijep i uvjerljiv dokaz u tom smislu nalazimo u ediktu cara Valerijana iz god. 257., gdje se kaže: „*qui Romanam religionem non colunt, debere Romanas caeremonias recognoscere*“.¹⁵ Ako je, prema tome, „Romana religio“ službena rimska religija suprotstavljena na citiranom mjestu kršćanstvu (jer se gornji tekst odnosi na

ispitivanje biskupa Ciprijana sa strane rimskog upravnog činovnika), i ako su „Romane caeremoniae” kulturna praksa te službene religije, onda je logično da se i sljedbenici te službene religije nazivlju ROMANI.

Takva dopuna imena prvospomenute vjerske skupine u našem natpisu omogućuje i precizniju njegovu dataciju, odnosno vrijeme kad se u Saloni spominju Judejci kao zapažena etničko-vjerska skupina. Poređak „ROMANI — IUDEI — CHRISTIANI” odgovara u svakom slučaju periodu kad kršćanstvo još nije bilo izborilo punu afirmaciju. S druge opet strane brojniju i organiziranu kršćansku općinu u Saloni ne možemo, prema rezultatima nauke, pretpostaviti prije posljednja dva decenija trećeg stoljeća, s obzirom na to da je prvi episkop salonitanske kršćanske općine, Domnio, stradao u vrijeme Dioklecijanova progona, dakle u prvim godinama IV stoljeća. Znači, dakle, da je naš natpis nastao pod konac III ili u početku IV stoljeća, pa u to doba treba smjestiti dokumentirano postojanje jevrejske općine u antičkoj Saloni.

BILJEŠKE

1) F. Bulić: Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XLIX, 116—124). Bulić je ukazao na ove predmete koji su sigurno jevrejskog karaktera: a) natpis iz Senja u kome se spominje Aurelije Dionizije, Judejac iz Tiberijade, otac triju sinova (CIL III, 10055); b) dragi kamen (ahat) s natpisom $\text{I}\omega\delta\epsilon\text{...}\text{Α}\lambda\omega\epsilon$ "Αδωνς" nađen negde u Bosni, a čuvan u sarajevskom Zemaljskom muzeju (CIL III, 14339); c) okrugli amuletni pri-vjesak iz žućkaste staklene paste, nađen u Solinu, s prikazom kandelabra sa sedam ručica (menora) i roga za ulje (Keren apuh); d) glazena svjetiljka, na kojoj je prikazan kandelabar sa sedam ručica (menora), nađena kod Benkovca; e) odlomak sarkofaga s prikazom menore nađen u Solinu.

Osim arheoloških nalaza na koje ukazuje Bulić bilo bi korisno izvršiti detaljnu i stručnu analizu ličnih imena, koja se javljaju na epigrafičkim spomenicima iz Solina. U tom smislu upozorio bih već sada na ime SABATIA, koje se javlja nekoliko puta na kršćanskim natpisima stare Salone (CIL III 9588, 9612). Iako se radi o osobama koje su bile kršćanske, njihovo ime indicira na jevrejski ambijent iz kojeg su potekle, kao što je za jedan slučaj s istim imenom u Lyonu istakao J. Carcopino (*Le mystère d'un symbole chrétien*, p. 30—31).

2) *Bulletino di archeologia christiana*, fasc. III, p. 100 ss.

3) *Forschungen in Salona II. Der altchristliche Friedhof Manastirine*, S. 83—84.

4) Za postojanje izraza „lex ariana” Egger navodi primjer „oppidum Arianae legis”, kojim se izrazom naziva panonski grad Mursa (na mjestu današnje Osijeka), poznati centar arijanstva, zatim „clericus legis Gothorum”, što je bez sumnje isto kao da je rečeno „clericus legis Arianae”.

5) E. Dyggue, *History of Salonitan Christianity*, p. 56.

6) Arijska bazilika s baptisterijem koju je otkrio Dyggue potiče sa konca V stoljeća, dakle iz vremena kad su Salonom vladali Istočni Goti koji su, kao što je poznato, bili arijanci. Međutim natpis s izrazom „in lege sancta christiana” datiran je godinom 382. Da li je pak u IV stoleću postojala u Saloni arijska općina, o tome nemamo nikakvih historijskih dokaza. Indiciji bi prije govorilo u protivnom smislu.

7) Kao antiteza pojmu „lex Ariana” došao bi rije u obzir „lex catholica”, jer je takav izraz za ortodoksnu crkvu vrlo čest u Saloni.

8) O spomenutom nalazu, odnosno o natpisu na njima, referirao sam u septembru 1957. godine u Rimu u povodu III Internacionalnog kongresa za grčku i latinsku epigrafiju, te je taj moj referat objavljen pod naslovom „Una nuova iscrizione salonitana” u publikaciji tog kongresa (*Atti del III Congresso Internazionale di epigrafia greca e*

latina, Roma 1959). Interpretacija natpisa, koju izvodim u ovom članku, nema karakter reprodukcije onoga što je objavljeno u spomenutoj publikaciji kongresa nego donosi nove momente, koji su — kao što će se vidjeti iz daljnjeg izlaganja — bitni za razumijevanje teksta i dataciju spomenika.

9) *Studia et documenta historiae et iuris* XXV, p. 481—482 (Romae, Pontificia universitas Lateranensis)

10) Zašto se je prišlo neobičnom postupku da se jedinstveni tekst kleše na dva kamena — na to nije moguće dati siguran odgovor. Možda je tekst bio predugačak, a zbog nepoznatih nam okolnosti nije bilo moguće pribaviti natpisnu ploču na kojoj bi stao čitavi tekst.

11) Vidi bili, 8.

12) Najljepši i najpotpuniji primjer jevrejske formule zaklinjanja na antičkim (grčkim) nadgrobnim spomenicima publiciran je u *Bulletin de correspondance hellénique* XXVII, p. 262, n. 4.

13) Lampr. Alexander Severus 22.

14) *Cod. Theod.* XVI. 10,24; "...hoc Christianis, qui vel vere sunt, vel esse dicuntur, specialiter demandamus, ut Iudeis ac Paganis in quiete degentibus..."

15) Hartel, *Cyprianj opera* T. I. p. CX.

SARAJEVSKA HAGADA I NJEN ZNAČAJ U ISTORIJI UMETNOSTI

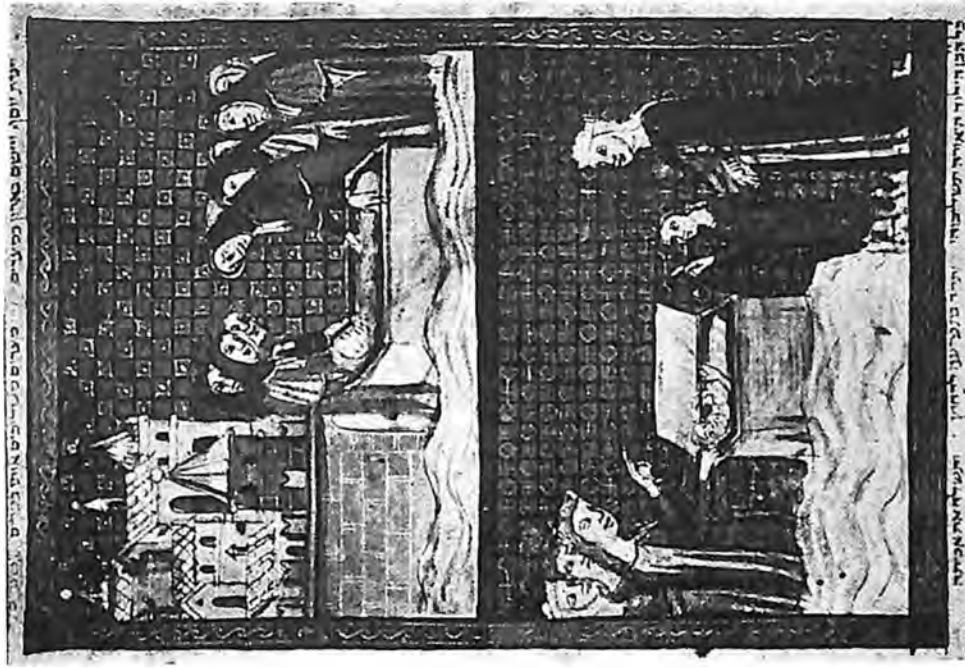
Najveće blago Zemaljskog muzeja u Sarajevu je čuveni iluminirani hebrejski kodeks Hagada (obredna knjiga za domaću službu uoči Pashe po jevrejskom predanju), koji je poznat širom sveta kao Sarajevska Hagada. Ona je značajna ne samo po svojoj vanrednoj lepoti nego i zbog svetlosti koju baca na istoriju ukrašavanja hebrejskih rukopisa, na tradiciju biblijskih ilustracija među Jevrejima u srednjem veku i na srednjovekovnu veštinu opreme knjiga uopšte.

Nije potrebno osvrutati se sada na problem, o kojem se mnogo raspravljalo, da li su u klasičnoj starini postojali iluminirani hebrejski rukopisi; ima jakih razloga za verovanje da jesu, ali stvarni primerci nisu sačuvani. Još u desetom veku počeli su da se pojavljuju bogato ukrašeni hebrejski biblijski rukopisi u muslimanskom svetu, ali na njima nije bilo tragova iluminacija u strožem smislu, tj. takvih koje bi sadržavale prizore sa ljudskim figurama. Najstariji takvi primerci u hrišćanskoj Evropi, koji sada postoje, potiču, kako izgleda, tek iz trinaestog ili možda s kraja dvanaestog veka. To naravno ne znači da su takva dela bila nepoznata pre tog perioda, jer usled zbivanja u jevrejskoj istoriji procenat upropašćenih i uništenih hebrejskih rukopisa bio je naročito velik, dok tehnički nivo i obrada ovih rukopisa ukazuju na dug prethodni razvoj.

Pashalna Hagada — za veoma omiljen domaći obred, koji se ne obavlja u sinagogi pa se stoga ni sama Hagada ne podvrgava istim zabranama kao i sinagogalni kodeksi; mala po obimu i stoga pogodna za kaligrafsko ili slikovno dopunjavanje, koje se naročito dopada ženama i deci, a ne samo naučnicima pobožno udubljenim u pojedinosti teksta — bila je očevidno predmet naročitog ukrašavanja. Najraniji primerci nađeni su u fragmentima u kairskom Genizahu, na kojima su propisani delovi koji govore o hlebu bez kvasca i gorkoj travi — dve bitne crte pashalnog obreda — ukrašeni stilizovanim slikama ovih predmeta. Ova odlika postala je otada opšta, i formalno ili dekorativno tumačena je u mnogim drugim kodeksima, potpuno ili delimično iluminiranim, uključujući kodeks koji nas ovde naročito interesuje.

leđnu ornamentalna strana

*Misirci sahranuju Josifa
 Faraonou kćerka spašava Mojsiju iz Nila*

Od tog vremena tradicija ukrašavanja pashalne Hagade razvijala se izdašno i neprekidno, a posle pronalaska štamparije zadržana je u nizu veoma lepo ilustrovanih izdanja u Pragu, Mantovi, Veneciji, Amsterdamu itd. kao i u arhaičnim rukopisnim izdanjima u sedamnaestom i osamnaestom veku pa sve do naših dana. Broj postojećih iluminiranih srednjovekovnih kodeksa Hagade, pisanih pre šesnaestog veka, verovatno premaša sve druge vrste hebrejskih ukrašenih rukopisa, izuzev Biblije. Oni potiču iz mnogih zemalja i u nekim slučajevima potpuno su individualni, pokazujući lične naklonosti prepisivača ili ukrasivača, izuzev izvesnih pojedinosti (kao što su gore pomenute) u kojima se težilo da se sačuva tradicija. Tako, na primer, Darmštatska Hagada (reprodukovana u boji, jedan od malog broja hebrejskih rukopisa srednjeg veka koji je opšte pristupačan proučavanju u ovom obliku) sledi od početka do kraja svoj sopstveni stil i formu i predstavlja značajan dokaz originalnosti i sposobnosti svog tvorca, prepisivača (koji je možda radio i ukrase), Izraela b. Meir Jaffe iz Hajdelberga. Prilično znatno delo prepisivača i ukrasivača Joela (Phoebus) ben Simeona, koji je radio u Nemačkoj i severnoj Italiji polovinom petnaestog veka, pokazuje, kao što se može očekivati, mnoge konstantne pojedinosti, ali one su više lične nego tradicionalne prirode. Svakako je jedinstvena druga nemačka Hagada, sada u Bezael-muzeju u Jerusalimu, u kojoj su likovi u iluminacijama prikazani sa ptičjim glavama (izuzev kad su u pitanju ne-Jevreji, koji su, paradoksalno, predstavljeni kao obični smrtnici), čime je, naivno, donekle izbegnuta tradicionalna zabrana prikazivanja ljudskih bića.

Ostavljajući po strani ova individualna dostignuća, među postojećim kodeksima Hagade evropskog porekla javljaju se dve glavne grupe ili vrste — jedna je severna ili aškenaska (tačnije, nemačka), a druga južna ili sefardska (tačnije, provansalska ili španska), od kojih je Sarajevska Hagada najlepší primerak druge grupe.

Prvu grupu predstavlja Druga nirnberška Hagada (kako je nekad bila poznata) koja je ranije bila MS. 7121 u nemačkom Narodnom muzeju toga grada, a sada se nalazi u Schocken-biblioteci u Jerusalimu; Cod. Heb. 1333 u Narodnoj biblioteci u Parizu, i Jahuda Hagada (nazvana po imenu ranijeg vlasnika), koja je sada u Bezael muzeju u Jerusalimu. Ima još nekih (npr. Codex de' Rossi 958 u Parmi i M. S. Sassoon 511 u Letchworth-u) koje imaju izvesne istovetne osobine, ali se ne mogu smatrati kao sastavni delovi grupe. Ovi rukopisi su iluminirani u punom smislu reči; tj. ceo tekst, skoro od početka do kraja, praćen je crtežima u boji, uglavnom na marginama, koji ilustruju i razrađuju tekst, a njihovo značenje je po pravilu prikazano neskladnim stihovima. Tri posebna cirklusa slede jedan za drugim u pogledu predmeta. Prvi slika uvodne pashalne ceremonije, uključujući spremanje hleba bez kvasca; drugi ilustruje tekst same Hagade, zajedno sa nizom događaja iz Mojsijeva života kako su poznati u jevrejskom predanju; treći, koji obuhvata završni deo službe (posle ritualnog obeda), čija je sadržina više liturgijska nego narativ-

na, ilustruje živote patrijaraha i drugih biblijskih ličnosti, i završava se dolaskom Mesije. Nekoliko prizora nižu se jedan za drugim na marginama sa strane i pri dnu svake duple stranice, tako da umetničku jedinicu sačinjava pre uvod nego folio. Delo je izrađeno živo, ali ne umetnički; to je narodna umetnost, mada ponekad veoma izveštačena. Konceptija je u skladu sa opštom tradicijom aškenaske ili nemačko-jevrejske opreme knjiga, koja se — pošto nije trpela uticaj islamskih ikonoklasta, čije se dejstvo osećalo kod španskih Jevreja čak i posle prestanka islamske dominacije (kao što će se videti niže) — velikim delom oslobodila tradicionalnih ustezanja od prikazivačke umetnosti. U tim aškenaskim Hagadama predstave ljudskog oblika javljaju se u stvari skoro na svakoj stranici.

Sasvim je različita tradicija grupe španskih iluminiranih Hagada kojom ćemo se ovde naročito pozabaviti. Kod njih se više oseća težnja da se sam tekst iskiti nego da se iluminira u pravom smislu, mada se kod većine njih susreću i iluminacije teksta u različitom broju. S druge strane, glavni ukrasi, koji svi ili skoro svi ilustruju biblijsku priču, nisu spojeni sa tekstom, nego su obuhvaćeni zastavicama, ponekad po dva na stranici, ponekad po četiri (karakterističan postupak koji je verovatno počeo da se primenjuje u Francuskoj krajem dvanaestog veka, a odatle se proširio dalje). Štaviše, u ovim rukopisima oni su svi grupisani zajedno na prvim stranama (odnosno ponekad na poslednjim). Otuda predstavljaju takoreći slikovnu dopunu koja je umetnički sasvim odvojena od teksta i samo labavo povezana sa predmetom. Bilo bi moguće odvojiti te stranice od kodeksa a da se niu koliko ne pokvari očevitna celina rukopisa. Zaista, ima niz rukopisa Hagade u tesnoj vezi sa ovima u pogledu tekstualnog dela, koji su možda prvobitno imali ilustrovan dodatak, a koji je sada izgubljen.

Iz grupe rukopisa o kojima je reč, meni su poznati sledeći:

1) Sarajevska Hagada, u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Ovaj najčuveniji iluminirani hebrejski rukopis iscrpno su opisali D. H. Müller i J. von Schlosser u bogato ilustrovanom standardnom delu „Die Haggadah von Sarajevo“ (2 sveske, Beč, 1898); izbor reprodukcija u boji sa predgovorom S. Radojčića objavljen je u Beogradu 1953. Ono što izlažem na narednim stranicama zasniva se velikim delom na beleškama koje sam napravio kad mi je prilikom posete Sarajevu oktobra 1959. bila pružena mogućnost da pregledam ovo značajno delo.

2) MS. 422 iz zbirke Kaufmann u Orijentalnoj biblioteci Mađarske akademije nauka u Budimpešti („The Kaufmann Haggadah“). Nju je sada kao faksimil u boji reprodukovalo izdavačko preduzeće Akademije i prpratilo znalački rađenom monografijom Aleksandra Scheibera (Budimpešta, 1957).

3) Britanski muzej, MS. Add. 27210: cf. Margoliouth, „Catalogue of Hebrew and Samaritan MSS in the British Museum“, II, 200-2 (N. 607); R. Višnicer (Wischnitzer-Bernstein) u časopisu „Jewish Quarterly Review“, n.s. XIII. 204 ff. (kao i za rukopise koje ćemo pomenuti odmah niže); i J. Leveen, „The Hebrew Bible in Art“ (London, 1944), str. 99-104 sa četiri strane reprodukovane ibid., bakrorezi XXXI i XXXII. U ovom

divnom rukopisu, verovatno najlepšem od svih po obradi ovog dela, iluminirane strane koje prethode tekstu podeljene su u četiri pravougaona polja, a na svakom od njih nalazi se posebna scena izrađena na zlatnoj podlozi, u stilu koji veoma podseća na rad ukrasivača Pariske škole trinaestog veka; prikazuju biblijsku priču od poslednjeg dana Stvaranja sveta do Izlaska. Međutim, nema nikakvih minijatura u samom tekstu liturgije.

4) Britanski muzej, MS. Or. 2884 (Catalogue, II. 197-8, n. 608). Prilično neskladne biblijske iluminacije na fol. 1^r—17^v, ovoga puta po dve na stranici, isto tako počinju sa stvaranjem Adama i završavaju se pripremama za Pashu (traženje i sagorevanje kvasca); ima takođe dve iluminacije na celoj strani u tekstu.

5) Hebrew MS. 6. u Biblioteci John Rylands u Mančestru.

6) Britanski muzej, MS. Or. 1404 (Catalogue, II. 198—200). Biblijske iluminacije na fol. 1^r—7^v, po dve na stranici, počinju sa Mojsijem kraj zapaljene kupine i završavaju se prikazivanjem pashalne službe. Ovaj rukopis, kao što ćemo videti, veoma je sličan u nekim detaljima (naročito početni ukrasi) sa Rylandsovom Hagadom i očevidno je kopiran sa nje, mada verovatno ne potiče iz iste radionice.

7) Britanski muzej MS. Or. 2737 (Catalogue, II. 200-2). U ovom rukopisu biblijske iluminacije na celoj strani, naivne ali vrlo privlačne, nalaze se na fol. 62^r—93^v, tj. tek na kraju teksta; prikazuju istoriju Izlaska i počinju sa ropstvom u Egiptu a završavaju se sa pripremanjem za Pashu, ovde datim sa znatno više detalja nego u drugim rukopisima iz ove serije (deset bakroreza od svega trideset, ili trećina ukupnog broja). Međutim poslednje četiri minijature, svakako stavljene na pogrešno mesto, vraćaju se na priču o prinošenju Isaka na žrtvu. Pored toga tekst je praćen jednom minijaturom na celoj strani i sa nekoliko ukrasnih crteža. Ovaj rukopis je formata osmine tabaka i verovatno iz petnaestog veka — u svakom slučaju je nešto kasniji i manji po obimu nego ostali rukopisi iz ove serije, koje on podražava na svesnoj razdaljini (naročito MS. 2884); to je dakle nov sastav prema starim uzorcima, pre nego kasni rad u istoj tradiciji.

8) Univerzitet u Bolonji, MS. 2559: Hagada (nepotpuna) spojena sa molitvenikom: cf Sergio J. Sierra; „Hebrew Codices with Miniatures belonging to the University of Bologna“, „Jewish Quarterly Review“, n.s. XIII (1953), 229—43.

9) Privatno vlasništvo, Jerusalem (ranije zbirka L. Pollack, Rim): cf. članak M. Narkiss-a, preštampano iz „Ha-Aaretz“, 26. mart 1956.

10) Biblioteca Palatina, Parma, MS. 2411 (= Codex de' Rossi, 1107): cf. E. Munkácsi, „Miniatürmüvészet Italia könyvtáráiban héber kódexek“, str. 71. Prema obaveštenjima koje sam dobio od M. M. Metzger-a o ovom kodeksu, u njemu (ako je potpun) ima manje ilustracija, stara tradicija je očevidno iščezla; obrada je vrlo slična B. M. MS. Or. 2884.

Sve Hagade iz grupe koju razmatramo su približno istog porekla. Kad su naučnici prvi put obratili pažnju na Sarajevsku Hagadu, krajem prošlog veka, bilo je nezvesnosti o njenom poreklu, ali sada se

sa sigurnošću može reći da su kaligrafija kao i tradicija primenjena u ritualu bez ikakve sumnje sefardske — tj. potiču iz Španije ili neposredno susednih oblasti, kao što su Portugalija ili Provansa. Ranije se verovalo da su je možda izradili španski izgnanici u inostranstvu, npr. u južnoj Italiji. Ali u vreme kad je rukopis napisan nisu postojale takve kolonije izgnanika, mada se naravno ne može nikad pozitivno tvrditi da neki anonimni prepisivač ili umetnik nije obavio poneki određeni posao izvan svoje postojbine. S druge strane, ima izvesnih razloga za verovanje da ova serija sefardskih Hagada ne potiče u stvari sa Iberijskog poluostrva nego iz Provanse, koja je u srednjem veku bila kulturno i jezički bliža Španiji nego Francuskoj, a u jevrejskom životu tešnje povezana sa sefardskim (španskim) nego sa aškenaskim (francusko-nemačkim) Jevrejstvom; hebrejska kultura ove oblasti bila je više humanistička nego talmudska, liturgija je u glavnim linijama bila vavilonskog (tj. sefardskog) tipa. U liturgijskim dodacima nekih Hagada iz serije koju ovde proučavamo ima raznih elemenata koji, izgleda, ukazuju specifično na Provansu kao mesto porekla. Na primer, u Sarajevskoj i u Rylandsovoj Hagadi nalaze se između ostalih dve himne koje su karakteristične za provansalski obred i koje se javljaju u Comtat Venaissin-u sve do prošlog veka. Što je još značajnije, ove Hagade sadrže i naročitu himnu za subotu pre Pashe, kad se taj dan poklapa sa katoličkom Velikom subotom, a koja govori o prinudnoj segregaciji Jevreja u ovo vreme hrišćanske verske godine. I ova himna, kasnije sačuvana samo u obredima Avignona i Carpentras-a, ima izvesne zanimljive varijante koje govore o tradicionalnom kamenovanju Jevreja od strane gomile u to doba; autor je provansalski pesnik Isak ha Šeniri (tj. sa brda Ventoux iznad Carpentras-a), koji je bio poznat u prvoj četvrti trinaestog veka. Stoga izgleda da postoji izvestan razlog za pretpostavku da rukopis Rylands, kao i drugi iz ove serije, potiču iz ove oblasti, sa kojom je tradicija sefardske iluminirane Hagade bila naročito čvrsto povezana. To je osobito zanimljivo s obzirom na očevidan francuski uticaj u najranijim radovima iz ove serije, B.M.MS. Add. 27210, i neke druge manje značajne odlike koje izgleda ukazuju na sličnost sa Severom. Ako nisu provansalskog porekla, ovi rukopisi verovatno potiču pre iz Aragona nego iz Kastilje, — to potkrepljuje i činjenica da se na jednoj od vanredno lepih početnih stranica Sarajevske Hagade nalazi jasno utisnuto nešto što izgleda da je grb grada Barcelone.

Serija rukopisa španskih Hagada koju proučavamo može se podeliti u dve kategorije. Prva, koju predstavljaju Sarajevska Hagada, B.M.MS. Or. 2884, B.M.MS. Add. 27210 i nezavršeni MS. Pollack, sada u Jerusalimu, započinje niz ilustracija sa Postanjem i nastavlja do Izlaska (Sarajevska, koja u izvesnom pogledu spada u posebnu kategoriju, ide do kraja Pete Mojsijeve knjige i prikazuje nalaženje mane, davanje deset zapovesti, Josifovo miropomazanje i Mojsijevu smrt). Druga kategorija, koju predstavlja Kaufmannova Hagada, Rylandsova Hagada, B.M. MS. Or. 1404, Parma i Bolonja MSS. i B.M.MS. Or. 2737 (izuzev dodatka koji govori o prinošenju Isaka na žrtvu) manja je po

obimu, ima više srodnosti sa Pashom i bavi se samo događajima iz knjige Izlaska, od rođenja Mojsijeva do pobjede na Mrtvom moru. Često je u ovu grupu uključena i slika seder-obroka (u nekim rukopisima ona je data posebno), koja je prvobitno bez sumnje trebalo da predstavlja prvu Pashu (tj. onu iz ciklusa Izlaska), ali je kasnije pretvorena u suvremen prizor. Može se primetiti da ima izvesne srodnosti između ovih prizora obeda i onih u nekim suvremenim nejevrejskim rukopisima koji prikazuju Avrama kako gosti anđele (a ponekad i Tajnu večeru!) Vredno je pažnje da se B.M.MS. Add. 27210 — koji je očevidno najstariji u ovoj seriji, mnogo bolje urađen nego drugi i jedan od najpotpunijih — ograničava na biblijsku priču, od Postanja (tačnije od trenutka kad Adam daje imena životinjama; da li su možda neke ranije strane izgubljene?) do pobjede na Crvenom moru (posle koje su prikazane pashalne pripreme). To je možda jedini rukopis u ovoj seriji koji nema nikakvih iluminacija, pa čak nema mnogo ni ukrasnih crteža u tekstu, izuzev konvencionalnog hleba bez kvasca i gorke trave. Minijatura koja prikazuje Mojsijev odlazak iz Midije sa njegovim domaćinstvom neobično liči na prikazivanje bekstva u Egipt (koje se nalazi u folikim suvremenim iluminacijama Jevandelja).

Rylandsova Hagada, koja po stilu sigurno datira sa početka četrnaestog veka (možda oko 1320—30), zaista je, kao što je pomenuto, veoma slična nešto mlađem B.M.MS. Or. 1404.

S druge strane, među ostalim Hagadama iz Britanskog muzeja velika sličnost može se zapaziti između MS. Or. 2884 i Add. 27210. Izbor predmeta za ilustraciju je vrlo sličan (mada ne istovetan, jer je u prvoj obraćena veća pažnja na Jakovljevi život). U minijaturi koja prikazuje nalaženje Mojsija, faraonova ćerka se ne kupava zajedno sa svojim sluškinjama, koje su neprikladno gole ispod površine vode, itd. Jedva može biti ikakve sumnje da se nezgrapno izrađeni MS.Or. 2884 zasniva na vanredno lepom Add. 27210, ili je kopiran sa njega, ili ima neposredno zajedničkog pretka sa njim. Štaviše, u pogledu teksta, drugi rukopis pokazuje znatnu kaligrafsku sličnost — naročito u detalju koji ćemo malo niže izložiti — sa Sarajevskom Hagadom, s jedne strane, i bar sa jednim delom (sa prvim stranicama) Adlerove Hagade, koja se sada nalazi u Biblioteci Jevrejskog teološkog seminara u Americi. Prilikom detaljnijeg pregleda (marta 1958) pokazalo se da je ona sačinjena od delova dva različita španska rukopisa (fol. 1—13, fol. 14 i dalje). Može se pretpostaviti da je, kad je bio potpun, bar prvi deo obuhvatao i niz iluminacija sličnih onima u vrlo srodnom MS.Add. 27210 u Britanskom muzeju, koji je očevidno radila ista ruka. Verovatno je isti slučaj i sa divnim španskim kodeksom Hagade koji dosada nismo pomenuli — B.M.MS. Add. 14761 — koji, mada sadrži niz veoma lepo izrađenih liturgijskih scena i slično (možda je polovina ukupnog broja stranica ukrašena na jedan ili drugi način) nema uvodnih istorijskih minijatura. I u ovom slučaju može se smatrati da su izgubljene stranice na početku i kraju koje sadrže biblijski ciklus.

Podgrupa rukopisa koje proučavamo (tj. Sarajevska Hagada, B.M. MS. Or. 2737, Add. 27210, Or. 2884, kao i prva polovina nepotpune

Adlerove Hagade) odlikuje se takođe karakterističnim zastavicama sa cvečnim crtežima itd., koji okružuju mnoge početne reči, od kojih neke ističe sjajno srebro, a druge naročito one fantastično produžene vertikalne linije koje preko celih strana u sredini teksta dostižu do gornje ili donje margine. Ovu poslednju osobinu, koliko se sećam, nisam video ni u jednom drugom hebrejskom rukopisu — samo u ovim kodeksima Hagade. Značajno je da su sve Hagade sa ovom osobinom (izuzev derivativnog B.M.MS. Or. 2737 i nepotpunog Adlerovog rukopisa) one koje sadrže potpun ciklus biblijskih iluminacija, od Postanja pa dalje. Na taj način one sačinjavaju posebnu kategoriju, koja se možda vraća na vrlo ranu tradiciju. Ova okolnost zahteva vrlo pažljivo ispitivanje; ovde je dovoljno ukazati na to da Rylandsova Hagada sledi nešto različitu, možda nešto kasniju tradiciju.

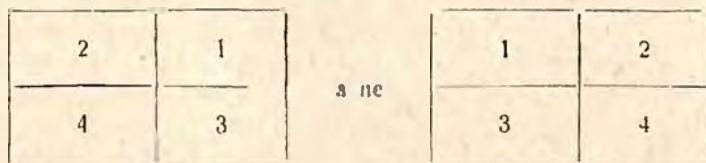
Nijedan od rukopisa koje proučavamo nije potpisan niti datiran. MS. Add. 27210 je, izgleda, najstariji u ovoj seriji, sudeći po stilu iluminacija, koje ukazuju na vreme krajem trinaestog veka. Svi ostali su nešto kasnijeg datuma.

Jedno vreme se smatralo da iluminacije u grupi kodeksa koje predstavlja Sarajevska Hagada moraju neizbežno biti delo hrišćanskih, a ne jevrejskih umetnika. To mišljenje se zasnivalo ne samo na činjenici da su one toliko u stilu i tradiciji suvremenog hrišćanskog ukrašavanja knjiga, nego takođe na rasprostranjenom gledištu da se Jevreji u srednjem veku nisu bavili figuralnom umetnošću; otuda je svaka figuralna kompozicija koja se javlja u jevrejskom tekstu morala neizbežno poticati od ne-Jevreja, s tim da su hrišćanski ukrasivači pozivani da upotpune delo puritanskih jevrejskih prepisivača. Ispitivanja vršena tokom poslednjih nekoliko generacija pokazala su da nema osnova za takvo shvatanje. U stvari, kao što smo videli, tradicija jevrejskih biblijskih iluminacija potiče iz vrlo dalekog perioda. Štaviše, mi znamo po imenu mnoge jevrejske ukrasivače, bez ikakvih ikonofobskih ustezanja, koji su radili u srednjem veku. (Kao primer možemo navesti Nathana ben Simeona, koji je ukrasio kodeks Kaufmann Maimonides u Kelnu 1295, sada u Akademiji nauka u Budimpešti, ili Španca iz trinaestog veka Isaka ibn Sahkula, za koga je poznato da je ilustrovao svoju zbirku priča „Meshal Navadmoni“). Stoga nema nikakvog a priori razloga osporavati da su jevrejski umetnici ukrašavali hebrejske knjige. Ponekad to svakako nije bio slučaj. Ali zato lako može biti da su neki iluminirani kodeksi iz srednjeg veka bili delo anonimnih jevrejskih ukrasivača čiji je identitet možda namerno prećutkivan.

S druge strane, u ovoj seriji Hagada ima raznih odlika koje izgleda pozitivno ukazuju na to da su ilustracije, ili bar njihovi prototipovi, bili delo Jevreja. Nije redak slučaj da one pokazuju poznavanje rabinske obrade biblijske priče, izražene u medreškoj literaturi. Tako (uzmimo jedan pimer iz ove serije) dečko Mojsije je prikazan kako skida krunu sa glave faraona koga tri savetnika savetuju da pomoću usijanog gvožđa ispita da li je dete rukovođeno ambicijom ili intuicijom; on stvarno stavlja gvožđe u Mojsijeva usta, što objašnjava nje-

govu govornu manu u kasnijem životu (izlazak Rabbah, I, 18). Takođe u minijaturi koja prikazuje Mojsija i zapaljenu kupinu, ljudska prilika pojavljuje se usred plamena, saglasno sa legendom da je vatra koju je Mojsije video ovde bila anđeo Gavriilo. Te legende su naravno prodrle u hrišćanski folklor u srednjem veku, ali je manje verovatno da bi ih ne-Jevrejin dosledno unosio u svoje slikovno prikazivanje biblijske priče. Štaviše, ponekad izgleda da iluminacije pokazuju poznavanje hebrejskog teksta, koji ilustruju bukvalno. Prikazivanje četvrte kazne je značajna okolnost. Prema rasprostranjenom jevrejskom tumačenju, ona se sastojala od upada razbesnelih životinja, dok prema Vulgati i hrišćanskom predanju to su bile bube. U svim rukopisima Hagade koji pripadaju ovoj grupi iluminacije slede jevrejsku tradiciju; tako se u Rylandsovoj Hagadi i njenom vernom sledbeniku B.M.MS. Or. 1404 vidi kako zveri i reptilije napadaju faraona i njegove dvorjane. Slično tome Sarajevska Hagada prikazuje na ovom mestu debele zmiје, sa nogama, kako obaraju svoj plen. Očevidno je namera bila da se naslika krokodil, tradicionalna životinja Nila — što možda opet ukazuje na daleko, možda orijentalno poreklo slikarske tradicije o kojoj je ovde reč. „Zmiје” u Rylandsovoj Hagadi i iz nje izvedenim delima mogu se takođe ponekad objasniti na ovaj način, ali su manje karakteristične.

Možda je najvažniji dokaz da su autori ovih iluminacija stvarno Jevreji — njihov smer. U jednom latinskom delu, počev od leve strane sveske, i sa tekstom koji ide s leva na desno, iluminacije prirodno teže da slede isti pravac; to jest priča se razvija s leva na desno i vrhunac je na desnoj strani gde najvažnija figura služi kao središte celine. Slično tome, ako su dva prizora data na jednoj zastavici, onaj koji je vremenski kasniji nalazi se normalno na desnoj strani, a onaj koji je raniji na levoj. U hebrejskom delu sve je to, prirodno, obrnuto. Međutim, u tradiciji koju slede dela iz ove grupe, uvek se primenjuje hebrejski redosled. Slova najčešće idu s desna na levo. Vrhunac se postiže na levoj strani. Gde se dva prizora nalaze na jednoj zastavici, ili je ona podeljena u dva dela, onaj levi je kasniji. B.M. MS. Add. 27210 je naročito važan sa ovog gledišta, sa svojih pedeset i šest minijatura, po četiri na svakoj stranici, raspoređenih na način koji je prirodan samo Jevrejima. Ne samo da su iluminacije date na hebrejski način, idući s desna na levo, nego su dosledno grupisane onako kako bi to automatski učinio jevrejski, ali ne i hrišćanski prepisivač, dakle ovako:

Nijednom u celom ovom dugom nizu iluminacija nije se umetnik pridržavao reda koji bi se po sebi razumeo za hrišćanskog prepisi-

vača — mada to nije detalj od bitnog značaja i verovatno bi takva greška bila ostavljena. To je slučaj i na početku Sarajevske Hagade, gde su prizori Postanja takođe grupisani po četiri na stranici. Štaviše, u ovom rukopisu, u minijaturi koja prikazuje san Jakovljevi, patrijarhovo ime dato je hebrejskim slovima. Stoga izgleda da ima puno razloga za verovanje da je ovaj najvažniji i najmerodavniji niz iluminacija, uprkos njihove naročito velike sličnosti sa suvremenom hrišćanskom opremom knjiga, delo jevrejskih umetnika.

Nema sumnje da u nekim od ovih Hagada ima izvesnih crta koje, izgleda, ukazuju bar na jak nejevrejski uticaj. Na primer, u B.M.MS. Or. 2884 predstavljen je goli Noje kako drži svoj penis, a sluškinje faraonove ćerke prikazane su ne samo gole nego visis genitalibus (isto u srodnom B.M.MS. Add. 27210). Na nekim mestima u Sarajevskoj Hagadi tekst ide s leva na desno (mada je u drugim M.MS. ove serije hebrejski red sačuvan na ovim mestima). Naravno, ovoj činjenici ne treba pridavati prekomernu važnost, pošto, obratno, u nekim hrišćanskim rukopisima tekst ide u stvari jevrejskim redom, s desna na levo. Dešava se da neki od njih slikaju motive iz Starog zaveta, pa bi bilo zanimljivo znati da li to možda ne ukazuje na jevrejske ikonografske prethodnike.

Ono što, izgleda, proizlazi iz ovih činjenica jeste to da ukrasi ciklusa španskih Hagada verovatno imaju poreklo u jevrejskim prototipovima i da u mnogim slučajevima lako mogu biti rad jevrejskih umetnika, mada katkad možda potiču direktno od nejevrejskih umetnika koji su valjda ovda-onda odstupili od svojih originala. S druge strane, ne treba isključiti mogućnost da se u transmisionom lancu negde našla neka nejevrejska karika.

Dokaz da Sarajevska Hagada (a samim tim i srodni kodeksi) nije mogla biti delo jevrejskog ukrasivača nalažen je u činjenici da je sedmi dan stvaranja sveta, subota, prikazan ovde kao čovek koji se sedeći odmara, što navodno predstavlja boga, a nijedan jevrejski umetnik ne bi naslikao boga čak i da je vizuelna umetnost bila tolerisana u njegovoj sredini. To nije tako izvesno, jer je božanstvo sigurno prikazano u viziji Jezekilja, koja je uneta u gravuru naslovne strane mantovskog izdanja hebrejske Biblije „Minhaf Šai“, iz 1742 god. Međutim, ova diskusija je bespredmetna. Umetnik koji je radio Sarajevsku Hagadu prikazuje ideju subotnjeg odmora kao čoveka koji se odmara, a da to treba da predstavlja božanstvo, krajnje je neverovatno.

S druge strane, kad pređemo sa uvodnih stranica na tekst ovih Hagada, teško je zamisliti da je ukrasivač mogao biti ne-Jevrejin. U Rylandsovoj Hagadi, kao i u drugim delima iz ove serije, manji ukrasi i groteskni crteži potpuno su spojeni sa hebrejskim slovima. Marginalne iluminacije, rasute po celom delu, predstavljaju skladne delove stranica na kojima se nalaze. Na vanredno odmereno datim stranicama posvećenim himni „Dajjenu“ bilo bi nadasve nemoguće odvojiti elegantni tekst od ukrasa (u kojima se takođe nalazi ljudska figura) koji se prelivaju na margine. Teško bi se moglo sumnjati u to da su bar ovde prepisivač i ukrasivač bili identični; a ako je to slučaj ovde, za-

što ne i drugde? Možda bi se moglo tvrditi da su uvodne stranice sa biblijskim iluminacijama delo jednog lica, a stranice samog teksta delo drugog. Ali takvo objašnjavanje bilo bi ne samo hipotetično nego i izlišno.

Tip rukopisa koji pripadaju ovoj grupi svuda je isti. Ima velikih sličnosti, kao što smo pomenuli, u prikazivanju, rasporedu i ukrašavanju stranica teksta. Ali glavna odlika je ona koju smo već izložili, tj. da se ispred, ili ispred i iza teksta nalazi dodatak ilustracija posvećenih događajima iz Pet Mojsijevih knjiga, usredsređeno na Izlazak i Život Mojsijev, ali se ne ograničavajući na njih. Štaviše, u rasporedu ovih svezaka te ilustracije su potpuno odvojene u svakom pogledu od teksta, sa kojim su povezane samo uzgredno.

Ovo odsustvo uzajamne veze između ukrasa i teksta karakteristično je za drugu vrstu španskih hebrejskih rukopisa i stoga izgleda prouzrokovano okolnostima i sredinom u kojoj se razvijala istorija Jevreja u Španiji. Moramo se za trenutak vratiti na opšte razmatranje problema jevrejske veštine opremanja knjiga u srednjem veku. Poslednjih godina postajalo je sve jasnije da uobičajena priča, koja je tako dugo prihvatana, kako su Jevreji pre emancipacije u devetnaestom veku bili isključeni iz likovne umetnosti svojim strogim tumačenjem deset zapovesti, ima samo ograničenu vrednost. U stvari, još od dalekog antičkog doba (kao što to jasno pokazuju sinagoške freske iz Dura Europos) likovna umetnost je cvetala među Jevrejima u izvesnim periodima i pod izvesnim uslovima. Međutim, kad su se njihovi susedi negativno odnosili prema njoj (kao u vreme ikonoklastičke reakcije u Vizantijskom carstvu, ili za vreme muslimanske vladavine u Africi i Španiji), Jevreji, sa svojom specifičnom tradicijom, nisu mogli dopustiti sebi da budu tolerantniji ili nemarniji u tom pogledu nego što su bili drugi, te su i oni postali ikonoklasti, a taj uticaj je možda potrajao još neko vreme pošto je nestalo onog prvobitnog opravdanja. To je verovatno razlog zašto su se najraniji i najslobodniji primerci iluminacije hebrejskih rukopisa pojavili, začudo — kao što smo već ukazali — u manje humanističkoj nemačko-aškenaškoj sredini, a ne u izrazitije humanističkoj špansko-sefardskoj sredini. Štaviše, kad su se najzad, i to kasno, iluminacije rukopisa pojavile na ovom drugom području, postojala je težnja, prvo, da one ostanu koliko god je to moguće izvan oblasti likovne umetnosti, i, drugo, da budu što više odvojene od samog teksta. Otuda klasični tip iluminiranog biblijskog rukopisa španskih Jevreja nema nimalo, ili ima malo ukrasa uz tekst. Ornamentalni deo je stoga ograničen na niz izdašnih ukrasa na prethodnim ili dodatnim stranicama; štaviše, ovi ukrasi pokazuju samo sasvim neznatnu vezu sa tekstom, koji je sam tek anemično i sporadično ukrašen. Tako u ovim iluminiranim hebrejskim Biblijama, od kojih su neke vanredno lepe i očevidno rađene bez obzira na trošak (kao što je Kennicottova Biblija u Bodleian Library, lisabonski rukopis Biblije u Brižanskom muzeju MS. Or. 2626, Farhijeva Biblija u zbirci Sassoon, Biblija Ibn Gaon u Narodnoj biblioteci u Parizu, Hebrejska Biblija Aberdinskog univerziteta, itd.), nema uopšte nikakvih ukrasa

uza sam tekst, a divni ukrasi koji se nalaze ispred i iza teksta nemaju ni fizičke ni sadržajne veze sa stranicama koje predstavljaju sam rukopis kao takav.

Isto se, *mutatis mutandis*, može reći i za klasične rukopise španskih Hagada. I ovde u većini slučajeva ima malo ili uopšte nema ukrasa koji ilustruju tekst; a ukrasi koji postoje nalaze se (kao u slučaju Biblije) na početku ili na kraju; i fizički i sadržajno stoje sasvim odvojeno od liturgije Hagade, koja je predmet ove knjige. Mora se smatrati da je sličnost tipa nastala pod istim okolnostima. Ali smo ovde suočeni sa neobičnim paradoksom da su u biblijskim rukopisima, gde bismo očekivali da nađemo ilustracije biblijske priče, one nelogično isključene, dok su nedоследно dodate rukopisima Hagade sa kojima je njihova veza uzgredna ili je čak nema!

U vezi s tim moramo uzeti u obzir već pomenutu činjenicu da sada izgleda prilično tačno utvrđeno kako je u antičko doba postojala određena jevrejska veština opremanja knjiga, usredsređena na iluminiranje Biblije, a naročito Pet Mojsijevih knjiga. U odnosu na Jevreje o tome najjasnije svedoče sinagoške freske u Dura Europos, koje su po shvatanju nekih naučnika zamišljene prvenstveno kao knjiške a ne zidne slike: dok hrišćanski sveti kodeksi, kao što su Codex Amiatinus, Ashburnham Pentateuh, knjiga Postanja u Beču itd. pružaju paralelni dokaz za odnose u Evropi.

Pored ciklusa ilustracija Pet Mojsijevih knjiga, ima i drugih tačaka u kojima izgleda da se uobičajena Hagada španske tradicije povezuje sa prvobitnom tradicijom hebrejskih iluminiranih Biblija. U Rylandsovoj Hagadi ukrašavanje teksta ograničava se na marginalno slikanje rabina — koji uvek sede na nečemu što možemo nazvati profesorskom stolicom ili katedrom — gotovo na svakom mestu gde je određen naučnik pomenut u tekstu. To se takođe ponavlja na mestima gde tekst pominje mudrog sina kao jednog od prototipova četiri vrste dece na koje se odnosi pashalna priča. Sličan je slučaj i sa većinom drugih španskih Hagada klasičnog tipa. U Sarajevskoj Hagadi ta odlika je naročito vidna. Ovde, pored biblijskih iluminacija ima samo tri minijature na punoj strani; jedna je posvećena često kopiranoj predstavi Raban Gamalijela kako strogo sedi pred svojim učenicima. Imamo osnovanih razloga za pretpostavku da je sedeća figura nekog prepisivača prikazana u prvobitnim hebrejskim iluminiranim Biblijama iz prvih vekova, slično modelu sedeće figure evangelista koji se obavezno nalazi u vizantijskim i ranim latinskim kodeksima Jevandjelja. Zaista, na figuri koja se nalazi ispred Codex Amiatinusa, za koju se veruje da predstavlja pisca Ezru, jasno se vidi na čelu nešto što teško može biti išta drugo do filakterija, što je sigurno pouzdan znak jevrejskog prototipa, naročito stoga što su prepisivači Tore po tradiciji nosili filakterije kad su prepisivali svete knjige. Teško da je samo slučajnost to što su i kodeksi španskih Hagada, koji su, izgleda, nastavili tradiciju hebrejskih biblijskih iluminacija iz prvih vekova, sačuvali sedeću figuru pisca-učitelja koja se takođe nalazi u njima.

Na uobičajen način iluminirani hebrejski kodeks iz klasičnog perioda obuhvatao je, izgleda, i predstavu šatora, koja se vremenom pretvorila u sveti kovčeg, a kasnije pod izvesnim okolnostima u neku škrinju za knjige, koja se kao takva javlja zajedno sa evangelistom u ranim rukopisima Jevanđelja. U jevrejskoj tradiciji ta crta je možda nastavljena u stilizovanoj predstavi kovčega i njegovih posuda, što je bila uobičajena crta iluminiranih španskih i provansalskih rukopisa Biblije. To je možda razlog zašto se ona ne nalazi uvek u rukopisima Hagada iz ove škole. Međutim, u Sarajevskoj Hagadi čitava strana na kraju biblijskog ciklusa posvećena je prikazivanju kovčega na kojem su upisane prve reči deset zapovesti; iako je označen kao hram koji treba ponovo podići, to u stvari nije ništa drugo nego stilizovan sveti kovčeg kakav se nalazi u nekim rukopisima Biblije. To je umetnuto u Sarajevsku Hagadu toliko nepovezano i moglo bi se reći nelogično, da je najtačnije objašnjenje njegovog prisustva ovde to što on predstavlja tradiciju koju je umetnik slepo i nekritički sledio. Značajno je u svakom slučaju da Sarajevska Hagada posvećuje pune dve strane — od tri ili četiri u celom rukopisu — ilustracijama koje pokazuju crte za koje se veruje da su se nalazile u hebrejskim iluminiranim Biblijama klasične starine.

Drugi ukras na punoj strani u početku Sarajevske Hagade, posle stranice koja prikazuje „hram“, predstavlja unutrašnjost sinagoge, potpuno izlišno u ovom kontekstu, pošto je vidno dat otvoren sveti kovčeg. To se može shvatiti kao ponavljanje stranice sa šatorom ranog prototipa. Ova pretpostavka mogla bi objasniti prisustvo sinagoških prizora — donekle neskladno — u relativno velikom broju ovih čisto domaćih obreda Hagade.

A možda je takođe značajno da ovaj rukopis sadrži najpotpuniji ciklus ilustracija u celoj seriji — koje se ponajmanje odnose na Pashu — a prostiru se od Postanja pa kroz svih Pet Mojsijevih knjiga. Stoga ima izvesnih razloga za pretpostavku da ovde imamo najverniji odraz iluminiranog rukopisa Pet Mojsijevih knjiga iz klasičnog perioda, koji je sada izgubljen.

Postojanje čitave porodice rukopisa španskih Hagada, propraćenih nizom ilustracija Pet Mojsijevih knjiga, može, čini mi se, da se objasni samo na dva načina. Prvi je sasvim neverovatan: da je neko lice u ovoj oblasti došlo do te nove ideje, pa je rukopis koji je ono naručilo, ili inspirisalo, ili uradilo bio kasnije prepisivan od drugih, uprkos opšte predrasude koja je vladala u toj sredini protiv ma kakvog crteža ljudskog obličja u normalnim prilikama. Jedino drugo objašnjenje koje se nameće jeste da sve to predstavlja jednu stariju tradiciju, čije druge i ranije manifestacije nisu sačuvane.

Ovaj niz ilustracija suštinski, međutim, ne pripada tradiciji ukrašavanja Hagade. Kad bi to bio slučaj, tekst i predmet Hagade bi očevidno pružili najvažniji materijal za ilustrovanje. Ali stvarnost je sasvim drugačija. U kasnijim rukopisima, kakav je kodeks Kaufmann, biblijske iluminacije služe, u stvari, takoreći kao uvod u dosledno iluminiranje Hagade. Ali, kao što smo videli, u najstarijim i najlepšim Hagada-

ma — Sarajevskoj Hagadi, Rylandsovoj Hagadi, B.M.MS. Add. 27210 — tekst Hagade je uopšte uzev samo ukrašen (u poslednjoj ovde pomenutoj ne nalaze se nikakve iluminacije), a čak i na iluminiranim prethodnim stranama nema ničeg što bi prikazivalo stvarno proslavljanje praznika, osim prvobitne Pashe u Egiptu, kojoj je ovde dat takoreći suvremen značaj. Štaviše, u onima iz serije koje obuhvataju i knjigu Poshanja, samo manji deo ilustracija odnosi se na Izlazak, a većina je posvećena priči o patrijarcima, sa izvesnim značajnim naglašavanjem. Tako u Sarajevskoj Hagadi, 18 ili 20 minijatura od ukupno 66, a u B.M. MS. Add. 27210 oko 12 od 56 — u oba slučaja nesrazmeran broj za delo koje se specifično odnosi na Pashu — posvećeno je priči o Josifu, za koju se veruje (opet po analogiji sa ranom hrišćanskom umetnošću) da je naročito doprinela izboru predmeta primitivnog jevrejskog ciklusa biblijske iluminacije. Ciklus iluminacija prvobitno smišljenih za ilustrovanje Hagade morao bi biti drugačije planiran i bio bi bolje uravnotežen.

Nameće se zaključak da je ovaj niz iluminacija priče iz Pet Mojsijevih knjiga bio prvobitno razrađen više u vezi sa Pet Mojsijevih knjiga nego sa Hagadom, pošto su one postavljene zajedno onako kao u ranim rukopisima Jevandolja, kakav je pomenuti Rossanov Purpurni kodeks: da li je njihova upotreba potekla od Jevreja ili hrišćana, druce je pitanje, ali prvu mogućnost možda ne treba potpuno odbaciti. Ovaj zaključak potkrepljuju razne činjenice koje smo gore izneli, na primer da je u nekim od tih dela sedeća figura prepisivača, koja se očevidno nalazila u ranim hebrejskim rukopisima Biblije, sačuvana i propraćena, bar u Sarajevskoj Hagadi, i predstavom kovčega, koja je bila obavezna odlika ovih rukopisa; i da je priča o Josifu, za koju se veruje da je bila tako prominentna u tom ranom jevrejskom ciklusu iluminacija, toliko krajnje i nepotrebno prominentna i u seriji Hagada.

Međutim, vrlo je teško razumeti kako je ovaj ciklus mogao da se prenese iz jedne kategorije rukopisa u drugu. Sa najvećom skromnošću iznosimo sledeće objašnjenje ovog prelaza. Kao što smo pokazali, ove iluminacije Hagade nastavljaju, u izmenjenom obliku, tradicionalne ilustracije drevnog hebrejskog kodeksa Pet Mojsijevih knjiga. Pobeda ikonoklastičkih principa, posle uspona islama, dovela je do izostavljanja ovih ilustracija iz tradicionalnog sefardskog kodeksa Biblije. Njihovo mesto zauzele su sada čisto dekorativne stranice, koje su kasnije postale karakteristične za španske hebrejske biblijske iluminacije, a čak su i one stavljene ispred i iza teksta, tako da ne remete samu Bibliju. Međutim, celokupan ciklus iluminacija bio je sačuvan — možda u Provansi, izvan ikonoklastične muslimanske oblasti. Ali ovde je on bio upotrebljen za ilustrovanje ne Biblije, nego nešto manje svetog pashalnog obreda, pošto jedan deo ciklusa ima veze sa tekstom Hagade. Vremenom je serija o kojoj je reč izmenjena izostavljanjem i čodavanjem tako da je bolje prilagođena pashalnim okvirima. Od kodeksa koji su se posle pojavili najbolji postojeći primerak je Sarajevska Hagada.

IZ ISTORIJE JEVREJA U JUGOISTOČNOJ EVROPI

Prošle su više od dve decenije od pojave moje istorije dubrovačkih Jevreja.¹ Za ovo proteklo vreme svi smo mi proživeli, a Jevreji naročito, jedan strašan period i svoje i svetske istorije. Među ostalim žrtvama bila je i stara jevrejska opština u Dubrovniku. Ona je skoro sasvim nestala i svedena na oko dvadesetak članova. Među njima su samo troje pripadnici starih dubrovačkih porodica, a onaj mali broj ostalih preživelih razišao se po celom svetu. Tako je posle više od četiri i po veka presečen život jedne poznate i veoma aktivne jevrejske zajednice koja je odigrala značajnu ulogu u životu i svoga naroda i Dubrovnika, a i celog Balkanskog poluostrva.

Odavno sam se, baš iz ovih razloga, bio zainteresovao za njenu istoriju, kao i za veze Jevreja s Dubrovnikom uopšte. Rezultate svojih ranijih ispitivanja izneo sam u pomenutoj knjizi, ali i posle toga sam nastavio da sabirem građu o dubrovačkim Jevrejima. Nameravam, naime, da jednom obradim njihovu istoriju od polovine XVII do početka XIX veka, tj. do propasti Dubrovačke Republike, zatim, da novim podacima popunim i onu raniju epohu njihove prošlosti za eventualno novo izdanje svoje knjige. Međutim ne znam da li ću dospeti da to i ostvarim, a u međuvremenu se stalno množe moji arhivski ispisi o Jevrejima. Zato sam odlučio da ih povremeno saopštavam u manjim delovima, smatrajući da je ipak bolje da se i drugi njima koriste, makar i ne bili dovoljno obrađeni, nego da i dalje ostanu skriveni i samo meni dostupni.

I. Preseljavanje u Tursku

Kada je Španija 1492. god. oterala sa svoje teritorije sve Jevreje, znan deo ovih prognanika, neki misle oko 100.000, prešao je tokom idućih godina u Tursku. Uskoro posle toga prognani su i Jevreji iz Por-

¹ J. Tadić, Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća, izd. „La Benevolencia“, Sarajevo, 1937, str. 521

fugala i Navare (1498). Mnogi od izgnanika sa Pirinejskog poluostrva poslužili su se Dubrovnikom ili njegovim ljudima i brodovima da pređu ili da prenesu svoju imovinu dalje na Istok.

O tome već ima govora u mojoj knjizi (str. 43—53), ali ne dovoljno, jer izvori kojima sam ranije raspolagao nisu bili naročito bogati. A ni ovi novi koje sam naknadno našao i koje ovom prilikom saopštavam, neće moći da u potpunosti osvetle značaj Dubrovnika i njegovih ljudi u preseljavanju jevrejskih izbeglica na Balkan. Imam, naime, utisak da se tim putem poslužio znatno veći broj Jevreja nego što se to vidi iz ovo nekoliko dokumenata kojima zasad raspolazem. Istim putem mora da je tom prilikom prebačen u Tursku i jedan znatan deo njihove imovine.

Ovo preseljavanje Jevreja na Istok vršilo se u vreme kada je Dubrovnik već bio posvuda poznat kao veoma važno središte trgovine i pomorstva, i kao grad koji je čvrsto povezivao privredu Balkana sa zapadnim zemljama. Pored toga, Dubrovčani su kao haračari Osmanlijskog Carstva bili lepo primani i zaštićeni na celoj njegovoj teritoriji, pa su svojim vezama i posredovanjem pomagali aktivnost i ostalih trgovaca. Dubrovnik je, na kraju, i iz još jednog razloga morao da privlači poslovne ljude Zapada. Ležao je na samoj granici Turske i u svako doba je mogao da posluži drugima kao isturena tačka za njihova poslovanja na turskoj teritoriji. Zbog svega ovoga u Dubrovnik su stalno svraćali u velikom broju poslovni ljudi sa raznih strana, kao i njihovi trgovački brodovi, tako da je dubrovačka luka uvek bila živa i u svetu vrlo dobro poznata. Sve je to moralo uticati i na Jevreje u času kada su u velikom broju napuštali zapadne zemlje i tražili puteve kojima će se prebaciti u svoju novu postojbinu na Levantu.

Novi podaci o tome koje ovde saopštavam odnose se na 1502 do 1503. godinu, tj. na vreme kada se još vodio ili se tek završavao tursko-mletački rat (1499—1503). Tada su vladale nesigurne prilike na svim morima naokolo Turske i sasvim su bile prekinute njene pomorske veze s Venecijom, a delimično i sa još nekim lukama Zapada. Istovremeno u Južnoj Italiji, preko koje su Jevreji takode prelazili na Istok, vodile su se oštre borbe između Španije i Francuske (1502—1503). Prema tome, Dubrovnik, njegovi ljudi i brodovi ostajali su onih godina skoro jedini sigurni, a vrlo pogodni posrednici za useljavanje jevrejskih izbeglica u Tursku. Njima su se, svakako, Jevreji i poslužili, i to u znatnoj meri.

Interesantno je da se skoro sve nove vesti o preseljavanju na Balkan odnose na Solun. Ranije mi je bio poznat samo jedan sličan slučaj, i to u vezi sa Skopljem.² Radilo se o Samuelu Rikomi koji je u maju 1502. god. ugovorio s hercegovačkim kiridžijama da njega i njegovu družinu sa svim stvarima prenesu do Skoplja na 46 konja. Slične ugovore s kiridžijama sklapali su onih godina još neki Jevreji.

Prvi takav ugovor je od 21. aprila 1501, a sklopio ga je Radovan Velisalić, iz Cernice, s don Izakom Jakarom, don Davidom Jozefom i

² Isto, 47—48

njegovim sinom Jozefom da će ih na 7 konja poneti s porodicama i njihovim stvarima do Soluna, i to Izaka sa jednim konjem, Davida sa dva, a Jozefa sa četiri konja. Obavezao se da će svakome od njih dati 1/2 dukata zajma po konju, da će ih svake noći dovoditi na počinak pod sigurnim krovom, da će sam hraniti konje, da će svake subote počivati, a oni će mu za to davati jednu aspru po konju. U roku od osam dana po dolasku u Solun sva trojica putnika su bila dužna da Radovanu vrate dug i isplate 35 dukata.³

Nekoliko dana docnije, 24. aprila, sretamo u Dubrovniku još jednog Jevrejina sa ženom, koji je — verovatno — upravo tada stigao sa Zapada. Tog je dana „rabi Mair Hebreus“ otkupio dve haljine svoje žene Lune koje je bio založio kod nekog pomorca iz Cavtata. Verovatno je baš taj pomorac doveo u Dubrovnik ovu jevrejsku porodicu i tom prilikom je rabi Mair mogao biti prisiljen da zbog oskudice u gotovini založi dve haljine.⁴

Iduće 1502. god. prošlo je kroz Dubrovnik dosta Jevreja na putu za Solun. O njima saznajemo skoro isključivo na osnovu ugovora sa kirdžijama. U svim ugovorima pojavljuje se, s jedne strane, neko od Jevreja koji predvodi celu grupu izbeglica i koji u ime njih sklapa ugovor i plaća sve troškove, a — s druge strane — jedan predstavnik kirdžija ili pak neki Dubrovčanin kao organizator karavane. Imam utisak da su i na jednoj i na drugoj strani, u pojedinim slučajevima, postojali neki agenti, odnosno organizatori ovih poslova. Među Jevrejima su oni povezivali članove jedne grupe izbeglica, predvodili ih, vodili brigu o njima, pregovarali i ugovarali u ime njihovo i, možda, predavali ih nekom drugom pošto su ih dovodili do određenog mesta. Među kirdžijama, pak, slično je radio neki njihov čovek, organizator karavana, koji je mogao da bude i običan građanin Dubrovnika, a ne neki Hercegovac, kao što je to obično bivalo. Taj je lično pratio karavanu i stalno vodio brigu o njoj.

Prvi ugovor iz 1502. god. je sastavljen u utorak, 5. aprila. Tog je dana Ivan sin Nikole Roba, krojača, sklopio ugovor s Portugalcem Leonom, jevrejskim lekarom iz Lisabona, da na 22 konja prenese u Solun jednu skupinu Jevreja koja se tada nalazila u Dubrovniku i u njegovoj luci. Ivan se obavezao da konje unajmi od vlahi, ali da sam vodi i upravlja karavanom na celom putu. Jevreji će se brinuti za svoju ishranu, a Ivanu će dati za svakog konja po 5 1/2 dukata. Sav iznos će mu isplatiti u četiri rate, i to prvu u Foči, računajući vrednost dukata prema kursu one turske oblasti u kojoj se zateknu prilikom isplate. Ivan se, sa svoje strane, obavezao da svake subote celu karavanu zadrži na mestu gde se nađu, a za taj dan zadržavanja dobiće od lekara Leona za svakog konja po 3 aspre (akče), preko redovne kirije. Još se obavezao da će ovu karavanu voditi jedan ili više dana, koliko mu to bude moguće, ispred one druge karavane Jevreja, koja se upravo pripremala. Obećao je da

³ Dubrovački arhiv (dalje: DA): Diversa cancellariae 95. 64'—65. — ... cum dom Isahac Jacar, dom David Joseph et Joseph filio David, Hebreis...

⁴ Isto, 68'.

će svoju karavanu povesti već sutra, tj. u sredu, ili najdalje do nedelje. U slučaju da tako ne postupi, preuzimao je na sebe svu štetu koja bi iz toga mogla da nastane. Ali, ako Jevreji ili neki od njih ne budu hteli da putuju s njime u pomenute dane, isplatiće mu ipak po 5 1/2 dukata za konje. Ako se neko od putnika razboli, karavana će stati i zadržaće se na tom mestu onoliko koliko to odredi lekar Leon, koji će zbog zadržavanja plaćati vlasima nešto odvojeno. Ako, pak, vlasi (kiridžije) ne budu hteli čekati, uzeće se konji od drugih, pa ako se za to bude moralo nešto više plaćati, razliku će nadoknaditi Leon. Ivan se još obavezao da u Solunu čeka na njega do deset dana, jer Leon namerala da se s njime vrati, a na račun kirije Ivanu je odmah isplatio 8 dukata.⁵

Iz ovog ugovora se vidi da se, pored ove karavane, onih dana pripremala iz Dubrovnika još jedna, verovatno za Solun, o kojoj nisam našao vesti u dubrovačkim izvorima. Mora da je to bila neka veća karavana, jer se inače ova od 22 konja nije trebalo da uznemirava da će zbog njenog putovanja u istom smeru biti ovoj otežan smeštaj ili snabdevanje.

Treću jevrejsku karavanu 1502. god. predvodio je već poznati Samuel Rikoma, koji je 9. maja ugovorio s nekim Hercegovcem da 21. maja dođe u Dubrovnik sa 46 konja.⁶ Na 5 konja će postaviti sedla za ljude,

⁵ Isto, 96, 3. — Verovatno je lekar Leon bio jedan od organizatora preseljavanja Jevreja u Tursku. — Kao primerak jednog ugovora o preseljavanju Jevreja donosim ovde ceo dokument:

Die V aprilis 1502

Joannes Nicolai dicti Rob sartoris de Ragusio super se et sua bona omnia promisit magistro Leoni de Lisbona, Portugalensi Ebreo medico, presenti et stipulanti in nomine suo proprio et nomine et vice suprascriptorum Ebreorum existentium ad presens in civitate et portu Ragusii per transitum causa eundi in Turchiam, esse conductor et ducere et comitari omnes suprascriptos Ebreos cum personis et rebus ipsorum super equis viginti duobus hinc usque Salonichium. Quos equos ipse Johannes promisit accipere a morlachis ad afflictum suis expensis propriis, et cum eis et super equis caricare personas et res dictorum Judeorum, et Salonichium conducere ad salvamentum, quantum ad equos et secundum eius possibilitatem per omnia loca viagii predicti, inviando et bene regendo consilio et lingua omnes predictas personas et res. pariter declarando quod ipsi Judei debent facere expensas cybarias sibi ipsis. Pariter contra vero dictus magister Leo et ceteri omnes suprascripti super se et omnia sua bona promiserunt dicto Joanni conductori dare et solvere pro eius mercede et salario pro quolibet et singulo equo ducatos auri quinque cum dimidio, ad usum et secundum cursum regionis Turchorum ubi erunt per viam, in quatuor paghis computari ducatos quinque cum dimidio auri pro singula paga ut supra (*cancellatum*: quod sint aspri ducenti octuaginta quinque in totum, val aspri 285 per ciascaduna paga de ducati 5 1/2), que paghe fieri debent hoc modo: prima pagha in Cozia et alibi pariter pro solvendo morlachis, prout erit oportunum et prout videbitur dicto magistro Leoni expedire. Item fuit pactum inter partes quod in die sabbati non debeant moveri de loco ubi reperientur per totam diem, et quod equi et persone debeant stare et quiescere in dicto loco ubi erunt singulo sabbati, et dictus Johannes debeat habere pro singulis equis singulo sabbato aspros tres de pluri ultra solutionem et mercedem supra sibi promissam a suprascriptis Judeis. Item promisit dictus Johannes ire unam diem vel plures quantum poterit cum dictis 22 equis ante alteram caravanam Judeorum que vult discedere nunc de Ragusio, et promisit die crastina discedere cum dictis equis, et personis, et rebus. Et si non discederet die crastina, promisit discedere die dominico proxime futuro omnio,

verovatno za žene i decu, a ostali konji prenosiče bale tkanina i ostale stvari za Skoplje. Trebalo je da Rikoma za svakog konja plati po 150 aspri, tj. oko 3 zl. dukata, a vođi karavane još i po tri aspre dnevno na ime nadnice. Međutim, „kako Jevreji po svom zakonu običavaju poštivati subotu“, karavana će se zbog toga zadržati na onom mestu gde se zateknu u petak naveče.

Iz ovog istog vremena imamo još vesti o prelasku Jevreja iz Italije u Tursku. Dve mletačke ratne galije su pokušale, 27. marta 1502, da napadnu jedan veći brod iz Ankone koji je doveo u Dubrovnik jevrejske izbeglice. Verovatno su među njima bili i oni Jevreji koji su prvih dana aprila kretali dalje za Solun.⁷ — Četvrtog aprila je neki Španac prijavio svom konzulu u Dubrovniku da je za vreme putovanja iz Apulije u Valonu, na jednom španskom brodu pobijeno i opljačkano 20 Jevreja, dok su po izjavama drugih bili samo opljačkani.⁸

Prvog jula 1502. izjavili su pod zakletvom David Longus, Izak Alfenderie i Abram Bensusan, španski Jevreji, da je prisutna Jevrejka zaista „Dona Cruxia de Albalá“, udova, na koju se odnosi menica koju je iz Napulja uputio, 8. aprila 1502, neki Španac svome bratu u Dubrovniku s nalogom da ovoj Jevrejki ili njenoj ćerci Steli isplati 230 zlatnih dukata, koje je u Napulju primio od udove Albale posredstvom Salomona Axamela.⁹

sub pena omnium damnorum et interesse secutorum et quae patientur dicte persone Judeorum. Et cum pacto quod si dicti Judei vel aliqua persona ipsorum non volet discedere die crastina aut die dominica proxime futura, quod dicti Judei qui non vellent ire dictis diebus, teneantur solvere dicto Joanni mercedem suam integram ducatorum quinque cum dimidio, et de plurimū vecturam equorum pro toto viagio prout ipse Johannes teneretur solvere per iter predictum. Item quod si aliquis per iter exeret, dictus Johannes cum dictis equis teneatur expectare tantum quantum dicit et volet magister Leo suprascriptus, solvente ipso Leone vecturas equorum morlachis, et si morlachi nollent expectare ibi, dictus magister Leo teneatur illis solvere, et si postea oportebit alios equos conducere, in tali casu si plus aliquid oporteret solvere pro vectura equorum de novo inveniendorum, magister Leo teneatur illud plus solvere. Item promisit dictus Johannes in Salonichio cum persona et equo suo expectare dictum magistrum Leonem dies decem expensis ipsius Leonis, qui intendit redire cum ipso Johanne Ragusium. Et dictus Johannes statim contentus et confessus fuit habuisse et recepisse a suprascripto magistro Leone medico Ebreo ducatos anni octo in rationem et in partem solutionis, mercedis et salarii sui suprascripti. Renuntiando.

Die VIII aprilis 1502

Joannes Nicola Rob suprascriptus sponte et ex certa scientia accepit in socium et participem lucrorum, quae fient per ipsum de hoc viagio cum Judeis in presente contracto contrascripto nominatis, Jacob Vucotich parlabuchium presentem et acceptantem et promitentem ad invicem ad gubernandum caravanam, personas et res Judeorum contrascriptorum et illis serviendum bene et fideliter more boni et fidelis socii. Declarando quod lucra quae fient debeant esse et dividi per dimidia inter ipsos socios et cuilibet ipsorum aequali portione, et similiter sit de damno, si quod erit, quod deus advertat. Pro quo Jacobo Pethar Vuxi Calimanich super se et omnia sua bona ad melius tenendum se constituit plegium et principalem debitorem si dictus Jacob bene et fideliter non se habere et gubernare, ut supra, et pro damno, si quod esset. Renuntiando.

⁶ Pogl. napomenu 2.

⁷ Tadić, Jevreji u Dubrovniku... 49.

⁸ Isto, 49—50.

⁹ DA.: Diversa cancellariae 96. 40.

Sličan slučaj desio se i 29. maja 1503. godine¹⁰. Toga dana su registrovane dve menice upućene iz Venecije u Dubrovnik 12. maja. Po prvoj menici trebalo je da se isplati 250 mletačkih dukata „gospođi Amadi, španskoj Jevrejki, bivšoj supruzi pokojnog Abrama Lafona Jevrejina“. Amada je imala 30 godina, bez četiri donja zuba, putovala je brodom nekog Krfljanina, a o njoj je trebalo da pruže sva potrebna obaveštenja Jevreji Mojsije Balafia i Magio de Chalo, koji su stigli istim brodom.

Druga menica se odnosila na ovog M. de Chalo, kome je trebalo isplatiti 200 mletačkih dukata. Znakovi njegova raspoznavanja su bili: imao je 45 godina, srednjeg je rasta i ranjen je u desnu nogu; sa sobom je vodio ženu i sina od 18 godina.

Četvrta velika karavana Jevreja ove godine kretala je iz Dubrovnika za Solun krajem meseca juna. Po ugovoru koji je Izak Lafono, portugalski Jevrejin (Isaach Lafono, Hebreus portugalisensis), sklopio 15. juna s Petrom vojvodom Rudina, Radmanom Benševićem iz Novog Pazara i s Dautom Turčinom iz Carigrada, trebalo je da ova trojica do 22. juna dovedu u Dubrovnik 80 konja, na kojima će u Solun preneti ovu grupu Jevreja i njihove stvari. Ugovorili su još „da svake subote počivaju“, da menjaju konje ako se neki konj premori, da Izak putem ishranjuje trojicu vođa karavane, da plati po 220 aspra (4 duk.) za svakog konja, da Dautu „dragomanu“ preda u Solunu 15 dukata, a u Dubrovniku da im unapred isplati 150 dukata. Sva trojica su obećala Izaku da će njega i ostale Jevreje i njihove stvari paziti i čuvati, kao da su njihovi. Pošto su zaista 22. juna doveli 80 konja, Izak im je, u prisustvu dubrovačkog kancelara, isplatio 8.100 aspra, tj. 150 dukata¹¹.

Prema ovim podacima zasad znamo da su iz Dubrovnika 1502. pošle četiri karavane s Jevrejima, od kojih tri za Solun, a jedna za Skoplje. U tri karavane bilo je 148 konja, a u četvrtoj pretpostavljam da ih je bilo bar dvadesetak, dakle ukupno oko 170 konja. Nije moguće utvrditi broj Jevreja koji su ovim karavanama prešli u Tursku, ali mora da ih je bilo bar dve stotine, kada im je bio potreban ovoliki broj konja za prenos žena, dece, a možda i staraca, kao i njihovih stvari. Sa više verovatnoće, međutim, moći će se utvrditi količina robe koju su sobom poneli.

Svaki konj je u ovakvim karavanama mogao da nosi po dve bale razne robe, tj. 120—140 kg otprilike. U svakoj karavani bilo je rezervisano po nekoliko konja za prenos ljudi, prvenstveno žena i dece. U onoj trećoj karavani od 46 konja rezervisano je u tu svrhu samo 5 konja, a to je, verovatno, bio slučaj i s ostalim karavanama. Prema tome, od 170 konja moglo je biti izdvojeno za prenos ljudi 15—20 konja, a oko 150 konja je prenosilo njihove stvari. Prema tome konji su mogli da ponesu oko 200 kvintala razne robe, tj. oko 2 vagona, što je svakako predstavljalo veliku vrednost. Pogotovu što se iz nekih drugih izvora zna da su Jevreji-izbeglice prelazeći u Tursku sobom nosili, u prvom

¹⁰ Isto, 187, 188.

¹¹ Isto, 300.

redu, razne tkanine kupljene na Zapadu. Na taj način su svoj novac investirali u robu koja se u Turskoj mogla dobro prodati, pa su od zarade na tome podmirivali i deo troškova svoga puta. Verovatno su, pored tkanina, donosili sa Zapada i druge stvari za prodaju.

Ali, u Tursku su prelazili i oni Jevreji koji nisu imali sredstava da kupuju neku trgovačku robu, ni da plaćaju posebne karavane, kao i oni čiji ugovori s kiridžijama nisu registrovani ili još nisu pronađeni. Isto tako mora da je među njima bilo mnogo više one obične sirotinje koja je spasavala svoje gole živote i u Turskoj tražila bolje uslove i miran život. To su oni koji su prolazili kroz Dubrovnik i druge luke, a nisu za sobom ostavljali traga u pisanim izvorima, pa se za njih i ne zna. Verovatno je takvih bilo znatno više od onih drugih, što se naslućuje i po nekim dubrovačkim izvorima koji uzgred govore o boravku i prolasku takvih jevrejskih izbeglica tokom 1502. godine. Oni su, naravno, peške odlazili u Tursku, a nije isključeno da su se ponekad priključivali nekoj izbegličkoj ili običnoj trgovačkoj karavani, da bi u društvu s ostalima lakše i sigurnije prošli kroz balkanske zemlje.

Iz 1503. godine znam samo za jednu jevrejsku karavanu, i to za Solun¹². Karavanu je organizovao i predvodio Petar Vlahov, Dubrovčanin, a s jevrejske strane su s njime ugovarali lekar Konsilio, iz Kornjeta (magister Consilius-Consoglio, medicus de Corgneto), Samuel iz Pezara i dva španska Jevreja: Leon Almalekvi i Noe Almaharen (Leo Almalequi et Noe Almacharen). Za ovu poslednju dvojicu se u ugovoru kaže „da su sada stigli u njihovom društvu” (Konselja i Samuela) u Dubrovnik. Petar se ovim ugovorom, sklopljenim u nedelju, 19. marta, obavezao da do iduće subote dovede 50 konja, pa i dva-tri više, na kojima će poneti njihovu robu, a na neke će postaviti košare za prenos žena i dece. Njegova je dužnost bila da Jevreje putem brani od svake opasnosti i neprijatnosti, i da se za njih brine. Obećavao je još „da se zaustavi i čeka s karavanom svake subote koja ih zatekne na putu, a isto tako i osam dana njihove Pashe „azimi”, bez ikakvog plaćanja preko onoga što su ugovorili; naime, pomenuti Jevreji obećavaju Petru 6 dukata po svakom konju.”

I ovu karavanu sa pedesetak konja ubrajam među veće, i po broju izbeglica i po količini robe koju je mogla da prenese. Pada, međutim, u oči da od pet karavana iz 1502—1503. samo jedna nije išla za Solun. To nikako ne znači da tokom ove dve godine nije bilo jevrejskih izbeglica koji su polazili i u neke druge, verovatno bliže turske gradove. Za takve prelaze, možda, nije bilo potrebno formirati posebne karavane, ni koristiti veliki broj konja, ni specijalno vodstvo. Zatim, u Srbiju, zapadne delove Makedonije i Bugarske polazile su često manje skupine poslovnih ljudi, pa su se Jevreji-izbeglice mogli uklapati u takve karavane i s njima se prebaciti u Tursku. Teže je to bilo za putnike za Solun, kuda su Dubrovčani, a i njihovi hercegovački susedi, retko odlazili. Ovoliko spominjanje Soluna u vezi s Jevrejima u dubrovačkim izvorima 1502—1503. verovatno je i posledica tursko-mle-

¹² Isto 157.

tačkog rata, kada su bile prekinute veze Mlečana s turskim lukama, pa su Jevreji-izbeglice bili prisiljeni da se više služe drugim lukama. A i francusko-španske borbe u Južnoj Italiji mora da su na to uticale. Interesantno je, međutim, da se tada Jevreji nisu stalno zadržavali u Dubrovniku u većem broju. Izgleda da ih onda Dubrovčani nisu rado primali, na što ukazuje i proces protiv nekolicine jevrejskih izbeglica, u avgustu 1502, u vezi s tobožnjim ritualnim umorstvom¹³. Naročito na to ukazuje svirepo ubistvo lekara Mojsije, koji je bio u dubrovačkoj službi, a koga su optužili da je za to znao. Ovaj nepovoljan stav Dubrovčana prema Jevrejima ublažavali su pozivi sultana da prema njima budu pažljivi i naklonjeni, i da ih slobodno puštaju za Tursku, kao i stav pograničnih turskih predstavnika koji su se zauzimali za Jevreje. Tek donekle, kada su u Dubrovnik pristizali Jevreji u sve većem broju, izmenili su Dubrovčani svoj stav prema njima, dozvolili su im da se nastane u njihovom gradu i tek tada je rešeno da se za njih formira geto (22. aprila 1540).

2. Gracija Nasi — Beatrice de Luna

Polovinom XVI veka Gracija Nasi je bila jedna od najpoznatijih Jevrejki svoga vremena. Pripadala je veoma uglednoj i bogatoj porodici portugalskih marana, koja je potajno ostala verna veri svojih otaca. Iz Lisabona, gde je rođena 1510, prešla je u Anvers 1536, jer se bojala inkvizicije koja se tada uspostavljala u Portugalu. U Anversu joj je baš te godine umro muž, Francisko Mendes, vlasnik jedne od najvećih trgovačko-bankarskih kuća Flandrije. Upravu nad imovinom preuzeo je njegov brat Diego, inače muž Gracijine sestre Briande. U Anversu je Gracija uživala veliki ugled i zbog svog bogatstva i razgranatih veza, kao i zbog svojih velikih sposobnosti, a i vanredne lepote. Među Jevrejima, pak, uživala je duboko poštovanje kao velika dobročiniteljka, kao mecena jevrejske književnosti, zaštitnica progonjenih Jevreja i kao verni član njihove verske zajednice.

Gracija i njena šira porodica nisu se osećali sigurnima u Flandriji. Kao neiskreni marani, a veoma bogati, bili su stalno u opasnosti da im državne vlasti ne otmu porodično imanje. U to je umro Diego, koji je pred smrt odredio Graciju za jedinu upraviteljicu celokupne svoje i njene imovine. Ostale su samo dve sestre sa po jednom ćerkom, a uz njih još i Josef, njihov mladi sinovac. Svi odluče da potajno napuste Flandriju (1544), pa preko Nemačke, Liona i Milana pređu u Veneciju. Uspele su da onamo prebace i veći deo svoje imovine, na čemu je mnogo radio njihov sinovac Josef Nasi-Miquez.

U Veneciji, kao i ranije u Lisabonu i Anversu, Gracija je bila stalno u vezi s Jevrejima i maranima, i u svakoj prilici se mnogo brinula za njih. Ali je i u Veneciji njeno veliko bogatstvo izazivalo zavist i pohlepu drugih, i ona se nađe u vrlo teškoj situaciji. Zato, radi veće sigurnosti, Gracija se skloni u Feraru (1550), gde počne da otvoreno živi kao prava Jevrejka. Ona je, izgleda već od ranije, imala nameru da pre-

¹³ Tadić, Jevreji u Dubrovniku . . . , 108 i d.

de u Tursku, gde je mogla da živi slobodno i u miru od bilo kakvih progona. Feraru je napustila u avgustu 1552, a u Carigrad je stigla u proleće 1553. godine. Na tom putu je prošla i kroz Dubrovnik, gde je bila vrlo lepo primljena; odatle je, verovatno kopnom, stigla u svoju novu postojbinu.

Gracija, koja je poznatija pod svojim hrišćanskim imenom Beatriče de Luna-Mendes, po prelasku u Carigrad uživala je još veći ugled i vršila još jači uticaj. Delimično to ima da zahvali svom sinovcu Josefu Nasi, koji se u avgustu 1554. venčao s njenom ćerkom Briandom. Josef je bio prijatelj prestolonaslednika Selima, a kao veoma sposoban finansijer postao je uticajna ličnost na Porti. Docije je od sultana Selima (1566) dobio u zakup neka jegejska ostrva i titulu vojvode Naksosa.

Ranije se nije znalo kada se Gracija Nasi preselila u Tursku. U svojoj knjizi o dubrovačkim Jevrejima (str. 322) kazao sam da je to bilo 1553. To isto je kasnije utvrdio i prof. C. Roth¹. Ne zna se, međutim, gde se zadržavala od napuštanja Ferare (avgust 1552) do dolaska u Carigrad (proleće 1553). Verovatno je neko vreme boravila u Ankoni, zatim u Dubrovniku, a ostalo je provela na putu. Za to vreme su se pojavila u Dubrovniku dva njena agenta i zamolila dubrovačku vladu da se utvrdi na koji će se način naplaćivati carina za njenu robu koja će prolaziti preko Dubrovnika (22. novembra 1552). To se, očito, odnosilo, u prvom redu, na svu onu robu koju je ona ispred sebe slala u Tursku, kao što smo videli da su radili i drugi Jevreji, pola veka ranije, kada su, prelazeći na Istok, jedan deo svoje imovine ulagali u raznu robu, prvenstveno u tkanine. U ovom slučaju se, možda, radilo i o onoj redovnoj trgovini koju je Gracija docije nastavila da vodi preko Dubrovnika, o kojoj sam u svojoj knjizi doneo nekoliko podataka.

Njen sinovac i zet Josef Nasi spominje se, koliko zasad znam, samo uzgred u dubrovačkim izvorima. Nedavno sam, međutim, našao u Mletačkom arhivu nekoliko interesantnih vesti u vezi sa jednom aferom u koju su bili upleteni i on i još neki članovi porodice Nasi.

Za vreme boravka ove porodice u Veneciji bilo je došlo do oštrog sukoba između sestara Gracije i Briande oko upravljanja porodičnim imanjem. Brianda je tada sestru prijavila da potajno živi kao prava Jevrejka, pa su je vlasti zatvorile i umalo što joj nije bilo konfiskovano celo imanje. Na intervenciju sultana mletačka je vlada oslobodila i dozvolila joj da sa ćerkom pređe u Feraru. Pošto se pomirila sa sestrom, napustila je Veneciju, dok je Brianda i dalje tu ostala skupa sa svojom mladom ćerkom Gracijom, inače zvanom i Beatriče. Ali, izgleda, odnosi između ove dve sestre nisu ni kasnije bili najbolji; ponovo je dolazilo do spora oko upravljanja i podele njihove imovine.

Kada je Gracija napustila Feraru i spremala se da pređe u Tursku, došlo je u Veneciji do jedne afere koja je jako uznemirila mletačku vladu. Verovatno se tada Gracija nalazila u nekoj italijanskoj luci, čekajući da pređe u Dubrovnik.

¹ Cecil Roth, *The House of Nasi — Dona Gracia*. Philadelphia 1947, 83 i d. — Podatke o Graciji Nasi i njenoj porodici donosim prema ovom delu prof. Rotha i onom koje spominjem u nap. 4, kao i prema svojim „Jevrejima u Dubrovniku...“, 315—325.

Uveče 16. januara 1553, prema saopštenju mletačke vlade, „neki Španac Joan Miches, s nekoliko nepoznatih ljudi, ušao je u kuću gospođe Briande Mendes i silom ugrabio i odveo njenu jedinicu Beatricu“. Mletačka vlada je odmah, ujutro 17. januara, o tome izvestila zapovednika svoje ratne mornarice na Jadranskom moru. „Ova je otmica veoma jako uznemirila vladu, koja je preduzela istragu da bi se otkrili saučesnici i da bi ih mogla uhvatiti, a i da bi se saznalo kuda je devojčica odvedena“. Njena majka je sumnjala da je mlada Gracija-Beatrice odvedena prema Dubrovniku ili nekuda morem, pa je zbog toga vlada naredila komandantu da sve preduzme da bi nešto o tome saznao, a ukoliko uhvati otmičare s devojčicom ili bez nje, neka ih odmah pošalje u Veneciju. Idućih dana je vlada o ovome obavestila svoje vlasti u Kjođi (Chioggia), kao i namesnika papske provincije Romanje, moleći ga da se otmičari uhvate i skupa s devojčicom vrate u Veneciju.

Iz ovih vladinih obaveštenja² se saznaje da je sve ovo izveo Joan Miques, pod kojim imenom je tada u hrišćanskom svetu bio poznat Josef Nasi. Njemu su pri tom pomogli brat Bernardo Miches, zatim Alessandro Calaso, Ferando Rodriga i Rodrigo Numes, sluga Briandin, koji im je otvorio kućna vrata. Devojčica je imala 12 godina, a njen miraz se u Veneciji cenio na 100.000 škuda; otmičari su sobom poneli oko 4.700 škuda. Iz Venecije su pošli prema Romanji, u nameri da se probiju do Ankone, gde se, verovatno, tada nalazila Gracija Nasi. Međutim su papske vlasti uhvatile otmičare s devojčicom u Faenci, jugoistočno od Bolonje, pa ih je namesnik Romanje poslao u Ravenu, gde su malu Graciju-Beatrice dobro čuvali, a otmičare držali u zatvoru, dok ne stignu papina naređenja. O tome je namesnik pismom izvestio Briandu i mletačku vladu, 22. januara. Istovremeno se vlada obratila svom poslaniku u Rimu da zatraži papinu intervenciju, moleći da im se predaju i devojčica i otmičari. Ova pisma, kao i poslanikove odgovore, prenosili su veoma brzi kuriri, što se inače dešavalo samo u vrlo važnim i hitnim slučajevima. Papa je odmah pristao da se devojčica vrati u Veneciju, s time što se imala predati njenom vaspitaču koga je Brianda, kao svog punomoćnika, bila poslala u Romanju. O otmičarima je papa, najpre, kazao poslaniku da će naknadno odlučiti, a nekoliko dana zatim je odbio da ih preda mletačkim vlastima. Ova papina odluka je nepovoljno primljena u Veneciji, ali su papske vlasti ipak pri tome ostale. Joan Mikez, odnosno Josef Nasi, kao i ostali, bili su kasnije pušteni na slobodu i braća Nasi su uskoro prešla u Tursku³.

Otmica male Beatrice bila je, svakako, uperena protiv njene majke Briande. Ona je dotad više puta dolazila u sukob sa svojom sestrom Gracijom, u prvom redu zbog toga što je prema testamentarnoj volji Diega trebalo da Gracija upravlja imovinom do punoletstva njegove kćeri Gracije-Beatrice, a i zato što je polagala pravo na polovinu svega onoga što su za sobom ostavili njihovi muževi. Biće da je Gracija bila

² Pisma se nalaze u Drž. arhivu u Veneciji — Archivio di Stato (dalje: A.S.V.) u seriji Capi del Consiglio dei Dieci. Lettere. Fa 54 (1552).

³ Verujem da bi se daljim ispitivanjem mletačkih izvora našlo još grade o ovoj otmici.

nezadovoljna Briandom i zbog njena načina života, koji nije bio besprekoran, kao i zbog njenog karaktera. Zato su, verovatno, i Gracija i Josef Nasi hteli ili da odvoje od nje i sobom povedu u Tursku njenu ćerku ili da ovom otmicom prisile Briandu da i ona napusti Veneciju i uopšte hrišćanski svet, i da ih sledi u Carigrad. Na Istoku, u svojoj blizini, mogli su je lakše kontrolisati i sprečiti da se veliko bogatstvo ko zna kuda raznese. Nije, međutim, isključeno da je i mala Gracija-Beatriče dobrovoljno pošla za svojim otmičarima. Teško je, naime, verovati da se njoj nije pružila prilika od Venecije do Faence da zatraži nečiju zaštitu i pomoć, ako je zaista silom bila odvedena. Njena majka, međutim, odlučno se suprotstavila pokušaju otmice, tražila je intervenciju vlasti i, sumnjajući u svoju sestru Graciju koja je već bila na putu za Istok, upozorila Mlečane da je i mala Beatriče-Gracija, verovatno, povedena morem, možda prema Dubrovniku, kuda je i njenu sestru vodio put. Docnije je i Brianda prešla u Carigrad, ali nije poznato ni kada, ni pod kakvim prilikama, i uopšte se malo zna o njenom životu u Turskoj. Mlada Beatriče-Gracija se u Carigradu udala za brata Josefova, dakle za onoga koji je učestvovao u otmici. Možda je do otmice i došlo zbog njihove ranije ljubavne veze. Tako su dva brata Nasi uzeli za svoje žene dve najbliže rođake, što je dovelo do spajanja velikog bogatstva porodica Nasi i Mendes.

Zbog ove otmice Josef Nasi se kasnije nikada više nije smeo da pojavi na teritoriju Mletačke Republike. Čak ni onda kada je u Carigradu zauzimao visoke položaje, stekao veliki ugled i vršio jak uticaj na Porti. Kada se jednom prilikom za njega zauzimao prestolonaslednik Selim, i od mletačke vlade za braću Nasi molio dozvolu ulaska u Mletačku Republiku, dužd je Selimovu molbu odbio i u pismu napao Josefa. Ovaj je to pismo pokazao mletačkom poslaniku u Carigradu 1565. i pri tome ga uveravao kako je on umirivao Selima, koji se zbog toga ljutio i bio nezadovoljan ovakvim odgovorom. Objašnjavao je Selimu da su na ovakav stav mletačkog dužda uticali izvesni privatni razlozi. Inače, Josef je tada dokazivao poslaniku kako su i on i njegov brat uvek bili naklonjeni Veneciji i samo žele da ponovo steknu njenu naklonost.

Tražeci razloge za izgon Josefa Nasi iz Mletačke Republike, Cecil Roth⁴ i neki drugi iznose razne pretpostavke. Sada, međutim, pošto nam je poznata ova afera u vezi s otmicom male Beatriče-Gracije, jasno je da samo u tome možemo videti uzrok onakvog stava mletačkog dužda prema Josefu Nasi i njegovom bratu.

3. Mletačko-jevrejski odnosi za Kiparskog rata (1570—1573)

Čim je između Turske i Venecije izbio rat za Kipar, prekinute su direktne trgovinske veze između ove dve države. Time su naročito bili pogođeni Jevreji iz Turske, koji su u svojim rukama držali znatan deo

⁴ C. Roth, *The House of Nasi — The Duke of Naxos*, Philadelphia 1948, 37—38, 235.

spoljne trgovine. Bili su oštećeni još i zato što su se neki od njih u tom času zatekli na teritoriju Mletačke Republike. Jer, čim su u Veneciji primljene vesti o prvim napadima Turaka na Dalmaciju, Senat je doneo zaključak, 6. marta 1570, da se svi levantski Jevreji i ostali turski podanici interniraju, a njihova imovina zapleni¹. Sudeći po nekim spiskovima, očigledno nepotpunim, tom prilikom je stradao dosta veliki broj Jevreja, što je najbolji znak da su oni tada igrali značajnu ulogu u trgovini između Turske i Venecije.

Za njih se zauzela jevrejska opština u Veneciji i pomagala ih, mada je i sama preživljavala dosta teške dane. Rat protiv Turske nije u Veneciji izazvao samo protivtursko, nego je pojačao i antijevrejsko raspoloženje nekih slojeva mletačkog društva, i to iz više razloga. Među ostalim i zato što su Mlečani znali da im Josef Nasi nije naklonjen i da svoj veliki uticaj na Porti, posle Selimova stupanja na presto (1566), koristi ponekad i na štetu mletačkih interesa. Neki su ga čak okrivljavali kao podstrekača onog velikog požara ratnog arsenala u Veneciji (1569), koji je prouzrokovao ogromnu štetu i oslabio ratni potencijal Mletačke Republike. Koristeći tu nezgodu Venecije, sultan Selim je od Mlečana zatražio ostrvo Kipar, što je — kako se govorilo — učinjeno po savetu Josefa Nasi. Pošto je rat izbio, Venecija je s velikim nepoverenjem gledala na njega, a i na ostale Jevreje. Mletački poslanik iz Rima je upozorio napuljskog namesnika, početkom juna 1570, da je sa Krfa primio obaveštenje da je Josef Nasi poslao u Apuliju, kao svog uhodu, nekog poislamljenog Talijana, koji će ga preko nekih Turaka u Dubrovniku obaveštavati o svemu što se događa u Italiji².

Međutim, pošto je obustavljena trgovina između Turske i Venecije, levantski Jevreji nisu prekidalili veze s ostalom Italijom. Oni su nastavili da tokom celoga rata trguju s tom zemljom, pa su u znatno većem broju nego ranije skrenuli na Dubrovnik u Ankonu, kao i na ostale jadranske luke u papskoj državi. U Dubrovniku se za vreme rata sretalo mnogo jevrejskih trgovaca sa raznih strana, najviše iz Turske, a sa njih mešetara među njima bilo je oko 30. Ova trgovina Jevreja preko Dubrovnika naročito je koristila Ankoni, čime su se znatno povećali prihodi pape, koji je kao saveznik Venecije i Španije takođe bio u ratu s Turcima.

Mlečani su krivo gledali na ovu trgovinu s Levantom, pogotovo što se vodila preko dve jadranske luke koje su već otpre bile konkurenti Venecije. Zato su pokušavali da na razne načine ometaju ili da sasvim prekinu na Jadranskom moru trgovinski promet s Istokom. Predlagali su svojim saveznicima da se zaposedne Dubrovnik, da ga ne bi tobože zauzeli Turci, a u Rimu su u više navrata protestovali što Jevreji i drugi turski podanici slobodno borave i trguju u Ankoni. Mlečanima su na ruku išli i uskoci, njihovi tadanji saradnici i saveznici, koji su se bili naročito okomili na dubrovačke brodove i jevrejsku robu. Po Jevrejima su oštro udarili Mlečani, što je očiti znak da su im svojom trgo-

¹ A.S.V.: Senato, Mar. Registro 39, 118—119.

² Isto: Senato III (Secreta). Dispacci da Roma, Fa 5 (1570), 257.

vačkom aktivnošću bili postali ozbiljni takmaci. S drugim trgovcima, međutim, pa ni s Dubrovčanima, nisu uvek tako postupali. U dva-tri maha je mletačka vlača oštro istupila i zaštitila dubrovačke brodove i njihovu robu od nedozvoljenih postupaka zapovednika svojih ratnih galija. Tako su u julu 1571. god. bili kažnjeni i neki uskoci da veslaju na ratnim galijama zato što su napali jedan dubrovački brod. Tom prilikom je vlada naredila da se svima, osim otvorenim mletačkim neprijateljima, mora osigurati sloboda plovidbe po Jadranskom moru³.

S Jevrejima, naprotiv, stalno su loše postupali, a posle velike pobebe kod Lepanta (7. oktobra 1571) su rešili da u roku od dve godine svi Jevreji moraju da napuste Veneciju (14. decembra). Mlečanima je naročito smetala pojava i aktivnost Jevreja u Ankoni. Protiv toga je protestovao kod pape mletački poslanik Đ. Soranco (Giovanni Soranzo), već u oktobru 1570. godine⁴. Tom prilikom je zamorio papi što jevrejski trgovci iz Turske slobodno dolaze u tu luku i neometani se vraćaju svojim kućama, što bi svakako trebalo da se zabrani. Papa mu je odgovorio da se ne radi o Turcima, nego o Jevrejima, koji se mogu primati, i zamorio je Mlečanima što su neke od njih uhvatili na povratku iz Ankone. Soranco se branio da to nije izvršeno na teritoriju papske države, već u Šibeniku, i prema tome su Mlečani imali pravo da tako postupaju. Papa je, međutim, odgovorio da se to nije smelo uraditi s Jevrejima koji su bili samo na prolasku, a zatim je dodao da su Mlečani, uostalom, morali imati obzira i prema njemu. „Ali vi hoćete da samo Venecija trguje, dok ostalima želite da to pravo oduzmete.“⁵ Poslanik je, pak, uveravao papu kako se ne bi smelo dozvoliti Jevrejima da tursku robu prenose na Zapad, jer se tako daje prilika Turcima da svoje proizvode prodaju sigurno, dok je, na drugoj strani, to isto pravo hrišćanima uskraćeno. Uostalom, nastavljao je Soranco, papa je član saveza i prema tome neprijatelj Turaka, pa bi trebalo da iz svoje države otera Jevreje, „a ne da favorizuje ovaj svet koji je toliki neprijatelj hrišćanskog imena.“ Na to je — javlja Soranco — Njegova Svetost odgovorila: „Oni borave u Ankoni i imaju naše salvuskondukte, pa bi bar to trebalo da se uzima u obzir.“

Dva meseca docnije papa je zamorio poslaniku što su mletačke galije zaplenile jedan dubrovački brod na povratku iz Ankone. Poslanik se branio dokazujući da je na njemu bila roba Turaka i Jevreja. Papa je, naprotiv, tvrdio da to nije tačno, jer je brodski teret pripadao hrišćanima, a da Mlečani stalno dokazuju kako je neka roba turska i jevrejska samo da bi je mogli pleniti. Papa je ljutito nastavljao: „Nije lepo tako nešto raditi, i sigurno je da to nećemo dozvoliti. To nije pošteno.“ Videći papu jako uzrujanog, poslanik je smatrao da je bolje prekinuti dalji razgovor. Ali, papa nije popuštao i nekoliko dana docnije je ponovo zahtevao da se sva oduzeta roba vrati⁶.

³ Isto: Senato, Deliberazioni (Secreta), Reg. 77, 114.

⁴ Isto: Senato III (Secreta). Dispacci da Roma Fa 6. 55.

⁵ Isto, fol. 262.

⁶ Isto, fol. 278.

Međutim ni Mlečani nisu popuštali. Krajem januara 1571. poslanik je ponovo nadugačko objašnjavao papi od kolike je štete ne samo za Mletačku Republiku, nego i za celo hrišćanstvo, što se i dalje vodi trgovina s Turskom, i što „neprekidno plove brodovi iz Ankone i Dubrovnika, koji prenose i sva obaveštenja o onome što se radi, specijalno u Rimu i Veneciji“. Papa mu je odgovorio da i Mlečani puštaju levantske Jevreje da trguju u Veneciji, pa kada oni oteraju sve Jevreje iz svoje države, i on će ih prognati iz Ankone i Rima, i iz svih ostalih mesta⁷.

Ovakvo istupanje Pija V na obranu Jevreja, kao i njegove izjave u vezi s time, veoma su interesantne. Pije V je danas svetac katoličke crkve, istakao se kao veliki zagovornik i organizator hrišćanskog saveza protiv Turske, i kao propovednik neke vrste krstaškog rata protiv nje. Pre nego što je izabran za papu bio je poznat kao kardinal Gislieri (Ghislieri), član dominikanskog reda, i kao inkvizitor u Rimu.

Poznavajući njegov raniji rad i život, iznenađuje njegov stav prema Jevrejima 1570—73. godine. Očito je, što se vidi i iz njegovih izjava, na njega uticala ona materijalna korist koju su papski državni prihodi imali od jevrejske trgovine. S druge strane, Mlečani su se bili okomili na Jevreje baš zato što su tu korist vukli drugi, a ne oni. Odatle, onda, ona papina humanost, odnosno mletačka netrpeljivost.

Mlečani su za celo vreme tursko-hrišćanskog rata nastavljali da loše postupaju s Jevrejima na koje su nailazili na moru. Tako su prvih dana maja 1571. uhvatili na kraju Pelješca neki brod koji je iz Ankone prenosio za Dubrovnik jednu veliku skupinu Jevreja, verovatno izbeglica za Tursku. Između njih su odabrali 70 ljudi i porazmestili ih po galijama kao veslače, a nesposobne između njih, kao i svu robu, ostavili na Hvaru. Pošto se za njih zauzeo vojvoda Urbina, mletačka vlada je naredila 2. jula da se odmah svi nesposobni puste da idu kuda hoće, a da se veslači, uz platu, zadrže na galijama do kraja oktobra, jer se zbog rata osećala velika nestašica u veslačima. Tada je oslobođena i roba Jevreja, ali ne onih koji su bili iz Turske⁸. Tri meseca kasnije, 7. oktobra, došlo je do velike pomorske bitke kod Lepanta, pa nije isključeno da su i ovi jevrejski veslači ili bar neki od njih učestvovali u toj bici.

Pošto se hrišćanski saveznici nisu nikako koristili svojom velikom pobedom kod Lepanta, popuštalo je njihovo borbena raspoloženje i slabili su njihovi međusaveznički odnosi. Mlečani su, pak, veoma teško podnosili prekid trgovine s Levantom, jer je to za njih predstavljalo ogroman materijalni gubitak. Zato su već tokom 1572. povelili tajne pregovore s Turcima i bez znanja svojih saveznika sklopili mir (7. marta 1573).

Dok su još bili u ratnom stanju, ali su vodili tajne pregovore, Mlečani su nastavili da sprečavaju trgovinu Jevreja na Jadranskom moru. Na to ukazuje i njihovo istupanje protiv nekog Ankonitanca koji je bio

⁷ Isto, fol. 349^r.

⁸ A.S.V.: Senato. Mar. Reg. 40. 53.

kupio jedan manji brod i naoružao ga, tobože, da s njime učestvuje u vojnim akcijama, a u stvari da prenosi Jevreje i njihovu robu u Dubrovnik, Ankonu i ostale luke. Nezadovoljna time, mletačka vlada je 1. novembra 1572. naredila knezovima svih svojih dalmatinskih gradova da uhvate ovaj brod, čim se za to ukaže prilika, da vlasniku isplate njegovu vrednost i da hrišćanima dozvole da svoju robu nose kuda hoće, ali da Jevreje i njihovu robu zadrže⁹.

Mesec dana docnije zapovednik mletačke mornarice u Jadranskom moru zaplenio je robu Jevreja koja je prenošena u Ankonu¹⁰. Odmah posle toga protestovao je u Veneciji papin predstavnik i ukazivao da se ne radi o jevrejskoj, nego o hrišćanskoj robi. Međutim, ova se zaplenjena roba već bila počela da rasprodaje, dok je jedan brod s tobože jevrejskom robom bio odveden u Šibenik¹¹. Mletačkoj vladi je sve to bilo neprijatno, s jedne strane, iz obzira prema papi, kako je sama saopštila svome komandantu mora, a — s druge strane — u Veneciji se već radilo na prekidu neprijateljstva i na normalizovanju odnosa s Turskom, što je moralo da dovede i do izmene stava prema Jevrejima.

Uskoro je i do toga došlo. Po zaključenju mira, mletačka vlada je povukla onu svoju odluku od 14. decembra 1571: da se oteraju svi Jevreji iz Venecije. Nove prilike u Mletačkoj Republici i u svetu tražile su da se drukče postupa s Jevrejima koji su igrali važnu ulogu u trgovini s Levantom, a neki njihovi ljudi i dalje vršili politički uticaj na Porti. Ovo su Mlečani imali prilike da oseće i u samoj Veneciji, jula 1574. Tada je na veoma svečan način primljen u duždevoj palati predstavnik sultana Selima, i to Jevrejin Solomon Aškenazi, njegov lični lekar, koji se rodio u Uđinama, a završio medicinu u Padovi. Pojavu jednog svog čoveka u ovako važnoj misiji pozdravili su mletački Jevreji s najvećim oduševljenjem i ponosom, naročito posle svega što su doživeli za poslednje tri-četiri godine.

Tada se, izgleda prvi put, približio Veneciji i jedan Jevrejin, čije će se ime za idućih tridesetak godina često pojavljivati u mletačkim, a i u drugim savremenim izvorima. On će krajem XVI veka mnogo doprineti da se održe, čak i prošire stare ekonomske veze Venecije s Turskom. To je bio Danijel Rodrigez (Rodriga), izgleda levantski trgovac, koji se za vreme rata 1570—73. javljao, naizmenično, u Dubrovniku i na ušću Neretve¹². Rodrigez je docnije dao predlog da se Split koristi kao tranzitna luka za trgovinu s Turskom, a krajem XVI veka je predlagao da se u Veneciji organizuje jedno veliko preduzeće za trgovinu afričkim šećerom.

Prvih dana januara 1574. Rodrigez (Daniel Rodriga) se našao u Veneciji, i to u času kada je stigla vest da je u Skoplju i drugim mestima ponovo obustavljen izvoz robe iz Turske. Ovo je jako zabrinulo Mlečane, a zainteresovalo, naravno, i Jevreje. Rodrigez se ponudio

⁹ Isto, Senato. Deliberazioni (Secreta), Reg. 78, 137.

¹⁰ Isto, fol. 155.

¹¹ Isto, fol. 167—167'; 7. januara 1573.

¹² Tadić, Jevreji u Dubrovniku..., 92—94 i d.

da „oprezno pređe u tursku zemlju da izvidi i ispita istinu“. Veće desetorice je o tome raspravljalo na sednici od 13. januara i zaključilo da se njegova ponuda prihvati, i da se čim pre onamo uputi davši mu u tu svrhu 100 dukata¹³.

Rodríguez je, odmah posle toga, prešao na Balkan i uskoro se javio knezu Kotora, kome je učinio pismeni predlog u vezi s povlačenjem tursko-mletačke granice u Dalmaciji¹⁴. Prepis njegovog pisma poslalo je Veće desetorice komandantu mornarice, 16. marta 1574, i naredilo mu da odmah pođe na Hvar i odatle pošalje na ušće Neretve neko poverljivo lice koje će pozvati Rodrigeza na dogovor u Hvaru. Kada se nađe s njime, komandant će mu zahvaliti na usluzi koju je učinio prenoseći ponudu bosanskog sandžaka Ferhat-bega i turskog predstavnika za povlačenje granice. Vlada mu je poručila da je uvek spremna da nagradi sve one koji joj učine neku uslugu, ali u ovom slučaju ne može da kaže kolika će nagrada biti, jer joj još nije poznato kakvu su uslugu voljna da joj učine ova dva Turčina. U svakom slučaju, vlada želi da se uspostave stare granice u Dalmaciji, pa će visina nagrade zavisiti od stepena ostvarenja ove njene želje. Inače, biće potrebno da zbog čestog informisanja Rodríguez stoji u vezi s generalnim providurom Dalmacije ili s knezom nekog dalmatinskog grada, i neka ne odlazi u Kotor, jer je to nezgodno i daleko. Veće desetorice je i idućih meseci nastavilo da posredstvom Rodrigeza vodi pregovore s Ferhat-begom, a uz njega se pominjao još i neki kapetan Radišlija „Turč'n“. Mlečani su bili ponudili 20.000 dukata, ako se uspostave stare dalmatinske granice, a srazmerno manje, prema veličini usluge koju im ova dvojica učine. Međutim u Veneciji nisu bili sigurni da Rodríguez i Radišlija zaista govore u ime Ferhata. Zato su tražili da neki njihov poverljivi čovek, preko Dalmacije, dođe do sandžaka i s njime razgovara u četiri oka, a neće mu biti potreban tumač za turski, jer se onamo „većinom pregovara na slovenskom jeziku.“ Dajući ova uputstva generalnom providuru Dalmacije, početkom meseca maja, Veće desetorice mu je preporučilo da s Danijelom Rodrigezom nastavi „da održava veze s onom veštinom i ljubaznošću koja se traži, ne otkrivajući da se sumnja u njegov rad, kako ga ne bi učinili protivnikom naših interesa“¹⁵.

Uskoro se još jedan Jevrejin umešao u povlačenje dalmatinske granice. To je bio rabi Solomon Aškenazi, sultanov izaslanik, s kojim je mletačka vlada vodila duge razgovore o tome, ali ne znam s kakvim rezultatom¹⁶. Tako su Mlečani, na kraju, ipak bili prisiljeni da se obrate za intervenciju i pomoć onim istim levantskim Jevrejima, protiv kojih su tokom kiperskog rata onako oštro istupali. Vredelo bi ispitati koliko je ovo posredovanje Jevreja donelo Veneciji koristi, a u Mletačkom arhivu, koliko sam mogao da vidim, naći će se bogata dokumentacija i za to.

¹³ A.S.V.: Consiglio dei Dieci, Secreta, 10, 163.

¹⁴ Isto: Secreta 11 (1574—1578), 4'.

¹⁵ Isto fol. 8, 10, 12 i d.

¹⁶ Isto, fol. 14, 22—24, 25.

4. Jevreji i splitska luka u XVI—XVII veku

Godine 1577. Danijel Rodrigez je predložio mletačkoj vladi da se u Splitu podignu neke zgrade i osposobi deo luke za oživljavanje tranzitne trgovine između Turske i Venecije. U tu svrhu je trebalo da se sprovedu i neke reforme carinske tarife¹. Ovaj predlog je pao u vreme kada je trgovina Mlečana s Istokom bila osetljivo oslabila i kada su na turskom tržištu počeli da sve aktivnije istupaju trgovci raznih zapadnih naroda. Zato je vlada rado prihvatila Rodrigezov plan, ali — usled raznih smetnji i ne mnogo važnih razloga — s njegovim ostvarenjem se otežalo do devedesetih godina XVI veka.

Za uspostavljanje življe tranzitne trgovine preko Splita bili su mnogo zainteresovani Turci, kako njihove vlasti, tako i poslovni ljudi, u prvom redu balkanski Jevreji. Turske trgovinske veze sa Zapadom bile su već od ranije dosta žive, a trgovina preko Splita trebalo je da jače poveže zapadne pokrajine Turske, posebno Bosnu, s Venecijom i s ostalom Italijom. Tokom XVI v. u tim turskim oblastima su nicalle nove ili se jače razvijale stare varoši, i to ne samo kao administrativno-vojni centri, nego i kao važna središta privrede, prvenstveno zanatstva i trgovine. Zahvaljujući smirivanju političkih prilika na Balkanu i sređivanju odnosa Turske s Mletačkom Republikom, a i kao posledica nekih unutrašnjih ekonomskih i društvenih promena, u Bosni se bilo umnožilo stanovništvo, i seljačko i varoško. To je dovelo do jačanja celokupne privrede Turske, a i Bosne, što se, onda, ispoljilo i u potrebi za jačanjem njihovih trgovinskih veza sa zapadnim zemljama.

Za prvih stotinu godina turske vladavine spoljna trgovina Bosne nije bila značajna, a nalazila se, većim delom, u rukama Dubrovčana. Poslednjih godina XVI veka ona je znatno ojačala, i u njoj sve aktivnije sudeluju domaći trgovci raznih vera. Među njima se ističu Jevreji koji su tokom XVI v. stalno pristizali na Balkan, i to naročito oni iz Sarajeva, Beograda, Sofije i drugih turskih gradova. Svi su ovi domaći trgovci nastojali da se direktno povežu sa zapadnim, u prvom redu talijanskim tržištem, i to bez posredništva stranih trgovaca.

Raniju posredničku ulogu Dubrovčana i drugih preuzimali su sve više Jevreji, koji su i pre toga to isto radili povezujući se prvenstveno sa svojom jevrejskom braćom na Zapadu. Aktivnost Jevreja se naročito osetila za vreme rata 1570—73. godine. Pošto su tada bile prekinute direktne pomorske veze između Italije i Turske, levantski trgovci, u stvari najviše Jevreji, potražili su druge puteve svojoj trgovini. Tada su se pojavili u velikom broju i u Dubrovniku. Dubrovački arhivski izvori puni su vesti o njima i o njihovom radu, mada nismo baš potpuno informisani o svemu onome što su oni radili tokom rata u Dubrovniku i u drugim jadranskim lukama. Tako, na primer, ne znamo mnogo o Jevrejima koji su tada poslovali na ušću Neretve, gde su se bili okupili u većem broju nego ranije i odakle su trgovali s Italijom. To je bilo vreme kada su mnogo navraćali i u Ankonu, kako sam pomenuo u

¹ Tadić, Jevreji u Dubrovniku... 93 i d.

prethodnom poglavlju, što je mnogo smetalo Mlečanima i izazivalo njihov otpor.

Prestankom rata povukao se veći deo Jevreja iz Dubrovnika, kao i iz nekih drugih naših luka, a trgovina evropske Turske s Italijom ponovo je pošla starim putevima. Upravo tada se javio Danijel Rodrigez sa svojim planom o osposobljavanju splitske luke za tranzitnu trgovinu. Ovaj sposobni i preduzimljivi trgovac odlično je uočio opštu ekonomsku situaciju u balkanskim zemljama, kao i potrebe njihovih trgovaca, zanatlija i poljoprivrednika (posednika, ratara i stočara), pa je pokušao da direktno i čvršće poveže privredu evropske Turske sa Zapadom, prvenstveno sa Venecijom. Kada je morao da obustavi izgradnju neke zgrade, koju je u vezi s time o svom trošku podizao u Splitu 1581, Rodrigez se u maju 1583. obratio Dubrovčanima sa sličnim predlogom. Nudio je, među ostalim, da će na Dubrovnik svratiti svu trgovinu turskih Jevreja, ako im se priznaju neke carinske povlastice. Pošto su dve godine kasnije ove iste povlastice priznale u Dubrovniku i svim drugim trgovcima, Rodrigez se ponovo okrenuo Mlečanima podržavan i od bosanskog paše (1588). Iduće godine Rodrigez je boravio u Splitu radeći na ostvarenju svoga projekta, a 20. juna 1590. rešila je mletačka vlada da se organizuje tranzitna trgovina preko Splita. Ovom odlukom su smanjene ili sasvim ukinute carine na neke artikle koji su prenošeni u jednom, odnosno drugom pravcu, utvrđene su cene prevoza na trgovačkim galijama između Venecije i Splita, garantovana je lična i imovinska sigurnost trgovaca koji se od 1. jula budu služili splitskom skelom, ukinuta je boravišna taksa u Veneciji svima Jevrejima koji tim putem budu dolazili iz Turske i dozvoljeno im je da odsedaju u starom mletačkom getu. Konačno, da bi Rodrigeza nagradili za sve ono što je uradio i utrošio, dobio je od Mlečana položaj konzula splitskih Jevreja, kojima je prepušteno da utvrde visinu njegove nagrade². Otada, zapravo od 1. jula 1590, može se smatrati da je splitska skela počela funkcionisati za tranzitnu trgovinu između Turske i Venecije. Zadugo posle toga Split je privlačio trgovce raznih naroda i vera, a promet preko njegove luke je iz godine u godine rastao. Pored drugih trgovaca za splitsku skelu su se mnogo interesovali Jevreji, naročito oni sa Levanta. Prema tome, nisu samo njena zamisao i osnivanje delo jednog njihovog čoveka, nego su i na njen dalji razvitak, u znatnoj meri, baš oni vršili jak uticaj.

Od osamdesetih godina XVI veka Jevreji su se ponovo javljali u Dubrovniku u većem broju. Tada je znatno porasla celokupna njihova poslovna aktivnost, a u vezi s time proširio se i dubrovački geto³. Sa raznih strana stizali su mnogobrojni jevrejski trgovci, najviše iz onih balkanskih gradova koji su se razvijali i podizali tokom XVI veka. Njima su se uskoro pridružili i jevrejski trgovci iz južnoalbanskih gradova, uz koje su dolazili i mnogi muslimani.

² A.S.V.: Cinque Savii alla Mercanzia, Busta 44, no. 115.

³ Tadić, Jevreji u Dubrovniku..., 160 i d.

Pošto je proradila splitska skele, izbila je konkurentna borba između Dubrovnika i Venecije. Obe strane su se služile raznim sredstvima da oslabe, onemoguće i unište svoga protivnika, i jedni i drugi su se često obraćali Turcima molbama i predlozima koji su išli na štetu protivnika. Turci u Carigradu, a još više nosioci vlasti u Bosni, išli su na ruku takvim akcijama i Mlečana i Dubrovčana, jer su znali da će doneti koristi i državnoj blagajni i njima lično u formi nagrade ili mita. U svemu ovome Mlečanima su, odnosno razvitku i zaštiti splitske skele, mnogo pomogli Jevreji. U prvom redu oni koji su živeli u Splitu, zatim oni iz Sarajeva. Po izvesnim mletačkim izvorima dobija se utisak da su baš neki od njih često bili važni informatori Mlečana o prilikama u zaleđu Dalmacije, naročito u vezi s trgovinom. Mnogo im je koristila i privatna korespondencija između samih Jevreja koji su, kako se iz mletačkih izvora može konstatovati, izveštavali jedni druge i o opštim prilikama u Turskoj, naročito u vezi s trgovačkim poslovima. Iz ovako prikupljenih informacija se saznavalo o robi koja je stizala u Sarajevo na putu za Split, a ponekad i o pripremanju i kretanju karavana iz Beograda, Skoplja, Novog Pazara i drugih gradova. Na osnovu tih obaveštenja mletačke su vlasti na vreme preduzimale potrebne mere da se roba dobro smesti u splitskim magazinima i da se bez smetnje prenese dalje za Veneciju.

Prvih godina XVII veka tranzitna trgovina preko Splita odvijala se normalno i stalno je bio u porastu promet preko njegove luke. Zato je svaka smetnja koja je sprečavala ovu tranzitnu trgovinu nanosila štetu i Veneciji i zainteresovanim trgovcima. Oni su, u takvim slučajevima, ulagali sve snage da otklone zapreke, naročito one koje su Turci često namerno postavljali da bi od zainteresovanih iznudili bakšiš. Tako su 1606. god., meseca februara, zatvorili svoju granicu i zaustavili sve karavane na putu za Split. Intervenisale su mletačke vlasti, ali bezuspešno. Međutim je zalaganje jevrejskih glavara iz Splita imalo rezultata, pošto su, naravno, isplatili neku nagradu odgovornim predstavnicima turskih vlasti. Granica je odmah otvorena i iz Sarajeva su pošle karavane sa oko 2.000 tovara razne robe⁴.

Jevreji su i docnije u sličnim slučajevima uvek intervenisali, a ustajali su i protiv Dubrovčana koji su nastojali da ometu ili onemoguće trgovinu preko Splita. Glavno sabiralište karavana bilo je Sarajevo, gde su se okupljali trgovci i roba iz raznih delova Turske. Naisao sam u mletačkim izvorima na trgovce koji su lično pratili svoju robu čak od Ankare do Splita. Mletačke vlasti, skupa s Jevrejima, obraćali su uvek veliku pažnju sarajevskoj čaršiji i nastojali su da je privole da se služi Splitom, a ne Dubrovnikom. Zato su i jedni i drugi slali onamo poverljiva lica, dostavljali sarajevskim vlastima i poslovnim ljudima sve potrebne informacije o situaciji na moru, o kretanju trgovine preko splitske skele, o zdravstvenim prilikama, a pobijali su

⁴ A.S.V.: Senato III (Secreta). Dispacci dei Rettori e Provveditori in Dalmazia e Albania, Fa 5; Split 18. III 1606.

i razne glasine koje su mogle da odvrate karavane od dolaska u Split.

Kada se 1618. god. naročito zaoštrio mletačko-dubrovački sukob oko trgovine na moru, razglasilo se u Bosni da su španski ratni brodovi uhvatili trgovačku galiju na putu iz Splita za Veneciju. Mlečani su okrivili Dubrovčane da su namerno širili takve glasove, a iz Splita su poslata u Sarajevo tačna obaveštenja mletačkih vlasti, kao i zvanične izjave jevrejskih predstavnika (konzula) i trgovaca. Idućih dana stigle su u Split tri karavane sa 202 konja, od kojih su dve čekale u Livnu na informacije, a neke druge su bile na putu. Prvih dana maja u Splitu se bilo nakupilo 2.800 tovara razne robe, a pošto je to ukrcao 22. maja, preostalo je u magazinima lazareta preko 800 tovara⁵.

Tokom idućih meseci neprestano su pristizale mnogobrojne karavane u splitski lazaret. Pošto je 30. maja 1618. isplovila za Veneciju jedna galija, preostalo je u Splitu 1.100 tovara spremnih za ekspediciju. Ali, već idućih nekoliko dana stiglo je preko 1.600 novih tovara, a očekivale su se i nove karavane. Drugog dana jula 'u Splitu je ležalo oko 4.200 tovara robe, jer su svakog dana pristizale iz Turske velike karavane, pa su se željno očekivale trgovačke lađe da sve to prenesu u Veneciju. Tokom idućih pet dana stiglo je u Split 1.000 tovara, što znači da se svakog dana spuštalo iz Bosne oko 250 konja. Polovinom jula čekalo je na ukrcaj 5.400 tovara, a 30. jula je javljeno u Veneciju da u Splitu leži 7.000 tovara. Konačno su 24. avgusta isplovili iz splitske luke jedan veći i 14 manjih brodova noseći oko 7.000 tovara, dok je u magazinima splitskog lazareta ostalo više od 1.000 tovara robe⁶.

Iz pisma splitskog kneza, upućenog u Veneciju 28. maja, vidi se da su vlasnici ove robe, u znatnoj meri, bili jevrejski trgovci iz unutrašnjosti Balkana. Knez je javljao da ga je obavestio njegov konfident David Koen, jedan od najjačih trgovaca u Dubrovniku, da je nagovorio neke Jevreje iz Sofije da svoju robu upućuju na Split, a da su čak i neki dubrovački trgovci, pod tuđim imenima, to isto uradili. Knez je još dodao da je u Split već stiglo dosta robe Abrama Negri, Jozefa Manuela, Arona Anđela i drugih.

Slično je bilo i idućih meseci 1618, kao i u 1619. godini, tj. tokom dve dosta nemirne godine na Jadranskom moru. Zbog sukoba Španije i Mletačke Republike bila se pojavila španska flota iz južne Italije, pa umalo što nije došlo do ozbiljnijeg ratnog okršaja između njihovih mornarica. Ovakva situacija na moru uticala je na orijentaciju levantskih, pa i jevrejskih trgovaca. Za sve vreme zapleta na moru radije su slali svoju robu preko Splita, koji je dublje uvučen u Jadransko more i odakle se plovidba za Veneciju vodila između dalmatinskih ostrva koji su je zaštićavali. Plovidba otvorenim morem iz Dubrovnika bila je izložena, a još opasnija je bila ona naokolo Grčke. Međutim, koliko sam mogao konstatovati, ni promet dubrovačke luke

⁵ Isto: Fa 18; Split 3, 7, i 9. aprila i 28. maja 1618.

⁶ Isto, pisma splitskog kneza od maja do kraja avgusta 1618.

nije bio popustio 1618—1619. godine. To je, verovatno, znak da je spoljna trgovina Turske s Italijom onih godina uopšte bila ojačala, a na promet preko Splita, odnosno Dubrovnika, biće da su uticali i za-tegnuti odnosi između Španije i Venecije i — kao posledica toga — nesigurnost puta naokolo Grčke.

Promet preko splitske luke odvijao se i idućih godina na jednak način, a slično i onaj preko Dubrovnika. Glavni trgovački centar Bosne, prema tome i splitskog zaleđa, Sarajevo, imalo je jaku jevrejsku koloniju, veoma aktivnu i čvrsto povezanu s ostalim Jevrejima i u Turskoj i u Italiji. Dubrovačkih trgovaca u Bosni bilo je manje od jevrejskih, a njihova vlada im je bila strogo zabranila da se služe splitskom skelom. Pored Jevreja i nešto hrišćana, trgovinom se u Bosni bavio i priličan broj muslimana. Prema tome, jevrejski trgovci, u prvom redu oni iz Sarajeva, bili su jako zastupljeni u tranzitnoj trgovini koja je iz Bosne išla preko Splita. A u toj trgovini su učestvovali ne samo Jevreji iz Turske, nego i oni koji su živeli i poslovali u Splitu, Veneciji i ostaloj Italiji. Zato je bilo sasvim prirodno da su se oni mnogo interesovali za splitsku skelu i da su se zalagali za njeno normalno funkcionisanje.

Za ilustraciju intenziteta trgovinskog prometa preko Splita prvih decenija XVII veka navešću još nekoliko primera, što će, indirektno, ukazati i na jačinu jevrejskog udela u toj trgovini.

Za 17 meseci 1605—1606. god. ukrcano je u Splitu za Veneciju 16.463 tovara razne robe⁷. Tokom 1611. god. stizalo je u Split iz Turske toliko robe, da je bilo ponestalo prostora u magazinima lazareta. Vlasti su bile prisiljene da robu ostavljaju na otvorenom dok se ne oslobode skladišta. Tada se postavilo kao vrlo hitno pitanje izgradnje novih spremišta, pa je splitski knez predlagao da se u tu svrhu koriste neke zasvođene prostorije stare Dioklecijanove palate (grote). Tokom ove godine poslato je iz Splita u Veneciju oko 15.000 tovara⁸, a toliko, otprilike, preneto je i iduće 1612. godine.

Ukazao sam ranije na živ saobraćaj tokom 1618—1619., a navešću još samo nekoliko novih podataka za docnije godine. Od 1631—1636. trgovačke galije su redovno prenosile za Veneciju, otprilike, 14—16.000 tovara razne robe. U ove količine, kao i u sve ostale koje navodim u ovom članku, uvek se računa samo roba koja se iz Turske tranzitom prenosila za Veneciju. U to se ne uračunava sva ona ostala roba koja se izvozila iz Splita u lokalnom ili regionalnom prometu, kao ni ona koju su iz splitske luke izvozili razni domaći i strani brodovi, a poticala je iz Dalmacije ili iz lokalne trgovine s pograničnim oblastima Bosne. Sva tranzitna roba koja je pristizala iz Turske bila je rezervisana za jednu-dve velike trgovačke galije, kojima je vlada bila dala koncesiju za saobraćaj na liniji Split—Venecija i natrag, i nijedan drugi brod, osim u veoma retkim iznimkama i uz posebnu dozvolu, nije smeo da prenosi ovu tranzitnu robu.

⁷ Isto: Fa 5; Split 2, IX 1606.

⁸ Isto: Fa 10 (1611).

A količine ove robe, kao što se vidi iz ono nekoliko podataka koje sam naveo, bile su zaista velike, naročito kada se uzme u obzir da je tada pomorska trgovina same Venecije bila znatno opala. Zato nije čudo što su mletačke vlasti obraćale veliku pažnju trgovini Splita, i što su se Jevreji, koji su preuzimali važnu ulogu u spoljnoj trgovini Turske, onoliko bili angažovali i zainteresovali za održanje i unapređenje splitske skele.

Jevrejski trgovci bili su u isto vreme mnogo angažovani i u trgovini preko Dubrovnika. Nije moguće, bar zasad, pružiti neke sigurnije podatke o jačini trgovinskog prometa kroz dubrovačku luku i o aktivnosti domaćih i stranih, specijalno jevrejskih trgovaca u Dubrovniku u prvoj polovini XVII veka. Možda ću uskoro moći i o tome nešto više i konkretnije kazati. Međutim, na osnovu raznih podataka kojima zasad raspolazem može se ipak tvrditi da su u celokupnom robnom prometu između evropske Turske i Italije preko Dubrovnika, kao i posredstvom njegovih trgovačkih brodova i ljudi u pomenutom periodu, u velikom broju i sa znatnim kapitalima učestvovali i Jevreji. Oni su bili izvoznici raznih sirovina sa Balkana, zatim vlasnici jednog dela tereta koji su dubrovački i strani brodovi prenosili između istočnih i zapadnih jadranskih luka, konačno, Jevreji su bili veoma aktivni i u unutrašnjoj trgovini same Turske, kako se lepo vidi iz dubrovačkih arhivskih izvora. U svemu tome, izgleda, oni su tada stajali ispred Dubrovčana. To se naročito zapaža na osnovu zapisa o osiguranju brodskih tereta iz Dubrovnika i nekih drugih jadranskih luka. Tako je, na primer, od aprila 1622. do kraja 1625. osigurano u Dubrovniku 309 pošiljki razne robe, od čega je više od 2/3, odnosno 218 pošiljki, bilo vlasništvo Jevreja.⁹ U nešto manjoj meri učestvovali su Jevreji u dubrovačkoj izvoznoj trgovini i idućih godina. Ovo usmeravanje jevrejske trgovine u pravcu Dubrovnika jako je smetalo Mlečanima i izazivalo njihov otpor, pogotovo što su Dubrovčani i svoju i tuđu trgovinu više upućivali na Ankonu nego na Veneciju. Zbog toga su često, naročito prvih decenija XVII veka, pravili razne smetnje njihovoj plovidbi. Hvatali su im brodove i plenili teret, nepotrebno ih zadržavali u dalmatinskim lukama, širili glasine kako ne sprovode savesno sanitarne mere protiv epidemija koje su skoro neprekidno harale na Balkanu, a istovremeno su udarili i poseban namet na robu koja je prevožena dubrovačkim brodovima. Pri svemu tome mnogo je stradala i jevrejska roba. Ali ipak njeni vlasnici, osim nekih iznimaka, nisu prestajali da se služe dubrovačkom lukom i dubrovačkom trgovačkom mornaricom. Drugi Jevreji, međutim, koji su živeli ili poslovali u Splitu i odatle održavali veze s Venecijom pomagali su Mlečane u njihovim akcijama protiv Dubrovnika. Oni su se živo zalagali da se održi i ojača saobraćaj preko Splita, a svoje saplemenike u Turskoj su nagovarali da se služe samo njegovom lukom. Ponekad su

⁹ Isto: Fa 11 (1612).

¹⁰ D.A.: *Sicurtà di cancellaria* 56 (1622—1625).

izvršavali i poverljive zadatke koje su im Mlečani u tu svrhu poveravali.

Kada je tridesetih godina XVII v., iz više uzroka, trgovina preko Splita neko vreme popustila, ponovo su se založili Jevreji da je ožive. Pri tom se trebalo suprotstavljati Dubrovčanima koji su bili razvili živu akciju na Porti, kao i kod bosanskog paše u Banjoj Luci. Na tom poslu se naročito istakao Jozef Penso, jevrejski trgovac iz Splita. On je nekoliko godina bio glavni savetnik mletačkih guvernera Dalmacije u pitanjima splitske skele, kao i trgovine s Bosnom i s Turskom uopšte. Bio je i najvažniji organizator tranzitne trgovine preko Splita, putovao je zbog toga u Bosnu, održavao veze s bosanskim trgovcima, prvenstveno s Jevrejima, na koje je uticao, a i vršio pritisak, tražeći da se služe samo splitskom lukom. Dobija se utisak da je to bio pravi nastavljaj ranije akcije Danijela Rodrigeza.

Za vreme velike kuge u Veneciji 1630. bila je popustila trgovina preko Splita, pa je Penso zbog toga putovao u Sarajevo i uspeo da nagovori neke trgovce da se i dalje služe Splitom. Posle toga su počele da pristižu karavane iz unutrašnjosti, mada ne u ranijem broju¹¹.

U to je i turska Makarska počela da konkuriše mletačkom Splitu. Preko nje se izvozilo žito, a uvozila morska so sa Paga. Jevreji su se tu pojavili monopolišući za sebe trgovinu žitaricama, čime su podržavali Makarsku na štetu Splita. Isprva ih mletačke vlasti nisu u tome ometale i dozvolile su da iz Bosne i drugih oblasti izvoze pšenicu za Veneciju,¹² kojoj je bila potrebna posle velike kuge i slabljenja trgovinskih veza sa svetom. Docnije su, međutim, izmenili svoj stav prema Makarskoj, pa su čak pomišljali da na njen račun favorizuju svoj Omiš.

Tada se razvila i velika borba s Dubrovčanima, i to na Porti i na dvorovima budimskog i bosanskog paše. Mlečani su se ponovo poslužili Pensom, kao i drugim Jevrejima. U maju 1632. predložila je mletačka vlada generalnom providuru neka nagovori dubrovačke Jevreje da pređu u Split i prekinu veze s Dubrovnikom, a vlada će vršiti uticaj na njih i preko Jevreja Venecije, koji će apelovati na njihovu savest i pretiti im anatemisanjem¹³. Kada sve ovo nije pomoglo, mletački Senat je naredio providuru, 31. avgusta, da hvata dubrovačke brodove na putu Ankona—Dubrovnik, a zaplenjenu robu Jevreja, Turaka i drugih neka upućuje u Split i dalje za Tursku¹⁴. Na kraju su Mlečani uspeli da bosanskog pašu pridobiju za sebe, a sa Porte je došlo naređenje da se pojača saobraćaj sa Splitom, jer se preko Dubrovnika prenosi roba za Španiju i papsku državu, tj. turskim neprijateljima (marta 1634). Uskoro, međutim, situacija se iz-

¹¹ A.S.V.: Senato. Dispacci dei Provveditori generali in Dalmazia e Albania. No. 446 (1630—1631), pismo no 74 od 27. XI 1630. i no. od 22. IV 1631.

¹² Isto, pismo no. 128 od 18. IV 1631.

¹³ A.S.V.: Senato, Rettori Reg. 3 (1632), 61'—63'.

¹⁴ Isto, fol. 137.

menila u korist Dubrovnika smenjivanjem bosanskog paše. Baš tada se vratio u Dalmaciju Penso i podneo providuru dugi spisak zapisan na dve strane svih svojih izdataka u Turskoj, a providur se jadao vladi što je uzalud utrošen toliki novac¹⁵.

Tada su Mlečani ponovo oštro istupili protiv dubrovačkih brodova, i 1635. je Penso opet išao u Tursku. Po priznanju samog providura Penso je mnogo uradio što je splitska skela ponovo oživela. On je, naime, uspeo da privuče na Split jevrejske trgovce iz Sofije. odakle su otada stizale „brojne i bogate karavane“¹⁶.

Krajem januara 1636. vratio se Penso u Split noseći sobom prepis naređenja budimskog paše da se obustavlja turska trgovina s Dubrovnikom. U vezi s oživljavanjem splitske luke Penso je učinio i neke konkretne predloge mletačkim vlastima. Providur ga je zbog svih ovih zasluga preporučio vladi i predlagao da ga nečim nagrade. Već ranije mu je bila određena doživotna nagrada od 10 dukata mesečno, a sada je trebalo još nešto učiniti za njega, jer su ga mnogi trgovci iz Turske napadali da je kriv što svoju robu ne smeju da šalju kuda hoće, nego samo preko Splita, i to jedino za Veneciju. Zbog toga su ga mnogi bojkotovali i svoju robu nisu slali njemu, nego drugim posrednicima u Splitu¹⁷.

Zahvaljujući svim ovim merama i akcijama, splitska luka je već idućih meseci ponovo oživela, i tokom 1636. god. preko nje je preneto iz Turske u Veneciju oko 16.000 tovara razne robe. Zato je bio mnogo zaslužan Penso, koga je providur tada predlagao vladi za jevrejskog konzula u Splitu¹⁸. Iduće godine, međutim, neki predstavnici mletačke vlasti su mu pravili razne neugodnosti, iz nepoznatih razloga, tako da je bio prisiljen da češće odsustvuje iz Splita i da moli vladinu zaštitu i pomoć¹⁹.

U međuvremenu je Mlečane počela da zabrinjava trgovina preko Makarske. Zbog toga je generalni providur onamo poslao jedno poverljivo lice, koje ga je obavestilo da su u Makarskoj Turci ranije imali samo dve kuće i jednu kulu za sklonište carinskog službenika, a da u leto 1637. onde već stoje magazin za so i 55 kamenih kuća. većinom na sprat, i da se upravo podiže 12 novih kuća. U Makarsku su tada stalno stizale karavane sa žitom koje su Turci skupo prodavali za so koju su Pažani dovozili u velikim količinama²⁰. Verovatno su i tada u trgovini žitom Jevreji bili aktivni kao i prethodnih godina.

Slično držanje prema splitskoj skeli zadržali su jevrejski trgovci i dalje, što je mnogo doprinosilo održavanju njenog prometa na ranijoj visini, kao i njenom daljem razvitku.

¹⁵ Senato, Dispacci dei Provveditori generali di Dalmazia e Albania. No. 450 (1634).

¹⁶ Isto, fol. 265, od 20. VIII 1635.

¹⁷ Isto: No. 451, no. 11 od 6. II 1636.

¹⁸ Isto, no. 101.

¹⁹ Isto, no. 177, 178.

²⁰ Isto no. 182.

Njihovo interesovanje za trgovinu preko splitske luke, kao i njihovo veoma aktivno sudelovanje u njoj, jasno ukazuju da su oni od početka uočili veliki značaj ovog važnog internacionalnog puta koji je spajao Istok i Zapad. Oni su i svojim brojem i svojom ekonomskom snagom bili uspeli da preuzmu znatan deo ovih međunarodnih ekonomskih veza. Pored Jevreja iz centralnih oblasti Balkana, koje sam već pomenuo, javljaju se tada u većem broju i jevrejski trgovci iz albanskih gradova, naročito primorskih. Mnogi od ovih balkanskih Jevreja pratili su lično svoju robu do talijanskih gradova, odakle su se vraćali donoseći drugu, zapadnu robu. Možda će se jednom moći, bar približno, utvrditi broj levantskih Jevreja i njihovo angažovanje u ovoj trgovini sa Zapadom u prvoj polovini XVII veka. Interesantni su, međutim, neki podaci kojima zasad raspolazem o broju trgovaca koji su preko Splita putovali za Veneciju. Ima slučajeva da ih je bilo i do 50 na jednoj trgovačkoj galiji. Izgleda da su među njima preovladavali muslimani, čak iz Ankare i Perzije, za njima su dolazili Jevreji, pa hrišćani, u prvom redu katolici. Iz Dubrovnika su, izgleda, više putovali Jevreji, i to ne samo u Veneciju. Ako se uzme da su trgovačke galije godišnje prosečno pravile šest-sedam putovanja na pruzi Split—Venecija i natrag, onda je, verovatno, 150—200 trgovaca iz Turske svake godine prelazilo preko splitske luke za Veneciju. Taj je broj, među njima i broj Jevreja, bio još veći ako se uračunaju putovanja iz Dubrovnika, albanskih i grčkih luka, sa jegejskih ostrva, kao i iz Carigrada i drugih turskih gradova, i to ne samo onih koji su išli u Veneciju, nego i u ostale talijanske luke. Među svim ovim poslovnim ljudima sa Levanta uvek je bilo dosta Jevreja. Baš njima, u znatnoj meri, Turska ima da zahvali što njene ekonomske veze sa Zapadom nisu bile sasvim prešle u ruke zapadnih trgovaca, koji su se na turskim tržištima baš tada sve više javljali.

Uspostavljanje i održavanje tranzitne trgovine preko Splita, od kraja XVI do polovine XVII veka, kao i učestvovanje jevrejskih trgovaca u njemu, ispunjavaju jedno važno poglavlje iz prošlosti jevrejskog naroda, naročito njegove ekonomske istorije. Kada bi se ovoj njihovoj poslovnoj aktivnosti dodalo sve ono što su u isto vreme Jevreji značili i u trgovačkom prometu Dubrovnika, o čemu nameravam drugom prilikom izneti neke nove momente, a o kojima nisam govorio u svojoj „Istoriji Jevreja u Dubrovniku“, onda bi se još jače mogla uočiti i istaći uloga balkanskih Jevreja u trgovini Turske sa Zapadom u prvoj polovini XVII veka. Videlo bi se, kao što se i naslućuje, da su dugo vremena oni imali u svojim rukama znatan deo spoljne trgovine Turske i da su bili veoma važan faktor u celokupnoj trgovini istočnog Sredozemlja.

MUŠL FIUM, JEVREJIN SA RIJEKE

Podaci o jednoj jevrejskoj porodici na Rijeci i u Senju početkom XVI stoleća

„Encyclopaedia Judaica“ u svom VI tomu stranici 1029 tvrdi: „Najstariji dokumenti o naseljavanju Jevreja na Rijeci potiču iz sredine XVIII veka“. Iako nam stvarno ništa nije poznato o osnivanju jevrejske zajednice na Rijeci pre sredine XVIII veka, o doseljavanju jedne jevrejske porodice u taj grad već prvih godina XVI veka sada raspolažemo verodostojnim dokumentima objavljenim u V tomu nedavno izašlog izdanja „Monumenta Hungariae Judaica“¹.

„Nöum Musl Fium“ glasi potpis hebrejskim pismenom najstarijeg po imenu nam poznatog riječkog Jevrejina. Isto tako se potpisuje i na ispravi na nemačkom jeziku koja počinje uvodnim rečima: „Ich Muschl Jud von Sand Veit am Phlaum bekhen...“ (Navodimo na nemačkom originalu zbog svojevrsnog starinskog pravopisa. Prevod glasi: Ja, Mušl, Jevrejin iz Svetog Vida na Flaumu priznajem...) Završna klauzula te priznanice ispostavljene 20. januara 1525. glasi: „... des zu warern vrkhünd so hab ich Muschl Jud dise quitung mit meiner aigen hannd geschriben und meiner Judischen hannd vnder schriben vnd mit mein Petschat auch bekrefftigt.“ (Opet sa zanimljivim pravopisom i karakterističnim greškama. U prevodu: ... to da priznam i obznanim sam ja Mušl, Jevrejin, ovu priznanicu svojom sopstvenom rukom napisao i svojom jevrejskom rukom potpisao i takođe svojim pečatom overio.)²

Nemamo podataka o tome kada i odakle je Mušl (Mojsije) Jevrejin sa svojom porodicom došao na Rijeku da se naseli, ali sa priličnom sigurnošću možemo pretpostaviti da je došao iz jedne od habsburških pokrajina, Štajerske, Koruške ili Kranjske, u kojima su se već u srednjem veku stvarale jevrejske zajednice (u Mariboru, Radgoni, Ptuju, Celju, Ljubljani, Freisachu, Villachu). Na zahtev staleža, car Maksimilijan je proterao sve Jevreje iz tih pokrajina. To se dogodilo godina 1496—97. Tada su prestale da postoje jevrejske zajednice koje su već vekovima živele. Car je međutim dozvolio da proterani

novo mesto boravka nađu u graničnom području njegove države³. Tako se moglo dogoditi i da je Mušl Jevrejin sa svojom porodicom našao utočišta na Rijeci, gde je čak bio pod carskom zaštitom. Grad je tada već četvrt veka bio svojina Habsburgovaca, koji su ga nasledili posle izumiranja porodice markgrofova Duino (1471). Car se trudio da unapredi razvoj luke koja mu je pripadala; to ga je po svoj prilici i navelo da odobri naseljavanje jedne jevrejske porodice, koja je imala priličnog materijalnog bogatstva. Više godina je Mušl tu proživio sa svojom porodicom uživajući carsku zaštitu. Mirni boravak se, međutim, završio kada je primorski grad postao ratno poprište. Papa Julije II organizovao je Kambrejsku ligu protiv Venecije. Tom savezu prišli su i Luj XII, kralj Francuske, car Maksimilijan, kao i Vladislav II, kralj Mađarske. Kralj Vladislav se nadao da će ponovo osvojiti Dalmaciju, koju su Mlečani bili zauzeli. Ali Venecija, koja je tada bila snažna pomorska sila, iznenada je napala Rijeku i zauzela grad 1508. Ban Hrvatske i Slavonije, Andrija, uspeo je 1509. da Mlečane istera iz grada, ali samo za kraće vreme. Snažna mletačka flota pod komandom Angela Trevisana bombardovala je grad i osvojila ga na juriš. Pobednici su orobili i opljačkali stanovnike i mnogo njih kao zarobljenike odveli na galije. Najzad, 1511. godine, grad, koji je mnogo prepatio, nalazi se ponovo pod carskim skriptom.

U tim ratnim vremenima Mušl je sa porodicom pobjegao sa Rijeke i našao utočište u Senju, koji je tada pripadao Hrvatskoj. Kao izbeglica sa Rijeke, dopušteno mu je da se zadrži, pa čak i da — uz dozvolu vlasti — iznajmi kuću. Bio je tu nekoliko godina, bavio se trgovinom i pozajmljivao je novac na zaloge. Ali kada je sklopljen mir i kada je Rijeka opet pripala caru, Mušl se vratio tamo, dok mu je porodica još ostala u Senju. Međutim, kada je i ona htela da krene za svojom glavom porodice, ban Andrija ju je dao uhapsiti i zaplenio svu njenu imovinu. Nešto docnije ban je porodicu oslobodio i ona je mogla da pođe za Mušlom, ali imovina joj nije vraćena. Mušl je zahtevao od bana da mu imovinu vrati, nije hteo da se pomiri sa gubitkom, pa je započeo sudski proces. Nešto od dokumenata toga procesa sačuvalo se do danas.

Posle smrti bana Andrije, kralj Vladislav II zatražio je od banove udovice da prijavi svog zastupnika pred sudom, jer se Jevrejin (na tom mestu se u aktu njegovo ime ne pominje) žalio da je njen suprug, ban, nepravedno osudio porodicu Mušl i neopravdano prisvojio njenu imovinu. Kao što se iz tog akta da zaključiti, banova udovica se na nekoliko ranijih sličnih poziva nije odazvala. Kralj naglašava u svom spisu da se Jevrejinu mora pomoći da dođe do svog prava. Već i zbog toga što, kao što se u dokumentu kaže: „... pluresque fideles nostri apud nos ob id instant et supplicant“ (... i mnogi naši verni kod nas za to nastoje i mole). A još se dodaje: „... pro administranda fpsi iudeo iustitia, nonnulli fidelium nostrorum assidue nos urgent...“ (... da se učini pravda istom Jevrejinu uporno na nas neki naši verni navaljuju). Kralj se poziva na „svoje verne“, koji ga teraju da prema

Jevrejinu bude pravedan⁵. Pošto se udovica bana Andrije nije odazvala ni ovom pozivu, kralj se ponovo javio, sada već strože⁶. U drugom pismu se Jevrejin već naziva svojim imenom: „In numeras tam pene literas ad vos dedimus in negotio illius Judei Mwschel vocati“ (već brojna pisma vama uputismo u poslu onog Jevrejina zvanog Mušl). Sada saznajemo i zašto je banskoj udovici upućeno već toliko poziva. Hrišćanski vladari su se zauzeli za Mušla: „... principes Christiani pro eo apud nos et pro rectificatione dampnorum suorum et impendenda ei iustitia instant et laborant“ (hrišćanski kneževi se kod nas zalažu i rade za njega i njegovo obeštećenje i da mu se učini pravda). Kao što vidimo, Mušl je uživao uglednu zaštitu. Sigurno je među protektorima bio i sam car Maksimilijan, Mušlov zaštitnik. Najzad se banova udova udostojila da naimenuje advokata, koji će je zastupati u tom sporu. U trećem dokumentu od 10. februara 1514. nalazimo tačan izveštaj zagrebačkog Kaptola. Pomoću njega možemo da rekonstruiramo tok celog procesa⁷.

Kraljevski sudski stol pozvao je 13. oktobra 1513. zagrebački Kaptol da u gradu Senju i okolini raspitivanjem utvrdi sledeću stvar: „... de eo, utrum scilicet... Moyses in prefecta civitate nostra Segniensi cum uxore ac filiis et filiabus, pariter cum rebus suis tamquam subditus nostre Maiestatis moram et residentiam habuerit ac sub potestate et ditione nostra ac gubernaculo Regni nostri subiectus fuerit an non...“ (... o tome da li će Mojsije u spomenutom gradu našem Senju sa ženom, sinovima i kćerima, sa stvarima svojim kao podanik našeg veličanstva imati boravište i stanište i da li će biti potčinjen našoj moći i vlasti kraljevstva našeg). Jedan izaslanik kraljevske kurije i Kaptola vodio je istragu januara i februara 1514. Ukupno je saslušao 38 svedoka u Senju, Otočcu, Griču i Zagrebu. Veći deo svedoka bio je mišljenja da je Moyses podanik kraljev, pa prema tome i potčinjen banu. Bilo je međutim i svedoka koji su tvrdili suprotno: „... quod prefatus Moyses Judeus, habitis treugis a condam Andrea bano et iudice civitatis Segniensis metu belli Venetorum de civitate regis Romanorum Rea nuncupata affugiens ad civitatem Segniensem advenisset cum uxore filiisque et filiabus suis necnon rebus eorundem“ (... da je spomenuti Mojsije Jevrejin, dobivši „vjeru“ od pokojnog Andrije bana i sudije grada Senja, usled straha od mletačkog rata pobegao iz grada rimskog kralja zvanog Rijeka i došao u grad Senj sa ženom, sinovima i kćerima i imovinom).

Zašto je bilo toliko važno da se utvrdi da li je Mušl Jevrejin, koji je pobegao za vreme rata iz Rijeke, našavši privremeno utočište u Senju postao kraljevski podanik — ili je tu samo tražio privremeni boravak? Izraz „treuga“ baš treba da znači da je Mušl tražio samo privremen boravak u Senju. Ta bio je u tom gradu svega pet godina. Ako je postao kraljevski podanik, onda bez odobrenja bana ili gradskih vlasti nije smeo da napusti to mesto. Onda je njegova imovina mogla da bude zaplenjena. A Mušl je uveravao da je kao Riječanin isključivo neposredni podanik carev. U Senj se samo sklonio za vreme rata.

Nije nam poznato kako se taj spor završio. O tome nisu nađeni dokumenti. Tek posle jedne decenije ponovo čujemo nešto o Mušlu iz Svetog Vida na Flaumu. Dva dokumenta u Mađarskom zemaljskom arhivu iz god. 1524. i god. 1525. govore o finansijskim poslovima Mušla.

The image shows a handwritten document in a historical script, likely German or Dutch. The text is written in a cursive hand and is somewhat faded. At the bottom center, there is a circular seal or stamp. The document appears to be a legal or financial record, consistent with the text above it.

Pozajmio je značajne svote novca jednoj porodici, koja je u to vreme zauzimala ugledan položaj u Mađarskoj. Ostao nam je jedan spis ispostavljen u Budimu 8. oktobra 1524⁸. Lienhardt Gallinzer, burgrhof diođerski i njegova supruga Ursulla, ćerka počivšeg sudije budimskoga Johanna Pempflingera, priznaju da duguju Mušlu svotu od 1700 florina. Mušl ima menicu, a osim toga prepisane su na njegovo ime dve kuće u Budimu. Ne možemo pretpostaviti da je sam Mušl raspolagao tolikim kapitalom, biće da je koristio i novac drugih, da bi mogao da kreditira tako velike svote. On se i žali: „Wie wol es mit seinem grossen verderblichen schaden vnd nach tayl ist“ (kako mu je to velik gubitak i šteta koja upropašćuje), pošto dužnik ne otplaćuje uredno

svoj dug. Sigurno tada više nije stanovao na Rijeci, ali i nadalje sebe naziva „Jevrejin od Svetog Vida na Flaumu“. Kao takav on sebe i nadalje smatra carskim podanikom. On doduše sa svojim dužnikom pregovara u Budimu (o tome svedoči dokument iz godine 1524), ali zahteva otplatu od svojih dužnika u Beču ili u Eisenstadtu: „... solliche obgemelt schulden alle seinen wir zu einer yeden zeit vnd frist schuldig vnd phlichtig den Judn zu Wien oder in dy Eysenstat zu erlegen vnd zu bezallen, damit gedacht Judn khainerlay Rais khostung vnd zerung vnd ver saumnuss nit verer bedorffen zu habn oder das auff zu legen...“ (... sve te gore navedene dugove dužni smo i obavezni u svako vreme gorenavedenom Jevrejinu da isplatimo i predamo u Beču ili Eisenstadtu, da rečeni Jevrejin ne bi imao nikakvih daljih putovanja, ni troškova za hranu na putu, ni gubitka vremena ili, pak, da mu te izdatke nadoknade...). Kao što zaključujemo iz tih rečenica, Mušl je u to vreme verovatno stanovao u Eisenstadtu i samo bi dolazio radi otpravljajanja svojih poslova u Beč, u kome tada Jevreji nisu smeli da stanuju, dok je Eisenstadt bio jedan od gradića u kojima im je, na osnovu carske dozvole, bilo dopušteno da borave. Dokument iz godine 1524. samo je koncept ugovorene priznanice, ali postoji i punopravna obveznica od 20. januara 1525.⁹ U toj obveznici Mušl spominje i svog slavnog prijatelja koji se zove: „Jacob Jud der Wana jüdin sun“ (Jakov Jevrejin, Vane Jevrejke sin). Mušlov dužnik, burggrof Gallinzer platio je dotle 1088 florina, a na osnovu obveznice dugovao je još daljih 300 florina. Tu obveznicu Mušl je potpisao hebrejski.

Drugih podataka o Mušlu nemamo. Verovatno je, kao i mnogi drugi Jevreji iz Eisenstadta, napustio taj grad zbog opasnosti od Turaka i potražio nov zavičaj u Češkoj, Moravskoj ili Poljskoj.

BELESKE

- 1) Monumenta Hungariae Judaica. V. 1. Budapest 1959.
- 2) M.H.J. V. 1. Strana 152. Od pečata se vide samo još tragovi.
- 3) A.F. Pribram: Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Wien (Dokumenti i akti uz istoriju Jevreja u Beču). tom I strana 7. Wien-Leipzig 1918.
A. Rosenberg: Beiträge zur Geschichte der Juden in Steiermark (Prilozi uz istoriju Jevreja u Štajerskoj) strana 99—102; Wien-Leipzig 1914.
- 4) A. Fest: Istorija grada Riecke (na mađarskom). U zbirci monografija „Gradovi i pokrajine Mađarske“
- 5) M.H.J. V.1. str. 108—109.
- 6) ibid. str. 109—110.
- 7) ibid. str. 123—128.
- 8) ibid. str. 148—150.
- 9) ibid. str. 152.

JOSEF IBN DANON IZ BEOGRADA*

Sudbina jednog izbeglice krajem XVII veka

Na uzburkanom moru svetske istorije kroz milenije — sve do naših dana — masovna i pojedinačna jevrejska lutanja i brodolomi bili su redovna pojava. O tim kolektivnim katastrofama i pojedinačnim stradanjima postoji tako obilna literatura da u prvi mah možda izgleda suvišan još jedan pokušaj više da se sledi zamršen trag jednog jedinca, kojeg su krajem XVII veka kao žrtvu zahvatila ratna zbivanja i odredila mu put od jednog kraja Evrope na drugi, put neobičan čak i u kategorijama jevrejskih seoba koje su uvek bile izuzetne po učestanosti, brojnosti i raznolikosti smerova. Rešili smo se da se ipak pozabavimo ličnošću Josefa Ibn Danona, teologa iz Beograda, jer o njemu kod nas nije ništa pisano a o njegovim drugovima po sudbini vrlo malo. Kraće studije stranih autora (koje su delimično i nepotpune) kod nas, koliko sam to mogao da proverim po publikacijama, nisu poznate.

Uništenje cvetajuće, ekonomski i kulturno snažne (iako po broju članova ne velike) jevrejske opštine u Beogradu od strane austriskonemačkih osvajača ovog grada god. 1688. je događaj koji je zabeležen, ali po pravilu samo ovlaš, u delima nekih jevrejskih istoričara. Ne pominju ga na pr. ni Graetz ni Dubnov. Prikaz ovog događaja nalazimo doduše u knjizi „Jevreji u Beogradu“ Ignjata Šlanga, ali on od beogradskih izbeglica, odnosno austriskih zarobljenika, poimence govori samo o rabinu Josefu Almozlinu, a ne i o njegovom najbližem saradniku i redaktoru njegovih dela, Josefu Ibn Danonu. O Ibn Danonu postoji kratka beleška u Encyclopaedia Judaica, ali je on u jevrejsku historiografiju ušao zahvaljujući u prvom redu Davidu Kaufmannu i Elkanu Adleru, dok smo kod Alberta Hyamsona našli neobično zanimljive, pomenutim piscima nepoznate, podatke upravo o poslednjem životnom razdoblju Ibn Danonovom, provedenom u Lon-

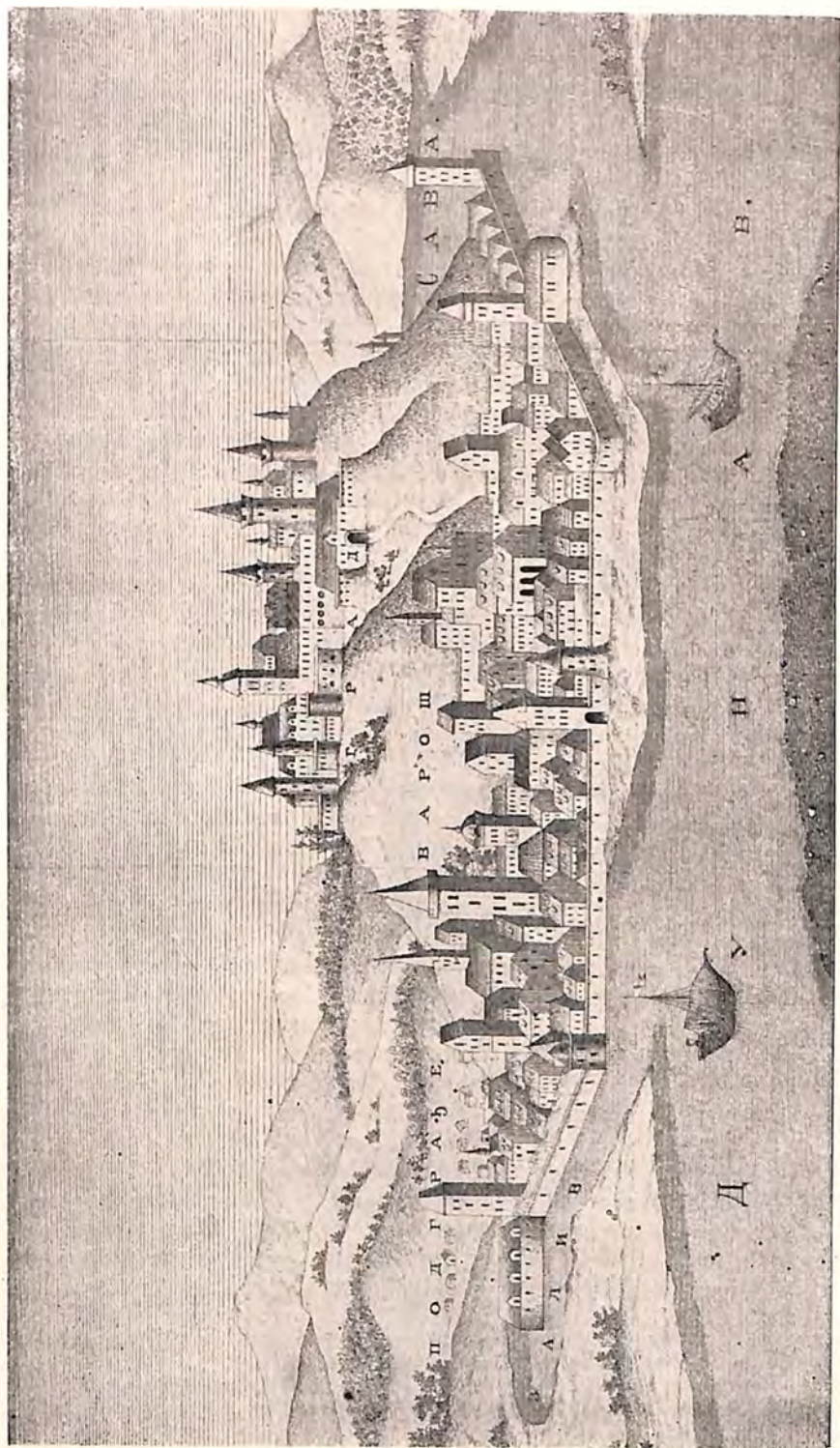
*) Prikupljanje grade za ovaj rad autor je vršio kao stipendista Jewish Claims Conference, uz dragocenu pomoć prof. C. Rotha (Oxford).

donu. Najviše se Ibn Danonom bavio i o njemu pisao Kaufmann, kod kojeg se mogu naći i najvažniji bibliografski podaci.

Poznato je da se u Beogradu, kao i u nizu drugih gradova Turskog carstva, u toku XVII veka, zahvaljujući povoljnim uslovima verske i građanske tolerancije prema Jevrejima, koja je bila u snažnom kontrastu prema njihovim progonima i obespravljenu u hrišćanskoj Evropi, razvijao sve intenzivniji ne samo privredni nego i naučni jevrejski život. Beogradska teološka škola naročito od god. 1642. do njene propasti god. 1688. stekla je svetski glas i ugled, čemu su u prvom redu doprinele istaknute ličnosti naučnika, vrhovnih rabina Jude Lerme, Simhe Koena i Josefa Almozlina. Almozolino je uživao međunarodni autoritet i bio vrlo često konsultovan u raznim verskim i pravnim sporovima. Njegovu obilnu prepisku vodio je njegov učenik, mladi, vrlo ambiciozni i talentovani sekretar rabinata Josef Ibn Danon, sin stare beogradske porodice. Danon je u više od 400 beležnica skupio ne samo Almozlinove response, tj. odgovore, mišljenja u sporovima, nego i propovedi kao i nekrologe značajnim ličnostima nauke. Za objavljivanje ovih tekstova postojalo je živo interesovanje nekih jevrejskih krugova u Carigradu koji su obezbedili kako sredstva tako i saglasnost verskih instancija u Solunu i Palestini. Ta je namera, međutim, samo delimično ostvarena tek nekoliko decenija kasnije, jer se ratni vihor sručio na beogradsku jevrejsku zajednicu, koja je gotovo potpuno uništena ne samo zajedno sa svojim domovima nego i sa kulturnim blagom.

Posle presudnog turskog poraza pod Bečom god. 1683. i pada Budima 3 godine kasnije (pri čemu je stradala i velika jevrejska opština tog grada), austrijsko-nemačka vojska pod badenskim kurfirstom Maksimilianom Emanuelom stigla je početkom avgusta 1688. pod Beograd koji je osvojila, posle teške i uporne opsade i vrlo krvavih borbi s turskom posadom, 6. septembra. Već pre toga jedan deo imućnijih beogradskih Jevreja povukao se u unutrašnjost Turske, znajući kakva ih sudbina očekuje u slučaju austrijske pobeđe. Drugi teški udarac zadali su beogradskim Jevrejima oni Turci, naročito janjičarske trupe, koji su pri povlačenju, još pre same opsade, opljačkali srpsko i jevrejsko stanovništvo i spalili njihova predgrađa koja su se nalazila van gradskih utvrđenja. Delo razaranja i pljačke nastavili su austrijski vojnici i krunisali ga pokoljem, naročito među turskim stanovnicima, kada su konačno uspeli da osvoje i poslednje bedeme. Ova su zverstva zabeležena u našim opisima pada Beograda, a od stranih pisaca na pr. von Hammer, navodi kako su i nenaoružani austrijski momci iz frena noževima za hleb nemilosrdno klali goloruke stanovnike. Bes osvajača pogodio je u punoj meri i Jevreje. Od njihovih kuća, sinagoga i biblioteka¹⁾ nije ostalo ništa, a oni sami odvedeni su u ropstvo.

Kolone s jevrejskim robljem soldateska je terala prema severu. Na tom putu jedna od etapa i tamnica bila je u Osijeku. Većina preživelih odvedena je preko Mađarske u Moravsku i nudena na otkup jevrejskim opštinama i pojedincima koji su učinili sve moguće da

Београд год. 1685. (према једној старој гравјери)

olakšaju patnje svojoj braći. Među zarobljenicima bio je i Josef Almozlino sa svojom porodicom, kao i Josef Ibn Danon sa ženom i sinom. Deo rukopisa Almozlinovih responsa turski su vojnici oteli od njegovih sinova i prodali. Gotovo je neverovatno da su oni kasnije pronađeni u Carigradu i tu štampani u dva dela god. 1711. i 1733. Njihov autor je već 1689. umro u Nikolsburgu, dok je Ibn Danon, posle lutanja po Moravskoj, došao u Prag. Nepoznavanje češkog jezika, ali svakako još mnogo više legendarno gostoprimstvo i interesovanje za nauku po kojem je bila čuvena jevrejska opština u Amsterdamu, vukla ga je u taj međunarodni centar. Danon je uspeo da se probije do Amsterdama gde je našao utočište i podršku za nastavak naučne aktivnosti u domu Josefa ben Natanaela Sarfatija. Sarfati je bio srećan što najbližem saradniku slavnog Almozlina može da izade susret, a u tome mu je pomogao i njegov šurak, stampar Natanael Foa. Josef Ibn Danon je tu zamislio da napiše teološku trilogiju pod naslovom „Tri grane vinove loze“, ali je uspeo da objavi samo prvi deo. God. 1692. štampan mu je indeks skraćenica uz „Peri hadaš“, komentar Šulhan aruhu, Hiskije da Silve.

Kada je oko god. 1690. umro njegov zaštitnik i mecena Sarfati, Ibn Danon se rešio da napusti Holandiju i da ponovo potraži povoljne mogućnosti za rad u jednom velikom centru jevrejskog života. Ovog puta njegov je izbor pao na London, u kojem je tada postojala već imućna i jaka sefardska opština. Kaufmann u svoja dva članka završava Ibn Danonovu biografiju s činjenicom da je on uspeo u Londonu da započne „nov život“ kao učitelj i da je bio srećan, okružen zahvalnim učenicima koji su gajili osećanja puna poštovanja prema svom nastavniku. Adler, koji je izgleda prvi među istoričarima skrenuo pažnju na pojavu jednog²⁾ beogradskog teologa u Londonu, učinio je niz interesantnih otkrića u vezi Ibn Danonovog boravka u Engleskoj. Tu je Josef bio poznat pod imenom Abendanon. Adler je utvrdio da u Londonu postoje dva rukopisa predgovora i prvog dela Ibn Danonove trilogije „Šeloša Sarigim“, koju je oko 1690. god. napisao u Amsterdamu. Na omotu jednog primerka rukopisa zapisano je „Esto libro es de Jakov Abendanon en 13 de Hesvanano Londres garde Deos 5454.“³⁾ U predgovoru autor opširno opisuje svoju odiseju od Beograda preko Moravske i Praga do Amsterdama. Posebno je zanimljivo Adlerovo otkriće bizarne činjenice da je Abendanon u Londonu na hebrejskom napisao 4 elegije od kojih su dve posvećene smrti kraljice Mary (god 1694.) i kralja Williama (god. 1702.)! Ove dve pesme — čiji tekst Adler objavljuje — nalaze se u neštampanom rukopisu „Collectanea“ Solomona Da Coste Atiasa (iz književne porodice, poreklom iz Amsterdama, koja je stvorila poklonom većeg broja knjiga i rukopisa jezgro jevrejske zbirke British Museuma).

¹ Prema C. Rothu jedan deo knjiga dospelo je preko Beča u Oxford i ušao u sastav čuvene judaističke zbirke u Bibliotheca Bodleyana.

² U London je god. 1705 kao arbiter u sporu protiv rabina Nieta, optuženog da je pristalica Spinoze, pozvan iz Altone rabin Haham Cvi Aškenazi, koji je ranije proveo 3 godine u Sarajevu.

³ Beleška sopstvenika napisana je god. 1703.

Dok bi prema Kaufmannu i Adleru izgledalo da je Ibn Danon-Abendanon umoran od svih nedaća, smireno i idilično proživio kraj svog života kao poštovani učitelj, „melamed“, Hyamson u svojoj istoriji sefardskih Jevreja u Engleskoj diže zastor sa još jedne tragedije ovog našeg sunarodnjaka. Evo šta kaže Hyamson: „... nekoliko godina kasnije, 1694, sinagoga (u Londonu, prim. prev.) je bila scena jednog slučaja kažnjavanja nezgodnog ponašanja. Dva opštinska rabin odnosno učitelja, Abraham de Leon i Josef Abendanon čini se da se nikako nisu slagala, što je dovelo do kulminacije otkrićem njihovih nedostojnih svađa... Oni nisu samo uklonjeni sa svojih dužnosti u školi, nego im je i naređeno da se u sinagogi premeste na dva isturena sedišta, jedan pored drugog... gde su ih svi mogli videti i upoznati se s kaznom koja je u ovom obliku izrečena upornim rušiteljima opštinskog mira. U slučaju da je jedan od ovako kažnjenih odbio da zauzme određeno mesto, čekala bi ga uobičajena i obično vrlo efikasna sankcija — isključenje iz sinagoge... Abendanonovo smenjivanje s dužnosti nije bilo trajno i god. 1700. on je nasledio kao rabin i učitelj Isaka Izraela D'Avilu. Već godinu dana ranije Abendanon je bio otvorio svoju privatnu školu.

Hyamson objašnjava da je uzrok mnogih svađa u koje je bio umešan Abendanon bilo njegovo nezadovoljstvo položajem koji je zauzimao u Londonu. Kao naučnik od izvesne reputacije, on je smatrao da mu sredina, u kojoj je bio novi došljak, nije ukazivala dovoljno pažnje i poštovanja. Iako u našem prikazu Ibn Danonovog-Abendanonovog života nismo ulazili u ocenu njegovog značaja kao naučnika i pisca, jer to nije bio naš cilj i jer za takvu ocenu nismo kompetentni, uživljavajući se sa posve ljudskih pozicija u psihi ovog izmučenog lutalice koji je svetle perspektive mladog beogradskog naučnika morao da zameni gorkim hlebom nestalne egzistencije u tuđini, — možemo da shvatimo da je njegova situacija u Londonu sigurno povremeno morala da bude izvor opravdanog nezadovoljstva i protesta.

Među njegovim protivnicima u tom periodu pominje se neki Jakov Fidanque, dok mu je uticajni prijatelj bio Jakov Sasportas koga je znao još iz Amsterdama.

Josef je umro god. 1740. u Londonu, u gradu čiji su Jevreji 51 godinu ranije bili osnovali fond za pomoć izbeglicama iz Beograda. Među tim izgnanicima bilo je još ljudi od pera i nauke koji zaslužuju da budu posebno prikazani. Naročito bi trebalo obraditi Mojsiju Koena i njegovog sina Mihaela, osobito njihove veze s čuvenim naučnikom Josefom Isaharom Bärom, kao i s Judom ben Josefom Perecom iz Dubrovnika, s kojim je Mihael saradivao u Veneciji.

BIBLIOGRAFIJA
(sređena po značaju publikacija)

David Kaufmann; Joseph Ibn Danon de Belgrade. *Revue des études juives* XXXVI 284—298.

David Kaufmann; Joseph Ibn Danon of Belgrade. *The Jewish Chronicle*, 27. mar. 1896.

Elkan N. Adler: Hebrew elegies on the deaths of William and Mary. *The Jewish Chronicle*, 28. juna 1895.

Elkan N. Adler: Hebrew elegies on English Monarchs. *The Jewish Historical Soc. of England. Transactions. Sess. 1894—5* 141—148.

Albert M. Hyamson: *The Sephardim of England*. Methuen & Co., London, 1951. 51—137.

Ignjat Šlang: *Jevreji u Beogradu*. Beograd, 1926. 26—47.

Jovan Popović: *Dolazak nemačke vojske pod Beograd 1688 god. Prešt. iz „Ratnika“*, Beograd, 1897. 42—62.

x x x: *Odlomci iz istorije Beograda. Godišnjica Nikole Čupića, knj. V.* Beograd, 1883. 165—187.

Joseph v. Hammer: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. Pesth, 1835, III. 817—818.

Encyclopaedia Judaica, knjiga V., Berlin, 1930. 786.

Cecil Roth: *Lična saopštenja*.

O JEJREJIMA U DUBROVNIKU U XVIII VEKU

O prošlosti Jevreja u starom Dubrovniku mnogo je pisano u našoj istorijskoj literaturi. Dubrovnik nije bio samo mali primorski gradić nego nezavisna mala trgovačko-pomorska republika od opšteg balkanskog i mediteranskog značaja, te je i značaj Jevreja u njemu bio mnogo veći nego u drugim dalmatinskim varošima. Pored toga, mnogo se ispitala stara dubrovačka književnost; istoričari su zašto izučavali ne samo drage im stare pesnike nego i njihovu sredinu te su donosili veoma mnogo podataka i materijala o životu Jevreja u Dubrovniku, isto kao što su to činili istoričari ispitujući prošlost primorskih gradova, koja ih je privlačila lako pristupačnom i veoma obilnom arhivskom građom. Međutim, i proučavanje prošlosti Jevreja u starom Dubrovniku po sebi ima širi značaj: u ovom gradu, toliko značajnom za stariju jugoslovensku istoriju i književnost, Jevreji su igrali veoma istaknutu ulogu, pa ispitivanje njihove prošlosti, njihove istorije, doprinosi ne samo proučavanju opšte istorije Jevreja u svetu nego daje i važne podatke za opštu istoriju jugoslovenskih naroda, u čijoj su sredini, kao članovi njihove društveno-ekonomske i kulturne zajednice (i pored svojih posebnosti), jugoslovenski Jevreji živeli.

Broj Jevreja u Dubrovniku XVIII veka

Osnovno delo o Jevrejima u starom Dubrovniku Jorja Tadića pokazalo je sav veliki značaj jevrejskog stanovništva u ovom našem starom kulturnom gradu: oni su ovde igrali veoma značajnu ulogu u društveno-ekonomskom životu; koliko je Dubrovnik pružao njima, toliko su oni pružali i Dubrovniku i njegovom životu. Uloga Jevreja u XVIII veku još nije ispitana, kao što uopšte istorija Dubrovnika u XVIII veku nije dovoljno proučena (Tadićeva knjiga se završava sa približno 1650. godinom). Uloga Jevreja u dubrovačkom XVIII veku, međutim, bila je isto tako značajna. Ova uloga je zavisila ne samo od snage pojedinih jevrejskih trgovačkih firmi, učenosti pojedinih veroučitelja i nastavnika, ili od međunarodnih veza pojedinih istaknutih Jevreja, nego i od brojnosti Jevreja u Dubrovniku.

U gradu Dubrovniku je godine 1756. bilo trideset jevrejskih kuća, od čega unutar geta samo jedanaest; pripadnika zajednice bilo je 171, od čega je u getu živelo 68. Od beogradskog mira (1739) do 1756. doselilo se u Dubrovnik osam porodica i šest pojedinaca (među njima jedan krojač). Od doseljenika nastanilo se šest porodica izvan geta. Ovo doseljavanje pada u vreme kada se i više pravoslavnih porodica naseljava u katoličkom Dubrovniku. Po drugom velikom popisu iz 1782. godine u Dubrovniku je bila svega 41 jevrejska porodica sa 218 lica; u getu 10 porodica sa 54 lica a izvan geta 31 porodica sa 164 lica. Od poslednjeg popisa bilo se iselilo ili izumrlo nekoliko porodica (neki su pošli za Sarajevo, Split, Ankonu, tri su izumrle), a bilo je stalno i po nekoliko Jevreja „na prolazu“. Od 1758—70. došlo je u Dubrovnik osam novih jevrejskih porodica. Ukupno su god. 1782. držali u getu 10 a izvan geta 23 kuće.

Dubrovnik je 1775. imao oko 6000 stanovnika, 1724. nekih 7000, što znači da je Jevreja bilo nešto više od 3,6%. Poznato je da je Beograd 1717. imao oko 250 jevrejskih stanovnika, Zemun 1754—76 a 1801—157 na preko 7000 stanovnika (1755 — 15 a 1804 — 27 porodica jevrejskih), što svedoči o relativnoj brojnosti Jevreja u Dubrovniku XVIII veka.

Veoma bogat arhivski materijal stare Republike Dubrovnik osvetljava život jevrejske zajednice. Dokumenti beleže jevrejske škole, učitelje, groblje na Pločama, svadbe,¹ povezanost dubrovačkih Jevreja sa „starim zavičajem“². Jedan Jevrejin je bio „librar“ i prodavao pisači materijal i knjige.³ Poznato je da je i u Novom Sadu 1752. neki Jevrejin bio knjižar.

Jedan deo Jevreja bavio se trgovinom. Ali je znatan broj bio veoma siromašan i službena dokumenta stalno ističu veliku oskudicu u krugovima jevrejskih porodica. Drugi su, međutim, zakupljivali državne monopole, što je bio običaj jevrejskih poslovnih ljudi u celom svetu. Tako su neki zakupljivali državne monopole i prihode od kafana i duvana. Trgovci su održavali veze sa Sarajevom, odakle su im jevrejski, pravoslavni i muslimanski trgovci donosili „levantijske sirovine“; bili su poslovni zastupnici trgovaca iz Sarajeva, Bijelog Polja, Nikšića, a bavili su se i velikim poslom oko izvoza dubrovačkih falira za Tursku. Braća Pardo su 1748—75. iz Bosne nabavljali robu i izvezili je za Barletu,

¹ Državni arhiv Dubrovnika (skraćeno DAD) Div. foris 157, 91; Div. foris 182, 138; Div. foris 184,6'. Ima i očuvanih jevrejskih poslovnih pisama, bez prevoda. DAD, Acta turcarum E 17—18. Sva dokumentacija ovoga članka pre svega se zasniva na dokumentima iz državnih službenih akata stare Dubrovačke Republike, dok privatne zbirke i dokumenta verske opštine nisam koristio. Da se rad ne bi otreptavao napomenama ispod teksta, neću se za svaki podatak navoditi beleška o arhivskoj seriji iz koje potiče; međutim, iskoristićene su uglavnom skoro sve arhivske serije i to u najvećem obimu, ali kratak obim rada ne dozvoljava da se podaci donesu u nekoj velikoj meri koja bi od članka načinila knjigu.

² H. Kamhi, Novopronađeni dokumenti dubrovačkog arhiva, Jevrejski almanah 1954, 70.

³ Mojsije Librar 1723, 1737, 1747, Solomon Vital 1744, Vital u Baruh 1776 a Baruh 1779; 1782 radili su poznati Karlo Oki i Baruh Vital a 1796 i 1802 pomnino se knjižar Baruh.

Veneciju, Ankonu, dok su korale slali čak za Smirnu. Oko 1785—90. jevrejsko poslovanje preplavilo je stare dubrovačke knjige u kojima su privatni trgovci zavodili i overavali svoje kupoprodajne ugovore. Firma Terni vodila je 1799. veliki spor sa jednom marseljskom kućom, što je izazvalo intervenciju i dubrovačke i francuske vlade. U pomorskom osiguranju i u izgradnji brodova, međutim, učestvovali su Jevreji veoma malo, jer su to gornji dubrovački krugovi rezervisali za sebe. Zato su Jevreji veoma aktivno učestvovali u povezivanju Dubrovnika kao velike izvozne luke sa balkanskim centrima, koji su liferovali sirovine i doprinosili da Dubrovnik ostane značajna luka zapadnobalkanskih oblasti a naročito za Bosnu. Bilo je nekoliko većih firmi koje su otkupljivale karavansku robu i slale u zaleđe uvezenu zapadnu robu (na primer Terni, Tolentino, Konstantini, Danon).⁴

Republika i jevrejsko stanovništvo

Republika Dubrovnik je u XVI—XVII veku imala relativno blagonaklon stav prema svom jevrejskom stanovništvu, koje je učestvovalo u podizanju i održavanju onog nivoa koji je značio cvetanje Dubrovnika kao posrednika između Balkana i Italije. Iako je u XVIII veku stara dubrovačka trgovina na Balkanu brzo zamirala i povlačila se pred navalom „turskih trgovaca“ (Grci, Jermeni, Jevreji, Srbi, Bosanci itd.), uloga jevrejskih poslovnih ljudi koji su se aktivno bavili finansiranjem, prihvatanjem i izvozom one robe koju su „turski trgovci“ dopremali u Dubrovnik, bila je vrlo značajna i veoma dragocena za celu državu.⁵ Međutim, kao i u celoj Evropi, tako su i u Dubrovniku postojala razna ograničenja za Jevreje i ona su smatrana skoro za prirodna, pošto su bila davno zavedena običajem i zakonom, a tokom vremena i znatno ublažena.

Dubrovačka vlada je sprovođila razne mere za ograničavanje Jevreja, ali je slične mere sprovođila i prema svojim pravoslavnim građanima. Jednom se žalila grupa pravoslavnih Dubrovčana: vlada prema Jevrejima u stvari postupa bolje nego prema pravoslavcima, Srbima doseljenim iz Bosne i Hercegovine, i to je bilo potpuno tačno. Crnogorski mitropolit Sava Petrović je 1775. pisao vladi Dubrovačke Republike: „Vaša slavna Republika zna da je sve gospostvo i slava srpska pala i ništa nije ostalo do vas, kako jedan cvijet na vas svijet“; ali je Republika zbog „progona pravoslavniha“ došla u sukob čak i sa Rusijom.

Jevrejima je bilo zabranjeno da prodaju životne namirnice. Kada je neki Jevrejin Baruh 1695. uzeo pod zakup državni monopol na kafu i držao kafanu, morao je uzeti hrišćanskog momka da služi posefioce — jer je kafa smatrana za namirnicu. Slično je i 1708. neki carigradski

⁴ Bezbrojni podaci zanimljivo ilustruju staro poslovanje. Mojsije Vita Terni je 1717. ispravno odbio da od nekog Hercegovca primi sumnjive turske tahre-zolote, pa mu Hercegovac donese dubrovački novac — ali lažan, što Terni nije primetio.

⁵ Poznato je da su balkanski Jevreji učestvovali u opštem uzdizanju lokalnih, domaćih trgovaca i čaršija, pa time učestvovali i u istiskivanju Dubrovčana. St. Stanojević, Letopis M.S. 176, 150.

Jevrejin držao kafanu u Dubrovniku. Međutim, pirinač su jevrejski trgovci slobodno prodavali. Ova se uvozna roba 1716. prodavala u 14 dućana, od kojih su 2 držali Jevreji. Trgovac Mojsije Koen iz Ankone čak je službeno nabavljao pirinač za Republiku⁶. Vlada je 1663. propisala da Jevreji ne smeju prodavati duvan na malo i saopštila to zainteresovanim trgovcima; ali je celi državni monopol 1665. predat nekom Jevrejinu. On je prodavao kilogram duvana u prahu (burmut) po 28, u listu po 17, a brazilijanski po 22 dinara (tada je zlatnik od 3,5 grama računat po 110 dubrovačkih dinara). Iz ovoga se vidi da se stari smisao ograničenja bio skoro izgubio i sveo na izvesno smetanje poslovanja Jevreja u nekim granama, a u korist domaćih hrišćana. Vlada je 1737. donela i neka ograničenja za radnje koje su držali Jevreji, u isto vreme kada je uredba doneta i za pravoslavne. I uredba iz 1760. o ograničavanju Jevreja pri učešću u trgovačkoj floti nije doneta kao diskriminaciona mera samo prema Jevrejima. Od 1766. Jevreji i pravoslavni nisu više smeli da kupuju i prodaju na sitno po selima; ovo je smetalo trgovce, ali je Jevrejima ipak dopušteno da za košer mogu kupiti meso kakvo im treba.

Vlada je stalno ponavljala stare zabrane hrišćanskim sluškinjama da služe kod Jevreja, ukoliko ne bi bile veoma stare⁷. Sluškinja je po propisu iz 1778. morala imati bar 50 godina; o svim slučajevima tražila je 1783. vlada tačne potvrde. Tri mlađe Dubrovčanke koje su služile kod Jevreja bile su godine 1746. proterane iz zemlje! Propisa je bilo stalno. Za neke dućane na Pločama naređeno je 1775. da se ne smeju dati Jevrejima. Godine 1790. vlada je ograničila boravak varoških Jevreja na selu; tada je Malo veće tražilo da Jevreji oko šešira moraju nositi žute trake, kao oznaku „nacionalnosti“. Ova ograničenja u nošnji bila su uobičajena u celom evropskom svetu a naročito na Istoku. Jednom je sultan Ahmed, po običaju Haruna Al Rašida, preobučten šetao po Carigradu i uhvatio nekog starog hrišćanskog prosjaka koji je na sebi imao iznošene žute cipele, dar od sevapa nekog duševnog Turčina; ali je ova boja za raju bila zabranjena pa je prosjak pogubljen⁸. U Sarajevu su postojala stroga ograničenja za hrišćane u pogledu nošnje, i to sve do XIX veka. Kada su 1793. održavane pozorišne predstave u getu, vlada ih je s mukom odobrila ali je naredila da ih hrišćani nikako ne smeju gledati. U Turskoj su u to doba Jevreji i Grci priređivali pozorišne predstave — improvizovali su prikazivanje najviših dostojanstvenika turskih, pa i samog velikog vezira. Jedan stranac koji je boravio u Carigradu 1770. opisuje kako je turska vlast morala intervenisati da jevrejski glumci na javnim predstavama ne teraju šegu čak i sa likom sultana.

U doba velikih epidemija kuge, koje su u razmacima od 20—30 godina zapljuskivale celo Balkansko poluostrvo, Republika je ulagala

⁶ DAD Cons. minus 90, 72', Co.p. lettere 1, 256.

⁷ Cons. minus 103, 174. U; M. Deanović, Građa za povijest književnosti hrvatske XI, 154.

⁸ Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, I. Paris 1785, 77.

velike napore da se oružanim kordonom odvoji od zaleđa. Tada su obično i jevrejska opština i pravoslavna zajednica morale prilagati izvesnu sumu za obezbeđenje grada. Jevreji i pravoslavni su bili dužni i da daju opremu (nameštaj, posuđe itd.) prilikom dočekivanja i gošćenja uglednijih turskih ličnosti koje su stizale u Dubrovnik.

Bilo je i nekoliko afera koje su mogle ličiti na progone Jevreja. U stvari, prema pravoslavcima postupala je vlada mnogo oštrije. Poznato je kako je plemićka oligarhija u Dubrovniku ugnjetavala „neplemenito” stanovništvo bez imalo obzira na veru ili poreklo. Tek kada se sagledaju nedaće koje su se u Dubrovniku dešavale pravoslavcima, kao i težak položaj porobljenih kmetova-seljaka pa i varoških pučana bez političkih prava, može se ustanoviti da pojedinačni oštriji istupi vlade prema Jevrejima nisu predstavljali nikakvu diskriminaciju u jedno doba u kojem se i inače toliko polagalo na klasu, kastu i veru. Neki Jevrejin je 1719. osuđen da javno bude išiban na sramnom stubu. Ali ova kazna uopšte nije bila retka. Dubrovački katolički građani su ne samo šibani usred grada nego su i žigosani po licu usijanim gvožđem (1713, 1715, 1716. itd.). Neverovatno zvuči ali je istorijska činjenica da je u ovom kulturnom gradu po starom varvarskom ceremonijalu sredinom XVIII veka spaljena jedna veštica: vezanih očiju, zavijena u belo platno i zakovana u katranisanom buretu, nesrećna devojkica izgorela je na Dančama. U zatvoru je 1748. kastriran jedan seljak, a više njih je umrlo posle žestokih mučenja u „tajnim ćelijama”. Sramni stub je radio još i 1773. godine, a tortura za ispitivanje kriminalaca otvoreno se primenjivala po starim propisima (na primer 1777.). Jedan Jevrejin je bačen u zatvor 1722., a 1735. je uhapšen i suđen drugi Jevrejin. Kaznu šibanja uspeo je jedan 1732. da zameni novcem. Zbog širenja opasnih vesti uhapšen je neki Jevrejin 1737. ali ga je vlada pustila da ode u Bosnu, odakle je bio rodom. Vlastima je 1709. dostavljeno da je neki Jevrejin na Lopudu pokušao da siluje jednu udatu ženu te je sud ispitivao celi slučaj; ali je veća uzbuna nastala 1721. kada se utvrdilo da je nekakav pravoslavni trgovac Đurko noćio sa jednom devojčicom u Stonu. Retke su bile dostave da su Jevreji vređali hrišćansku veru. Neki zatvoreni Jevrejin proteran je 1779. za Trst. Neki pravoslavni su se, međutim, nešto ranije u sličnoj situaciji bekstvom morali spasavati u Trst.

Vlada je godine 1724. donela jednu krupniju odluku protiv Jevreja. Određeno je da se spale Talmudi, oduzeti Jevrejima, i to na javnom mestu, što je i učinjeno. Objavljeno je da Jevreji ubuduće više ne smeju držati izvesne verske knjige (Talmud, Mojsijeve knjige) i propisana visoka kazna za sinagogu ako bi se zabrana prekršila. U sinagogi je obešena pločica sa odlukom vlade.

Pošto je bilo mnogo Jevreja van geta, vlada je 1755. propisala da ubuduće ne smeju boraviti izvan geta; odobrena je velika suma da bi se izveli radovi na njegovom proširenju. Iduće godine propisala je vlada da se moraju iseliti neki Jevreji koji su došli posle 1739. Propisan je i novi plan o getu, kome bi se dodale četiri nove kuće. Oko 1735. bilo je 19, 1756. — 30 a 1782. — 41 jevrejskih porodica, te su se getu morale

pridružiti i neke nove hrišćanske kuće, ako se htelo da Jevreji budu izolovani. Vlada je naredila da Jevreji noću ne smeju napuštati geto i da moraju nositi žute trake na šeširu, kao oznaku zajednice. I 1782. donete su krupnije uredbe o Jevrejima: popisani su novi doseljenici, zabranjeno uzimanje hrišćanskih služavki, ali je bolesnima dopušteno da mogu boraviti izvan geta, ako to zdravstveni razlozi zahtevaju. Uskoro je, 1784, obnovljena naredba da Jevreji ne smeju prodavati namirnice (ovo nije sada važno za kafu i šećer). I 1794. donet je jedan propis protiv Jevreja, a 1797. im je zabranjeno da idu u neke kafane. Ove mere i povremene promene bile su ne samo odraz zahteva pojedinih crkvenih velikodostojnika nego i rezultati sukoba među samim plemićima koji su držali vlast u Republici. Konzervativni „entratisti“, koji su polagali na prihode od zemlje, čuvali zanatstvo i ograničavali brzi razvoj trgovačke flote, išli su protiv nešto liberalnijih članova „pomorske stranke“, koja se oslanjala na veliki broj brodova na celom Mediteranu i povezivala sa slojem bogatih građana kapetana, a to se ogledalo i u glasanju, sporovima i sukobima oko raznih uredbi o Jevrejima.

Bilo je u XVIII veku i nekoliko slučajeva pokrštavanja Jevreja. Vlada je novčano malo pomagala ove nove katolike, ali ih je bilo svega nekoliko⁹. Pravoslavni koji su uzeli novu veru bilo je, međutim, mnogo više.

S druge strane, vlada je donosila i niz mera koje su štitile interese jevrejskih građana, u skladu sa važnom ulogom koju su oni igrali u životu Republike.

Kada su 1715. propisane neke nove carine, Jevreji su izjednačeni sa svim ostalim građanima. Inače je vlada smatrala da dubrovački Jevreji plaćaju više dažbina nego bosanski Jevreji kad preko Dubrovnika izvezu svoju robu¹⁰. U Dubrovniku se, naročito u drugoj polovini XVIII veka, obavljao krupan i veoma unosan posao — prekiavanje srebra i uvezenog inostranog srebrnog novca u dubrovačke talire, koji su imali visok kurs na balkanskim tržištima. Vlada je uvek Jevrejima obezbeđivala veliki udeo u ovome. U raznim slučajevima kada su propisivane nove takse, carine i trošarine, Jevreji su imali ista prava kao i ostali građani. Država je posredovala da dubrovački i turski Jevreji izravnavaju svoje poslove pod autoritetom Republike. U slučajevima većih sporova, vlada je uvek štitila svoje jevrejske podanike prema inostranim poveriocima. Naročito je to bilo potrebno prilikom nekih bankrota, kada su turske vlasti zahtevale da zaduženi dubrovački Jevreji budu bačeni u zatvor, a vlada je svaki slučaj rešavala u interesu domaćih ljudi, koliko je to bilo moguće¹¹. Zašto su hapšenja za dug bila veoma retka¹². Kada

⁹ DAD. Cons. rog. 163 199; Isto 165 201; Isto 166 7; Isto 176, 19', 43', 149', 176', 194.; Isto 185. 45'; Isto 188. 183'; Isto 190. 212; Isto 198. 70'; Isto 208. 60'; Isto 210 105 (1803); Isto 210. 66 (1805); Isto 210. 34' (1805); Delta 89. 213.

¹⁰ Let. di lev. 70 211.

¹¹ Cons. rog. 169. 135 167' 205; Isto 170. 123. 198'; Isto 171. 150—156; Isto 174. 197; Isto 194. 20'; Isto 197. 149. 172'; Acta turcarum B 14 106. 107. 117. 118; Isto B 130 5

¹² Let. di lev. 82 169.

je 1753. doneta jedna uredba o lovu na korale, određeno je da Jevreji imaju pravo na učešće u ovom poslu te je u društvo ušao jedan plemić, jedan građanin i jedan Jevrejin; i 1759. im je garantovano učešće.

Vlada je 1715. sprečila pokušaj nekih svojih članova da Jevrejin Juda Levi kao tumač bude član službenog poslanstva u Carigradu, jer bi njegov odlazak bio isuviše suprotan starim običajima. Međutim, dubrovački konzul u Alžiru bio je u XVIII veku obično jedan tamošnji jevrejski trgovac.

Dubrovački građani imali su naročite fermane na osnovu kojih su mogli povlašćeno trgovati u Turskoj. Te „fermane nacionalnosti“ (to- jest dubrovačke) dobijali su i mnogi dubrovački Jevreji¹³. Vlada se u Carigradu zalagala da ove pasoše mogu dobiti njeni podanici Jevreji, kao što je onda i bilo (1743). Kada su Turci hteli da neke dubrovačke Jevreje u Turskoj podvrgnu većim carinama, vlada se energično suprotstavljala i u više navrata uspevala da ukine sva ograničenja dubrovačkih privilegija. Po odluci vlade mogao je stranac-Jevrejin postati dubrovački građanin, a na osnovu važećih zakona; pošto je, naravno, smatran za nešto posebno od katoličkih građana, to je morao biti primljen u svoju zajednicu, a zato vlada nije dozvoljavala jevrejskoj verskoj opštini da rešava pitanje primanja ili neprimanja stranih Jevreja.

Pošto je dolazilo do većih sporova u vezi sa pokrštavanjem nekih Jevreja, vlada je 1782. izdala strogu naredbu: ubuduće niko ne sme silom prevoditi Jevreje u neku drugu veru. I 1804. je vlada zabranila prevođenje Jevreja u katoličku veru, osim ako oni to izričito sami ne zažele. Ovo je za katoličku Republiku bila veoma krupna odluka koja je u stvari sprečila versko gonjenje Jevreja.

Treba uzeti u obzir da je baš tih godina aristokratska vlada Dubrovnik doživela pravi seljački ustanak u Konavlima, da je bila spremna da pozove strane trupe da opustoše državu, kako bi se samo nepokorni seljaci umirili. Zbog oštrog proganjanja, hapšenja i proterivanja pravoslavnih, vlada je došla u otvoren sukob sa petrogradskim dvorom. Aristokratska vlada je vršila premetačine privatnih stanova i zaplenjivala spise francuskih enciklopedista. Pričalo se da vlada dostavlja Turcima podatke o radu hercegovačkih boraca za slobodu. Bez para, vlada je privatnicima ponudila da kupe ostrvo Lokrum za samo oko sedam kilograma zlata; bojeći se i svoje senke u velikim međunarodnim sukobima, donela je odluku da oštro udari — pa je proterala iz zemlje sve Cigane 1804. U odlučnom času opredelila se ipak za Francuze a protiv Rusa i zatim nestala u sukobu velikih sila. Mere u korist Jevreja imale su, naravno, da umire duhove u ovo doba, ali su pokazale i da vlada ističe svoj primat nasuprot konzervativnim zahtevima jedne grupe plemstva i sveštenstva.

¹³ Cons. rog. 190, 63; Isto 196, 147; Isto 197, 36; Isto 198, 44; Isto 199, 170; Cons. minus 100, 52; Let. di lev. 105, 36; Isto 106, 164.

Jevreji povezuju Dubrovnik i Balkan

Jevreji su u XVI—XVII veku igrali značajnu ulogu u razvoju trgovine na Balkanu i u povezivanju balkanskih tržišta sa zapadnim zemljama. U mnogim mestima su se bogati Jevreji istakli u službi turskih velikodostojnika i uživali su njihovu zaštitu, mada su uglavnom Jevreji bili ugnjetavani od strane feudalne turske države isto kao i ostali nemuslimanski podanici sultanovi.

I u XVIII veku je bilo istaknutih jevrejskih trgovaca, finansijera, menjača, sarafa, bankara, lekara, zakupaca prihoda itd. oko turskih paša i vezira. Mehmedpaša, gospodar Soluna i sin bosanskog vezira, imao je 1759. nekog Isaka sarafa za novčane poslove (u Solunu je bilo silno mnogo Jevreja, pa su bili carinici, zajmodavci, trgovci itd.). Mehmedpaša je u Nišu imao 1736—37 bazrdan-baše Isaka i Eliasifa. Avram sin Čolakov, nazvan Čolaković, bio je sredinom XVIII veka poznat trgovac u Sarajevu i finansijer vezirov; uživao je snažnu podršku turskih vlasti u jednom sporu sa nekim francuskim trgovcem koga je podupirao iz Carigrada sam ambasador Francuske 1753. Čolaković je blizu vrela Bosne imao i veliku, pravu begovsku kulu, u koju se sklanjao u doba kada je kuga morila po Sarajevu¹⁴. Mehmedaga, kajmakam-zamenik bosanskog vezira, intervenisao je 1732. u Dubrovniku u korist nekog uhapšenog Jevrejina, pa je ovoga Republika morala osloboditi¹⁵. Naravno, kod vezira se bio prvo zauzeo njegov saraf-baša David Pinto¹⁶. Pašini saraf-baše David Pinto i Avram Levi bili su ugledne ličnosti u Sarajevu 1729—30¹⁷. Bosanski paša je 1756. imao „ećimbašu“, lekara Jevrejina, koji mu je bio poverenik. Sulejmanpaša iz Trebinja preporučivao je 1755. Dubrovniku nekog Jevrejina¹⁸. Dubrovačke interese u Beogradu zastupao je 1709. lokalni trgovac L. Baruh, a u Sarajevu 1707. trgovac Juda.

Jevrejskih trgovaca bilo je svuda na Balkanu, a u XVIII veku, kada se snažno svuda uzdižu lokalni trgovci, oni su bili naročito aktivni. U Sarajevu je već od XVI veka postojala kolonija Jevreja koja je imala i svoju gradsku četvrt. Jevreji su u Sarajevu imali svoju versko-prosvetnu autonomiju¹⁹, isto kao i pravoslavni. Jevrejski trgovci iz Sarajeva povezivali su Bosnu sa Splitom, Dubrovnikom, Italijom, i jevrejsko stanovništvo, pored katoličkog, muslimanskog i pravoslavnog, davalo je poseban kolorit sarajevskoj čaršiji. Bosanske paše imale su uglavnom blagonaklon stav prema Jevrejima, što znači da ih nisu mnogo gonili, ugnjetavali i eksploatisali; položaj Jevreja je mogao biti nešto bolji jer među njima nije bilo seljaka-kmetova koji su bili u najbednijem položaju, ali u gradovima oni su ipak bili poniženi i ugnjeteni kao i pripadnici ostalih, nemuslimanskih veroispovesti.

¹⁴ H. Kreševljaković, Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini, Naše starine, II, 1954, 74.

¹⁵ Cop, let. 2, 29; Let. di lev. 73, 65.

¹⁶ K. Vojnović, Starine IAZU 28, 84.

¹⁷ Let. di lev. 72, 155, 197.

¹⁸ Acta turcarum B 128 1.

Trgovina Jevreja bila se veoma razvila. Dva brata Altaras dopremila su 1855 iz Venecije za Sarajevo oko 2000 kg bibera²⁰. Takvih primera bilo je mnogo. Sadik Danon iz Sarajeva liferovao je vosak firmi Koen u Dubrovniku 1731. Foršunat Atijas Sarajlija je 1793. izvezao za Veneciju 180 vreća vune. Josif Danon došao je iz Sarajeva u Dubrovnik 1742. sa tovarom dunavskog kavijara, Levi Koen je 1705. prodao 12 velikih niski bisera²¹. Zalažući se za održavanje trgovine, sarajevski Jevreji su dubrovačkoj vladi stalno slali i poverljive vesti o trgovini, kretanju kuge, ratnoj opasnosti, carskim zapovestima o trgovini itd²². Kada je 1748. u Sarajevu izbila velika afera sa dubrovačkim talirima, pohapsio je bosanski vezir grupu pravoslavni i jevrejskih trgovaca iz Sarajeva, jer su oni najviše trgovali sa primorjem. Jedan pravoslavni trgovac, Damjan Arnautović, i Avram Vita Danon ugovorili su 1752. da od Francuza Erkile, nastanjenog u Dubrovniku, kupe tekstila u zamenu za bosanski auripigment. Iz ovoga se izrodio spor u koji se morala umešati i Porta. Ovaj slučaj dokaz je koliko su Jevreji i pravoslavni mogli saradivati u krupnijim trgovačkim poslovima (slično su radili i pri uvozu bakra iz Banata, nešto ranije).

Jevreja je bilo i u Banjoj Luci. Poznato je kako su 1713. neki tamošnji jevrejski trgovci tražili od francuske vlade da postavi jednog od njih za francuskog trgovačkog konzula, kako bi lakše trgovali sa zapadnim zemljama. Jevreja je bilo i u Novom Pazaru, koji se tada računao za veliki bosanski grad. Avram Kaskon došao je 1719. u Dubrovnik iz Novoga Pazara²³. Iz Novoga Pazara doputovali su u Dubrovnik 1730. neki Bekor Tolentino a 1734. i Samuel Franko sa ženom i dvoje dece; Isak Anđelo došao je 1734. iz Sjenice a 1736. iz Novoga Pazara, baveći se poslovima; David Gabaj došao je iz Novoga Pazara 1750. Najjače su ipak bile veze sarajevskih Jevreja sa Dubrovnikom. Očuvani su spiskovi Jevreja koji su poslom dolazili iz Sarajeva u Dubrovnik za skoro celi XVIII vek. Među interesantnije putnike treba ubrojiti Izraela Avramovića i Samuila Vitalija sa ženom i slugom 1736, Isaka sa ženom i troje dece 1749, Isaka Eškenazija sa ženom i ćerkom 1752, Solomona Sarafovića sa osam članova porodice 1776. Jevreja je bilo dosta, zatim 1752-75 manje, onda opet više (1779-81 nekih 40, dok je prosek inače bitno manji); krajem XVIII v., međutim, nestaju Jevreji iz redova putnika iz Sarajeva ili ih bar akta slabo beleže. Sarajevski Jevreji su se bavili najviše sirovinama koje su uzimali svi balkanski trgovci. U XVII veku su sarajevski Jevreji imali kao neku vrstu svoga specijaliteta, naročito kozje i ovčje kože (kordovan), kožice od bosanskih dabrova, gunjeve i nešto bakra a manje vune i

¹⁹ S. Pinto, Položaj bosanskih Jevreja pod turskom vladavinom, *Jevrejski almanah* 1954, 52—53.

²⁰ DAD, Dogana 44,5'.

²¹ Dogana 46, 85.

²² *Let. di lev* 72, 198; 213; *Acta SMM XVIII* 148/3187, 719; *Isto* 136/3175—1, 368; *Acta* 137/3176—1, 324, 396, 414; *Isto* 137/3176—2, 8; *Lettere e relazioni* 1, 114.

²³ DAD, Sanita 1, 19.

voska, dok su se u XVIII veku bavili u većim količinama i drugom robom. Danon Atijas je 1737. dopremio u Dubrovnik 170 vreća vune, Avram Alteras 1770. oko 1100 govedih koža (1771—450), Solomon Vitali 1775. — 500 koža, Mojsije Alteras 1777. — 80 vreća vune i koža, neki Rafael 1784. — 1700 zečjih koža itd. Pored govedih, jarećih i zečjih koža donosili su i prerađeni sahtijan. Neki su donosili i bosansku rudu auripigment. Tako je neki Mojsije 1759. dopremio 40 a Atijas — 26 vreća; 1720. Solomon Lucena došao je sa 55 tovara auripigmenta.

Sarajevski Jevreji isporučivali su mnogo robe dubrovačkim Jevrejima ili su je sami otpremali na brodove. Često su dubrovački Jevreji bili poslovni zastupnici svojih bosanskih ortaka. Tako je Sarajlija Elijas Kajo uzeo za zastupnika Samuela Zakariju 1781, Rafo Atijas Sarajlija je 1784. uzeo Rafa Konstantina, itd.²⁴ Rafo Jani iz Dubrovnika bio je 1776. zastupnik Đorđa Spuževića, izvoznika vune iz Bijeloga Polja²⁵. U stvari, dubrovački Jevreji se nisu orijentisali na balkanske Jevreje niti su bosanski Jevreji u Dubrovniku tražili samo Jevreje. Poslovi su se obavljali bez obzira na veru i dubrovački Jevreji su uzimali mnogo balkanske robe od svih balkanskih trgovaca.

Jevrejski trgovci iz Beograda isto tako su održavali stare veze sa Dubrovnikom, bar dok su Dubrovčani održavali poslovne kontakte sa Beogradom početkom XVIII veka. Dubrovački trgovac Petar iz Beograda bio je 1709. ortak lokalnog jevrejskog trgovca Isaka; Isak sin Josifa Danna oženio se u Beogradu 1700. i dokument o venčanju overio u Dubrovniku kada je poslovno tamo došao; Rejna, udovica Isaka Komposa umrlog u Beogradu, imala je 1710. ćerke u Dubrovniku. Dva jevrejska trgovca iz Beograda bila su 1709. u vezi sa francuskim ambasadorom u Carigradu i finansirali francuske političke planove u Mađarskoj. Kada su Austrijanci držali Beograd, neki „Mojsije, nemački Jevrejin“ došao je 1727. iz Beograda u Dubrovnik sa tovarom platna, abe, kapa i kravata; dubrovački trgovac Rafo Koen dao je 1737. nekom zanatliji novac da mu dopremi voska iz Beograda, kuda Austrijanci Dubrovčane nisu puštali. Međutim, bugarski Jevreji u XVIII veku više nemaju nikakvih veza sa Dubrovnikom, iako Dubrovčani trguju još u Vidinu, Ruščuku, Sofiji. Oni su se sada obratili južnijim centrima za izvoz svoje robe i naročito su se povezali sa Carigradom. Dubrovnik je izgubio onu relativno veliku ulogu koju je u XVII veku imao kao luka preko koje su Sofijski Jevreji izvozili sirovine u Italiju.

U Dubrovnik su karavanima ili kao putnici stizali i pojedini jevrejski trgovci i putnici i iz drugih balkanskih gradova. Avram Metala došao je 1700. iz Skoplja; Isak Bari Jakov iz Skoplja bio je 1686—1700. ortak sa dubrovačkim Jevrejima i stizao je i sam na more²⁶. Ali kasnije iz Skoplja niko ne dolazi u Dubrovnik. Poznato je da je u Skoplju 1544. bilo 32 kuće i 6 samaca Jevreja; 1634. bilo je Jevreja u kadilucima Solun, Bitolj, Štip, Serez, Kostur; neki skopski Jevrejin pozajmljivao je novac srpskom patrijarhu Arseniju IV. Turske vlasti su skopskim Jevre-

²⁴ DAD Proc. canc. 78. 155; Isto 80. 25.

²⁵ Proc. canc. 76. 109'.

jima dopustile da imaju monopol za izradu nekih zanatskih proizvoda (kante, fenjeri, cimente, lampe). Iz Plovdiva je 1711. Jakov Levi došao u Dubrovnik sa tovarom bivoljih koža; Juda Borov iz Dubrovnika pošao je 1734. za Carigrad da nabavi ovih koža²⁷. Josif Mahi iz Carigrada imao je 1700. trgovačkih veza sa nekim dubrovačkim Jevrejima, a firma Avram Harara iz Carigrada imala je 1699. sličnih kontakata²⁸.

Ipak je u nekoliko balkanskih gradova došlo do sporova između dubrovačkih trgovaca i lokalnih jevrejskih poslovnih ljudi. Svuda su se na Balkanu u XVIII veku uzdizali lokalni trgovci, „turski trgovci“ kako su ih nazivali na Zapadu. To su bili muslimani, hrišćani i Jevreji. Snažno povezani sa Dubrovnikom kao izvoznom lukom, Jevreji su retko dolazili u sukob sa Dubrovčanima, iako su ih potiskivali na Balkanu.

Službenu dubrovačku zgradu u Jedrenu, u kojoj su odsedali poslanici na putu za Carigrad, pokušavao je još sredinom XVII veka da prigrabi jedan jevrejski trgovac; kada su izgorele neke sobe, zaposeo je početkom XVIII veka slobodni teren opet neki Jevrejin²⁹. Ali to je bila slučajna pojava. Kada je 1704. sarajevska pravoslavna čaršija nahuškala Turke protiv Dubrovčana u Sarajevu, učestvovali su neki lokalni jevrejski trgovci na strani Dubrovčana. U Novom Pazaru došlo je do jednog spora koji je ukazivao na mogućnost izvesne akcije Jevreja protiv Dubrovčana koji su bili u povlačenju sa Balkana.

Dubrovački trgovac Giković imao je krajem XVII veka veliku zgradu u Novom Pazaru; ovu kuću je dao u miraz ćerci Mariji kada se udala za trgovca Bogašinovića. Posed se sastojao od kuće, malog „bezistana“, bašte i posebnih putničkih odaja. Iako je ovo bio privatn posjed, zgrada je bila od većeg značaja za dubrovačke trgovce: ovde su konačili poslanici na putu za Carigrad, tu su odsedali trgovci koji su putovali za Srbiju i Bugarsku, a trgovci koji su boravili u Novom Pazaru imali su ovdje svoje svratište. Zemljište na kojem je posjed bio podignut pripadalo je jednoj džamiji koja je primala „mukatu“ za teren. Ali ije Bogašinović bio dužan novaca jednom sarajevskom trgovcu, Danonu. Kada je u austro-turskom ratu 1737. uništena dubrovačka trgovačka kolonija u Novom Pazaru, morao se i Bogašinović spasavati bekstvom pred razjarenim Turcima, pa su se izgubila dokumenta o zaduženju; ipak je vlada obećala da će celu sumu isplatiti. Kada se stvar oteгла, Danon i njegov prijatelj u Novom Pazaru Avram Levi reše da pokrenu spor u Carigradu. Veliki vezir im izađe odmah u susret i naloži bosanskom veziru da se ovim turskim podanicima isplati sav dug. Kuća u Novom Pazaru je zaplenjena, ali je Danon tapiju ustupio Dubrovniku, čija je vlada obećala da će platiti celi dug od 224 groša, i to nekom dubrovačkom prijatelju Danonovom³⁰. Kuću je onda Bogašinović ostavio u nasledstvo zetu Budmaniju, a od 1751. držao je zgradu

²⁶ Let. di lev, 66, 101'; Div. foris 131, 119'.

²⁷ Cop. let. 2, 50.

²⁸ Proc. not. 36, 179; Proc. canc. 64, 152'.

²⁹ Trad. cap. II, 763, 808, 890, 893.

³⁰ Pismo iz Carigrada od 15. VIII 1743. Acta 125/31649 Let. di lev. 75, 208.

trgovac A. Kunić. Ovaj je zapostavio plaćanje naknade za teren Turcima i oni 1761. isteraju Kunićevog momka, koji je ipak nekako ostao sve do 1776. Dubrovačka vlada se uplašila za zgradu jer se bojala da gramžljive lokalne turske vlasti ne posegnu za ovom zgradom pod izgovorom da je vlasništvo „sarajevskog Jevrejina“. Pored kuće nalazio se bezistan, na koji su polagali pravo i drugi trgovci. Posle raznih sporova 1761. saraf novopazarskog paše uze ključeve bezistana. Bio je to Juda Levi, Jevrejin iz Novog Pazara³¹. Kako je u Dubrovniku dolazilo do sporova oko prava na zgradu, naslednici Miljkovići se obrate jednom Jevrejinu da im bude zastupnik — da sam stanuje u zgradi a od ostalih trgovaca da naplaćuje kiriju. David Levi tad dođe u Dubrovnik i u ime oca i braće dobi službeno ključeve 1777; on je u zgradi sedeo sve do 1786³². Sad neki lokalni Turci uspeju da dokažu da je zgrada vlasništvo lokalnog jevrejskog trgovca Judića a od ovoga su je hteli oduzeti zbog navodno neplaćene kirije. Zato su stalno izbijali sukobi između vlade i lokalnih Turaka, što se prenelo u Carigrad i Sarajevo³³. Ovaj slučaj je na kraju pokazao da se iza nekih jevrejsko-dubrovačkih sporova u stvari krilo zulumčarsko napastovanje protiv imovine i jednih i drugih. Takvih slučajeva bilo je na kraju XVIII veka još i mnogo više.

Uloga dubrovačkih Jevreja

Pošto je Dubrovnik bio pomorsko-trgovački grad, osnovna grana privrede u njemu bila je trgovina sa pomorstvom, a u tome su dubrovački Jevreji kao sastavni deo dubrovačkog stanovništva imali znatan udeo.

Naročito veliku ulogu igrali su lokalni dubrovački jevrejski poslovni ljudi u otkupljivanju robe koju su donosili trgovci iz zaleđa. Često su „turski trgovci“ u karantinu zalagali robu Dubrovčanima i time je u stvari prodavali još pre nego što bi se ona u karantinu „raskužila“. U ovome su Jevreji bili naročito aktivni. Tako je, da navedemo nekoliko primera, 1724. Stjepo Vukićević iz Sarajeva Avramu Koenu prodao 15 denjaka voska (100 kg), 1726. Petar Derović iz Podgorice Gabru Valentinu 12 denjaka voska, 1727. Bećir Jalovica iz Trebinja Avramu Koenu 33 vreće vune, Šaban Solaković iz Mostara Rafu Konstantinu 48 vreća, 1767. Aleksa Mačović iz Bijelog Polja Solomonu Pardu 200 vreća vune, 1770. Mustaj-baša Brasković iz Trebinja Haju Tolenetinu govede kože dopremljene čak od Beograda, 1784. Hadži-Alil iz Užica Mojsiju Mandolfu veliku količinu kordovana, Mustaj-baša

³¹ Div. foris 177 262—263.

³² Div. foris 193. 15.

³³ Let. e relazioni 2, 436; Acta turcarum B 22, 300, B 97, 2, 3; Cons. rog. 183, 123; Isto 190. 63; Isto 194, 130; Let. di lev. 103, 116; Isto 104, 118; A. Vučetić, Gospar Božo Saraka, dubrovački poslanik u Carigradu 1789, Spomenica o padu Dubrovačke Republike, Dubrovnik 1908, 225, 227; let. di lev. 106. 66, 83, 84; Cons. rog. 199, 108, 118.

Brasković Trebinjanin 1800. S. Terniju veću količinu vune, itd. Raznim poslovima su se bavili jevrejski trgovci. Konstantini je iz Rijeke uvezio robu austrijskih manufaktura 1781, grupa od tri jevrejska trgovca izvezla je 1784. za Ankonu 170 bala koža i voska, za Trst su neki 1785. slali zečje kožice iz Bosne, Ruben Vita Amboneti prodao je 1786. nekom bosanskom trgovcu u Dubrovniku 400 oka kafe, Leon Konstantini držao je 1794—96. radionice za štavljenje koža i proizvodnju brodarskog platna, Sabateo Terni je 1801. za Egipat brodom uputio 100 bala razne gvoždarije. Rafo Mandolfo je 1803. zajedno sa velikim tovarom fine vune otplovio iz Dubrovnika za Trst, D. Tolentino 1804. za Trst uputi tovar vune a 1805. braća Mandolfo za Trst ukrcaju 100 vreća vune, itd.

Tako su jevrejski trgovci veoma aktivno učestvovali u otkupu balkanske robe koja je karavanima stizala na more; oni su finansirali mnoge „turske trgovce“, bili im pravni zastupnici i ortaci kao i organizatori izvoza za Italiju i Francusku, a bili su i u kontaktu sa novim lukama čiji je ugled brzo rastao (Trst, Rijeka). Živo povezani sa zaleđem, oni su u Dubrovniku vodili veliki deo poslova od kojih je zavisilo cvetanje i luke i grada. Svojom trgovačkom aktivnošću oni su povezivali luku sa drugim mediteranskim lukama. Time su znatno doprineli da Dubrovnik dugo bude značajna izvozna luka Bosne, Hercegovine i drugih susednih oblasti, a to je za Dubrovnik bilo od najvećeg značaja u doba kada je dubrovačka sopstvena trgovina već napuštala Balkan. Poslovne veze dubrovačkih Jevreja na celom Mediteranu doprinele su uspešnijem razvoju pomorstva, naročito od oko 1740. godine; trgovine, radionice i krediti raznih poslovnih ljudi bili su čvrst sastavni deo privrede Dubrovnika. U lučkom gradu sa mnogim nacionalno-verskim grupama, u doba kada su svuda bile veoma jake srednjovekovne podvojenosti i isključivosti (pre nastanka i razvoja kapitalističke nivelacije) Jevreji su u Dubrovniku nesumnjivo u izvesnoj meri bili posebna grupa sa svojim specifičnostima. Bili su povezani rođačkim vezama, korespondencijom, tradicijom, prilozima itd. sa suvernicima u ostalom svetu kao i sa „starim zavičajem“, isto kao što su i pravoslavni ostavljali u testamentima zaveštanja za Dečane i Studenicu, kao što su katolici išli za Loreto ili se mostarski trgovci u Dubrovniku ukrcavali za Meku. Ipak su u isto vreme Jevreji bili neraskidljivi sastavni deo zajednice koju je politički okupljala Dubrovačka Republika, te je i ona računala sa svojim jevrejskim građanima isto kao i sa svima ostalima. Karakteristično je za Bosnu ovoga doba da je više istaknutijih Jevreja po ocu dobijalo nadimak sa nastavkom na-ić (Avramović, Sarafović, Čolaković, Solomonović itd.), isto kao što su i Turci Anadolije dobijali slična prezimena, kao što se i šiptarska porodica Jusufbejoglu svuda nazivala Jusufbegović (skadarske paše XVII veka). Ovo znači da se jevrejski trgovac, zanatlija, torbar itd. smatrao za nešto posebno, isto kao i jermenski, srpski, makedonski itd. trgovac, ali da se potpuno uklapao u sredinu u kojoj je obavljao jednu važnu funkciju, ne samo onu koja je njemu odgovarala, nego i onu za čijim se ispunjavanjem osećala potreba, te je tako jevrejski poslovni

čovjek, veliki i mali, bio potpuno apsorbovan u svojoj sredini i postao njen sastavni deo u društveno-ekonomskom pogledu, iako je u najvećoj meri svuda očuvao svoju versko-prosvetnu i narodnu individualnost. U izvesnoj meri se sličan proces zbivao i u Dubrovniku. Dubrovački Jevreji su bili sastavni deo stanovništva ovog dela jugoslovenske teritorije i doprinosili su životu, radu i uspehu zajednice koju je Republika predstavljala isto kao i ostali slojevi dubrovačkog stanovništva, a istovremeno su održali svoje tradicije, povezanost među grupama u svetu, versko-prosvetnu i kulturnu delatnost. Sa ovim specifičnostima — i aktivan sastavni deo društva u kome žive i posebna zajednica — Jevreji Dubrovnika na početku XIX veka ulaze u okvir Austrije.

„SCHABSEL I CO.“ KAO ZAKUPNICI STAKLANE NA ZAGREBAČKOM KAPTOLSKOM POSJEDU VARAŽDINSKE TOPLICE GOD. 1784—1786.

1. Počeci staklarske proizvodnje u Hrvatskoj

Staklarska proizvodnja Hrvatske i Slavonije¹ ima za sobom lijepu i dugu tradiciju. Prva staklana osnovana je u Hrvatskoj u Gorskom kotaru u mjestu Crni Lug² nedaleko Delnica početkom XVIII st., dok su prve slavonske staklane proradile tek krajem istoga stoljeća.

Vlasnik staklane u Crnom Lugu bio je Španjolac, don Ramon de Villana Perlas markiz de Rialp. On je kao privrženik austrijskog vladara Karla VI došao iz Španije u Beč, gdje je bio postavljen na čelo novoosnovanog „Španjolskog državnog sekretarijata“³.

Uživajući vladarevo neograničeno povjerenje, Perlas de Rialp bio je uklopljen i u jedan od tolikih vladarevih političkih planova, nakon čijeg ispunjenja je postao vlasnikom imanja u Hrvatskoj. Karlo VI je naime namjeravao preseliti sinove Franje Rákoczija u Južnu Italiju u Abruzze na Rialpove posjede, pa je za uzvrat spomenutom nudio u zamjenu dio konfisciranih zrinsko-frankopanskih posjeda u Gorskoj kotaru. Karlo je na taj način želio bezbolno eliminirati obitelj čije je prisustvo u Ugarskoj za njega predstavljalo stalnu opasnost.

Pregovori između vladara i Rialpa započeti su god. 1720, i povoljno dovršeni 1724. Markiz je pristao na zamjenu, dobivši na taj način vladarevom darovnicom za sebe i svoje nasljednike Ozalj, Broc

¹ Taube Friedrich Wilhelm, *Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slawonien und des Herzogthumes Syrmien*, Leipzig, 1777; Despot Miroslava, *Staklana Zvečevo, njen postanak i razvoj*. Zbornik Muzeja primenjene umetnosti, Beograd, 1952, str. 99—109, i disertacija u rukopisu: *Osredek, njegov postanak i razvoj*.

² O toj staklani postoji zanimljiv materijal u skupini ozaljskih dokumenata u Državnom arhivu u Zagrebu, „Arcis Ozalj“ Fasc. III.

³ Schmid Oskar, *Marques Rialp und das spanische Staatssekretariat in Wien*. *Historische Blätter*, Wien 1937, H., 7., str. 52—60; Despot Miroslava, *Staklana „Perlasdorf“ i njen vlasnik markiz Perlas de Rialp*. U štampi, *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb.

na Kupi i Grobnik. Upravu njihovu povjerio je Španjolac Giovanni Stefanu Benzoniju⁴, čovjeku koji je iz Beča obavljao u njegovo ime i sve ostale poslove, prvenstveno upravu dobara u Austriji i Hrvatskoj, i sve pregovore s obzirom na rad i poslovanje u budućoj staklani u Crnome Lugu.

Rad je u staklani započeo ljeta 1728., u njoj su radili češki staklari, izrađujući staklene ploče, boce i manje količine finog brušenog stakla. Za taj posao najmljen je iz Češke poseban stručnjak, vrstan staklar-brusač. Izrađene gotove predmete, poglavito staklene ploče, prodavali su u južnu Italiju, gdje je Rialp iz ranijih dana imao mnogo prijateljskih i poslovnih veza.

Rad je u staklani započeo ljeti 1728., u njoj su radili češki stak-financijskih razloga, i to između 1735 i 1736.

Druga staklana osnovana je trideset godina kasnije, također u Gorskom kotaru, u Sušici nedaleko od Ravne Gore. Vlasnik je tu bio Čeh, imenom Franjo Holub. Došao je u Hrvatsku s ostalim češkim doseljenicima, koji su nakon sedmogodišnjeg rata, zbog gladi, napustili domovinu, naselivši neke krajeve u Gorskom kotaru.

Staklana je proradila između god. 1764—5, njen vlasnik je najprije naišao na žestok otpor kod domaćeg življa, koji mu je svakom prilikom otežavao rad na izgradnji zgrada, a kasnije ometao i rad u staklani. Svladavši napokon te prvobitne teškoće, osposobi Holub poduzeće najprije uz financijsku pomoć „Temišvarske kompanije”⁵, kasnije uz pomoć ljubljanskog trgovca Friedricha Weitenhillera⁶. S Weitenhillerom je Holub sklopio ugovor⁷, prema kojem se uz ostalo obavezao na izradu kvalitetne staklene robe. Holub međutim nije ispunjavao obaveze, što zaključujemo prema sačuvanoj dokumentarnoj građi⁸, u kojoj je izrijeком napomenuto da Holub često izrađuje „pre-teške i nečiste staklene ploče”, a ni ostali predmeti, čaše, boce i drugo nisu bili najkvalitetniji. Zbog staklenih ploča je nastao sukob, i Weitenhiller istupa iz posla, no kako je doskora umro, preuzima njegove poslovne veze i obaveze njegov preživeli brat Josip Caspar, tražeći krajem 1773. ispunjavanje ranijih Holubovih obaveza. Nastali spor nije ni tada bio riješen, jer se Holub naprosto oglušio na sve prijetnje.

U staklani je rad bio nastavljen s nesmanjenim tempom, te je njeno poslovanje produženo sve do prvih decenija XIX st., kada je rad konačno prestao.

⁴ Benzon Giovanni Stefano (1690—1749) član obitelji koja je sredinom XVII stoljeća doselila iz Cremona na Rijeku, gdje je i Benzon neko vrijeme živio.

⁵ Bičanić Rudolf. Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860). Zagreb 1951, str. 240; Hofman L. Iz prošlosti „rackogrčke” trgovačke kompanije. Glasnik Istoriskog društva u Novome Sadu, 1931 knj. IV., sv. 1; Popović V., Privilegija Marije Terezije Temišvarskoj „rackogrčkoj” trgovačkoj kompaniji 1773. Glasnik Istoriskog društva u Novome Sadu, 1931. knj. IV., sv. 1.

⁶ Weitenhiller Friedrich rođ. Völkermarkt — + 28. IV 1772. Ljubljana.

⁷ Acta Buccarana, Staklana u Ponte Sušica. F. 17, 53, Državni arhiv, Zagreb.

⁸ Ibidem.

Gotove proizvode je Holub, a nakon njegove smrti njegova žena i ostali nasljednici prodavao u Egipat, Španiju, Apeninski poluotok i Francusku. Hrvatska je kao i ranijih decenija slab kupac, zbog toga što plemstvo većinom kupuje češko i venecijansko staklo, građanstvo je malobrojno, a seljak, nemajući materijalnih mogućnosti, radi pretežno drveno suđe, koje je bilo trajnije i daleko jevtinije od staklenog. Staklana u Sušici, kao i ranije osnovana staklana u Crnome Lugu — „Perlasdorf“⁹ svojom proizvodnjom ni u kom slučaju nisu mogle konkurirati venecijanskoj, a ni češkoj staklarskoj proizvodnji, no usprkos tome su prodrle na inozemna tržišta, pa je afirmacija naše staklarske proizvodnje bila također dokazom novog privrednog gibanja u Hrvatskoj u XVIII stoljeću.

2. Postanak staklane u Leskovcu nedaleko Varaždinskih Toplica

Treća staklana osnovana je u Hrvatskoj krajem XVIII stoljeća^{9a}, iznad sela Leskovca na posjedu zagrebačkog kaptola — Varaždinske Toplice. Varaždinske Toplice kao posjed brojile su nekoć preko 30 što većih i manjih imanja, kaptol ih je dobio kao dar u vrijeme banovanja Aleksija početkom XII stoljeća¹⁰.

U daljnjim stoljećima gubi zagrebački kaptol povremeno Varaždinske Toplice, zadržavši ga, međutim, kao stalno vlasništvo od XVI, pa sve do početka XX stoljeća. S obzirom na to što su to bili brojni i razmjerno veliki zemljišni posjedi, bilo je jasno: „... da te sve zemlje kaptol zagrebački obraditi nije bio kadar, premda je imao kako i sve feudalne države u Evropi dovoljan broj kmetah. Da se indi zemlja obdjela, prinuđen bi kaptol ona imajuća, koja sam nije bio voljan težati, ili iznajmiti za novac, ili komu radi osobitih zaslugah stečenih za kaptol, ustupiti na doživotno uživanje...“¹¹.

Tako je zagrebački kaptol dao godine 1781. u zakup i dio posjeda iznad sela Leskovca, udaljenog svega nekoliko kilometara od Varaždinskih Toplica. Taj dio je zakupio staklarski majstor Michael Hauer iz Weissenbacha u Gornjoj Austriji, namjeravajući usred bogate šume osnovati staklanu. Hauer je sa kaptolom sklopio ugovor mjeseca maja

⁹ Nadimak „Perlasdorff“ je staklana dobila od vlasniku markizu Perlasu de Rialp.

^{9a} Osim staklane u Varaždinskim Toplicama postojala je u Varaždinskoj županiji i staklana ispod gore Macelj nedaleko Trakošćana. Staklana je bila osnovana 1764/5, dok je rad u njoj obustavljen 1773, što saznajemo iz godišnjeg izvještaja varaždinske županije upućenog hrvatskom kraljevskom namjesničkom vijeću u Varaždinu 1783. U izvještaju je rečeno o fabrikama i manufakturama slijedeće: „Quemadmodum Processuales Jud/cx/nobilium nostri in Publico retulerunt ex illis fabricis, et manufacturis, quas in Annuo praeteriti anni representatione nostra Excelso Consilio Regio retuleramus, fabricam Vitriaria Maczelensem in Dominio Trakostijan habitam cessasse, et per Dominum Respectivum sublatam esse; caeterum autem nullam novam fabricam aut manufacturam hoc anno inductam haberi ita ad ipsum ad hoc punctum obsequenter referimus.“

Acta consilij Regij Croatiae 1774, Fasc. CLIV, D. 16, Državni arhiv, Zagreb.

¹⁰ Tkalčić Ivan Krst. Sumporne Toplice kod Varaždina u Hrvatskoj (Varaždinske Toplice), Zagreb 1869. str. 28.

¹¹ Tkalčić Ivan Krst. o. c. str. 79.

godine 1781. na njemačkom jeziku, u kojem je bilo zaključeno: „Anheit zu ende gesetzten dato ist zwischen dem hochwürdigst Löbl(ichen) Agramer Dohm Capitel als der in denen löbl(ichen) Varasdiner und Kreitzer Comitaten habender Töpliczter Herschaft, und denen darzu gehörig(en) unten beschriebenen waldungen, Grund Herrn einers(eits) den den wohlweisen und Ehrenfesten Herrn Iohan Michel Hauer auss ober Österreich als Glass-Fabrique Meister, und Glasmacher und Conventionirten Arendatore anderen Theils folgender bestandes Contract, freiwillich, und unwiderrufflich beschlossen, und festgesetzt worden, alls nemblich: Erstens: D(a)s Agramer-Dohm Kapitel erlaubt, und lasset zu den obenbenanten Herrn Johann Michel Hauer, in den zu der Herschaft Töplitz gehörig(en) Leszkoveczer Geburg, und Waldung in dem darzu ausgewisenen bezürg, der in Corpore zwahr 350. Joch alljährlich, aber zum genuss, und Holtz fählen nuhr einen Theill davon in 10. Joch ausmachen soll eine Glass-Fabrique oder Glasshütten aufzurichten, und die so wohl zu der Glass-Fabrique, alls auch zur wohnung deren dahin gehörigen leuten nöthige gebäude aufzubauen und so dan alldorten d(a)s Glass, und zu dieser Fabrique gehörige Materialien zu arbeiten fabritziren, und zu verschlaissen also zwahr, und mit dem beding, d(a)s bis in diesen obenbenanten Leszkoveczer Wald, die itzt errichtende Hauerische Glass-Fabrique stehen und dauern soll keine andere Glass-Fabrique oder in denselben Wald, oder auch in der gantzen Töplitzer Herschaft erlaubet werden könne diesem nach 2do wird von den Hochwürdigsten Dohm-Kapitel Alls Grund-Herschaft zur obengesagter aufbauung der Glass-Fabrique, und anderen darzu gehörig gebäuden, bloss d(a)s in obenbenanter Waldung fählende Holtz-Materialie, und d(a)s Eichen Holtz allein zu denen Schwellern, for die Dächer aber, und andere Nothwendigkeiten d(a)s dort in Loco befündliche buchen holtz zu fählen, und zu verbrauchen, oder aber wen brauchbare steine darzu gefunden werden konten, die selbe dort in loci ohne schaden zu graben, und anzuwenden gratis erlaubet, die übrige Materialien aber als ziegel, Kalich etc. wird die Herschaft dem H(err) Arendatori um billigen preiss geben, und darstellen; mithin wen etwen die solchergestalt darstellende Materialien, oder deren preiss dem H(err) Arendatori nicht anständig sein möchten, so ist ihme jederzeit erlaubet folliche Materialien anderswertig nach eigenen belieben zu nemmen; und zu procuriren; in übrig aber 3^{tio} Weder zur fählung, noch herstellung deren Materialien, weder zur aufbauung, oder errichtung der Glasshütten, wie auch deren anderen Gebäuden, will die Herschaft noch an Arbeitern, noch in anderen unkosten oder ausgaben gahr nichts concurriren, ausgenommen hirin fals mochte ein aparte Contract zwischen der Herschaft und den H(err) Arendatore celebriret werden . . .”¹²

Zanimljiva je bila i tačka 4. spomenutog ugovora prema kojoj zagrebački kaptol deklarira da će: „... alle dies aufrichtende Fabrique,

¹² Archivum Capituli Zagrebiac, Acta Capituli Saec. XVIII. Fasc. XLV, anno 1785 Nro. 6 Vitriariae Fabricae in Dominio Toplika intuitu Acta cum Michaelae Hauer-Ioanne Schraimer item cum Iudaeis Israele Schabsel, Hirschl et Abele Löblicz ab Anno 1783—1785. Državni arhiv, Zagreb.

und übrige herstellende gebäude den H(err) Arandatori, und seinen Nachkömmling, wass nammens sie sein mögen, eigenthumlich, und auf allerzeit zugehören sollen, welche doch H(err) Arendator, oder seine Nachkömmlinge nicht anderst als mit vorwissen, und expressen schriftlichen Consens des Hochwürdigst-löbl(ichen) Kapitels, unterstrafft der Confiscation, und Nullitatis des Contracts, wie auch nicht an andere, dan an solliche, die die besagte Fabrique verstehen, und fort treiben können, wie auch wollen und nuhr allein Krist-Katholischer Religion verkaufen, cediren oder übertrag(en) können nie aber die Herschaft damit oneriren, dan die Herschaft will sich in Kraft dieses Contracts ausgenommen(m)en expresse haben, d(a)s sie etwa die obengesagte Fabrique, oder andern gebäude was im(m)er in einer zukunfft oder auszulesen, oder aber in was im(m)er for einen Comput anzunehmen schuldig, oder verbunden were."¹³ Klauzula, koja je bila stavljena s obzirom na katoličku vjeru, samo je bila vjeran odraz tadanjih netolerantnih prilika, koje je onda ponešto uredio Josip II svojim ediktom o vjerskoj toleranciji izdanim mjeseca oktobra godine 1781.

Tačkom 8. se Hauer obavezuje da će za rad u staklani: "... zu beyhulffen dieser Fabrique meistens böhmen herholen wolte..."¹⁴, pa što znači da su i u staklani Leskovac radili češki staklarski majstori, kao i u ranije spomenutim gorsko-kotarskim staklanama. Hauer se obavezao da će sve živežne namirnice nabavljati s kaptolskog posjeda, i da će ukoliko on ili njegovi nasljednici napuste iz bilo kog razloga staklanu, sav pokretni i nepokretni zatečeni imetak pripasti zagrebačkom kaptolu.

Ugovor je bio potpisan u Zagrebu 26. V. 1781, potpisnici su bili Michael Hauer, staklarski majstor, i Matija Petrović u ime zagrebačkog kaptola. Već iste godine mjeseca oktobra posuđuje Hauer od kaptola svotu od 600 forinti, prema tome je prvih mjeseci nakon što je staklana proradila zapao u financijske teškoće, koje će ga onda neprekidno pratiti sve do kraja zakupa, tj. do početka godine 1783.

U staklani mu je u poslu pomagao njegov šogor imenom Schreiner, po struci također staklarski majstor, osim toga su radili i naučnici, i pepeljari, koji su palili pepeljiku, potrebitu kod izrade stakla. Hauer nastavlja s posuđivanjem novca, te postaje sve veći kaptolski dužnik, tokom godine 1782. dugovi postaju sve veći, pa Hauer zbog toga napušta staklanu, i krišom bježi preko Varaždina u Peštu, i kući u Weisenbach. Staklanu i šogora je prepustio njihovom kobnom udesu, usput se od šogora oprostio pismom u kome mu uz ostalo kaže i ovo: "... Was Solte ich und was kan ich Ihnen Schreiben. . . da ich von Warasdin Weg gehen mus ohne dehm, da ich nicht weis, wie mein Werk (an welches ich so Ville mühe angewendt) stehet, und was vor traurige umstände ich meine Mutter¹⁵ und villeicht auch Ihnen Liebster Schwager . . . in Schand und Noth Stirze . . . ich wahr über 14 tag in Agram

¹³ Archivum Capituli Zagrabiae. Acta Capituli. Saec. XVIII. Fasc. XLV. anno 1785. Nro. 6. Državni arhiv Zagreb.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Hauerova mati je živjela u Varaždinu.

und habe kein geld nichts einbringen können . . . nichts mehr zu thun, als das ich Ihnen Lieber Schwager um die freundschaft Ersuche und bitte, das Sie Sich indessen um das Werk annehmen und Solches nach ihren guttachten Betreiben, villeicht Sind Sie glicklicher . . ."¹⁶

Iz daljnjeg teksta ovoga pisma saznajemo da je Hauer gotove staklene proizvode prodavao u Zagreb i Čakovec, i to pretežno obične staklene čaše.

Iz Varaždina je Hauer otišao u Peštu, odakle se zdvojnim pismom javlja majci 17. aprila 1783. U pismu kaže i ovo: „ . . . Solte es aber geschehen das das Werk¹⁷ nicht weitter betriben kan werden, So gehen sie Selbste(n)zum Capitul auf agram, das Sie das Werk doch aber um einen Ehrlichen preis ablesen, und mir auch gleich zu Schreiben, damit dises geld was ich bekom(m)e nicht auch zu grund gehet, ich bin Schon über 8 tag hier in Ofen . . ."¹⁸

Iz Pešte odlazi u Linz, odanle u Weissenbach, svoje rodno mjesto, odakle ponovo piše majci mjeseca juna 1783: „ . . . Dero zweymaliges Schreiben habe erhalten, und Ersehe das es nicht nur allein der hütten Sondern auch mit Ihnen Sehr übel Stehet, der Schreiner¹⁹ Schreibe mir, das die arbeith recht gut von Stadten gehet, auch das die H(er)schaft mit allen doch gegen parrer bezalung behülflich Seye, doch Sezet er bey, das ich das Euserste thun Solte um nur baldigs hinein zu kom(m)en, dan wen ich nicht bald kom(m)en werde, So wird es bald gar werden, zudeme er nichts als Schulden zu bezallen hat, und kein geld übrig auf Materiallien nach zu schaffen und Er nepst anderen weg ziehen missen, über dises habe ich ihme geantwortt, das ich mich nicht nur allein Vermög einer Verichtung des Erbtheils, Sondern auch Vermög meiner beständigen Unbässlichkeit hier noch einige zeith aufhalten mus, So Solte er indessen wen er nicht im Stande ist die hütten auf meinen Nam(m)en zu treiben, mit der Mutter auf den Verkauf antragen und zu arbeithen, nun weis ich aber nichts was geschehen wird, mir Wehie es Lieb wen ich dise grosse Reis Kosten ersparren konthe, und ich gedenke auh, das es Sein kan, dirweillen Sie mir geschriben, das Sich Kauffer hervor gethan haben²⁰ ohne hin ist alles beschriben was die gebäude gekostet und was ausgegangen ist, und alles von den Ihrigen verwendet worden . . ."²¹

To je bilo posljednje Hauerovo pismo, pa je njegov poslovni drug i šogor Scheiner izvjestio krajem mjeseca juna 1783. zagrebački kaptol da je on ostao bez novčanih sredstava, te da ne može više plaćati ni

¹⁶ Archivum Capituli Zagrabiae, Acta Capituli, Saec. XVIII., Fasc. XLV. anno 1785, Nro. 6, Državni arhiv, Zagreb.

¹⁷ Mislj staklanu Leskovac.

¹⁸ Archivum Capituli Zagrabiae, Acta Capituli, Saec. XVIII., Fasc. XLV. anno 1785, Nro. 6, Državni arhiv Zagreb.

¹⁹ Odnosi se na Hauerovog šogora.

²⁰ Prvi zainteresenti su bili Židovi iz Velike Kanjiže, otac i sin Schabsel i staklarski majstor Abele Löblitz.

²¹ Archivum Capituli Zagrabiae, Acta Capituli, Saec. XVIII., Fasc. XLV. anno 1785, Nro. 6, Državni arhiv Zagreb.

pepeljare ni osoblje namješteno u staklani. Rezultat toga pisma je bila likvidacija staklane i ukupnog pokretnog i nepokretnog imetka Michaela Hauera. Likvidacija je obavljena 18. IV. 1784. Iz sačuvanih popisa doznajemo da je staklana radila s 5 peći, osim zgrade u kojoj je bila smještena sama staklana postojale su i stambene zgrade, zasebna pekarska peć, i staja za 8 konja. Ukupna vrijednost je prema procjeni iznosila 283 forinti. Istoga dana je napravljen i popis preostalih staklenih predmeta, bjelutka-finijeg i prostijeg i pepeljike, procjenjena svota za sav taj materijal iznosila je nešto više od 300 forinti, dok su pokućstvo i odjeća procjenjeni na 285 forinti, pa je sveukupna svota iznosila nešto više od 600 forinti²².

S aktom procjene je bila dovršena prva osnivačka faza staklane u Leskovcu, drugi njeni zakupnici „Schabsel i Co.“ su posao nastavili s promjenljivom srećom, pa je i njihov zakup bio kratkotrajan.

3. „Schabsel i Co.“ kao zakupnici Leskovca

Od dana likvidacije nije prošlo ni mjesec dana, pa je zagrebački kaptol, iskoristivši tolerantne odluke جوزefinskog vjerskog edikta, stupio u pregovore sa Židovima iz Velike Kanjiže ocem i sinom Schabselom i staklarskim majstorom Löblitzem, zbog novog zakupa staklane u Leskovcu.

Nakon što su preliminarni pregovori bili riješeni na obostrano zadovoljstvo, sklopljen je ugovor na latinskome jeziku²³ u kome je uz ostalo bilo ustanovljeno i ovo: „Hodie utpote Anno et die infrascriptis initus est Contractus Arendaticus inter Dominum Canonicum Cath(edralis) Eccl(es)iae Zagr(abiensi) Andream Ferk tanquam praefectum incliti Domini Toplicensis pro parte V(ice) Capituli Zagr(abiense) et D(omini) D(omini) Sabsal Izrael Hürschel, Abelemq(ue) Löblitz; in Inclito Dominio Ludovici Comitiss à Battyán Canisa dicto actu degentes tanquam Vitriariae in Leszkovecz erectae Arendatores sub conditionibus sequentibus) 1° Mox nominati D(omini) D(omini) Arendatores obligant se Vitriariam Fabricam ad Annos decem ita assumere, ut stipulatae Arendae depensio mox, ac 1ma Fornax accensa fuerit initium obligaminis habeat. 2do Arendatores, pro Usu, et Utilitate Sijlvae territoriali, ac Fundi Jure quottanis fl(orens) 400 indispensabiliter praesumerare sint obstricti, Poenam, Caeteroquin in Casum Neglectiae, Executionis, in quibuscunq(ue), et ubicunq(ue) existentibus Bonis pro parte Domini instituentiae, ad excontentationem procurandam, incursuri, 3^{io} Usus autem Sijlvae ita intelligendus est ut omnis quercina arbor intacta (fensq(ue) glandinationis ipsi Dominio reservatu(m) maneat. Lignorum quorumcunq(ue)

²² Ibidem.

²³ Prema tački 1. جوزefinske uredbe od 31. III 1783. izdanoj u Požunu, svi su ugovori, i sva ostala dokumenta čiji su sastavljači bili Židovi, morali biti napisani na mađarskom, njemačkom ili latinskom jeziku. v. Bergl Joseph. Geschichte der ungarischen Juden. Nach den besten Quellen bearbeitet. Leipzig 1879 str. 76.

avectio Cinerum Clavelatorum exustio u(t) alia nisi quam ipsa Leszkovi-
censis Vitriariae necessitas exposcet, sub poena legali interdicet(ur). Pro
cujus rei majori Certioriq(ue) effectu, atq(ue) ipsor(um) Contrahentium
constanti tranquillitate non minus, ac obsequio, Regiis de debito, ac
Convenienti Sijlvar(um) usu em(m)annatis ordinationib(us) p(rea)stando,
ut Arbor(um) Desectio Regularis evadat Dominium onus Lignor(um) in
Orgiis 5 pedum Longitudinis de medio anno in antecessum per pro-
prios Laboratores praeparari facere, in se assumit a F(lorenos) 25 1/2
per Arrendatores Singulam orgiam solvendam. 4° D(omini) D(omini)
Arrendatores ement omnia in p(rae)sens existentia aedificia cum ipsis
Portis Terreis f(lorenorum) 600. quae omnia ijsde(m) Arrendatorib(us)
pro semper, atq(ue) Haereditarie possidenda ita tradent(ur), ut aedem
vendere, donare, aut alio transferre, Liberum relinquatur: Sine scitu
nihilominus Dominij haec ipsa aedificia dum nec vendi, nec abalienari
poterunt post Lapsu Decennatis Arrendae saepe fatum Dominium onus
redimendor(um) aedificior(um) neufiquam manebit. 5° Per Decursum
decem Annor(um) obligant se D(omini) D(omini) Arrendatores 200
Urnas detracti Boni Vini, per Dominum ad ipsam Vitream depositas
est 2 f(lorenos) 18 parata peccunia emene vinum isthoc pro suor(um)
Hominu(m), atq(ue) eo Commeuntiu(m) comodo praetio arbitrario(nus-
piam tu(m) minori quam quo ipsum Dominium educitabit educilare po-
terunt Macelli usus u(t) alter, quam qui eor(um) sufficiat indigentiae
conceditur. Omnia datur, et singula Regalia, dacra, sarta, tecta(ue)
ipsi Dominio Constante Servant(ur). Si D(omini) D(omini) Arrendatores
Cremotum Cujuscumque Speciei Necessariu(m) habuerint, illud Condi-
tionib(us)jam omissis urnasim, aut in minori quantitate a fl(oreno) 10 a
Dominio habebunt²⁴.

Kaptol je sklopivši taj ugovor omogućio novim zakupcima uz
dosta povoljne uslove iskorištavanje šumskog posjeda, što je za napre-
dak i rad staklane bilo od velike važnosti, s obzirom na to što su peći
ložili drvom, a trebalo je i većih količina drva za pravljenje pepeljike.
Ugovor se sastojao iz 11 fačaka, izdan je bio u dva primjerka u Varaž-
dinskim Toplicama 2. V. 1784.

Da su upravo Židovi iz Velike Kanjiže zakupili staklanu u Leskovcu
shvatljivo je zbog toga što je u nedalekom Varaždinu već od 80-tih
godina XVIII stoljeća postojala židovska općina, najstarija u Hrvatskoj²⁵.

Između malobrojnih tadanjih varaždinskih Židova, koji su bili ve-
ćinom iz Ugarske, i onih u Velikoj Kanjiži su postojale veze, pretežno
trgovačke naravi.

Mjeseca juna 1784. su novi zakupci kupili materijal za pravljenje
stakla iz mase koja je preostala povodom likvidacije Hauerove staklane.
Pripremni rad za nastavak u staklani je trajao godinu dana, pa je tek
početkom jula 1785. bila zapaljena prva peć. 29. VI. 1785. bio je između

²⁴ Archivum Capituli Zagrabiae. Acta Capituli Saec. XVIII. Fasc. XLV. anno
1785. Nro. 6. Državni arhiv Zagreb.

²⁵ Schwarz Gavro, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII stoljeću, Vjest-
nik kr. hrv. slav.—dalm. zem. ark. III./1901. str. 185.

kaptola i „Schabsela i Co.“ sklopljen vrlo precizno formuliran ugovor, čije tačke su se pretežno odnosile na korištenje šumskog posjeda; prema tački 8. spomenutog ugovora zakupnici su smjeli: „... in her-schaftlichen Waldungen, so weit als die Glas Fabrick bedirftiget, erfordert so wohl als Brennholz, als auch zum Bedaschen und nöthig(en) Bauholz, jedoch das letzte mit Anmeldung bey der Herschafft frey haben.“²⁶

Ugovor je bio napravljen u Varaždinu, potpisnici su bili Antun Tunković prefekt u Varaždinskim Toplicama i Schabsel Israel, Hirschl Schabsel i Abel Löblitz.

Posao je prvih mjeseci dosta dobro napredovao, izrađeno staklo, ponajviše obične čaše, prodavali su vlasnici u obližnja mjesta, kao i raniji zakupnik Hauer, a namjeravali su prodavati i u obližnju Ugarsku, što im je slabo uspjevalo s obzirom na to što je upravo u XVIII stoljeću tamošnja staklarska proizvodnja bila u punome cvatu²⁷. Međutim mjeseca septembra 1785. izbija već prvi konflikt, i to između staklarskog majstora Franje Gaissa i Löblitza, poslovnog prijatelja Schabselovog, koji je u njegovo ime i kao stručnjak i financijski bio angažovan u poslu.

O sporu izvještava Löblitz prefekta Varaždinskih Toplica ovim riječima: „Ich Endes untergefertigter bekenne ich himmit, das nachdeme der Francz Gaisz, der beij mir in der Glas-Hütten in Dienst gestanden, mit mir wegen verschiedenen Sachen sich entzweijet, nur den Dienst aufgesaget, und ich seine Dienst-Aufsagung angenom(m)en habe. Die Hiesige Gnädige Herschafft von Toplik gebetten habe, das der obbesagten Franz Gaisz so lang bis mir die Rechnung wegen den Dienst den er bis jezt gethan, welchen längstens bis 23^{en} 7^{ber}28 des lauffenden Jahres vorzunehmen mich verheisse, mir Schutz, und Assistenz zu geben geruhen möge, damit der obbenante Franz Gaisz mir, oder der Fabrik keinen Schaden zufuge. Den 18^{en} September 1785. Leszkoviczer Glashütten aufgezeichnet. Abel Lobliz Glass M(eister).“²⁹

Pofeškoće u staklani su rasle iz dana u dan, i u pogledu materijala, kao i dobave drva, troškovi su bili sve veći, a zarade gotovo nikakove. Zbog svih tih neugodnosti odluče „Schabsel i Co.“ raskinuti ranije ugovore, te u tome smislu upućuju 4.XII. 1786 dopis kanoniku i prefektu Varaždinskih Toplica Antunu Tunkoviću. U pismu navode sve teškoće i kažu: „Hoch Würdiger Herr Cannonic(us) und Praefectus! Die gröste noth erfordert, welche nicht mehr zu ertrag ist Einem Hohen Capitul

²⁶ Archivum Capituli Zagrabiae, Acta Capituli, Saec. XVIII. Fasc. XLV. anno 1785. Nro. 6. Državni arhiv Zagreb.

²⁷ O mađarskoj staklarskoj proizvodnji postoji obilna literatura. Skrećemo pažnju na članak: Borsos Bele, A magyar üveg müvésseg fénykora. Műveszet-Története Ertesítő. Budapest, 1953. Szám. 1—2 str. 46—68. Na članak me je upozorio naučni suradnik Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu dr. Ivan Bach, prevevši mi osim toga važnije partije. Na ukazanoj mi pomoći izričem mu s ovoga mjesta veliku hvalu.

²⁸ Mjesec septembar.

²⁹ Archivum Capituli Zagrabiae, Acta Capituli, Saec. XVIII, Fasc. XLV, anno 1785. Nro. 6. Državni arhiv Zagreb.

der Topliczer Herrschafts Herrn Praefect vorzustellen: dass wir bei der Leskowzer Glas Hütten nicht weiter die Arenda behalten können als bis 1^{en} Januarij 1786. In Massen will uns schon mit diesen mahl dreij mal der Contract seithin Einer Hoher Herrschaft ist nicht zu gehalten worden als 1° Ist uns Arendatorn in Contract sub §^o 1° Begrifen d(a)s Klaffer Holtz muss in Jedes Hand 5 schuh Lang sein, wir aber Empfangen solche schaidter mit 3 1/2 und auch mit 3 schuh lang. 2° Ist uns durch Contract mässig freij das Holtz was mir zu unser Fabrique gebrauchen mochten, als zum Kallich brennen, solches auch uns, verbietet über den §phum 8° uomir doch die Steiner schon erkauf haben, und zu der Fabriq(ue) haben führen lassen, uns darüber grosser schaden ist zu gefüget worden. 3° Die Forderung wass die Herrschaft an uns Macht wegen dem Stefanitsch seiner Specification Lauth & pho 11° mit Summa 367 f(lorenos) 10 xr(uciferos) von der Verlassenschaft von Hauer wie solches einmahlen vor Liquidum über nohmen haben, die weill schlechte und gar nicht Brauchbare sachen gewesen ist, unter welcher Specification sich auch befunden haben 170 Klaffer Holtz, wo von mir eine kleine Probe gemacht Cir(ca) 10 Klaffer wir zur fabriq(ue) führen gelassen, aber wegen Verfaulung und kurtze schaidter auch Baizel, welche zum gebrauch nicht genissen haben können, solches wir in Waldt haben stehen gelassen, an jetzo solches unbrauchbares holtz ist zu sam(m)en geklaubet worden, und unter endern Herrschafftlichen Klaffer Holtz ist vernichtet worden. 4° Die Herrschaft hat uns vorgestellt ihr als wir den Contract eingewilliget, d(a)ss dazu mall schon fertiges gehacktes Holtz in wald stehen hat 1600 Klaffer, und bis 1^{en} Ianuar(ii) 786 unss zu der Hütten 1220 Klaffer zu stellen verheissen hat, aber hat d(a)s Versprechen nicht eingetrofen. Wass wir bisshero übernommen haben ist das Mehreste grin und frisch gehacktes mit alten faullen Verlasse neu hauerischen Holtz vermischt, auch wie schon gemeldt mit kurtzen schaidter, wodurch wir zu bettler müsten gemacht werdt. So dann folget unser fuss fallendes Bitten, (d(a)s Eier Hoche Herrschaft das Werckh mit d(e)r zu findlichkeit durch gerichtliche Schätzung übernehmen Mächte, und selbsten die Administration zu verrichten bellieben solle; die weil die glas gesollen noch am Kies in Sum(m)a geld schuldig sind aschen Brenner auch aschen ligen haben, und mit aussidung zu zahlen fähig seind so Mit ihrer Hand arbeith ab zu zahlen ehrbietig seind, da auch von allen Materialien ein Vorrath ist; was aber eine gerichtliche Schätzung in Geld mehreres austragen wird, als was mir an der Herrschaft nach gehaltenen Comput schuldig seind werden, das übrige an muss mit Baaren zu bezahlen geruhen. Worüber ein gnädiges Schriftliches decret unterthänigst auss bitten, damit uns zu richten wissen. in Widrigen Fall aber, unsere Vorstellung Beij höherer Behörde einzugeben gezwungen sein, vorbehaltendt unsere Kosten, und erlittehen, und zufallenden Schaden. Nebst unterthänigsten gebitt in aller Hochachtung verbleiben. Einen Hochwürdigen Cannnico und Praefecti

Gross-Canischa den 4ten 10^{br} 1785. Ergebeneste Schabsel Israel et Compagni."³⁰

Prema dopisu, koji je bio napisan u dosta oštrom tonu, slijedi da je najviše ometao rad u staklani nepravilan stav kaptola u pogledu davanja drvene građe, pa su i zbog toga „Schabsel i Co“ raskinuli ugovor. Spor između zagrebačkog kaptola i „Schabsela i Co.“ došao je u svoju završnu fazu početkom januara 1786, tada su naime „kompanjoni“ preko noći pobjegli odnevši sa sobom iz staklane dovršene predmete i nešto materijala. O bijegu izvještava Josip Popović, namještenik zagrebačkog kaptola, prefekta Antona Tunkovića ovim riječima: „Spectabilis et Perillustris D(omi)ne Comes Curialis D(omi)ne mihi gratiosissime! Educillator Leszkovczensis, et Iudex Pagensis Georgius Szlatki modo hora media fertia pomeridiana mihi nunciavit, quod hodie vecturae quinq(ue) pro amovendis ex Fabrica vitrea Leszkovczensi omnibus rebus per Iudeos Arendatores dispositae venerint quodve p(rae)missas vecturas ab omni ex p(rae)facta Fabrica amovenda citra scitum Dominij re inhibuerit, iisdemq(ue) ultro invigilari curet, cum autem etiam ego timerem, ne qua fraude Hebrei utant(ur) et Dominium decipere intendant. Hinc servato ad me exmisso Nuncio pro uberiori mea informatione et Dominij securitate a spectabili D(omi)no Comite Curiali et R(everen) d(i)ssimo D(omi)no Praefecto imploro Consiliu(m), ac una humillima expecto medio p(rae)sentium lateris adhuc hodie pro recipiendo Respondo qui in reliquo gratijs et favoribus sum(m)e recomendatus persisto raptim. Spectabilis D(ominae) V(est)rae Humillimus Servus Josephus Popovich Toplika die 17^a Jan(ua)(r)i 1786.”³¹

Prefekt mu nije stigao ni odgovoriti, a Popović već drugim pismom odaslanim dan kasnije tj. 18. I. 1786. javlja nove detalje o odbjeglih Židovima: „Spectabilis et Peri(illus)tris Domine Comes Curialis D(omi)ne mihi gratiosissime! Falacram et receptionem Arendatoru(m) Iudeoru(m) quin spectabili D(ominae) V(est)rae, et R(everen)d(i)ssimo D(omi)no Praefecto ibidem athuc existentibus notam non faciam intermittere huic possum. Hodie mane ad Leszkovecz mihi venienti relatu(m) est quod Judeus claudus Löblitz heri post prandiu(m) Eques varasdino ad fabricam vitri venerit, ubi ad repente currus 4 vitris varijs onneraverit ad valorem f. 400 et ita oneratos p(rae)missos currus Iudbreginu(m) promovit, cui dum sijlvanus D(omi)nalis leszkovczensis iter pracludere voluisset, jam factus Iudeus eidem sijlvano se opponens inclamavit, quod ille varasdino venerit ubi accepit facultatem omnes res in fabrica vitri accipiendi et amovendi cui credens sijlvanus eundem Iudeu(m) una cum occasionibus abire permisit. Quo intellecto ego veniens ad Fabrica(m) et ibi ad repertos duos Iudeos lanionem et aliquem Iuvenem quam etiam (Magistru(m) ipsum inhibui ne quid minimal Iudei inde amovere p(rae)sumant, et audeant, eo usq(ue), quosq(ue) cum D(omi)nio Negotiu(m) non determinaverint, et insuper disposui sex Praedialista pro servandi ibidem vigilia, quia pro hodierna vie disposuerat Iudeus

²⁹ Arch. vum Capituli Zagrabiae, Acta Capituli. Saec. XVIII, Fasc. XLV, anno 1785. Nr. 6. Državni arhiv Zagreb.

³¹ Ibidem.

vecturas 6. quae totum vitru(m) ex fabrica amovissent, Löblitz hac nocte ludbregino per Postam Varasdinu(m) abivit cujus adventu(m) in fabrica omni momento expectarunt Idem Löblitz heri per Jalsevecz ad fabricam transiens coram Praediali Martino Potos et Iudice Pagensi dixit, non Iudeos Capitulo, veru(m) Capitulum iisdem tribus milibus obligatu(m) esse. Quae dum pro Notitia spectabili D(ominae) V(est) rae et R(everen)d(i)ssimo D(omino) Praefecto perscribo. Una gratijs et favoribus sum(m)e comendatus cum venerationis cultu emerior raptissimo. Spectabilis D(ominae) V(est)rae Toplika die 18^a Ianuar(ii) 1786."³²

Nakon tih izvještaja je na licu mjesta ustanovljen bijeg, i zagrebački kaptol pozove pred svoj sud kao svjedoke staklarskog majstora Gaisa, i neko!icinu stanovnika sela Leskovca i bliže okoline.

Sud je zasjedao u Varaždinskim Toplicama dne 25. I. 1786, te je na njemu ispitivanje svjedoka išlo ovim redom: „Anno 1786 Die 25 Ianuarij in Arce Toplikensi I(ncliti) Co(mi)t(a)tui Varasdinensi ingremiata, et ad V(ice) Capitulum Zagrebiense spectante, erga requisitionem praenominati Capituli per Me Infra Scriptum juxta infraserata De Eo Utri puncta collecta est Inquisitio Tenoris Sequentis. De Eo Utrum! 1° Quis? quo fine: et quando Testem ad Fabricam Vitriariam supra Leszkovecz sitam et ad Dominium Toplika spectantem advocaverit? et quamdiu in Eadem Vitraria permanserit? 2° In Praemissa Vitraria aedificia quis construxerit? 3° An Testis tunc, dum post fugam Huerianam Eadem Aedificia conscripta, et aestimata fuiscent, eidem conscriptioni, et aestimationi praesens fuerit, si ita 4° Quomodo? et qua ratione Eadem Aestimatio instituta fuerit? 5° An Sciat Testis, quando eadem aedificia, una cum Vitriaria certis Iudaeis in usum traditae fuerunt? et qua illa in specie sint? in speciffico ennares Testis? 6° An Sciat Testis toto illi tempore, quo Antelati Iudaei eadem aedificia Usuabant, num Idem Iudaei in aliqua? et in quali parte reparaverint? aut melioraverint? 7° An Idem Iudaei medio tempore aliqua nova etiam construxerint aedificia? qualia? et qualem usum eorundem habuerint? 8° Ubi sepe, fati Haebrei seu pro erectione novorum aedificiorum seu vero pro aliorum inhibi habitorum reparatione materialia acceperint? 9° Sub tempus illud, quo Haebrei in eadem fabrica Vitra conficiebant, an Dominij Officiolatus Eisdem aliqua? in quo, et qualia fecerit impedimenta? 10° Praerepetiti Iudaei qua Die? et quo Anno Ultimam fornacem exstinxerunt? et an aliquod exinde lucrum? vel vero damnum reportaverint? 11° An per Dominalem officiolatum sufficiens lignum? et quale subministratum habuerint? 12° Si scif Testis, fateatur et id, dum pro 17. Ianuarij 1786. termino Dominus Reverendissimus Praefectus Tunkovich Toplika Varasdinum in Praesentiam Domini lud(ex) (Nobi)lium Kijss, volens cum Iudaeis in dissolvendo Arendae contractu amicam facere, et Praetensionum Dominalium computum ducere, ubi Iudaeus Abel Löblitz vocatus fuerit? quidve illa, et sequenti die, sive de nocte, sive vero de die egerit? et disposuerit? Primus in ordine Testis Franciscus Gaisz annorum circiter 44. Romano-Catholicu, Artis Vitrariae Magister sub deposito praevie corporali Iuramento examinatus Ad 1um

³² Ibidem

fatetur, quod Anno 1784 per Iudaeos Sabschel Israel, et Abel Löblitz qua Fabricae Vitriariae supra Leszkovecz sitae, et ad Dominium Toplika spectantis Arendatores e Stijria Loco videlicet Badenstein advocatus die 27. Aprilis ad praenominatam Fabricam Leszkoveczensem fine exercendae Artis Vitriariae, et Magistrum agendi advenerit, inque saepe nominata Fabrica Usque 9^{am} Ianuarij Anni 1786 diem quippe, qua Fabricae continuatio cessavit, et ignis in fornacibus exstinctus est, permanserit. Ad 2^{dum} semet audivisse à suo affine in Fabrica sodalem agente fatetur, quod in Vitriaria actu existentia aedificia, quidam Michael Hauer, prior Arendator construxerit. Ad 3^{tum} et 4^{tum} Nihil. Ad 5um quando Aedificia Eadem cum Vitriaria supranominatis Iudaeis aradita fuerunt praesens fuit, inde scit optime, quod Vitriaria, Domus, quam Iudaei irrestunt, item Alia quam Sodalis nec non stabulum pro Equio, et mola praexistenterint, et praenominatis Iudaeis resignata fuerint. Ad 6^{tum} 7^{mum} 8^{vum} et 9^{num} scit positive, quod saepè nominati arendatores Iudaei toto tempore quo sibi cessa aedificia Usuabant, nihil reparaverint aliud quam Vitriariae tectum perpluum centum asseribus pineis grossalibus Varasdini empti plicuerint, et trium cubiculorum substrata ex asseribus pineis Varasdino pro f(lore)nis 13. advectis, et in Domo sodalum faenestris novas fecerint, pro devocatione vero asserum fl(orenum) 3 numeraverint. Item Macellum ex roboribus Dominalibus per Drenovczenses, et caput molare noviter roboribus è Sijlva Dominali acceptis erigi curaverint, quibus adhuc pro labore macelli fl(orenum) 7. tenentur, ac in Mola lignorum frusta quatuor confusoria ex ligno Dominali, proprio verò ferro obducta permutaverint, in reliquo nulla(m) penitus meliorationem, aut novorum Aedificiorum erectionem fecerint; sed nec Officiolatus Dominalis in confectione Vitrorum, aut exustione Materiae aliquod impedimentum iisdem posuerit. Ad 10^{mum} scit, quod 9na labentis fornacem Ultimo extinxerit et quod è praememorata fabrica Octo circiter millia titulo lucri facile percipere potuerint, nullum vero Damnum reportaverint. Ad 11^{mum} fatetur quod Officiolatus Dominalis sufficientia ligna pro continuatione fabricae subministraverit, Omniaque subministrata ex parte Dominij Optima fuerint? exceptis Octuaginta Orgijs Ultimo supeditatis, quae aequè alium non habuerunt defectum, quam quod recentia fuerint. Ad 12^{mum} fassus est, quod die 17. Ianuarij Occasione ea, dum Reverendissimus D(omi)nus Praefectus, cum Domino Comite Curiali Varasdinum in Praesentiam Domini Iud(ex)(Nobi)lium Antonij Kijss in merito dissolvendi contractus, et in eundi Praetensionum Dominalium computus discessisset, Iudaeus Abel Löblicz ad Fabricam sumo mane veniens, currus quatuor Ludbregino successive advenientes, Vitris oneraverit, et cum iisdem currubus Ludbreginum abiverit, ibidemque Vitra ceposuerit. Ac primo tertia Die redierit. De reliquo nihil scit. Praemissorum vero sciti rationem assignat, quod qua Magister in praenominata Fabrica existens omnia respective oculis suis viderit, respective sub tempus Magisterij sui observaverit."³³

³³ Ibidem.

Gaiss je jasno iskazao u prilog zagrebačkom kaptolu, no ipak nije mogao prešutjeti da su dobivena drva bila neodležana i potpuno svježa, smatrajući doduše to jednim sasma malim propustom. U pogledu velikih zarada je, vjerujemo, pretjerao, jer ako bi posao donosio tolike koristi, onda ga sigurno „Schabsel i Co.“ ne bi napustili.

Nakon Gaissa su redom nastupili Juraj Slatki, Marko Parabić, Jakob Huzjak, Josip Novačić i Martin Dvorski, sve stanovnici Leskovca i bliže okolice pa su kao takovi bili i podložnici zargebačkog kaptola. Njihovi iskazi su se gotovo u potpunosti slagali s iskazom Gaissovim, osim što poneki na pojedina pitanja, kao ni Gaiss, uopće nisu odgovarali, jer im stvar nije bila poznata.

Kao posljednji svjedok je nastupio Mirko Grdenić: „... Dominus Emericus Gerdenich Emeritus Domini Toplika Provisor, annorum circiter 38. Romano-Catholicus sub deposito praevis corporali Iuramento examinatus. Ad 11^m³⁴ Fatetur, quod ligna pro Confectione Vitrorum, et elaboratione Materiae Iudaeis sufficientia subministrata fuerint; in quantum autem in 80. Orgijs recentia, et non sicca iisdem praestita essent, id inde factum est, quoniam Abel Löblitz, et Filius Israelis Sabslin Testem qua eorum Provisorem iteratis vicibus requisivissent, ut ligna recentia pro usu Fabricae, ut cum Siccis comicere possint, convehi curet, ideo Testis eorundem requisitioni defferendo, relictis siccis lignis in suis Orgijs, Orgias 80. recentum lignorum ad Fabricam devehi fecit.”³⁵

Znači da je kaptol stvarno poslao jednu stanovitu količinu drva, koja je bila neupotrebljiva, pa su se prema tome „Schabsel i Co.“ s pravom tužili na postupak.

Suđenju je prisustvovao i sudac križevačke županije Antun Berke, zbog toga što je posjed Varaždinske Toplice djelomično, osim pod varaždinsku, potpadao i pod križevačku županiju.

Definitivno su sve obaveze bile raskinute 8. II. 1786, što nam posvjedočuje slijedeći spis: „Anno 1786 d(en) 8 Februarij Ist zwischen uns untergefertig(en), vermög der errichtef(en) in Leszkovacz Töplitzer Herrschaft gelegen(e) Glassfabrique folgender güthiger Vergleich getroffen worden: nemlich dass wir untergeschriebene geweste arrendatores Erstlich den geschlossene(n) zwischen uns und Domhern Anton Tonkovics d(en) 29 Junij 1785 Contract, gänzlich Cassiren wideruffen, und für nichts gültig erklären. 2° übergeb(en) wir arrendatores, der Herrschaft Töplitz, alle und jede Gebäude, die an jetzo bey der bemeldten Fabrique existiren und sich befinden samt den(en) Meliorationen, 4 Eiserne Thörne, und gefällte(s) gantzlichen Holtz, gegen erlegung 225 gulden, welche wir von den Herschafftlich beamten Ioseph Popovich, baar und richtig empfang(en) haben. 3° entsagen wir allen forderung(en), und wes immer nahmens seyn sollend(e) praetensionen, die wir an die berührte Herrschaft haben, oder haben könnnten, wie auch

³⁴ 11. pitanje se odnosilo na količine drva koje je kaptol morao obavezno davati zakupnicima staklane Leskovac.

³⁵ Archivum Capituli Zagrabiae. Acta Capituli Saec. XVIII. Fasc. XLV. anno 1785. Nro. 6. Državni arhiv Zagreb.

des fals errichtete Schriften für nichts gultig erklären. Ich aber untergefertigte bevollmachtige de(s) löblich(en) Agramer Capitels bey übernehmung der beverbemeldt(en) gebäude, cassire und kraftlos erklären, d(es) schon oben berührte(n) und d(en) 29 lunij geschlossene(n) Contract, wie auch allen übrigen pretensionen, schuld(en) und restirende geld Summen, so bey der Herrschaft bis hero gewesen, was nahmens sie seyn möchten, gleicher massen entsage, und die benante arrendatur für nichts schuldig erklären und frey spreche. Geschehen und undwiderflich bestätigt Töplitz anno et die ut sup(ra)³⁶.

Potpisani su bili Andrija Ferk u ime zagrebačkog kaptola i Schabsel Israel i Hirschl i Abele Löblitz.

Nakon toga vremena je, čini se, rad u staklani obustavljen, novi, za sada nepoznati vlasnici se tek javljaju u suvremenim štampanim izvorima početkom XIX stoljeća³⁷.

Svakako je udio ugarskih Židova na podizanju privrede u tada zaostaljoj Hrvatskoj zanimljiva pojava. „Schabsel i Co.“ su bili pioniri, inicirajući židovskom kapitalu put, koji će u XIX i prvih decenija XX st. odigrati značajnu i do danas još nedovoljno ispitanu ulogu u razvoju privrede ne samo Hrvatske nego čitavog jugoslovenskog teritorija.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Iz sačuvanih spisa posjeda „Varaždinske Toplice“ koji se nalaze u kaptolskom arhivu u Zagrebu nije bilo moguće ustanoviti dalji rad u staklani. Spise mi je dao na uvid kustos arhive gospodin dr Josip Butorac, na čemu mu mnogo zahvaljujem. Jedine za sada poznate suvremene štampane podatke o poslovanju staklane u Varaždinskim Toplicama početkom XIX stoljeća nalazimo u ovim djelima: Demian, I.A. Statistische Darstellung des Koenigreichs Ungarn und der darzu gehoerigen Laender Wien, 1806 T. II., str. 213; Magda Paulus, Neueste statistische-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militärgrenze, Leipzig, 1835, zweite Ausgabe, S. 483; Fray Franz B. Allgemeines Handlungs-Gremial Almanach für den österreichischen Kaiserstaat, Wien, Jahrgang 1836, str. 633.

ZAMETENI TRAGOVI

Pabirci o nekim našim starim liječnicima

Istražujući povijest jevrejskih liječnika u Jugoslaviji, naišao sam na velik broj nejasnoća, protuslovlja i praznina, koje u velikoj mjeri otežavaju ova istraživanja. Odavno je trebalo da završim taj posao, koji me zaokuplja već nekoliko godina ali nisam dospio mnogo dalje od sakupljanja materijala koji nije malen i čije prikupljanje nije bilo baš lako. Trebalo je već odavno da održim svoju riječ, koju sam zadao svom prijatelju Jakiru Eventovu u Haifi, neumornom sakupljaču gradiva za historiju jugoslovenskih Jevreja, koji me je prigodom svoga posljednjega posjeta našoj zemlji zamolio da mu napišem historiju jevrejskih liječnika u Jugoslaviji, na kojoj sam ionako već otorije radio. Nastojanja historijskoga pododbora Udruženia jugoslovenskih Jevreja u Izraelu zaslužuju svaku pohvalu, i svi mi, koji smo to u stanju, treba da podupremo rad i nastojanja ove grupe, koja je sebi postavila zadatak da istraži i zabilježi historiju Jevreja u Jugoslaviji.¹ Dužnost je svih nas da podupremo ovaj kolektiv u njegovu hvalevrijednom radu i moja obećana studija o jevrejskim liječnicima u Jugoslaviji bio bi jedan skroman prilog ovom opsežnom poduhvatu.

Na kakve sam poteškoće naišao u svom dosadašnjem radu, pokazat ću u ovom prikazu. No čitalac će u isti mah vidjeti da ovakva istraživanja mogu dovesti do nekih pozitivnih rezultata čak i onda ako njihov glavni cilj nije u cijelosti postignut. Da budem konkretan: Nastojeći istražiti život i rad dra Jakoba Bresslauera iz Daruvara, morao sam na koncu uvidjeti da je to jalov posao. Morao sam na pola puta sustati zbog omanjkanja vrela, gotovo obeshrabren teškoćama na koje sam naišao u ovom slučaju i za koje se bojim da će ih biti i u drugim slučajevima. No pregledavši materijal što sam ga sabrao u vezi s drom Bresslauerom, vidio sam da u tom materijalu ima niz vrlo važnih podataka o historiji Jevreja u Jugoslaviji uopće. Pa ako na koncu i nećemo saznati kada i gde je umro dr Jakob Bresslauer, saznat ćemo štošta iz povijesti Jevreja u našoj zemlji u prvoj polovini prošloga stoljeća, o sudbini jevrejskih liječnika onoga vremena, ali na žalost i o mnogim netačnostima ranijih prikaza, koje ću ovom prilikom nastojati korigirati.

Između 294 imena jevrejskih liječnika, koji su živjeli i radili u našoj zemlji do kraja XIX stoljeća i o kojima mi je uspjelo pronaći neke podatke, nalazi se i ime dra Jakoba Bresslauera. O njemu je dosad bilo već u više navrata govor, i u medikohistorijskoj i u jevrejskoj historijskoj literaturi. Nešto opširnije sam pisao o njemu prije 20 go-

¹ Usporedi: Bilten Saveza jevrejskih opština Jugoslavije IX/1958. br. 1. str. 7. i Bilten Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu, VII/1959 br. 9—10. str. 6—7.

dina² i to je otprilike sve što se dosada o njemu znalo. Prema tom prikazu, Bresslauer je rođen god. 1814. u Daruvaru, promoviran u Paviji, bio isprva kupališni liječnik u Daruvaru, iza toga 7 godina u zemunskom kontumacu, od 1841 do 1852 privatni liječnik u Zemunu, a od 1853. u Zagrebu. Vidjet ćemo kasnije da su ovi podaci velikim dijelom netačni, mada ih zahvaljujem autorima koji zavrijeđuju prilično povjerenje³.

Godine 1951. uskrsla su gotovo istovremeno dva nova momenta, koji naoko obaraju dotadašnje mišljenje da je dr Jakob Bresslauer promoviran u Paviji. Te je godine objavljen tekst molbe koju je Bresslauer uputio knezu Milošu i u kojoj navodi da je medicinu izučio u Beču⁴ a u jednoj bibliografiji doktorskih disertacija jugoslovenskih liječnika, koja je izašla iste godine, čitamo da je Bresslauer promoviran u Pešti i da je rođen u Starom Budimu⁵. Nekako u isto vrijeme našao sam u popisu apsolutenata peštanskog medicinskog fakulteta podatak da je dr Jakob Bresslauer (sic!), rodom iz Staroga Budima (Ó-Buda), promoviran u Pešti godine 1833⁶. Eto niz sasvim protuslovnih podataka, koje je valjalo provjeriti: da li je Bresslauer promoviran u Paviji ili u Beču ili u Pešti? Da li je on rođen u Daruvaru ili u Starom Budimu? S time u vezi namegnuli su se i dalji problemi: Ako je Bresslauer rođen 1814, kako je mogao biti promoviran god. 1833, kada mu je bilo tek 19 godina? Dalje: Ako je prije godine 1814. bio 7 godina namješten u zemunskom kontumacu, a prije toga bio još kupališni liječnik u Daruvaru, kako je mogao biti rođen god. 1814? Da li su možda postojala dva doktora imenom Jakob Bresslauer ili možda čak tri? Sve su to pitanja koja su iziskivala strpljivo i mučno istraživanje, i kraj svega toga nije mi uspjelo raščistiti sva pitanja.

Ipak je jedna stvar bila za mene izvan svake sumnje: mora da su postojala dva doktora Jakoba Bresslauera, jedan koji je rođen u Starom Budimu, koji se pisao s jednim „s“ i koji je promoviran god. 1833. u Pešti, a napisao je disertaciju pod naslovom „De hydrocephalo interno acuta“, a drugi, koji je rođen god. 1814. u Daruvaru, a promoviran u Paviji ili u Beču, na kojega se odnose svi ostali podaci, koji su dosad spomenuti i koji će kasnije još biti spomenuti, i čije je tragove tek trebalo prosljediti. Taj se je Bresslauer pisao sa dva „s“, kao što su to činili svi daruvarski Bresslaueri. Ta dva imenjaka su nekako u isto

² L. Glesinger: Jevrejski liječnici u starom Zagrebu, Jevrejski narodni kalendar 1940—41, Beograd—Zagreb 1940, str. 106.

³ Podaci su uzeti uglavnom iz knjige R. Jeremić: Medicinske prilike u Zemunu 1750—1900. Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrva, sv. 1, Beograd 1937, str. 24.

⁴ V. Mihailović: Iz istorije saniteta u obnovljenoj Srbiji od 1804—1860, Beograd 1951, str. 417.

⁵ M. D. Grmek: Inauguralne disertacije hrvatskih, srpskih i slovenačkih liječnika (1660—1865), Starine JAZU, knj. 43, Zagreb 1951, str. 182.

⁶ E. Högyes: Emlékkönyv a Budapesti királyi magyar tudomány egyetem orvosai karának multjáról és jelenéről, Budapest 1896, str. 235.

vrijeme doktori medicine, pa je Grmekova zebuna sasvim razumljiva⁷. Dr Breslauer iz Budima kasnije se pokrstio i promijenio ime Jakob u Konrad. God. 1895. nalazimo ga kao liječnika u Szigetváru⁸.

Vratimo se sada našem daruvarskom Bresslaueru i istražimo malo njegovo podrijetlo. Obitelj Bresslauer jedna je od najstarijih jevrejskih obitelji u Daruvaru, a naselila se ondje u drugoj polovini XVIII. stoljeća. Držim da možemo pracom te daruvarske grane smatrati Vuka Bresslauera, čiji se nadgrobni spomenik nalazi na daruvarskom jevrejskom groblju⁹. Početkom XIX. stoljeća živio je u Daruvaru Henrik Bresslauer, vjerojatno Vukov sin. God. 1807. izvijestio je pakrački distriktualni sudac Dragutin Odabašić požešku županiju da u pakračkom kotaru žive samo tri jevrejske porodice, koje imaju svoje isprave, među njima porodica Henrika Breszlera (sic!) u Daruvaru. Henrik Breszler rodio se u Našicama, bavio se u Virovitici 16 godina trgovinom, a primivši otpusnicu od virovitičke gospositije, došao je prije kratkoga vremena u Daruvar, gdje ima dućan, te kao faktor virovitičkoga Jevrejina Jakoba Najwirtha toči pivo i rozoliju. Pripada jevrejskoj općini u Našicama. Sve tri porodice žive pošteno i uredno. Zato je generalna skupština požeške županije zaključila da sve te porodice mogu i nadalje ostati na području županije¹⁰.

U to vrijeme rodila su se u Daruvaru braća Vuk (1805.), Maks (1808.) i Jakob (1814.) Bresslauer. Sigurno je da oni nisu bili sinovi Henrika Bresslauera, jer Maks Bresslauer, koji se 1837. doselio u Zagreb, naziva se u matici zagrebačke Hevre kadiše „Moše ben Jošua“¹¹. Da je on bio Henrikov sin, zvao bi se Moše ben Cvi. Mora, dakle, da je u to vrijeme živio u Daruvaru i neki Jozua Bresslauer, vjerojatno sin prije spomenutoga Vuka, jer i stariji brat Maksa Bresslauera zvao se Wolf (Vuk), a to odgovara jevrejskoj tradiciji, da se najstariji sin naziva po(pokojnom) djedu. Iako u prije navedenom dokumentu nije spomenut ni Jozua Bresslauer, ni njegov otac Vuk, ipak mora da su i oni u to vrijeme stanovali u Daruvaru, samo nisu imali svoje isprave u redu kao ostali pomenuti. Henrik i Jozua bili su po svoj prilici braća i prema tome sinovi Vuka Bresslauera. A Jozuin najmlađi sin Jakob identičan je s našim drom Jakobom Bresslauerom.

Starije mafične knjige daruvarske jevrejske općine potpuno su uništene god. 1918., pa tako smo u pogledu datuma rođenja Jakoba

⁷ Grmek je uostalom kasnije, neovisno od mene, došao do istoga zaključka, da se mora raditi o dva doktora Jakoba Bresslauera (usmeno saopštenje), pa je zato u svojoj Hrvatskoj medicinskoj bibliografiji (Zagreb 1955) s pravom izostavio disertaciju starobudimskog dra Jakoba Bresslauera.

⁸ F. X. Linzbauer: Statistik des Medicinalstandes der Kranken- und Humanitäts-Anstalten, der Mineralwässer, Bäder, Trink- und Gesundbrunnen von Ungarn, Wien 1859. — Tu se nalazi podatak da je Dr med. Jakob Konrad Breslauer promoviran u Pešti, da je rimokatolik i da ima 52 godine.

⁹ Usporedi L. Glesinger: Iz prošlosti daruvarskih Jevreja, Zidov, 27. IX 1935.

¹⁰ J. Kempf: Novi prilozi za povijest Zidova u požeškoj županiji, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaliskog arhiva, 18/1916 str. 299.

¹¹ C. Schwarz: Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-ih godina 19. vijeka, Zagreb 1939 str. 69.

Bresslauera upućeni na podatke koji su uneseni u matične knjige jevrejske općine u Zagrebu, kuda je dr Jakob Bresslauer doselio god. 1853. Prema tim podacima Jakob Bresslauer je rođen god. 1814. u Daruvaru¹².

Valja još spomenuti da su oba Jakobova brata također doselila iz Daruvara u Zagreb, i to mlađi brat Maks god. 1837, a stariji brat Vuk god. 1864. Maks Bresslauer je imao osmero djece, među ostalim sina Vilima, koji je također postao liječnik i o kojemu će kasnije još biti govora.

Ne znamo gdje je Jakob Bresslauer polazio gimnaziju, a to uostalom i nije važno. Važnije je bilo da se ustanovi gdje je studirao medicinu, odnosno gdje je doktorirao. Budući da Bresslauer u svojoj molbi knezu Milošu navodi da je „medicinu izučio u Sveučilištu Bečkom“, ne bismo zapravo imali razloga sumnjati u istinitost ovoga podatka. No ipak nisam mogao preći preko Jeremićeve tvrdnje da je Bresslauer promoviran u Paviji, iako Jeremić nigdje ne navodi vrelo, odakle mu taj podatak¹³, pa sam stoga svoja dalja istraživanja usmjerio i u ovom pravcu, utoliko više što Bresslauer u svojoj molbi ističe da vlada talijanskim jezikom, što bi također govorilo za prethodni boravak u Italiji.

U ono je vrijeme bilo obavezno pisanje doktorskih disertacija i na bečkom i na pavijskom medicinskom fakultetu. Međutim, među bečkim disertacijama nije pronađena disertacija Jakoba Bresslauera¹⁴. U to vrijeme (1838.) promoviran je u Beču drugi jedan jevrejski liječnik, koji je kasnije živio u Zagrebu, i to dr Rubin Schönheit¹⁵, čija je disertacija sačuvana, pa se jedan primjerak čak nalazi u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu¹⁶. Čudno je svakako da se nije sačuvao nijedan primjerak Bresslauerove disertacije, utoliko više što je on bio domaći sin, dok je Schönheit bio rodom iz Jaroslava u Galiciji.

Postoji osim toga i kompletna popis svih doktora medicine koji su promovirani na bečkom medicinskom fakultetu između god 1774. i 1848., dakle u razdoblju kada je Bresslauer završio svoje studije¹⁷. U tom se popisu ne nalazi Bresslauerovo ime.

Bilo je za mene veliko iznenađenje, kada sam u Grmekovim rukopisnim bilješkama, koje mu služe za nadopunu 2. izdanja njegove „Hrvatske medicinske bibliografije“, stvarno pronašao disertaciju dra Jakoba Bresslauera iz Daruvara (Jacobus Bresslauer, Slavonita Daruvarensis) pod naslovom: „Synopsis entozoorum hominis“, štampanu u Pa-

¹² ibidem.

¹³ Jeremić: loco citato.

¹⁴ Grmek (loco citato) spominje samo disertaciju dra Jakoba Bresslauera iz Staroga Budima.

¹⁵ Usp. Glesinger: Jevrejski liječnici u starom Zagrebu, str. 106.

¹⁶ Grmek: op. cit. str. 148

¹⁷ Verzeichnis der an der Medizinischen Fakultät der Universität Wien vom Anfang des Jahres 1774 bis zum Ende des Jahres 1848 promovierten Doktoren der Medizin (Beilage zum Tätigkeitsbericht des Archives der Universität Wien für das Jahr 1958).

viji god. 1838. Ova knjižica od 27 stranica, u kojoj je govor o crijevnim nametnicima čovjeka, nepobitan je dokaz da je Bresslauer promoviran god. 1838. u Paviji i da je Jeremićev podatak doista tačan.

Svakako je čudna Bresslauerova tvrdnja u prije spomenutoj molbi da je završio studije u Beču („izučivši u Sveučilištu Bečkom nauku lekarstva“), jer nema sumnje o tome da ta tvrdnja ne odgovara istini. Mogli bismo pomisliti na mogućnost da je on svoje studije započeo u Beču, ili da je čak ondje studirao više godina, a da je promoviran u Paviji. Takvi slučajevi nisu nimalo rijetki: dvije godine prije Bresslauera (1836.) doktorirao je u Paviji drugi jedan naš zemljak, dr Đorđe Mušicki iz Đurđeva, koji je studirao medicinu u Pešti i Beču, a promoviran je u Paviji. Iste je godine doktorirao u Padovi poznati književnik i ilirac dr. Dimitrije Demeter, koji je počeo studirati medicinu u Beču. Braćanin dr. A. Krstulović studirao je također u Beču, ali je zbog bolesti prešao u Padovu, gdje je bila blaža klima itd. Motivi koji su potakli Bresslauera da zamijeni Beč sa Pavijom (ukoliko je ispravna moja pretpostavka da je svoje studije započeo u Beču), mogu biti različiti. U ono vrijeme nije ni bečki ni pavijjski fakultet bio na nekoj osobitoj visini. Bečki se medicinski fakultet upravo nalazio u prelaznoj fazi između svojih dvaju sjajnih razdoblja I. i II. bečke škole. Među tadašnjim bečkim profesorima nema nekih naročito velikih ličnosti (Bartsch, Berres, Hildenbrand, Jaeger, Waffmann). To isto vrijedi za Paviju, gdje je na prelazu iz XVIII u XIX stoljeće došlo do znatnoga procvata medicinskog fakulteta, zahvaljujući tadašnjim profesorima svjetskoga glasa, kao što su bili Frank, Rasori, Scarpa, Scopoli, Tissot, ali gdje je 30-ih godina bio jedino anatom Panizza učenjak nešto većeg formata, a ostali, kao Cairola, Flare, Porta itd., nisu bili neki naročiti korifeji. Nije, dakle, vjerovatno bio motiv Bresslauerove tvrdnje da je studirao u Beču želja da na taj način pokaže kako je dobro stručno izobražen. Renome bečkoga medicinskog fakulteta nije u ono vrijeme bio nimalo veći od renomea pavijjskoga fakulteta.

U Paviji bilo je u ono vrijeme dosta studenata iz Hrvatske, a bilo je ondje i jevrejskih studenata iz Hrvatske. God. 1838., dakle iste godine kada je ondje promoviran Bresslauer, promoviran je u Paviji Jevrejin Emanuel Luxardo iz Zadra (rođen u Đenovu), koji je kasnije vršio liječničku praksu u Zadru. Njegova se disertacija nalazi u zagrebačkoj Sveučilišnoj biblioteci¹⁸. Kako je spomenuto, promoviran je u Paviji god. 1836. i Đorđe Mušicki, o kojemu će kasnije još biti govora.

Zbog kojega je, dakle, razloga Bresslauer mogao tvrditi da je medicinu izučio u Beču, kad je stvarno promoviran u Paviji? Postojao je, po mojemu mišljenju, samo jedan logičan razlog, naime da je on doista svoje studije završio ili pretežnim dijelom obavio u Beču, a samo je promoviran u Paviji. Ali u tom pogledu upućeni smo samo na nagađanja.

¹⁸ E. Luxardo: De pellagra (usp. Grmek: op. cit., str. 236—237).

I dalji podaci o Bresslaueru obiluju nejasnoćama i protuslovljima. Jeremić tvrdi da je Bresslauer bio prvi liječnik u Zemunu, da je ondje radio od 1841. do 1852., a prije toga da je bio 7 godina u zemunskom kontumacu. Posve jednostavan račun pokazuje na prvi pogled da ovi podaci nikako ne mogu biti tačni. Kako vidimo iz Bresslauerove molbe, upućene knezu Milošu 5. jula 1838., dakle uskoro nakon njegove promocije, Bresslauer je tada već bio u Zemunu. Ako je došao u Zemun i odmah nakon svoje promocije, dakle 1838., nikako nije mogao do 1841. provesti ondje sedam godina, kao što to Jeremić tvrdi, jer bi tada morao nastupiti to mjesto već 1834., dakle 4 godine prije završetka svojih studija. Ako je stvarno služio u kontumacu do god. 1841., onda je ondje služio svega 3 godine, a ostatak do 11 godina (1841—1852.) proveo je kao privatni liječnik u Zemunu. Ako je pak doista služio u kontumacu 7 godina, onda mu je služba trajala do 1845., a kao privatni liječnik radio je u tom slučaju samo 7 godina (1845—1852.).

Zemunski je kontumac bila važna sanitetska ustanova. Naročito 30-ih godina prošloga stoljeća, kada se kolera počela širiti po Evropi, pooštrile su austrijske vlasti kontumacijske mjere, da bi spriječile prijenos kolere iz Turskoga carstva u monarhiju. Važnu je ulogu odigrao zemunski kontumac i god. 1837., kada je u Srbiji buknuła epidemija kuge¹⁹. U kontumacu su uvijek bila dva liječnika, od kojih je jedan bio direktor kontumaca. Sva roba i svi putnici, koji su u Zemunu prelazili granicu, podvrgavali su se najstrožem pregledu. Služba u kontumacu bila je dosta naporna i odgovorna, pa nije čudo da je Bresslauer nastojao zamijeniti svoje mjesto u kontumacu nekim boljim mjestom. Obratio se stoga god. 1838. knezu Milošu, moleći ga da dobije namještenje u Srbiji. Bresslauerova molba glasi:

„... U Daruvaru, Palanki nekoj u Slavoniji, rođen, imao sam sreću još od malena dati se na nauke; i tako izučio u Sveučilištu Bečkom nauku lekarstva, postao sam pre nekog vremena po strogom ispitu iz iste nauke Doktorom. Učio sam se pritom i babičevanju i pricepljivanju boginja, iz čega najbolje dokazateljstvo pokazati mogu.

No polučivši doktorsku Diplomu, Srdce me moje nikad u svet povući nije htelo, nego u novorođenu Serbiju milu državu Svetlosti Vaše. Ja se dakle pokorno molim, da bi mi Svetlost Vaša, ako gde za mene u prostranoj oblasti Vašoj mesta ima, službu kao Doktoru u toliko više dati smilovali se, što ja, videći da što čovek pri gore spomenutim visokim naukama više jezika ima, on u toliko bolje u svetu koru hleba zaslužiti može, nisam propustio osim mog Slavonsko-Serbskog jezika, naučiti se i latinskom, nemačkom, talijanskom, mađarskom i francuskom. U Zemunu 5. Julija 1838. god...”²⁰

Bresslauerova molba nije imala uspjeha i on nije dobio željeno mjesto.

¹⁹ V. Mihailović: Borba protiv kuge u Srbiji pre sto godina, Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda, knj. 27. Beograd 1937. str. 140—142.

²⁰ Državna arhiva. Knež. kanc. 12. jula 1838. br. 399. Kragujevac (cit. prema Mihailović: Iz istorije saniteta u obnovljenoj Srbiji, str. 417).

Ovdje bih istaknuo jednu stvar, koja mi se čini veoma interesantnom. Spomenuo sam već u dva navrata dra Đorđa Mušickoga, koji je studirao u Pešti i Beču i koji je god. 1836. promoviran u Paviji. Poslije promocije radio je u zemunskom kontumacu do god. 1838., pa je tada prešao u Srbiju. God. 1843. nalazimo ga u Beogradu kao liječnika i profesora fizike. Od 1844. do 1856. bio je opet u Zemunu, pa se spominje god. 1851. kao liječnik zemunskog kontumaca²¹. Sačuvala se molba koju je Mušicki 2. aprila 1838. uputio iz Zemuna knezu Milošu kojega je molio da ga namjesti u Srbiji. Molba je imala uspjeha i Mušicki je još istoga mjeseca postavljen za karantenskog liječnika u Aleksincu²². Zanimljivo je da su i Mušicki i Bresslauer studirali u Beču²³, a promovirani u Paviji, prvi god. 1836. a drugi 1838. I jednomu i drugomu bilo je prvo namještenje u zemunskom kontumacu. God. 1838. kada je Bresslauer došao u Zemun, Mušicki je napustio to mjesto i pošao u Srbiju. U aprilu 1838. uputio je Mušicki svoju molbu knezu Milošu, a u julu iste godine Bresslauer. Veoma je vjerojatno da su se Bresslauer i Mušicki poznavali još iz Beča ili iz Pavije, pa je možda odlazak Mušickoga u Srbiju potaknuo Bresslauera da se natječe za njegovo upražnjeno mjesto u zemunskom kontumacu. Možda pod dojmom Mušickijeve molbe knezu Milošu, koja je povoljno riješena, uputio je onda i Bresslauer svoju molbu knezu Milošu, ali bez uspjeha²⁴. Svakako je veoma interesantna ova mnogostrukost podudarnosti u biografijama ovih dvaju liječnika!

Zbog kojih je razloga odbijena Bresslauerova molba, nije nam poznato. O antisemitskim se razlozima vjerojatno nije radilo, jer su Jevreji pod knezom Milošem bili smatrani ravnopravnim građanima. Sam knez Miloš bio je Jevrejima sklon. Njegov bankar i lični povjerenik bio je Hajim Behor David (Davičo), koji je 1835. spasio Miloša od smrti. Kapelnik gardijske muzike bio je Jevrejin Josip Šlezinger. Pod Milošem dobili su Jevreji dozvolu da otvore u Beogradu učionu „Beł hamidraš“ i da osnuju hebrejsku štampariju²⁵. Nije dakle vjerojatno da je Bresslauerova molba odbijena zbog njegova jevrejstva.

Međutim, ipak je čudno da je za vlade kneza Miloša odbijena još jedna molba nekog jevrejskog liječnika, koji se natjecao za mjesto u

²¹ R. Simonović: Srbi lekari u Voivodini Miscellanea I. Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda. knj. 5, Beograd 1937. str. 66.

²² V. Mihailović: Molba Dra Georgija Mušickog za službu u Srbiji, Miscellanea II, Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda. knj. 32, Beograd 1938. str. 79.

²³ Za Mušickoga znamo sigurno da je neko vrijeme studirao u Beču (vidi Letopis Matice Srpske, 1834. knj. 36, gdje je među prerenumerantima naveden medicinar Georg Mušicki u Beču).

²⁴ Knez Miloš je veoma cijenio liječnike zemunskoga kontumaca. Kad je god. 1837. harala u Srbiji kuga, knez Miloš je zatražio od Austrije da mu se pošalje jedan stručnjak koji će nadzirati kontumacijske mjere u Srbiji. Poslan je dr Karlo Nagy, liječnik zemunskog kontumaca, koji je od 15. VIII do 1. XII 1837. suzbijao kugu u Srbiji, pa je tom prilikom stekao zahvalnost i priznanje kneza i čitavoga naroda (Usp. Mihailović: Borba protiv kuge u Srbiji pre sto godina str. 140—142).

²⁵ Usp. I. Šlang: Jevreji u Beogradu, Beograd 1926

Srbiji. Bila je to molba doktora medicine i filozofije Solomona Bretlera iz Velikoga Bečkereka od 4. maja 1835., koju je stigla ista sudbina kao i Bresslauerovu²⁶.

Veoma je zanimljivo da za vladavine kneza Miloša nije bilo u Srbiji nijednog jevrejskog liječnika, nego samo jedan jevrejski kirurg, i to Salomon Azrijel, koji 26. augusta piše knezu Milošu iz Šapca da je prošle godine došao u Šabac i počeo liječiti bolesnike. Moli kneza da bi mu šabačka općina plaćala, a on bi sirotinju badava liječio. Ako mu to ne odobri, da mu dozvoli vršiti praksu u Beogradu. Tri dana kasnije izdao je knez Miloš na ovu molbu slijedeće rješenje: „Upućuje se općini šabačkoj, da ga ona za plaću pogodi, ako dobrovoljno hoće“²⁷. Za vrijeme prve vlade kneza Miloša vršio je u Srbiji liječničku praksu neki Leopold Ehrlich, diplomirani kirurg, rodom iz Austrije, koji je promijenio ime u Đorđe Novaković. Najprije je služio 20 godina u austrijskoj vojsci u Italiji, odakle je došao u Tursku, a kasnije u Srbiju²⁸. Da li je bio Jevrejin, nisam mogao ustanoviti²⁹. Objavljeni su spiskovi liječnika u Srbiji za godine 1836. i 1837., ali među njima nema nijednoga Jevrejina³⁰. S druge strane je poznato da su se za prve vlade kneza Miloša neke Jevrejke bavile liječenjem, tako „Davíčotevica“ (žena Hajima Daviča), koju je knez Miloš 21. marta 1834 pozvao iz Beograda u Kragujevac, da ga liječi od „trbobolje“³¹. Ni za Miloševih nasljednika nije dugo vremena bilo u Srbiji jevrejskih liječnika. Godine 1850. bilo je raspisano 7 liječničkih mjesta u Srbiji. Među natjecateljima bili su slijedeći Jevreji: Jakov Winter iz Koprivnice, Leopold Borowitz iz Velikog Sigeša u Madžarskoj, dr Simon Goldstein iz Velike Kanjiže i dr Filip Goldberger iz Beča. Niti jedan od njih nije izabran, a od 25 stiglih ponuda izabrana su svega trojica³². Tek godine 1862. došao je u Srbiju prvi školovani jevrejski liječnik, dr Samuel Pops.

Po Jeremiću bio je dr Jakob Bresslauer od god. 1841. do 1852. privatni liječnik u Zemunu³³. I opet se moramo pitati da li je taj podatak tačan, jer i opet nije naznačeno vrelo. Poznato je da je na području Vojne granice bilo Jevrejima zabranjeno stanovanje. Dne 8. oktobra 1753. podijelila je Marija Terezija zemunskim Jevrejima privilegij da stanuju u Zemunu. Stoga je Zemun bio jedino mjesto Vojne granice gdje su Jevreji smjeli stanovati. Ipak su imali stalne neprilike i poteškoće. Za Franje II smjelo je u Zemunu stanovati svega 30 jevrej-

²⁶ Mihailović: Iz istorije saniteta u obnovljenoj Srbiji, str. 421—422.

²⁷ I. Alkalaj: Arhivska građa o Jevrejima u Srbiji, Jevrejski almanah za god. 5689, IV, Vršac 1928, str. 33.

²⁸ T. R. Đorđević: Medicinske prilike u Srbiji za vreme prve vlade kneza Miloša Obrenovića, Beograd 1921, str. 17.

²⁹ Po O. Pirch-u (Reise in Serbien 1829, Berlin 1830) bio je Jevrejin.

³⁰ Usp. Mihailović: Iz istorije saniteta u obnovljenoj Srbiji, str. 434—435.

³¹ Đorđević: op. cit., str. 6.

³² Mihailović: loco citato.

³³ Jeremić: loco citato.

skih obitelji³⁴. Po Jeremiću spominje se već 1814. u Zemunu jevrejska bolnica, koja je bila u kompleksu zgrada jevrejske općine. Bila je to zapravo jedna prostorija, a služila je za smještanje siromašnih obojelih jevrejskih putnika³⁵. U toj „bolnici“ nije bilo liječnika, barem ne jevrejskog liječnika, jer prvi jevrejski liječnik bio je dr Bresslauer³⁶.

Kakav su stav zauzimale vojne vlasti u pogledu jevrejskih liječnika, najbolje se vidi iz slučaja dra Herzoga, koji je želio raditi u Zemunu kao privatni liječnik god. 1852., dakle one iste godine kada je Bresslauer napustio Zemun. Dr Sigmund Herzog javlja 16. novembra 1852. zemunskom magistratu da ga je Dunavsko parobrodarsko društvo namjestilo kao liječnika i da namjerava vršiti u Zemunu i privatnu praksu. Generalna komanda u Temišvaru javlja međutim zemunskom magistratu 13. februara 1860. (!), da se Herzog ne može primiti u sastav zemunske općine, već se ima smatrati strancem odnosno službenikom parobrodarskog društva, te mu se pasoš mora blagovremeno obnavljati³⁷.

Godine 1852. napustio je dr Jakob Bresslauer Zemun, a naredne godine seli u Zagreb, gdje je već od 1837. živio njegov stariji brat Maks. Prije toga bio je navodno neko vrijeme kupališni liječnik u svojem rodnom mjestu Daruvaru³⁸. Bio sam isprva mišljenja da je Bresslauer odmah nakon svoje promocije nastupio mjesto kupališnog liječnika u Daruvaru³⁹. Danas, poznavajući bolje njegov životopis, čini mi se to nemogućim, jer je već neposredno nakon svoje promocije bio u Zemunu, i to u julu 1838., dakle baš u vrijeme kada je kupališna sezona u Daruvaru bila u punom jeku. Thaller temelji svoju informaciju na jednom oglasu daruvarskoga kupališta, na kojemu je Bresslauer spomenut kao kupališni liječnik⁴⁰, ali ne navodi ni ime ni godište novina u kojima je objavljen taj oglas. Trebalo je, dakle, pronaći taj oglas i imao sam doista sreću. Taj je oglas objavljen u aprilu 1841. u jednim zagrebačkim novinama⁴¹ i njime se saopćava da se daruvarsko kupalište otvara 1. maja, pa neka se gosti već sada zbog smještanja obrate direktno kupališnom liječniku dru Bresslaueru, čiji se potpis nalazi na kraju oglasa. Ni u ranijim, ni u kasnijim godištima tih novina nema toga oglasa, pa stoga ne znamo da li je dr Bresslauer bio kupališni liječnik u Daruvaru samo kroz jednu sezonu ili više godina uzastopce. Sjetimo se da je Bresslauer god. 1841. napustio svoju službu u zemunskom konfumu i da je iste godine počeo raditi kao privatni liječnik u Zemunu. Najvjerojatnije je on u međuvremenu pošao kući u Daruvar,

³⁴ L. Čelap: Jevreji u Zemunu za vreme Voine granice, Jevrejski almanah 1957—1958, Beograd s. a., str. 59—71.

³⁵ Jeremić: op. cit., str. 35.

³⁶ ibidem str. 24.

³⁷ ibidem.

³⁸ L. Thaller: Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji od godine 1770 do 1850. Karlovac 1927. str. 102

³⁹ Usp. Glesinger: Jevrejski liječnici u starom Zagrebu, str. 106.

⁴⁰ Thaller: loco citato.

⁴¹ Intelligenzblatt zur Agramer politischen Zeitung 1841, br. 32 od 21. IV, 1841, str. 120.

gdje je ostao preko čitavog ljeta, pa je u to vrijeme vršio službu kupališnoga liječnika, a pod jesen se opet uputio u Zemun, gdje je otvorio privatnu praksu.

Daruvar je u to vrijeme bio vlasništvo grofova Jankovića, koji su Jevrejima bili veoma skloni⁴². Jedan član obitelji Bresslauer, Leopold, sin Henrika Bresslauera, imao je mnogo godina u zakupu tvornicu stakla što su je grofovi Jankovići imali u Ivanovu Polju kraj Daruvara, i ekonomiju⁴³. Grofovi Jankovići imali su svoje stalne liječnike, koji su ujedno bili kupališni liječnici u Daruvaru. Među ovima nam je poznato i nekoliko Jevreja. God. 1857. došao je u Daruvar dr Adolf Holzer, koji je kratko vrijeme prije toga promoviran u Beču. Bio je isprva liječnik grofova Jankovića i kupališni liječnik u Daruvaru, kasnije kupališni liječnik u Lipiku⁴⁴. Iza njega došao je u Daruvar kao kotarski i kupališni liječnik dr Ilija Hirschenstein, sin varaždinskoga rabina i prvi Jevrejin koji je polazio varaždinsku gimnaziju⁴⁵. Iza njega bio je kupališni liječnik dr Simon Fischer, a kasnije kotarski liječnik dr Viktor Belić (Weiss)⁴⁶.

Nije dakle čudo da je dr Bresslauer dobio mjesto kupališnog liječnika u svojem rodnom mjestu, kada su Jankovići namještali i druge Jevreje, koji nisu bili iz Daruvara⁴⁷. U samcme Daruvaru nisam, međutim, našao tragove njegovog djelovanja kao kupališnog liječnika, što je uostalom i razumljivo, jer je ondje radio samo kratko vrijeme. Godine 1853. nalazi se on već u Zagrebu, ali začudo i o ovom odsjeku njegovog života nemamo baš nikakvih podataka. To je utoliko čudnije što je Bresslaueru god. 1853. bilo tek 39 godina, te je prema tome bio na početku svoje liječničke karijere. Nije nam se sačuvao nikakav trag o njegovu radu u Zagrebu, ni o njegovu privatnom životu, pa moramo iz toga zaključiti da je doskora opet napustio Zagreb. Da je on u Zagrebu umro, bilo bi to zabilježeno u matičnim knjigama, ali ondje se on više ne spominje.

O dru Vilimu Bresslaueru, nećaku dra Jakoba Bresslauera⁴⁸, znamo još manje. Rođen je god. 1845. u Zagrebu⁴⁹. Nije poznato gdje

⁴² *Glesinger*: Iz povijesti daruvarskih Jevreja.

⁴³ *ibidem*.

⁴⁴ O ovom veoma zaslužnom balneologu vidi *H. Kern*: Dr. Adolfo Holzer, Liječnički vjesnik, 7/1885, str. 27—28.

⁴⁵ *I. Steinschneider*: Die Curorte von Europa Breslau 1885, str. 26; *L. Glesinger*: Iz povijesti daruvarskih Jevreja.

⁴⁶ *Glesinger*: *ibidem*

⁴⁷ God. 1837. promoviran je u Pešti dr Sigmund Rosenberg iz Požege. U svojoj disertaciji „Aquae soteriac Daruvarienses” opisuje djelovanje daruvarskoga kupališta, pa *Grmek* (Disertacije, str. 190) zaključuje da je neko vrijeme boravio u Daruvaru. No to je svakako bilo prije njegove promocije, pa prema tome nije bio ondje kupališni liječnik.

⁴⁸ Vilim je bio sin Jakobova brata Maksa (vidi gore!).

⁴⁹ *Schwarz*: loco citato. Netačan je prema tome moj raniji oodatak da je dr Vilim Bresslauer došao u drugoj polovini XIX stoljeća iz Daruvara u Zagreb (usp. *Glesinger*: Jevrejski liječnici u starom Zagrebu, str. 106), a isto tako i *Sikov* podatak da je Bresslauer došao u Zagreb iz inozemstva (*L. Sik*: Jevrejski liječnici u Jugoslaviji, Liječnički vjesnik, 53/1931 str. 442).

je svršio medicinske studije. Kad je god. 1874. osnovan Zbor liječnika izabrani su 3. augusta 1874. kao prvi bilježnici dr Ladislav Rakovac i dr Vilim Bresslauer⁵⁰, kojemu je tada bilo tek 29 godina. Ali već iduće godine obnaša funkciju bilježnika uz dra Rakovca, umjesto dra Bresslauera, ugledni hrvatski liječnik dr Ante Schwarz⁵¹. U popisu članova Zbora liječnika iz god. 1877. spominje se Bresslauer kao redovni član, uz oznaku „sukromni liječnik“⁵². Prema jednom kasnijem podatku dr Vilim Bresslauer je istupio iz Zbora liječnika god. 1878.⁵³ Nije poznat razlog zbog kojega je istupio iz Zbora⁵⁴. Možda je i on odselio iz Zagreba, jer u matici umrlih zagrebačke Hevre kadiše nema bilješke o njegovoj smrti, niti mi je uspjelo pronaći njegov grob na zagrebačkom jevrejskom groblju. Zanimljivo je da se i dru Jakobu i dru Vilimu Bresslaueru gubi svaki trag, pa nije isključeno da su se obojica odselila zajedno iz Zagreba.

Tako zapravo sva ta istraživanja o dvojici jevrejskih liječnika iz Hrvatske nisu dovela do željenoga rezultata, iako nas od jednoga od njih dijeli samo nešto više od jednoga stoljeća, a od drugoga čak samo osamdesetak godina. Uspjelo je doduše utvrditi neke važne momente iz njihova života, osobito iz života dra Jakoba Bresslauera, ali najvažniji cilj istraživanja života pojedinih liječnika nije postignut, jer o njihovu liječničkom radu nismo na koncu saznali ništa. Upravo u času kada očekujemo da ćemo naći na tragove njihova rada, gube se tragovi i jednoga i drugoga u potpunom mraku.

Ipak ta istraživanja nisu bila sasvim uzaludna. Prosljeđivši jedan dio životnog toka tih naših starih liječnika, saznali smo niz pojedinosti, koje su zanimljive i izvan okvira historije medicine. Vremensko razdoblje, koje je obuhvaćeno ovim prikazom, neobično je zanimljivo s gledišta društvene i kulturne historije. Velika previranja onoga vremena odražuju se i u sudbini Jevreja, a u krajnjoj liniji i u ličnoj sudbini dra Jakoba Bresslauera. Smatrao sam, stoga, da neće biti na odmet ako sav taj mučno sabrani materijal objavim na ovom mjestu s iskrenom željom da rezultat mojih istraživanja posluži kao skromni prilog historiji Jevreja u Hrvatskoj i Srbiji.

⁵⁰ L. Rakovac: Sbor liječnika kraljevine Hrvatske i Slavonije od g. 1874 do g. 1898, Zagreb 1899. str. 2; A. Forenbaher: Povijest Zbora liječnika. Iz hrvatske medicinske prošlosti, Zagreb 1954. str. 8.

⁵¹ Rakovac: loco citato.

⁵² Liječnički viesnik, 1/1877. str. 15.

⁵³ Rakovac: op. cit. str. 97.

⁵⁴ Te je godine istupilo iz Zbora liječnika 10 članova. Uzrok njihova istupa nije poznat.

O JEVREJIMA U SRBIJI

(Od XVIII do početka XX veka)

Kad je Austrija godine 1718. zadobila beogradsku tvrđavu i njena predgrađa, ona je u Beogradu zatekla više od stotinu Jevreja.

Kako su oni živeli dotad, pod Turcima?

Mali brojem, beogradski Jevreji činili su snažnu i značajnu manjinu u tada malenom Beogradu, ispunjenom raznovrsnim stanovnicima, doseljenim sa bližeg i daljeg Istoka. Pravih Srba bilo je malo, ali je za to bilo Grka, Cincara, Jermena, Goga, a to će reći pravoslavni Vlaho-Arbanasa iz južne Arbanije i Epira, pa bi čak zalutao i pokoji „Kofta“, tojest Kopt iz Egipta, Sirac, Rumun i tako dalje. Među tim različitim žiteljima Jevreji su činili jaku i organizovanu manjinu: bilo ih je trideset i tri porodice.

Imali su bogomolju koju su ostali stanovnici zvali avra. Imali su sveštenika koji nije samo služio u hramu, nego bio i pojac (kantor), učitelj deci i šahter koji je obrednim načinom klao stoku i živinu po kućama kad bi ga god pozvali. U Beogradu su ga i hrišćani i muslimani nazivali jevrejskim odžom ili jevrejskim popom.

Jevrejske kuće nisu bile velike i lepe nego sasvim neugledne, skrivene u baštama. Jevreji su se oblačili skromno u nošnju kojom su se odlikovali od drugih, ali ženska čeljad bila je odevena mnogo raskošnije. Više siromašni nego bogati, ipak su zbog nesređenih prilika u turskom carstvu krili novac i skupocenije stvari, i uopšte prikrivali svoju imovinu. Govorili su španski, malo izmenjenim kastiljskim narečjem pomešanim s drugim španskim i portugalskim dijalektima s kraja XV veka kad su se morali iseliti iz Španije. Kako je izgledao taj jezik, najbolje će ilustrovati ova poslovice sa Dorćola: „Non ečis kon pijedra al tu vižino si tijenis un tižado di vidro“, što znači: Ne bacaj se kamenom na suseda ako imaš staklen krov. Ovaj bujan i živopisan govor koji je sobom doneo iz stare iberške domovine mnogo pesama, priča i poslovice, bio je pomalo natrunjen turskim i srpskim rečima. Zvali su ga „ladino“, po svoj prilici od „latino“, i pisali starim jevrejskim slovima. Sve do godine 1912, u Beogradu su se mnogo pevale stare španske pesme i često na-

vodile španske poslovice, mada su već svi Jevreji i po kućama, u porodičnoj intimnosti, počeli govoriti srpski.

Kad su Austrijanci uzeli Beograd 1718. godine, Turci su se povukli sa svim muslimanskim stanovništvom. Izgledalo je da su Jevrejima sva-nuli bolji dani. Ali nije tako bilo. Među sefarde došli su severni Jevreji plave i riđe masti (sefardi su ponajviše crnomanjasti), sasvim drugoga jezika, jer su govorili „jidiš“, jedan nemački dijalekt koji se tokom vekova razvio među eškenazima, tojest severnim Jevrejima. Eškenazi su bili okretniji, austrijski podanici, civilizovaniji, naviknuti na običaje u austrijskoj imperiji, i zato u prevazi nad Jevrejima starosedeocima.

Nova administracija više se mešala u život stanovnika nego turska. Jevreji su morali primiti prezimena. Dotad je dovoljno bilo da se zna da je Jakov sin Isaka sarafa (menjača) da bi se mogao razlikovati od Jakova sina Isaka kondurdžije (obučara). I prikupljanje poreza bilo je strože i preciznije. A teško im je padalo i to što ih je granica odvojila od njihovih srodnika, jer svi oni, ili njihovi očevi, behu došli iz Soluna, Prištine, Skoplja, Šarčeja (Pirota), Ruščuka, Sarajeva i drugih balkanskih gradova. Doselivši se iz Španije u Solun i Carigrad, oni su se odatle, trbuhom za kruhom, razišli i rasturili po svima većim varošima turskoga carstva gde je god bilo prilike za trgovinu i zanate.

Bojali su se i za veru. Zbunjivalo ih je neprijateljstvo, netolerancija činovnika i naseljenika sa zapada, pa onda ti „švapski Jevreji“ drukčiji po svemu od njih, čak i verskim obredima različni! Turska je bila tolerantnija od Austrije. Turci su prezirali Jevreje, ali ih trpeli. Pošto bi im uzeli harač i s vremena na vreme nametnuli kontribuciju ili jednostavno ih opljačkali, oni su ih puštali na miru da žive u svom, jevrejskom svetu, sa svojim „odžom“ i prvacima koji su im bili u stvari sudije i staraoci kroz ceo život. Retka su bila preveravanja i neka teža nasilja. Nije bilo mnogo ni konkurencije jer su, po nekom prećutnom davnašnjem sporazumu, Jevreji imali nekoliko svojih zanata, trgovačkih specijalnosti, većinom ograničenih, sporednih, sitnijih. Geta nije bilo, ali je dorćolska mahala imala čitave ulice u kojima su se Jevreji nastanili, ni od koga na to gonjeni.

Zato su Jevreji mirno dočekali povratak turske vlasti kad je Austrija godine 1739, posle dvadeset i jedne godine vladanja, morala ustupiti Turskoj Beograd i severnu Srbiju. Tada je u Beogradu ostalo svega šesnaest hrišćanskih duša, jer su se svi hrišćani, i pravoslavni, i katolici, i protestanti, povukli s austrijskom vojskom i upravom ponajviše u Novi Sad i Zemun. (Upravo, tek tada dotadašnji Varadinski šanac zbog priliva beogradskih izbeglica, postao je „slobodni kraljevski grad Neoplanta“, tojest Novi Sad). Povukli su se znatnim delom i Jevreji eške-naškoga obreda.

Jevreji sefardi u većini su ostali. Pojačani uskoro novim doseljenicima namnožili su se, i njihova opština počela je uzimati učene rabine, mudrace i pisce, iz Soluna, Carigrada, Plovdiva. Sve do osamdesetih godina foga, osamnaestoga, veka, jevrejska zajednica u Beogradu napredovala je. Malo laganije, napredovanje se produžilo i u vreme francuske revolucije koje se poklopilo s ratovima, ovde kod nas, Austrije

i Rusije s Turskom. Kratko vreme Beograd je opet u austrijskim rukama, pa onda dolazi pametna i tolerantna uprava Mustafa-paše koju ometaju dahije.

Dahijska nasilja remetila su i život Jevreja. I oni su odahnuli kad su dahije bile likvidirane, ali su ostali u prvi mah rezervisani prema srpskim seljacima, jer nisu mogli videti da se to rađa jedan novi svet, da se obnavlja posle toliko vekova ropstva srpska država. Tek pošto se Miloš utvrdio u svom „kneževskom dostojanstvu“ negde posle 1830. godine, Jevreji se počinju osećati u javnom životu.

Iz poreskog popisa grada Beograda za godinu 1825. vidi se da je tada u Beogradu bilo 208 jevrejskih poreskih glava sa 114 domaćina. Samo dve godine kasnije bilo ih je 239 „aračkih jevrejskih glava“. Učitelja, sveštenika i đaka, oslobođenih poreza, bilo je 22. Ako se tome doda na tu svaku mušku glavu samo po jedna žena i po dvoje dece, broj Jevreja u Beogradu prelazio bi hiljadu.

Godine 1838. bilo ih je u Beogradu 210 domova sa 1530 duša, a u Srbiji ni hiljadu. Po spisku zanatlija iz godine 1836. bilo je među beogradskim Jevrejima osamdeset „boltadžija“, tojest trgovaca, dva bakalina, tri terzije, dve mehadžije, jedan magazadžija, pet „tenećedžija“, tojest limara, jedan duvandžija, četiri „sarafa“ ili menjača, četiri „kazasa“ ili gajfandžija i dva komisionara, dakle svega 108 trgovaca i zanatlija koji nisu „esnafa imali i držali, već su svi kmetu njihovom podležali“.

Taj kmet bio je na čelu jevrejske opštine, u isti mah i crkvene i upravne. Zajedno s ostalim članovima uprave, kmet se starao o sinagogi, školi, sirotinji i skupljanju poreza. Prihode je sticala razrezom prema mogućnosti i prilozima, a bilo je i vanrednih prihoda od stranih trgovaca Jevreja, koji su morali jevrejskoj opštini platiti taksu ako bi prodavali svoju robu u Beogradu.

Zanimljivo je da su beogradski Jevreji kovali i neku vrstu novca; to su činili odvajkada, radi priloga kusura i prosjaka, kao sitan novac, u krugu sinagoge, koji je crkvena opština, u pravom novcu, posle svake subote zamenjivala. Tako je i godine 1834. „opštество jevrejsko predstalo sudu beogradskom s molbom da im se dopusti neke znakove od žute tenečke, od jedne pare i pet para ograditi za jedno trista groša, dodavši i to da su na ovo i od čestitog vezira dozvoljenje dobili“. Knez Miloš je ovo dopustio s tim da se samo u sinagogi za prosjake i priloge upotrebljavaju, ali „koji više takovih para gradio bude nego što je dozvoljeno i onaj črez koga se takove pare do čaršije provuku“, taj će „bez svakog izjatija, olovom zaliven biti“. Naši numizmatičari ove tantuze beogradske sinagoge nisu dosad uspeli da pronađu.

Dobar državnik, knez Miloš je štitió Jevreje, osobito ako bi se pokazali kao vešte zanatlije i stručnjaci ili korisni posrednici u trgovini. Prvi kapelnik vojne muzike bio je Jevrejin Josif Šlezinger, čiji je unuk Vukašin J. Petrović, krajem prošlog veka, bio zamenik predsednika vlade i ministar finansija. Unuci časovničara Klajna, doseljenog za druge Miloševe vladavine, bili su dr Vojislav Marinković, predsednik vla-

de, i Pavle Marinković, pozorišni kritičar, ministar prosvete i poslanik na strani.

Godine 1836. Miloš poziva „Lazara Jevreja, šnajdera iz Vidina“, zato što je sposoban, da dođe u Srbiju. Godine 1824. naredio je da Mitra rabadžiju, ubicu jednog Jevrejina, obese i ne skidaju s vešala, za uklin narodu, a godine 1834. naredio je da se prema Jevrejima, „u istjavanju njihovog danka čelovečeski postupa“, i jevrejski učitelji, sveštenici, crkvenjaci, starice i prosjaci da se oslobode poreza. Kad je beogradski esnaf boltadžija godine 1836. zatražio da jevrejskih trgovina ne može biti više od deset, odlučeno je da se ovaj zahtev „ne uvaži i da se umnoženiju dućana jevrejskih“ ne smeta, budući „i Jevreji podleže svima onim pravitelstvenim teretima, kojima i Srbi“.

Zahvaljujući Miloševoj pametnoj vladavini i širini shvatanja, a i tome što se u jevrejskoj opštini našlo nekoliko darovitih i obrazovanih ljudi, Beograd je postao malo, ali dosta značajno kulturno središte Jevrejstva.

Dotle su jevrejske knjige štampane najviše u Carigradu i Solunu; sad se štampaju i u „knjigopečatnji knjažesko-serbskoj“, osnovanoj sredinom tridesetih godina i odmah snabdevenoj — pored srpskih, starih slovenskih, grčkih, ruskih, latinskih, gotskih, arapskih slova — i jevrejskim.

Nisu to male knjige nego ponekiput prilično obimne. Almanah „Golubica“, koji je tada izlazio u Srbiji, pri završetku donosi „Spisak napечатanih knjiga u Srbiji“; među njima su i jevrejske. U „Golubici sa cvetom knjižestva srbskog“, u svesci trećoj za godinu 1841, i četvrtoj za godinu 1842, nalazimo četiri knjige štampane jevrejskim slovima: „Put k dobrodetelji“ na 192 strane u osmini; „Za ljubov božiju“ na 348 strana u šesnaestini; „Sobranje Josifa“ na 200 strana u šesnaestini, i „Molitve jutrenje“ na 32 strane in 32°. A „Golubica“, sveska druga, za godinu 1840, pominje dve knjige izdane 1837. i 1838. troškom Hajima Daviča. („Polnočnik“ na 72 strane u šesnaestini, i „Psalme Izraijevu“ u tri dela, na 342 strane, u šesnaestini.)

Ko je ovaj Hajim Davičo?

U srpskoj književnosti poznat je jedan pripovedač pod ovim imenom koji je u svojim pripovetkama ostavio vanrednu sliku o jevrejskom životu i običajima u Srbiji. Ali to je Hajim Davičo Mlađi, konzul kraljevine Srbije u Trstu, Minhenu, Pešti, Solunu, pisac zbirke pripovedaka „Sa Jalije“, skupljač jevrejskih poslovice iz beogradskog Dorćola, pozorišni kritičar, koji je, rođen u Beogradu 1854, umro u Ženevi 1918. godine. Hajim Davičo Stariji svakako mu je ded, kao što će se videti iz daljeg izlaganja.

U Dalmatinskoj ulici u Beogradu nekada se nalazilo staro jevrejsko groblje. Pre četrdeset i više godina mnogi su spomenici i grobni znaci još stajali, pa sam se, u vreme kad su ga prekopavali, zadržao duže vreme na tom groblju i zabeležio neka imena. Grobovi sefardski bili su označeni jevrejskim i srpskim natpisima, a eškenaški kako koji: oni najstariji jevrejskim i nemačkim, a kasniji srpskim uz kraći jevrejski zapis.

Neka su pomenuta imena s nekih sefardskih grobova koji su se toliko očuvali da su se slova na njima mogla razabrati još i tada, prilikom rasturanja i prekopavanja groblja kad je pretvarano u zemljište za zidanje:

1. Josif B. Avram, preminuo godine 1884;
2. David S. Azrijel (1816—1879);
3. Hana Lela, supruga Edije Buli (1837—1873);
4. Zumbul J. Baruh (1867—1885);
5. Matilda, kći Edije Buli (1860—1884);
6. Jakov-Žaki D. Buli (1875—1887);
7. Rejna, supruga Hajima Davičovića, preminula 1873. godine;
8. Roza, kći Avrama Kalmića (1876—1879);
9. David M. Halfon (1814—1883);
10. Moša B. Nahman Čelebonović (1821—1884).

Pored ovih sefardskih grobova uspeo sam da zabeležim i neke eškenaške; iako ih je u stvari bilo manje, oni su obično rađeni od čvršćeg kamena i zato ih je više bilo očuvanih. Evo onih koji su se mogli razaznati:

11. Lazar Levenzon, preminuo godine 1868;
12. Roza Miler, rođena Vajs (1858—1883);
13. Hildegard Najhut (1880—1886);
14. David Rešovski (1887—1884);
15. Doktor E. Rozenštrajh, preminuo godine 1888, u dvadeset osmoj godini života;
16. Beti Singer, preminula u 68. godini;
17. Regina Štern, rođena Lebl (1843—1888);
18. Anna Pops aus Drohobyca in Galicien, preminula godine 1867;
19. Jonas Štern, preminuo godine 1878;
20. Franc Unfer (1835—1878);
21. Ignac Fleš (1816—1884);
22. Jakov Frajdenfeld, preminuo godine 1880;
23. Hajnrih Hirš (1828—1881);
24. Simon Cobel ili Čobel (Czobel), preminuo godine 1877.

Jedan grobni kamen, koji nisam gore pomenuo, tiče se našega starca Hajima, jer je na njemu pisalo:

„Ovde leži telo

Hajima Daviča

pisca više jevrejskih dela.

Rodio se godine 1800, umro 1868.

Ovaj spomenik podigoše mu:

Supruga Rejna,

sinovi David, Samuilo, Rafailo, Isak i Moša; ćerke

Paskua M. Ozerovića i Reveka D.S. Rusova i unuka

Reveka Suzinova, rođena Ozerovića. Laka mu
crna zemlja i večni spomen među nama."

Da se prezivao i Davičović, vidi se iz nadgrobnog natpisa njegove supruge Rejne, na kojem je prezime posrblljeno dodavanjem tipičnog završetka srpskih prezimena.

Dok se ne prouče gore pomenute jevrejske knjige, štampane pre stotinu i dvadeset godina u beogradskoj državnoj štampariji, danas toliko retke da ih posle poslednjega rata nigde nisam mogao videti, nećemo sasvim pouzdano znati ko im je pisac, ali se može pretpostaviti ne samo da ih je izdavao, nego da je i znatna udela imao oko njihova sastavljanja Hajim Davičo Stariji. Pa kad mu se sad zna godina rođenja i smrti, onda bi se već zbog knjiga koje je izdavao mogao zabeležiti u Enciklopediji Jugoslavije, ispred svoga potomka Hajima Daviča Mlađeg.

Hajim Stariji ostavio je traga i kao trgovac. Predanje i sećanja starih Beograđana kažu da je bio saraf i posrednik, ne samo u novčanim stvarima i trgovini, kod vezira u beogradskoj tvrđavi i knjaza Miloša. I doista, on je već za prve Miloševe vlade bio zreo čovek, ugledan i kod Jevreja i kod Srba i kod Turaka.

Prvi liferant oružja za vojsku obnovljene Srbije koje je ponekiput nabavljao za svoj novac, često čekajući duže vreme da mu Miloš isplati dug, Davičo je bio u vezi s mnogim trgovačkim kućama na strani s kojima je vodio prepisku na nemačkom jeziku. Koliko je bio uticajan vidi se po jednom slučaju: kad je Moša Judić, jevrejski trgovac iz Peći, pobegao u Beograd, ostavši dužan nekom Srbinu tada veliku svotu od šesnaest hiljada groša, ovaj pronađe Judića u Beogradu i uspe da dužnik bude zatvoren. Ali Judić nije imao čime da plati, te Davičo ode knjazu i oslobodi ga zatvora s tim da beogradski Jevreji pakupe između sebe novaca i plate jedan deo duga, jer je poverilac, posredovanjem knjaza i Daviča, pristao da smanji svoje potraživanje.

Da je Davičo bio obrazovan i da su on i njegova porodica cenili kulturu i knjigu, vidi se i po nadgrobnom natpisu, u kome se on ističe kao „pisac više jevrejskih dela“ (verovatno onih koje je štampala srpska državna štamparija).

Posle štampanja tih knjiga, dok je god vladao Miloš, učešće Jevreja u životu Srbije postaje sve prisnije. Za vlade knjaza Aleksandra Karađorđevića (1842—1858) u Srbiju počinju sve više dolaziti i eškenaški ili „nemački Jevreji“. Popis od godine 1845. beleži 1087 Jevreja u Beogradu. Ali sve do godine 1878, do ratova sa Turcima i proširenja Srbije do Vranja, Jevreji nisu uživali sva građanska prava koja su imali Srbi. Iako se to u svakodnevnom životu nije mnogo osećalo, pred vlastima i zakonima Jevreji su bili građani drugog reda koji nisu mogli kupovati zemlju. Nerado se gledalo na njihovu delatnost u unutrašnjosti van Beograda.

Načelnih i ukorenjenih predubedenja prema Jevrejima nije bilo, ali knjaz Aleksandar Karađorđević nije imao onu širinu u ponašanju s Jevrejima koju je za prve svoje vlade (1815—1839) pokazivao Miloš, čiji je, kao što smo već rekli, krojač, onaj na nadgrobnoj ploči pomenuti Lazar Levenzon, bio Jevrej, kao i Josif Šlezinger, kapelnik njegove garde i šef vojne muzike, jedan od prvih kompozitora Srbije.

Pod vladom knjaza Aleksandra srbijanski trgovci, osobito u Šapcu i Smederevu, bojeći se konkurencije Jevreja, uspeli su da vlada godine 1846. zabrani Jevrejima bavljenje van Beograda, teko da su se

Jevreji iz Šapca, Smedereva i Požarevca morali iseliti delom u Beograd, a delom otići iz Srbije. Miloš je, došavši ponovo na vladu (1858—1860) to prekinuo, ali njegov sin Mihailo (1860—1868) i njegovi ministri vratili su ovo pitanje na stanje kakvo je bilo za vlade knjaza Aleksandra, pa je Jevreja u unutrašnjosti Srbije gotovo nestalo. Godine 1867. bilo je ostalo svega dvadesetak jevrejskih porodica u Šapcu, četiri na Ubu, dve u Negotinu i dve u Kragujevcu.

Dva Jevrejina, poginula u Šapcu tokom godine 1865, i pokrštavanje jedne maloletne devojke, protivno volji njene matere, obratili su pažnju svetskog javnog mnjenja na pitanje Jevreja u Srbiji. „Alliance Israélite“ protestovala je zbog toga kod srpske vlade i uspela da se o događajima u Šapcu raspravlja u britanskom Donjem domu, i da britanska vlada interveniše u Carigradu i Beogradu. Italija je takođe savetovala, doduše sasvim prijateljski, da se promeni stav prema Jevrejima. To se dogodilo posle smrti kneza Mihaila. Ipak su još neko vreme trajale restrikcije i prepreke koje su Jevreje primoravale da u stvari žive samo u Beogradu.

Berlinski kongres ukinuo je, najzad, sve te ostatke neravnopravnosti i gotovo na celom Balkanskom poluostrvu izjednačio Jevreje s ostalim građanima novih država. Srbija i Crna Gora, zajedno sa nezavisnošću od Turaka, kojih su se i u pravnom i međunarodnom smislu oslobodile tek berlinskim ugovorom, primile su obavezu da Jevrejima na svojoj teritoriji dadu i zajemče sva prava koja i ostalim građanima.

Postavši u političkom smislu posle godine 1878. „Srbi Mojsijeve vere“, sefardi — već ranije bliski Srbima zbog dugog zajedničkog života — sticali su sve veću ulogu u javnom životu. Mnogi su od njih bili ugledni privrednici i poštovani državni činovnici. Bili su dobri vojnici i oficiri i hrabro ginuli na bojnopolju. U svakodnevnom životu, u društvima i inače, nije se osećala nikakva razlika između Srba i sefardskih Jevreja; žovijalni i srdačni, sefardi su čak bili traženi kao ugodni drugovi za svako društvo.

To isto može se reći i za eškenaške Jevreje, iako su se oni u većem broju počeli doseljavati tek posle berlinskoga ugovora, od osamdesetih i devedesetih godina prošloga veka, kad se i na delu videlo da su kao građani Jevreji sasvim ravnopravni sa ostalim državljanima Srbije.

Inteligentan i bez predrasuda, knez, a zatim i kralj Milan Obrenović (1868—1889) bio je naklonjen Jevrejima, među kojima je nekolicinu odlikovao kao svoje prijatelje i ljubimce (Avrama Ozerovića, Samuila Daviča i Simona Bernfelda).

Četrdeset godina tog novog života srbijanskog Jevrejstva, između godine 1878 i 1918, bilo bi zanimljivo i veoma poučno posmatrati u pojedinostima, kroz cifre, analize i sistematski pribirane činjenice iz arhivskih izvora i pouzdanih publikacija.

Jedan od tih izvora je i šematizam, Državni kalendar koji je Državna štamparija izdavala svake godine. Ako uzmemo ovaj kalendar iz poslednje normalne, mirne godine nekadašnje Srbije, godine 1911, videćemo iz njega i stanje srbijanskih Jevreja. Tako, na primer, na strani

136 toga kalendara, u rubrici „Sveštenstvo i učitelji drugih vera“ čitamo da su Jevreji imali svoje verske opštine pored Beograda još i u Leskovcu, Nišu, Pirotu, Smederevu i Šapcu, što znači da ih je u ovim gradovima bilo toliko da se osećala potreba za sveštenicima i učiteljima Mojsijeve vere. Neke od tih opština bile su očevidno mnogoljudne kad su mogle držati nekoliko službenika. Zanimljivo je pomenuti da ih ovaj kalendar beleži u Beogradu šestoricu: zastupnika rabinera dra Isaka Alkalaja, „protu stare sinagoge“ Nisima Testu, „sveštenika nove sinagoge“ Avrama Alkalaja, „đakona nove sinagoge“ Šaloma A. Ruso kao predstavnike „sefardijskog obreda“, a sveštenika i kantora Isidora Šlanga i sveštenika i šahtera Hajnriha Švarca kao predstavnike „eškenskog obreda“. I Niš je imao dvojicu: sveštenika Mordohaja Erfu i „učitelja vere“ Isaka J. Levija. Ostali gradovi imali su po jednog: Leskovac, Smederevo i Sabac sveštenike Mešulama A. Alhalela, Josifa Levija i Danila Eškenazija, a Piroć „učitelja vere“ Josifa Levija.

Zanimljivo je još pomenuti da je osnovna škola na Dunavskom kraju imala specijalne pripravne razrede za jevrejsku decu sa Dorćola pre nego što će stupiti u prvi razred. Takav pripravni razred za mušku decu vodio je učitelj Moša J. Pinto, a za žensku Estira Š. Ruso.

Bilo bi još zanimljivije po obimnom registru potražiti sefardska i eškenska imena, pa utvrditi u kojim su se sve funkcijama nalazili srbijanski Jevreji godine 1911. Mada to ne bi dalo potpunu sliku, jer se trgovci, zanatlije i slična zanimanja privatnoga karaktera ne navode, ipak bi i ovako nepotpun pregled potvrdio da su Jevreji u Srbiji srazmerno svom broju bili značajan činilac u javnom životu.

Kao pisci i publicisti, nastavnici, vojnici, privrednici, činovnici, kao finansijski, tehnički i pravni stručnjaci, Jevreji su se često odužili Srbiji kao svojoj domovini. Njihovu delatnost i njihove zasluge ne može prećutati nijedan objektivni istoričar Srbije u vremenu od 1815. do 1918. godine. Dovoljno je samo setiti se slikara Leona Koena...

Srpski seljaci, i srpski narod uopšte, uvek su gledali u Jevrejima svoje bližnje, nikada ih nisu nipodaštavali, mrzeli, niti im želeli zla. Kad su za vreme poslednjeg svetskog rata okupatori počeli istrebljivati sve Jevreje bez izuzetka samo zašto što su Jevreji, srpski seljaci nisu se mogli načuditi zbog takvog postupanja neprijatelja. Gnušajući se, oni su se svakom prilikom trudili da zaštite progonjene Jevreje i da im pomognu. Gledajući pažnje nevinih ljudi, dece i žena, jedan stariji seljak u mom selu rekao je neprijateljskom vojniku ove reči: „Vi ste vrlo moćni, ali da ste triput silniji, propašćete zbog zuluma i nepravde kakvu još nijedno carstvo nije činilo. A najveći vam je greh što mučite Jevreje koji vam nisu ništa krivi. I znajte da vam to neće biti oprošteno dok traje sunca i meseca.“

Ove lapidarne reči prostog srpskog seljaka ostaće urezane u srcima svih čestitih ljudi kao neopoziva osuda zločina genocida.

AVRAM OZEROVIĆ KAO PRIVREDNI POLITIČAR

Jedna od interesantnih figura beogradske čaršije iz osamdesetih i devedesetih godina prošloga veka nesumnjivo je i Avram Ozerović, koji je igrao važnu ulogu u političkom i privrednom životu male Srbije. Ozerović je jedan od retkih Jevreja koji je bio duži niz godina narodni poslanik. Osim njega, bio je poslanik stari bankar i ugledan član Jevrejske opštine Edijas Buli, a docnije, početkom ovog veka i njegov sin Bencijon Buli.

Školovao se na strani (u Beču) i znao je dobro sem nemačkog i francuski jezik. On je bio trgovac većeg stila, u evropskom smislu. Zato se izdvajao iz primitivne sredine tadašnjeg trgovačkog sveta. Pored trgovačkih poslova, koje je preduzimao, bavio se i rudarstvom. Prvi put se pojavljuje kao član upravnog odbora akcionarskog društva rudnika žive na Avali. Docnije se bavio i drugim istraživačkim radovima, pa je učestvovao u početku i kod Bora, gde je Đ. Vajfert najzad uspeo da otkrije bakar početkom ovoga veka. U to vreme bilo je teško pridobiti inostrane kapitaliste i Vajfert je, kao i Ozerović, skoro celu svoju imovinu stavio na kocku radi istraživanja bakarne rude.

Za vreme Berlinskog kongresa (1878) pokrenuto je i pitanje diskriminacije Jevreja u balkanskim zemljama. Tražilo se da se ugovorom o miru predvidi izjednačenje Jevreja u svim građanskim pravima sa državljanima zemlje u kojoj su nastanjeni. Srbija nije čekala da se ugovor ratifikuje i počne izvršavati, nego je ranije u Narodnoj skupštini izglasala zakon o statusu Jevreja. Oni su dobili pravo glasa i sticanja nepokretnosti, ne samo u gradovima, nego u celoj zemlji itd., što je tada bilo ograničeno.

Tim povodom je Ozerović održao lep govor u Skupštini. On je još tada izneo primere, kako mnoge zemlje bez rezerve primaju inostrane državljanke koji ulažu svoje kapitale u privredu i da to može biti samo od koristi, i nikako od štete po državne interese. Ovo se tim pre može primeniti na Jevreje koji su tu rođeni, vezani za zemlju i koji svojim lojalnim držanjem zaslužuju ovo priznanje.

U zapisnicima Ministarskog saveta Kraljevine Srbije (zapisnik broj 949, str. 403 izdanje SAN) zabeležena je odluka pod 25. majem 1882.

da je vlada poverila Ozeroviću jednu misiju u Beču, gde je imao lične i poslovne veze s vodećim bankama tadašnje Austro-Ugarske. Njemu je povereno:

1. da pokuša ostvariti preliminarni ugovor za jedan zajam, iz kojeg bi se isplatila naknada onim Turcima čija je zemlja prešla u sopstvenost naših državljana.

2. da pokuša plasirati na bečkom tržištu kapitala i ostatak 3% lutrijskih obveznica i dobiti zajam na podlogu 5% obveznica francuske rente koje su nam ustupljene od Sindikata Generalne unije.

Na ime dnevnice za put i bavljenje u Beču određeno mu je dnevno po 3 dukata (36 dinara u zlatu), kao i naknada putnih troškova po računu.

Kao narodni poslanik, učestvovao je u diskusiji o svima važnijim privrednim zakonima. Na sednici od 10. decembra 1882. govorio je o koristi poštansko-telegrafske konvencije sa Bugarskom, po kojoj se smanjuju takse za pisma i telegrame između dve zemlje.

Kad je doneta opšta carinska tarifa, kao baza za trgovinske ugovore koje je tada prvi put zaključivala nezavisna Srbija sa zapadno-evropskim zemljama, Ozerović je bio izvestilac finansijskog odbora i u Skupštini branio vladinu politiku sa velikim poznavanjem trgovine ne samo uvozne nego i izvozne. Dokazivao je da minimalne izvozne carine na suve šljive neće jako opteretiti ovaj artikal i ometati prodaju u inostranstvu. To je bilo vreme kad se još nije osećala konkurencija kalifornijske šljive u Evropi i kad su bosanske i srpske šljive imale stvarno monopol na svetskom tržištu.

Po tvrđenju A. Ozerovića, prilikom debate o trgovinskom ugovoru sa Sjedinjenim Državama (januar 1881.), Amerika je u to vreme uvozila naše šljive preko Hamburga i Trsta.

Pod uticajem nacionalnog pravca u narodnoj ekonomiji (Friedrich List u Nemačkoj) i kod nas je bilo ekonomista, kao dr Mih. Vujić, koji su tražili zaštitu domaće industrije. Još 1882, u decembru, podnet je zakonski predlog o favoriziranju industrijskih preduzeća. U načelnoj debati o tom predlogu uzeo je učešća i Ozerović, koji je sa velikim poznavanjem naših prilika dokazivao potrebu ovakvog zakona.

Na sednici Narodne skupštine od 18. decembra 1882, kao izvestilac finansijskog odbora, branio je zakonski predlog o kovanju novca od nikla. Dotle je Srbija imala samo bakarni novac (5 i 10 para), a srebrni od 0,50 dinara i u komadima od 1, 2 i 5 dinara. Potreba novčanog saobraćaja iziskivala je sitan novac. Tada je usvojen zakon o kovanju niklenog novca od 5, 10 i 20 para. Poslednji apoen bio je popularni „groš“ koji se održao do 1918.

Godine 1882. donesen je i zakon o Narodnoj banci. Ozerović je sa velikim razumevanjem za značaj emisione banke dvaput uzeo učešća u načelnoj debati i uneo dosta svetlosti u ovaj problem, koji je bio nepoznat jednoj seljačkoj skupštini.

Januara 1882. iznet je pred Skupštinu zakonski predlog o ukidanju Zemljodelsko-šumarske škole u Požarevcu. Ova škola osnovana je da pomogne poljoprivredu u Srbiji, ali naši zemljoradnici nisu bili njom

zadovoljni, jer su svršeni đaci išli u šumare i državne ekonomice, a niko se nije praktično bavio poljoprivredom. Ozerović je sa motivacijom glasaio protiv ukidanja ove škole.

Prilikom usvajanja konzularne konvencije sa Nemačkom, Ozerović je tražio da se unese u zakon koji je tekst merodavan u slučaju spora. Usvojen je nemački tekst. Ovo se sada redovno čini u međunarodnim ugovorima, ali za ono vreme to je bila jedna novina, koje se setio praktični duh A. Ozerovića.

Povodom trgovinskog ugovora sa Engleskom (1881), koji je bio prvi ugovor te vrste u nezavisnoj Srbiji i dao povoda Austro-Ugarskoj da energično protestuje što nije prvo zaključen ugovor s njom, kao što je bilo predviđeno u Berlinu 1878, — u Skupštini se razvila živa diskusija o državnoj trošarini koja se naplaćivala pri uvozu robe. I ovde se pojavio Ozerović da sa ciframa u ruci dokazuje da ovo opterećenje za pojedine artikle nije veliko i da neće uticati mnogo na povećanje cena, a da taj prihod povoljno utiče na državne finansije.

Na sednici Narodne skupštine od 17. juna 1881. (stenografske beleške str. 1702) kad je na dnevnom redu bio prenos Bontuovog ugovora, Ozerović je govorio, između ostalog, da mu je direktor jedne frankfurtske banke kazao da se Srbija dobro izvukla iz Bontuove afere. Tada je izjavio i ovo: „Baveći se u Beču, umoljen sam od ministra finansija da i ja potpomognem Filipa Hristića, našeg poslanika u Beču, da se izvade obligacije i lozovi iz Länderbank-e i da se dobiju, pre no što se ova stvar svrši u Skupštini...“

Ove njegove veze sa bečkim bankarima dale su povoda da mu vlada docnije (1882) poveri sličnu misiju, o kojoj je napred reč.

Tadašnju opoziciju u Skupštini predstavljali su radikali sa N. Pašićem na čelu. Ozerović, kao član napredne stranke, bio je uz naprednjačku vladu. Zato su njemu lično upućivali primedbe i odgovore radikalni poslanici. Jednom prilikom odgovorio mu je i sam Pašić, a vrlo često učestvovao je u debati i citirao Ozerovićeve izlaganja Raša Milošević, koji je u ono vreme bio jedan od retkih na strani školovanih ekonomista Srbije.

O TEODORU HERCLU

U Budimpešti, kraj hrama u ulici Dohanj, u kući ukrašenoj dorskim stubovima, 2. maja, pre 100 godina, ugledao je Teodor Hercl svetlost dana. Ta kuća već odavno ne postoji, ali je na njenom mestu podignuta, na visokim arkadama, jevrejska palata kulture u kojoj je počasno mesto zauzimala Herclova krilatica: „Natrag ka Jevrejstvu”. Iz te kuće vodio je petkom uveče Jakov Hercl, svečano ozbiljan, svog sina Teodora u veliki hram koji će jednom gordo nositi ime tog dečaka. Iz te kuće je Žanet, rođena Dijamant, žena finog produhovljenog lika, sanjalačkih očiju, tiho pratila svog sina u susednu ulicu do jevrejske osnovne škole gde se upoznao sa prvim jevrejskim slovima.

Kao đak realke maštao je o tehničkim čudima i o Lesepsu koji je gradio Suecki kanal, a iza njegovog imena u školskim dnevnicima ne može se baš utvrditi đачka eminentnost. Njegove misli bile su na sednicama „Književnog društva” koje je već u četvrtom razredu osnovao i vodio, razume se u tajnosti.

Tu u Budimpešti, u ulici Marije Valerije u kojoj su kasnije stanovali, održao je Teodor svoje prvo predavanje kada je postao „sin zakona”. Roditelji, rođaci, rabineri, domaći učitelji jezika i klavira, gosti i školski drugovi, prvi su slušaoci predavanja koje je održao ovaj mali „bar-micva”. On nije morao da priprema govor. Vec tada je vičan slovu i reči, već tada je zaručnik muze pesništva. Jedino što je morao da vežba bilo je proročko poglavlje „Maftar”-a, tu drevnu melodiju koja sa dečijih usana tako toplo ispunjava dubine hrama. Da li je već tada, dok je zvonkim glasom pred vernima u hramu pevao, razumeo reči: „Smiluj se nad Sionom jer je dom života našeg”?

Teodor Hercl je prvu mladost proživio tu u Budimpešti, u njenim lepota, čitajući mađarsku literaturu, s naročitim naklonostima prema Aranju i Jokaiju. Porodica Hercl spadala je u gornji sloj Jevreja u Budimpešti. U školskoj listu kao zanimanje Teodorovog oca bilo je napisano: direktor banke. On se bavio uglavnom posredničkim i berzanskim poslovima. Njegova energija nije dozvoljavala besposličenje, tako da želja njegove porodice da izvuče svoj imetak i živi privatnim životom, nikad nije bila ispunjena. U jednoj transakciji izgubio je sav

novac, a u školskom listu Teodorovom očevu zanimanje za tu godinu je: „privatnik“. Vrednoćom i preduzimljivim duhom ubrzo je nadoknađio sve gubitke, a njegova supruga Žaneta pružala mu je svojom pažnjom i nežnošću veliku podršku.

Teodor je nesumnjivo od majke nasledio ljubav, onu ljubav punu obožavanja prema roditeljima, a i prema pceziji. Od nje je nasledio dobrotu i taktičnost, a od oca je morao naslediti čvrstinu i izdržljivost — što mu je omogućilo da ne poklekne pred mnogim nevoljama — i naklonost prema poštovanju svečanosti, forme i ceremonije.

Okolina u kojoj se van škole vaspitavao bila je prožeta francuskom i nemačkom kulturom. Teodorov otac, Jakov Hercl, bio je potomak španskih Jevreja. Jedan njegov predak, koga je španska inkvizicija silom pokrstila, postao je kaluđer da bi se, posle nebrojenih teškoća i opasnosti, vratio svojoj veri. Njegov deda dobio je od Evgenija Savojskog, za vojničke zasluge, dozvolu da se naseli u Zemunu koji je tada pomno čuvan. Otac Jakovljević, ded Teodorov, Simon Hercl, oženio se ćerkom zemunskog rabina Bilica. Ovaj Simon je još u svojoj 88-oj godini čitao Kol-Nidre i s lakoćom je o Novoj godini duvao praznični šofar. Bili su to visoki, koščati, izdržljivi i uporni ljudi. Simon je često odlazio u posetu sinovima koji su se preselili u Budimpeštu i verovatno je subotom uveče pričao o zemunskom romantičnom starijahu Jehudi Alkalaju, koji je često odlazio u Jerusalem i sa tamnijim kabalistima tražio praktične načine da se Palestina vrati Jevrejima. Poputovavši ceo svet, iz svih velikih gradova slao je na sve strane svoje letke o naseljavanju Svete zemlje. Organizacija za kolonizaciju, Šekel, nacionalni fond, kongres, samooporezivanje, osnivanje banke, zajam, diplomatski pregovori, misli o podizanju moderne Palestine, pozivi vladarima celog sveta da pomognu otkupljivanje Izraela, da posreduju kod sultana da zemlju Izrailja vrati sinovima Izrailja za ugovorenu kupovnu cenu ili pod večni zakup; to i još mnogo drugih priča punilo je Zemun kad bi se haham vratio sa svojih tajanstvenih putovanja. Simon Hercl bio je jedan od odanih poklonika i učenika hahamovih, i nema sumnje da je o svemu tome podrobno pričao prilikom svojih bcravaka u Budimpešti. A Teodor, dete bujne fantazije, mora da je žudno slušao svaku dedinu reč. Ove predstave upile su se u podsvest deteta da bi ih decenijama docnije na površinu iznela ruka istorije. Odblesak ovih podsvesnih predstava sigurno je bilo i to što se dete uzbuđilo zbog ravnodušnosti kojom je učitelj pričao o Mojsijevom eksodusu iz Egipta, a i to što se dvanaestogodišnjak nosi mišlju da napiše ep o Mojsiju.

Vreme je položilo nove naslage na um ovog deteta. Mesijanske fantazije su poišnute u stranu novijom lekturom. San o njegovoj budućnosti promenio se: Proseći će Panamski kanal da bi otvorio put između dva velika okeana. Detaljno je razradio planove i pokazao ih ocu s molbom da ne oda tajnu „da ga niko ne bi preduhitrio“. Ali, i tehničke planove je kasnije potiskivala literatura. Njegovi ideali bili su Hajne i Lenau. Prvome je poreklo jevrejsko, a drugome mađarsko, pa

ipak, obojica su osvojila nemački Parnas. Možda će i on dospeti na vrh kraj njih. U to vreme kao da mu je bio bliži Luter nego Mojsije. U jednoj svojoj poemi 26. januara 1875. on piše:

*„Iz duge noći.
Kroz Luterove ogromne moći
Probudio se nemački duh
i zlatno svetlo slobode
osvetljava likove probuđenih —
U Kanosu ne idemo mi“.*

Na jednu svoju školsku svesku beleži kao moto dva stiha iz Helderlinove pesme: „Wir sind nichts, was wir wollen ist alles“ (Mi smo ništa, što mi hoćemo to je sve).

27. februara 1874. godine osnovao je književno društvo „Wir“ koje, kako mu ime već kazuje, kao svoj cilj postavlja negovanje nemačke literature, mada su se pojavljivali i prevodi sa mađarskog. Sam Hercl, učenik nižih razreda realke, pokazuje se kao mnogostran i vrlo plodan pisac. Kao sedmoškolac piše recenzije o knjigama i pozorišne kritike u „Pester Journal“-u, razume se u tajnosti, da ne bi dospeo pred disciplinski sud škole. Tad je otpočeo svoju ulogu „inostranog dopisnika“. Bečki „Leben“ objavljuje njegove živo i spretno pisane crtice o mađarskom parlamentarnom životu. To su preteče njegovih sjajnih kasnijih parlamentarnih beležaka pisanih u Parizu. Mali Teodor svesno se pripremao za pisca.

Vernost jevrejskoj tradiciji i sećanje na vreme primanja u članstvo Svetog društva, kad su se između plamenova sveća i lelujavih zavesa svetišta starci redom rukovali s dečakom govoreći: „Ohinu ato“ — „brat si nam“, kroz ceo život pojačava mladićev prkos i njegova urođena gordost. Kad god bi u realci, ili kasnije u evangelističkoj gimnaziji, poneki učenik grdio Jevreje, „suvonjavi crni Jevrejčić“ ustajao bi u odbranu samopouzdanu, ali uvek u finoj formi, u nepristupačnom čistom oklopu. Grubost je njemu isto tako strana kao i reč raskalašnost. Ali katkad kao da se mera prevršila i čaša prelila.

Tad opet blesne mašta koja drema pod pragom svesti. Kada je pročitao huškaški antisemitski govor Štekera iz Beča i kad je ovo javno nagrdivanje njegovog naroda nateralo krv u lice dečaku, ovaj upisuje u svoj dnevnik: „Zapravo, Jevreji su glupi kad ovako šta trpe i ne trude se da sebi pribave državu . . .“ No, iz ovakvih naglih uzbuđenja on još ne izvlači konsekvence.

Posle smrti Teodorove sestre Pauline preselili su se Herclovi u Beč, ča bi za njihovog sina bio „otvoren svet“. I tako je on u jesen 1878. god. postao slušalac Pravnog fakulteta Bečkog univerziteta. Pravo je on smatrao samo praktičnim azilom, a ideal mu je i nadalje ostala literatura. Najrevnosniji je čitalac u akademskoj čitaonici, a kasnije rukovodilac literarnih večeri. Istakao se time što je u „knjizi želja“ pravim malim zaokrugljenim raspravama obrazlagao potrebu pojave kakvog novog časopisa ili dela. Vođstvo čitaonice iznenađeno je univerzalnom obrazovanošću svog novog člana. Oko njega se skupljaju poglavito mla-

dići s literarnim sklonostima, među kojima se nalazi i Herman Bar, koji se i posle 50 godina jasno seća čari što je zračila iz ličnosti mladoga Hercla: „visoki stil, nadmoćnost duha i viteštvo njegovoga bića, imali su neodoljiv uticaj“. Ova neodoljivost otvara mu vrata zatvorenog kruga „Burschenschaft“-a. Tako Teodor Hercl postaje član „Albie“. Šarenu kapu koja se u to doba puni staronemačkim idejama u čijem centru stoji Bizmark kao ideal, nabija i on na svoju glavu. Jevrejin je postao ljubimac svojih hrišćanskih drugova. Svojom pojavom i otmenim načinom ophođenja svakoga je pridobijao. Opšte obrazovanje nije nikad isticao niti se svojim svestranim znanjem hvalio. Tihe naravi, više se predavao posmatranju. Povučeni u sebe i ćutljiv, dobio je nadimak „Velika ćutalica“. Njegov um zanimaju Hegel, Šekspir i Spinoza. Ali on nije povučeni učenjak. Sprema se za život, voli eleganciju koju je od kuće poneo, voli visoki stil. Vredno vežba mačevanje, i pucanje u cilj. Obe discipline savladuje odlično, a one mu među hrišćanskim drugovima stvaraju veći respekt nego sve njegovo znanje. Hercl je bio srećan nemački đak. Ali odjednom ga posred glave pogodi jevrejsko pitanje. Talas antisemitizma koji je na početku 80-tih godina prohujao Evropom nije mimoišao ni Austriju. Najpre su studenti prihvatili „novu ideju“ koja je na sve strane dobijala nove opasne agitatore. Diringova knjiga „Jevrejsko pitanje“ bila je od velikog uticaja na dalji stav ovog gordog i samopouzdanog mladića. 9. februara 1882. beleži on u dnevnik svoje misli o jevrejskom pitanju. Antisemitizam je još tada smatrao prolaznom pojavom. On sam bio je onaj izuzetak koga su drugovi ne samo trpeli već možda i voleli. No, da se on tada družio s poljskim Jevrejima na Bečkom univerzitetu, saznao bi da je buđenje antisemitizma urodilo buđenjem novog jevrejskog duha, saznao bi da je iste godine dr Pinsker u svojoj „Autoemancipaciji“ već duboko sagledao suštinu jevrejskog pitanja i probleme njegovog rešenja, saznao bi da je Perec Smolenski u Beču svojim člancima o jevrejskoj zori i vaskrsenju večnog naroda oduševljavao istočnu omladinu. Hercl je od svega toga bio veoma daleko. Kad je jedan kolega želeo da ga obavesti o novim palestinskim naseljima, on jednim skeptičnim osmehom rešava stvar. Njega, budućeg nemačkog pisca, u prvom redu nemački problemi interesuju. Ljudi sa berze koji su se u njegovom domu kretali nisu u njemu budili velike simpatije, ili mu nisu poslužili kao izvor sa kojeg bi crpao jevrejsku sadržinu. Povremeno s ocem odlazi u sajtenšteter hram u kojem je govorio najveći propovednik veka dr Jelinik, ali njegov mladi duh nije primao tužnost vere. U to doba on je svoju gustu, kovrdžavu, crnu bradu pustio da raste i tako se šetao bečkim ulicama kao neki gordi beduinski šejk koji je sklopio savez sa Evropom, kao neki princ kome su se grudi nadule od zapadnog liberalizma.

Ali tada je došao i drugi udar koji je duboko pogodio ne samo Jevrejstvo već i samog Hercla. Početkom 1883. studentska društva u Beču priredila su proslavu Riharda Vagnera iz koje se izrodila manifestacija nemačke rasne borbe i antisemitizma. Kako je u svemu ovome učestvovala i „Albia“, čiji je Hercl bio član, on je zatražio časno otpu-

štanje iz članstva zbog neslaganja s ovakvim postupcima. Kao odgovor obavešten je da je brisan iz članstva društva i da društvene značke u roku od osam dana ima da vrati.

I opet se u njemu javlja hiljadugodišnja zamisao: vratiti se u Erec -Jisrael i pretvoriti ga u jevrejsku državu. Ali ova zamisao samo ga za trenutak hvata. Uljuljkuje se mišlju da su za antisemitsku akciju krivi stari Jevreji berzijanci koji svojom škrtošću i gomilanjem blaga izazivaju mržnju društva. Zato on dalje mirno piše pozorišne komade i pokušava da ih plasira — sa malo uspeha. Najzad polaže i poslednji rigoroz, no kako mu literarni rad ne donosi plodove, to stari Hercl, zadovoljan položenim ispitom, spremno podnosi troškove jednog putovanja u Švajcarsku. Tu pod uticajem bregova, jezera, glečera i vodopada piše članke i šalje ih na sve strane. Odsavud mu ih vraćaju neštampane. U maju 1884. Hercl je položio doktorat. Radi odmora putuje u Pariz. Pozorište, Sara Bernar, Renanova predavanja o Psalmima, skupštinske sednice i sudske rasprave zauzimaju mu sve vreme, a pisma majci puna su oduševljenja i raspoloženja. Vrativši se u Beč, postaje sudski praktikant. Kad mu otac zbog bolesti mora duže da boravi u Halu, Teodor, vođen sinovljom nežnošću, traži premeštaj u Salzburg kako bi što češće mogao biti kraj oca. Tu u Mocartovoj varoši, kako sam kaže, proveo je naj srećnije časove. Tu bi se najradije i nastanio, ali kao Jevrejin ne dobija sudijsko mesto. Zato se oprostio od Salzburga i od pravnih nauka podjednako.

U Beču je saznao radosnu vest da mu je jedan članak na konkursu „Wiener Allgemeine Zeitung“-a, „odličnošću svoje forme i sadržine“ pobrao pohvalu. Odsad je čest gost uredništva ovog lista. Putuje po Belgiji, Holandiji i Nemačkoj. Iz Berlina šalje zanimljive crtice listovima u Beč. I tada uspeh dolazi s druge strane mora. U Njujorku je s ogromnim uspehom igran njegov komad „Tabarin“. Iako nije želeo veliki publicitet, telegrami iz Amerike učinili su svoje. Hercl je odjednom postao traženi pisac kako u Beču tako i u Berlinu. Otad su pred njim otvorena sva vrata. Jevrejsko pitanje je veoma daleko od njega. On je nemački pisac koji želi da pobere nemačke lovorike i čija je najtoplija želja da se njegov komad igra u Hofburgteatru u Beču. Sav se posvećuje literaturi. Prima stalno uredništvo „Wiener Allgemeine Zeitung“-a. Odlazi u Englesku i otuda šalje članke za bečku „Presu“. Tada je zajedno sa Hugom Vitmanom napisao komad „Zverokradice“ koji je s velikim uspehom davan u Hofburgteatru. Autori su bili anonimni, a kada se posle godinu dana anonimnost otkrila, pozorišta su i druga njegova dela davala. Hercl se osećao na vrhuncu svojih snova. U to vreme se oženio i dalje je putovao po svetu. A krajem novembra 1891. otpočeo je rad kao dopisnik „Prese“ iz Pariza. Novi članci, pisani specifično, puni finih opažanja, žive fantazije, privukli su mnogobrojne čitaoce ovom listu. Otvorenim očima i ušima prolazio je kroz život Pariza. I u tom zbrkanom žagoru zapažao je ne samo boje i melodije već i ružnoće i disonance. Njegove beleške o političkim mahinacijama u Burbonskoj palati, o intrigama vlade i poslanika, o istaknutim figurama parlamenta,

ostaće trajan kulturni i istorijski dokument. Pod naslovom „Pe-sijsko pismo“, poput Monteskijsa, Hercl kao čovek sa Istoka čudi se sistemu Zapada u kome svako za svoje interese brine, a o dobrobiti naroda niko. Sve se više u njemu rađa želja za političkom moći koju bi upotrebio u korist naroda, ali ne ovde već u Austriji čiji je on državljanin. Naročito proučava stanje različitih društvenih slojeva, a ponajviše proletarijata. Sve ovo još nisu jevrejske misli. To je Hercl kao Nemač, Austrijanac ili možda kao svetski građanin. Tokom jednog razgovora u uredništvu „Prese“ njemu se čak javlja misao: „jedno stado — jedan pastir“. Zatražiće audijenciju kod pape, zaključiće s njim jevrejski svetski mir, svi će se Jevreji pokrstiti. Ima on u to doba čak i razumevanja za antisemitizam. Veruje da su Jevreji, živeći u getu, primili mnoge loše navike, ali ne svojom krivicom. Ta nekad su oni kao ponositi ljudi sa oružjem u ruci branili svoju domovinu. Proganjanja su unakazila i deformisala njihov karakter itd. itd. Stvarnost mu je na prvom koraku dobacila „Saujud“ (svinja-Jevrejina). Ta se reč svakog dana sve više čula, a njene varijante iskrsavale su iza svih uglova francuske prestonice u kojoj se pre 100 godina pojavila parola „Liberté, Egalité, Fraternité“. Jevrejsko pitanje postaje predmet oratorskih megdana čak i u Burbonskoj palati. U to vreme on ne razmišlja o nekom posebnom rešavanju jevrejskog pitanja. Kad je 1892. u Rio de Žaneiru od žute groznice umro Herclov prijatelj Osvald Bokser, koga je Centralni odbor za pripremu kolonizacije ruskih Jevreja poslao u Braziliju, Hercl se divnim člankom oprostio od svog prijatelja. Ali ideja za koju je Bokser mučeničkom smrću umro, nije Hercla interesovala. Nisu ga zanimale ni konferencije, ni savetovanja koja je u Parizu držao Rusko-jevrejski komitet sa baronom Hiršom, engleskom i nemačkom elitom u cilju kolonizacije Palestine... Štaviše, ocenjujući 1894. jedno delo od Dime, Hercl piše ove čudne redove: „Dobri Jevrejini Daniel hoće da pronađe domovinu svoga roda i tamo da sakupi svu svoju raštrkanu braću. Ali baš ovakav Daniel zna da Jevrejima ne može da pomogne njihova domovina. Detinjasto je istraživati geografski položaj te države... Pa i ako bi se Jevreji 'vratili kući', sutradan bi otkrili da već odavno ne spadaju jedan uz drugog. Stolicima su oni pustili korenje u svojim novim domovinama, odnarodili se, postali različiti, a njihove karakterne sličnosti formirao je samo pritisak koji ih svuda okružava...“ Hercl se u to doba nije iz oportunitizma postavio nasuprot „povratka kući“. On je bio čovek sa kraja XIX veka, i na njega je uticao „fin de siècle“, i oko njega je hujao vihor ideja koje su dominirale u Parizu. Video je kako se stvaraju novi društveni pokreti, kako ovladavaju nove ideje i kako se Jevrejstvo svuda deli po svojim klasnim interesima. Saznanje da duh stoleća plete forme popuštanja pritiska i priprema potpuno utapanje Jevrejstva, i utvrđivanje da u Jevrejstvu postoje unutrašnje vrednosti i težnje koje očekuju iskupljenje — to je u ono vreme bilo daleko od Hercla, a još dalje je bila pomisao da će on biti snaga koja će ove divergentne interese i shvaćanja ujediniti, iskupiteljska snaga koja će iskovati istoriju.

A ipak pitanje Jevreja stalno je iskrivalo pred njim i uznemiravalo ga.

*

A sad stojimo pred najtežim delom zadatka ove monografije. Trebalo bi hronološkim redom opisati stvaralački rad „najvećeg među velikima“. Samo hronološko ređanje suvoparno je i ne daje reljefnu sliku njegovog dela. Međutim, ono je toliko grandiozno da će i samo nabranje u najkraćim crtama omogućiti mladima da se bar donekle upoznaju sa doktorom Teodorom Herclom i njegovim delom, a starijima da se podsete na ono što su znali, a što je pod udarcima svakodnevnih tegoba potisnuto u zadnje pregrade svesti.

Od 21. X. do 8. XI. 1894. nastaje preokret. Za nepune dve i po nedelje Hercl je napisao pozorišni komad „Novi geto“, u kojem obrađuje jevrejsko pitanje, i poslao ga u Beč Arturu Šnicleru da ga ovaj pod pseudonimom preda raznim pozorištima. Istina, ovaj komad ne donosi rešenje, ali se Hercl nada da će njime uskovitlati i podstaknuti duhove. Komad nigde nije primljen.

Dok je Hercl u Parizu odvojen od sveta pisao „Novi geto“, na ulicama je počela da hara paklena oluja. Mržnja je obasula metropolu francuskog Gloire-a. U licu jednog nevino optuženog generalštabnog oficira Jevrejina hteli su nevernošću i izdajom domovine da okaljaju celo Jevrejstvo. „Smrt Jevrejima!“ urlala je masa demonstranata. To je bila opšte poznata Drajfusova afera. Hercl je bio u sudnici u koju su se i strani dopisnici jedva ugurali. Bio je i na mestu gde je mali kapetan uz svu vojničku pompu degradiran. Zašto gomila kliče? Zašto niko nema ni trunke sažaljenja prema Jevrejini koji naglašava svoju nevinost? Šta je, dakle, Jevrejin koga lažnim optužbama ovako žigošu, koga odasvud žele da isključe? I šta daje Jevrejini snage da ovakvu sudbinu izdrži? Prastara rasa koju u njenoj rasutosti zajednička sudbina i zajednički neprijatelj skivaju u jedan narod. Nema li u njemu dovoljno snage da iskupi sebe samog?

Čovek od pera pretvorio se naglo u čoveka od dela. Grozničavo, skoro nesvesno počinje da izliva beleške za „Judenstaat“. Kao kod svih judejskih proroka misija je došla naglo, čudesno ozaravajućim priviđenjem i duhovnim nadahnućem. Odsad iz njegove duše ni za trenutak se nije uklonila težina priviđanja. Sad je jedino izvršenje misije imao pred očima. Kako? Šta? Planovi se ređaju filmskom brzinom i on pristupa njihovom ostvarenju. S koliko uspeha — to je svaki put posebno pitanje. Svestan svoje istorijske misije, Hercl smatra važnim sve što po višoj inspiraciji piše ili radi. Od 1895. on piše dnevnik u koji unosi sve iz svog života, svaki događaj, svako pismo, svaku ideju, ukratko sve što se pojavljuje u vezi sa jevrejskom stvari. Ovaj dnevnik, koji je u toku preostalih 9 godina života porastao do 18 knjiga (u štampi 1894 strane) može se smatrati glavnim Herclovim književnim delom, koje pokazuje trnovit put borbe, patnje i uzdizanja jedne izabrane duše.

Da zapečati svoju vezu sa jevrejskim narodom i njegovom istorijom, Hercl je otišao u hram. To je bio njegov prvi korak ka Jevrejstvu. Crkvenim blagoslovom, novom promocijom stečenom u potvrđenom saznanju da pripada velikoj jevrejskoj porodici otpočeo je s ostvarivanjem svog velikog dela. Sve što je u vezi sa jevrejskim duhom on sada sasvim drugim očima gleda. Otići će velikima... to je odluka. U njenom ostvarenju piše baronu Hiršu tražeći od njega moralnu i materijalnu podršku, a ovaj mu zakazuje sastanak u Parizu i podleže čarobnom Herclovom uticaju. Spreman je da učini sve.

Smatrajući svoje beleške, koje su prerastale u knjigu, izrazom istorijskog nadahnuća, Hercl ih zaključava u sef jedne banke i o tome obaveštava prijatelja Šniclera — „za slučaj da se jedne noći udalji“.

Beleške se nižu: „Niko nije mislio na to da Obećanu zemlju traži tamo gde ona jeste, a tako je blizu. Tu je — u nama! Jedan deo Obećane zemlje svak nosi sobom i u sebi. Jedan u glavi, drugi u ruci, a treći u imetku. Obećana zemlja je tamo kuda je mi odnosimo!“ ... „Jevrejska država je svetska potreba. Dakle, ona mora nastati... Mislim da je za mene prestao život i da počinje istorija sveta.“

Brzo se odlučuje da piše Bizmarku, tražeći da ga „gvozdeni kancelar“ primi. Na sve strane piše prijateljima koji ga nikako, ili sasvim malo shvataju. Sprema se čak i samom nemačkom caru da piše. Grozničavo radi, ali planovi se slabo ostvaruju. 27. jula iste godine napušta Pariz. Tu se završava prva knjiga njegovog života. Počinje nova. Koja? To ni on sam ne zna.

U Minhenu se sastaje u jednoj kafanici sa Majer Konom i Gidemanom i čita im memorandum koji je spremio za Rotšilda. Oni su oduševljeni, ali i skeptični. Posle ovog sastanka i on smatra da memorandum ne treba slati, dolazi do uverenja da on sam mora da bude apostol svojih ideja. Posećuje ekonomiste, direktore banaka; nebrojeno je mnogo takvih sastanaka, konferencija, uveravanja.

Pred jednim skupom odličnika — ponovo u Parizu — izlaže svoje misli. I pored oduševljenja saradnici se slabo pridružuju. Prvi koji mu beskompromisno prilazi je Maks Nordau, što Hercl smatra najdragocennijim osvajanjem. Nordau predlaže da centar rada bude Klub Makabejaca u Londonu, gde će otpor biti manji nego u Parizu.

Vraća se u Pariz i grozničavo priprema brošuru, ali izdavača nema. Niko ne želi da bude jevrejska ekspozitura. Čak ni oni koji su se dosad za Herclova dela otimali. Najzad, izdavač se našao, ali na odgovornost pisca. 14. februara 1896. izašla je brošura „Der Judenstaat“ — Jevrejska država ili država Jevreja. Podnaslov je umereniji: „Pokušaj modernog rešenja jevrejskog pitanja.“ Odzivi su raznoliki. O brošuri se govori čak i po hramovima. Recenzije su pohvalne, ali zato ne izostaju ni zajedljivi epiteti: „Jevrejski Žil Vern“, „Novi jevrejski humorista“, „Nekrunisani kralj Jevreja“. Neki ga smatraju utopistom a drugi veruju da će stvoriti čuda. Brošura izaziva čitav niz sukoba. Hercl sve to nervozno čita, a srce mu pojačano kuca i on teško diše. Ali točak istorije se pokrenuo. U čijoj je vlasti da ga zaustavi? „Niko mi ne pomaže, naprotiv

svi pokušavaju da me spreče, pa čak i oni koji će se verovatno, kad dođe uspeh, prikazivati kao moji saradnici. Boriću se snažno, a oni koji pođu sa mnom upisaće svoje ime u istoriju" — čitamo u njegovim tekstovima.

Izvesno vreme je pod teškom depresijom. Olakšanje dolazi u vidu prisećanja na misiju. U klubovima se smeju, na berzi nerviraju, ali volja Herclova raste. Primerak svoje brošure šalje na sve strane, a oduševljeni odgovori stižu odasvud. Ne samo omladina, već i stariji, pa i čitave opštine javljaju mu o svojoj jednodušnosti da ga slede i šalju mu sredstva za ostvarenje grandiozne zamisli.

Osećajući umor zbog velikog napora, obraća se starom domaćem lekaru dru Beku, koji mu kaže: „Velika uzrujavanja izazvala su oboljenje srca. Ne razumem zašto se bavite jevrejskim pitanjem" . . . a ni Jevreji s kojima se sastaje ne mogu da ga shvate. Tragedija počinje. Životne snage Herclove bile su pod žrvnjem jevrejskog pitanja.

U to vreme nailazi hrišćanin-državnik koga je veliki sanjalica pred širom otvorenom kapijom istorije očekivao. Jednoga dana došao je k njemu Viljem Hehler, kapelan engleskog poslanstva u Beču. Veza između njih dvojice mogla bi da bude predmet posebne obrade. Pomoću ovog sveštenika Hercl je sklopio mnogobrojna poznanstva i veze koje su mu olakšavale ostvarivanje njegove ideje. Hehler mu je pripremio sastanak s velikim knezom badenskim. Posle ovog sastanka u vozu, gledajući mapu Palestine, posmatrali su granice jevrejske države. Na severu do Kapadokijskih brda, a na jugu do Sueckog kanala. „Treba izdati lozinku: Palestina kao u vreme Davida i Solomona." Posle ovoga dolazi put u Carigrad sultanu i razgovor o samoupravi buduće jevrejske države. U povratku poseta Sofiji. Svuda trijumfalni dočeci od strane tamošnjih Jevreja. U stalnom je pokretu: putovanja u London i Pariz. „Makabejcima" drži veliki govor, a zatim ide i na istočnu stranu Londona, gde se sastaje s Rotšildom koji Herclova izlaganja ne razume i postavlja mu pitanje: „Šta tražite od mene?" „Ništa" — odgovara Hercl. — „Hoću samo da vam pružim priliku da se pridružite mome radu pod izvesnim uslovima . . ." Ovaj sastanak završio se bez uspeha.

Omladina na sve strane oduševljeno razvija zastavu, a Hercl, prihvatajući je, razvija borbu za mase. Viđa se s bugarskim carem. Hehler ugovara nove sastanke, ali sve brojnije teškoće gone fantastu u granice stvarnosti. Na sednici koju je pripremila „Jevrejska unija" u Beču Hercl je govorio: „Cionizam ne znači da Jevreji skupe svoje prnje i da se isele. Ja ne želim toliko da oštetim antisemite . . . Neću vam izlagati šta znači kad kažem da sam cionista. Vi ste svi cionisti. I iznenađeni ste što vam neću reći ništa novo." Širokim potezima opisao je istorijski razvoj Jevrejstva i antisemitizma i njihovu strogu povezanost. Ovaj govor bio je ratni poklič i program. Još pre cionističkog kongresa, radeći na osnivanju „Jevrejskog nacionalnog fonda", pokrenuo je ideju „Keren Kajemet L'Jisrael"-a.

Na drugoj strani prvog broja novoosnovanog lista „Die Welt" objavljuje da će se održati kongres. Trebalo je da se održi u Minhenu,

ali je docnije odlučeno da se održi u Cirihu. Javljaju se novi protesti i napadi s jevrejske strane; rabini govore da je cionizam u suprotnosti s mesijanskim nadama Jevrejstva. U toku tih borbi pala je odluka o konačnom premeštanju kongresa u Bazel, gde je održan 1897. 3. septembra Hercl piše u svom dnevniku: „Osnovao sam jevrejsku državu“. Kongres je potvrdio ciljeve cionizma, koji odsad nosi naziv „Bazelski program“. Krajnji cilj je pravno osigurana domovina za one Jevreje koji se više ne mogu asimilovati.

Osnivač Crvenog krsta Dinan telegrafisao je: „50 godina čekam na cionistički kongres! Celim svojim srcem sam u Bazelu.“ Vesti o sjaju kongresa uzbudile su dušu ortodoksnog Jevrejstva. Stari rabini koji su bili na kongresu objavljuju da je „otpočeto iskupljenje“. Svetska štampa nedeljama piše o cionističkom kongresu.

Vest da se nemački car sprema u posetu turskom sultanu dopire do Hercla, koji u tome vidi nove mogućnosti za ostvarenje zamisli. Hehler se trudi da pripremi za Hercla audijenciju kod nemačkog cara. A i pripreme za II kongres su na dnevnom redu. Još pre otvaranja kongresa 16. avgusta 1898., na dan sv. Jakova, narod koji se vraćao sa crkvenih svečanosti, prolazeći pored zgrade kongresa, spustio je svoje zastave na pozdrav. Ulica se prolomila od poklika „Živeli Jevreji!“ Slobodan narod je uputio pozdrave drugom slobodnom narodu. Prvi put posle 2000 godina. Tri dana dok je kongres trajao Hercl je bio pre srećan, a odmah iz toga otputovao je zajedno sa Hehlerom velikom knezu badenskom; na tom sastanku bilo je govora o poseti nemačkog cara Carigradu, o jevrejskoj državi i o drugim problemima.

Posle pokušaja da u Parizu poboljša materijalnu stranu pokreta, Hercl se vraća u Beč da bi se pripremio za put u Jerusalim. Uput, u Carigradu, imao je prvo viđenje sa carem Nemačke, koji je pokazao puno razumevanje za njegovo izlaganje. Prijem je ponovljen 2. novembra u Jerusalimu, gde je Hercl pred carem izgovorio jedan od najkласičnijih govora jevrejske istorije. Odgovor je bio umeren, bez ikakvih obećanja. A kominike nemačke vlade upravo porazan. Saradnici su uzbuđeni i demoralisani. Jedino Hercl ne popušta. Ako ne može nemački protektorat, biće engleski. Svu svoju pažnju posvećuje osnivanju banke, jer svaka stopa stare-nove domovine mora se kupiti, a novac treba pribaviti. Slede beskrajni pregovori sa svetskim finansijerima, ali sa vrlo malo uspeha. A svoj lični imetak Hercl naglo umanjuje trošeći ga na opšte stvari.

Nestrpljivo očekuje vesti o traženom prijemu kod ruskog cara. Hercl se bavi mišlju da osnuje „Chartered Company“ pod pokroviteljstvom velikog kneza badenskog, čime bi posredno došao i do pokroviteljstva nemačkog cara. Iz sopstvenih sredstava plaća troškove osnivanja „The Jewish Colonial Trust“-a.

U ovoj borbi za stvaranje finansijskih sredstava (u međuvremenu je putovao u London jer je upisivanje akcija takoreći propalo) dočekan je i III kongres u Bazelu na kojem su potvrđena pravila organizacije. Pripadnost organizaciji, kao nekad prilikom biblijskog brojanja naroda,

potvrđena je davanjem šekel-a. Plod ove borbe je u zanosu pisani cion-roman, kojem je dao naslov: „Alt-Neuland“ — Stara-nova domovina. Ispod naslova je moto: „Ako to hoćete, onda nije priča.“

Posle svakog kongresa, gde se oseća kao na krilima, Hercl se vraća na rad u „Presi“ kao na robiju, ali to je jedino što obezbeđuje opstanak porodice. Materijalne brige sve više ga mone (za osnivanje banke dao je svojih 50 hiljada forinti). Kao i svi sanjari, i on se nada neočekivanom rešenju. Kad bi samo sultan hteo da ga primi! Veruje da bi ga ubedio i našao put sporazumevanja. Ali to se teško ostvaruje.

Kao da sve prefi slomom, kao da će pod sobom da sahrani junaka i njegov roman. Hercl je već pripremio svoj sopstveni epitaf: „Suviše dobro mišljenje imao je o Jevrejima.“

Na četvrti kongres u Londonu, posle bezuspešnih pokušaja da se sastane sa sultanom, Hercl odlazi bolestan. Prikuplja svu svoju snagu i licem gorućim od groznice pojavljuje se na kongresu. Stari i mladi prilaze ljubeći mu ruke i odelo. Hor peva jevrejski pozdrav, a Hercl samopouzđano govori: „Nosioći smo zastave koja će jednom u drugim rukama da leprša nad srećnim Izraelom...“

17. maja 1901. Hercl najzad sedi nasuprot Abdul-Hamida. Stvarnih rezultata ovaj razgovor nije dao. Za dobijanje charter-a potrebno je 2 miliona funti, a to ni londonski ni američki Jevreji nisu bili spremni da stvore.

Novembra 1901. god. održava se velika demonstraciona skupština u Londonu. Tada je Cangvil uzviknuo: „Vratite narodu bez zemlje — zemlju bez naroda!“ A Bernar Šo je rekao da treba poslati najbolje Jevreje, jer Palestini će trebati mnogo mozgova. „A Jevrejin je čovek mozga.“ Pesnik Hol Kejn ovako je govorio: „Da sam Jevrejin, bio bih gord što pripadam tako staroj rasi koja je čovečanstvu podarila toliko velikih ljudi; bio bih gord na narod koji tako vidnu ulogu igra u svetu mada nema ni prestola, ni kralja, ni vojnika, ni pedlja svoje sopstvene zemlje; bio bih gord na literaturu koja se uzdigla na nedostižne visine uzvišenog, gord na priliku da Palestinu iz pustinje pretvorim u zemlju kojom će teći med i mleko, a najviše gord što mogu pomoći svojoj ugnjetavanoj braći po najrazličitijim državama, kako bi se ostvarila nada koja ih je tri hiljade godina održavala.“

Na V kongresu Hercl je izjavio: „Član Izvršnog odbora cionizma ni platu ni druge materijalne vrednosti od pokreta ne može imati. Doći će možda vreme kad će to biti moguće, ali ja tad u Izvršnom odboru neću biti. Cionizam nije svakodnevna prilika za rad.“ Nekoliko dana kasnije u Beču beleži u svoj dnevnik: „Cionizam je bio subota mog života... Mislim da svoj uticaj vođe mogu zahvaliti tome što sam ja, kao čovek i pisac nesavršen i pun gresaka, u cionističkoj stvari uvek bio nesebičan i čista srca.“

Februara 1902. pozvao ga je sultan k sebi u Carigrad. Posle mnogih besplodnih razgovora Hercl upisuje u svoj dnevnik ove proročke reči: „Dobićemo je jedared u nepredviđenom trenutku. Možda posle podele Turske od strane velikih sila...“

Engleska vlada je pristala da da teritoriju pod uslovom da novac stvore sami Jevreji. Uz pomoć Rotšilda osnovana je „The Jewish (Eastern) Company“. Posle sporazuma sa engleskom vladom o kolonizaciji na Sinajskom poluostrvu Hercl putuje u Kairo, ali pregovori sa egipatskom vladom završavaju se bez uspeha. El-ariška ekspedicija je potpuno propala jer guverner nilskih voda nije bio spreman da ustupi ni kap vode — a bez vode nema naselja.

Posle pogroma u Kišenjevu u Herclu sve više sazreva misao o poseti ruskom caru i ministru unutrašnjih poslova. Skreće pažnju da tragični događaji gone očajnu jevrejsku omladinu u krilo revolucije dok bi joj vaskrsnuće Siona moglo dati nove ideale. Dobija poziv iz Moskve i za nekoliko dana u razgovorima sa ministrima Pleveom i Viteom postiže sve što je želeo. Uz carevu saglasnost vlada je izdala zvaničnu deklaraciju po kojoj Rusija u pitanju Palestine ostaje neutralna. Štaviše Hercl dobija obećanje da će stvar jevrejske kolonizacije u Palestini ruska vlada kod sultana podupreti, a rad cionista ne samo da će trpeti već će ga i pomagati.

Ovo što je u Rusiji obavio smatrao je velikim uspehom i odličnim materijalom za VI kongres koji je sazvan za 23. avgust. U Bazel je oputovao već s ozbiljnim srčanim oboljenjem. A tu je doživeo teška razočaranja. Napadali su ga zbog svega što je uradio, a vrhunac je bio kada mu je dobačeno: „Izdajico!“ Posrćući napustio je govorničku tribinu i dovukao se do predsedničke sobe, gde ga je očekivala majka koja ga je dopratila na kongres da bi mu brižno stavljala led na srce, kako su to lekari preporučili. Duhovi su bili uzbuđeni do te mere da ni troškove el-ariške ekspedicije nisu hteli da priznaju. Mnogi su kršeći ruke odlazili sa uverenjem da je sve propalo. Hercl, pak, vraća se među one koji su se odvojili, praštajući kao otac i umirujući, pridobija ih da se vrate na kongres. Završni govor na VI kongresu bio je poslednja njegova reč pred javnošću. Uzvišene rečenice iz kojih zrači duhovna čistota i obvija se kao slava oko čela odlazećeg heroja nizale su se: „Neka ovaj kongres i nadalje ostane naša najlepša organizacija, sve dok ga ne preselimo u zemlju naših otaca, koju ne treba prethodno istražiti da bismo je voleli... Nijednog časa, nijednom mišlju ne napuštajmo Bazelski program. Treba li mi jamac? Možda prva neskiomna reč koju na ovom mestu iskazujem: Jamac sam ja.“ A tad je podigao ruke k nebu kao na zakletvu i u tom trenutku njegova figura izdužila se kao da se diže u krug legendi, i dok je cela dvorana drhtala kao da je osetila da svog vođu čuje poslednji put, glasno je rekao: „Neka mi se osuši desnica ako te zaboravim, Jerusalime!“

Sa VI kongresa otišao je bolestan. U materijalnoj borbi, u velikoj beskorisnoj svadi sa ruskim Jevrejima koji su tvrdili da je vođa izneverio ideale, u bezuspešnim pokušajima da stvori neku sigurnu osnovu, Herclove snage potpuno su se iscrple. Odlučio je da jevrejskom narodu uputi proklamaciju i da se povuče iz pokreta. To je i učinio. Njegov prijatelji su osetili da se bliži kraj.

Velika konferencija Izvršnog odbora održana je u Beču od 11.—15. aprila 1904. Hercla su sumnjičili da želi da postane vicekralj Ugande.

Na pitanje iz čega pokriva troškove svojih diplomatskih akcija i putovanja on nije hteo da odgovori. Rekao je samo: „Mnogo moram da vam oprostim, gospodo, mnogo ste grešili prema meni.“ Na sve je blago odgovarao. Bleda lica, bela čela izgledao je kao neko ko već sa onoga sveta maše oproštajnim zastavicama. Punu zadovoljštinu dobio je od vođe ruskih Jevreja Členova, koji je po uvidu u Herclove intimne beleške izjavio da ga čini srećnim lično stečeno uverenje da je stvar cionizma u najboljim rukama.

Po završetku konferencije lekari ustanovljuju teško srčano oboljenje i preporučuju lečenje u banji. Hercl ne prekida rad sve do odlaska u Edlah. Na pisaćem stolu ostavlja pisma, pokriva ih hartijom na kojoj zapisuje: „In mid of life comes death.“

1. jula njegovo stanje je već beznadežno. Borba između života i smrti je otpočela. Kad god bi došao sebi, Hercl je ponavljao zapovest da ga održe u životu dok mu ne dođe majka. Kad ju je ugledao, rekao je sakupivši poslednje snage: „Lepo je što si tu, draga majko, dobro izgledaš, ja ne izgledam tako dobro, ali biće bolje. A sad idi, hoću da se odmorim.“

Svom sinu upućuje poslednju poruku: „Braća su ti razasuta po celom svetu, ako budeš hteo, naći ćeš ih. I ja sam ih našao jer sam ih tražio. Misli na to i ne zaboravi da su tvom narodu potrebne mlade i zdrave snage, a ti si naslednik imena Hercl.“

4. jula 1904. god. u nedelju u 5 sati po podne zaklopio je oči zauvek: „Prestao je život a počela je istorija sveta.“

Sahrana je bila veličanstvena. Govora nije bilo jer je to branio testament, ali zato, kao da je ogromna masa bila vođena jednom mišlju i jednim osećanjem, svi su podigli ruke, a sa usana čula se poslednja zakletva: „Neka mi se osuši desnica ako te zaboravim, Jeruslime!“

BIBLIOGRAFIJA:

- Boehm, Adolf: Die zionistische Bewegung, Berlin, 1920.
Edracht Davis: Theodor Herzl und der Judenstaat, Wien, 1921.
Haas, Jacob de: Theodor Herzl, Bibliographical Study, The Leonard Company, Chicago- New-York, 1927.
Hagani, Baruch: Le Sionisme et son fondateur. Th. Herzl, Paris, 1928.
Kellner, Leon, Prof.: Th. Herzls Lehrjahre, Wien, 1920.
Marcus, Aron: Dr. Theodor Herzls Judenstaat, Hamburg, 1897.
Neuman, L.: Der Neue Messias, Dr. Theodor Herzl, Wien, 1897.
Patai, József: Herzl, Budapest.
Reden des Dr. Theodor Herzl und Max Nordau, Wien, 1897.
The Tragedy of the Jewish Immigration, New-York, 1900.
Herzl Theodor: Der Judenstaat, 1896.
.. .. Alt-Neuland, 1902.
.. .. Der Basler Kongress, 1897.
.. .. Zionistische Schriften, Berlin, 1905.
.. .. Tagebücher 1896—1904, Berlin, 1922.

TRAGEDIJA BANATSKIH JEVREJA ZA VREME DRUGOG SVETSKOG RATA

Čim su u Nemačkoj fašisti preuzeli vlast, mogla je da se nasluti ona velika tragedija koja se rapidno približavala i Jugoslaviji i koja je za kratko vreme zahvatila sve Jevreje nastanjene u pojedinim zemljama Srednje Evrope koje su za vreme drugog svetskog rata bile izložene okupaciji osovinskih sila i njihovih satelita.

Ono što su pričale jevrejske izbeglice iz Nemačke, Austrije, Poljske i Čehoslovačke i drugih zemalja postalo je ubrzo jeziva stvarnost i jugoslovenskih Jevreja, iako je ono što su pričali ti nesrećni ljudi, koji su ostavili svoje domove pre no što je nastupila okupacija Jugoslavije od strane oružanih snaga nemačkog Rajha, izgledalo prosto nepojmljivo i neverovatno.

Ulaskom nemačkih oružanih snaga u Banat nastupili su odmah sudbonosni časovi i za banatske Jevreje od kojih se vrlo mali broj na vreme sklonio pred nemačkom najezdom, iako su ovdašnji Jevreji već i pre toga proveli mnoge nemirne i neprespavane noći od brige pred neizvesnom budućnošću.

Umesto da su blagovremeno tražili izlaza iz mučne situacije koja je za njih postajala iz dana u dan sve nesnosnija, čekali su takoreći fascinirani i bespomoćno svoju strašnu sudbinu koja se približavala vrtoglavom brzinom.

Bilo je žalosno posmatrati te teškom brigom obuzete ljude koji su se beznadežno dogovarali i savetovali kako bi mogli da izbegnu ono što se svakim časom sve kobnije približavalo. Međutim, ono zlo koje se očekivalo sa izvesnošću došlo je takvom brzinom, s takvim tragičnim iznenađenjem, da je namah preseklo sve kombinacije i sve puteve spasenja.

Okolnost da je najveći deo Jevreja ostao u svome rodnome i zavičajnome mestu sve do ulaska nemačke vojske u grad Zrenjanin, dolazi otuda što su ovdašnji sugrađani nemačke narodnosti stalno podržavali vest da će Banat da okupiraju mađarske a nikako nemačke trupe. To su ovdašnji Nemci činili namerno samo zato da Jevreji ne bi bežali iz Zrenjanina pre nego što bi nemačka vojska ušla u grad.

Jevreji su verovali nemačkim tvrđenjima već i zato što su i ovdašnji Mađari uporno tvrdili da će Banat i Bačku njihova braća iz Mađarske da posednu, a znalo se i to da se na desnoj obali Tise nalaze jaki odredi mađarske vojske čekajući na znak da pređu Tisu i da zauzmu Zrenjanin i ostali deo Banata.

Ulaskom nemačkih SS trupa u Banat i njegovo središte grad Zrenjanin (tada Petrovgrad) otpočela je da se odvija traka nezapamćene tragedije banatskih Jevreja, strašnije i svirepije možda od svih ostalih.

14. aprila 1941. godine između 3 i 4 časa posle podne ušao je u grad automobilom oberšturmfirer Jirgen Vagner sa dva do tri SS-ovca, a nekoliko minuta kasnije i jedna jaka grupa naoružanih biciklista. Ovi su bili obučeni u crne uniforme, a organizovani su odmah po odlasku jugoslovenske vojske i policije iz grada. To su bili omladinci iz grada i okolnih švapskih sela istočno od Zrenjanina.

Nije prošlo ni tri časa od trenutka kada je oberšturmfirer J. V. ušao u grad a nemački manšaft pristupa odvođenju odraslih jevrejskih muškaraca u logor tj. u podrume Centralne osnovne škole i desnog krila b. županijske zgrade Torontalsko-tamiške županije, i to uglavnom imućnijih, od kojih se naslućivao bogat čar. Odvođenje ovih nesrećnika trajalo je celu noć. Odvedeno je oko 480 muških i oko 20 ženskih duša. Ostale Jevreje, uglavnom žene i decu, ostavili su Nemci za kasnije dane dok se pripreme odgovarajuće prostorije u karni na kraju Melenačke ulice.

Među interniranim zapaženi su: dr Eugen Lederer, dr Lujo Kinstler, lekari, dr Viktor Đeneš, dr Lajoš Boršodi i sin Ferenc, dr Jakob Milih, dr Arpad Kartal, dr Ižo Podvinec, advokati, Viktor Elek, direktor Fabrike šećera, sa ženom Elom, Aurel Majer i Leo Bolgar, direktori banke, mr. ph. Aleksandar Vagi, apotekar, i brat Karolj, David Kon, vlasnik hotela „Vojvodina“, braća Flajšberger, braća Temer, Ižo Fenjveš, Jovan Ekštajn i dva sina, braća Sekelj (Ignjat, Emil, Lazar i Vilim) sa ocem Mavrom, 93 godine starim, Marton Dajč. Aladar Flajner, Andor Balaž, Maksa Ulman, Erne Kende, Ferenc Đarfaš, Koloman Najzer, Lajoš Frank, Aron Feldman, trgovci žitarica, sirovih produkata, kolonijalne, tekstilne i mešovite robe, Mor Hegediš i Jene Sege, direktori filijala osiguravajućih društava, Šimon Lovaš, upravnik imovine b. Fabrike ulja, Herman Fišler, šef Katastarske uprave i sin mu Sigmund, diplomirani pravnik i novinar, i mnogi drugi, neki sa ženama a neki bez njih. Nekoliko dana kasnije odveden je i doktor Franja Ivanji, lekar specijalista za ženske bolesti. Zgrade u kojima su Jevreji bili smešteni bile su opkoljene stražom od nekoliko naoružanih Švaba, koji su pored stražarske dužnosti u logoru priređivali noću neugodne i neukusne razonode.

Od interniranja spaseni su samo oni Jevreji koji su se kao jugoslovenski oficiri i vojnici nalazili na bojištu a zatim u zarobljeništvu u Nemačkoj, kao što su: mr. ph. Đorđe Vagi, apotekar, Marjan Filipović-Fišler, dipl. pravnik koji je još pre rata prešao u pravoslavnu veru, Josip Tajti, nastavnik muzike, inž. Ladislav Rozenberg, dr

Tibor Šalamon, lekar, dr Ladislav Klajn, dr jur. Vladislav Temer i još neki drugi. Bežanjem iz Jugoslavije u Mađarsku spasli su se od interniranja dr Reže Kasovic i dr Filip Klajn, lekari. Njihova sloboda je bila kratkoga veka jer se prvi otrovao u Mađarskoj kada je i tamo osetio progon Jevreja. Drugi je umro od gladi u radničkom bataljonu u Kijevu. Srećno su prošli posle teškog i burnog života Jovan Sekelj, Maksim Fajn i Jovan Gutman. Jovan zv. Janči Sekelj, tada maturant a danas veterinar, spasao se od interniranja i pogubljenja na taj način što ga je u kući njegovih roditelja nekoliko meseci krio na tavanu jedana dobrodušni oficir iz Rajha dok se zgodnom prilikom nije prebacio u Mađarsku. Maksim Fajn, baštovan i ruski izbeglica u prvom svetskom ratu, izbegao je interniranje tako što ga je žena, po narodnosti Nemica, krila u podrumu za sve vreme trajanja drugog svetskog rata. Jovan-Janči Gutman, trgovac, pušten je na slobodu posle tri nedelje interniranja s obzirom na to što mu je mati rođena hrišćanka, što se oženio hrišćankom i što je prilikom ženidbe primio hrišćansku veru te je smatran polu-Jevrejem. Aurel Majer, direktor banke, i Vilim Hercog, prokurista firme Kraus J. ml., sa ženama i decom prešli su u Mađarsku iz Beograda onda kada je starijim Jevrejima bilo dopušteno da u Beogradu stanuju po privatnim kućama. Tu priliku iskoristili su i drugi Jevreji, žena Emila Sekelja, Serena, i sestra joj dr Ilona Bem-Ajbenšic i još neki drugi, ali su ove Mađari u Novom Sadu za vreme zloglasne racije pohvalali i streljali. Bekstvom iz logora spasli su se i Mici Fišer sa sinom Ladislavom kao i Erna Najzer sa sinom Robertom. Dr Mor Ivanji, lekar, i Edmund Đarfaš, vlasnik Trgovačkog d. d., sa ženama, da bi izbegli interniranje, ponižavanje i mučenje, izvršili su te noći samoubistvo.

Drugog dana su oni internirani Jevreji koje je okupator smatrao viđenijim, neki sa ženama neki bez njih, morali da čiste ulice i nužnike i da peru automobile i kamione. Tako su na čišćenju Trga Oslobođenja među ostalim primećeni i Viktor Elek, direktor Fabrike šećera, i njegova žena Ela, i Aurel Majer, direktor banke. Balegu su morali rukama da skupljaju i bacaju na gomilu. Švapska omladina koja je tuda prolazila dobacivala je pogrdne reči i pljuvala ih. Posle ovog posla viđeni su Viktor Elek, Aurel Majer i drugi kako u hladnoj vodi u Begeju peru automobile i kamione, a Ela Elek sa drugim ženama odvedene su u državne zgrade da čiste i peru nužnike. Među njima viđen je kasnije i Aurel Majer. Kada su stražari приметili da Jevreji u ovome poslu upotrebljavaju krpe i četke, koje su našli u hodniku nužnika, oduzeli su im to pomoćno sredstvo i naredili da svoj posao dalje obave golim rukama. Mlada žena koja je dodeljena Elekovici za vreme celog posla stalno je plakala i jecala. Kada je posao završen, jedan od stražara upitaće je grubim rečima zašto stalno plače, da li je plakala kada su drugi prali njen nužnik. Na to će ova žena odgovoriti: „Kako ne bih plakala kad stradam ni kriva ni dužna, samo zato što su me Nemci našli u stanu direktora Fabrike šećera. Svoj

nužnik perem sama bez tuđe pomoći." U toj prepirci sa stražarima utvrđeno je da je ova mlada žena dovedena u pretpostavci da je ona Lilika, ćerka direktora Fabrike šećera. Međutim, to je bila jedna mlada Mađarica. Posle ove konstatacije i posle dvodnevno g ležanja u hladnom i vlažnom podrumu ova Mađarica puštena je na slobodu. Lili Elek, ćerka direktora Fabrike šećera, pak, skrivala se u stanu dra Žigmonda Huberta, advokata, sve do 22. aprila 1941. kada se pod lažnim imenom kao služavka Šandora Kovača, drogerista, sa njegovom porodicom prebacila u Mađarsku.

Fanatizovane mase „folksdojčera", stoprocentno nacionalsocijalistički raspoložene, čim im se dolaskom nemačke vojske stvorila mogućnost, bacile su se zverski na ovdašnji jevrejski živalj. Nemačka omladina i ljudi srednjih godina prosto su besneli i tražili da vide mučenja, da vide krv, da vide pljačku i nepoštedno ganjanje svega što je jevrejsko. Takav postupak osuđivao je samo mali broj Švaba, stariji i trezveniji ljudi, oni koji su inače antihitlerovski bili raspoloženi, ali te ljude niko nije slušao.

Odmah posle interniranja imućnijih Jevreja Nemci su ih uveravali da će ih pustiti na slobodu ako u roku od dva-tri dana polože svotu od 20 miliona dinara, bilo u gotovu, bilo u nakitu i drugim vrednostima. Zato im se dozvolilo da u pratnji nemačkih vojnika ili manšafta mogu u gradu ili van grada da prikupljaju svotu koja se od njih traži. Ako udovolje tom uslovu, sloboda im je zagarantovana. Pošto su Jevreji u Zrenjaninu i u Novom Sadu u toku od 2—3 dana sakupili sav svoj imetak u gotovu, u nakitu i drugim vrednostima i pošto su od svojih prijatelja i poznanika pozajmili zamašne svote, verovali su da će time osigurati svoje otpuštanje iz logora. Da bi vrednost sakupljene svote dokazali verodostojnom procenom nakita, izjavili su da je nakit procenjen realno i da više ne postoje razlozi da se i dalje nalaze u logoru. Procenu je vršio isti zlatar koji vrši i procene za sudske rasprave. Međutim, Nemci su osporavali vrednost procenjenog nakita. Procenjenu vrednost oni su smanjili sa 50—60%. Na taj način nedostajalo je nekoliko miliona dinara pa je pala odluka da Jevreji i dalje ostanu internirani. Dobijenu svotu, razume se, okupaciona vlast je zadržala.

4-5 dana kasnije, na dan 24. aprila 1941. godine, izvršena je smrtna kazna nad Viktorom Elekom, direktorom Fabrike šećera, a da nikakva ozbiljna optužba nije postojala. Obešen je na Bagljašu možda zato što je smatran kao najimućniji i jedan od najviđenijih Jevreja u Zrenjaninu. Međutim, banatske Švabe su vrlo dobro znale da je Viktor Elek bio jedan od najvećih dobrotvora ne samo u Jevrejskoj opštini nego i u svima ostalim kulturnim društvima. Millionskim svotama pomagao je i gradsku upravu iako je Fabrika šećera bila oslobođena plaćanja gradskog prireza. Tom prilikom streljan je i Živa Cukić, Srbin iz Araca, jer je godinu-dve dana ranije, prilikom fudbalske utakmice u Elemiru nehotično prouzrokovao smrtonosnu povredu Hansu Bonu, članu švapskog fudbalskog kluba „Švebiše". I Elek i Cukić pri

sprovođenju na gubilište odavali su znake iznemoglosti od dugog mučenja. Tog dana streljano je i nekoliko drugih Srba.

Početak maja svi internirci smešteni su u kasarnu na kraju bivše ulice Kraljice Marije (pre Melenačka ulica). I tu su se nalazili pod strogom stražom esesovaca i manšafta.

Posle ovog prvog interniranja vršena su još dalja interniranja i to po redu ulica, u prvom redu žena i dece već ranije odvedenih muškaraca, zatim srednje imućnih pa do najsiromašnijih, sve do početka avgusta iste godine. 14. avgusta 1941. internirane su, kao poslednji transport u gradu, Jevrejke udate za hrišćane. Te noći dovedeni su svi Jevreji i Jevrejke iz okolnih sela.

Jedan od glavnih zadataka je bio i taj da se od Jevreja za vreme njihovog boravka u logoru oduzme njihova imovina. Jedne noći pozvani su Jevreji u logoru da se svojevoljno odreknu svojih kuća i drugih nekretnina. Onima koji su se kolebali da to učine stavljeno je do znanja da će biti izloženi teškim represalijama (raznim mučenjima). Pretnje mučenjima na razne svirepe načine bile su svakodnevne, stalno noću, ali je do stvarnog fizičkog mučenja došlo samo u dva-tri slučaja i to kao osveta pojedinaca zbog sukoba u mlađim godinama. Tako je jedan šarfirer po želji jednog švapskog omladinca tukao trskovačom Mikloša Franka, trgovca, inače maturanta srednje škole, po udu dok ovaj nije pao u nesvest. Tek na intervenciju jednog dobrodušnog gestapovca Frank je pošteđen od daljeg mučenja. Žiga Piliš masiran je vrelom peglom samo zato što jednom Švabi nije dao (pozajmio) kofer za putovanje. Jedan drugi podoficir esesovac vrelom peglom peglao je gola leđa Hari Kona, hotelijera, zato što se za vreme sakupljanja Jevreja krio po raznim kućama skoro četiri meseca i što se 27. marta 1941. godine u svojoj kafani priključio veselju Srba koji su, pod uticajem beogradske parole „bolje rat nego pakt“, to veče u kafani demonstrirali.

Jednom prilikom, opet, naređeno je Arminu Armu, bivšem prodavcu građevinskog drveta, da u dvorištu logora podigne 2—3 vešala. I ovo je bio jedan akt zastrašivanja jer se u logoru na vešt način pronela vest da će sva jevrejska deca ispod 15 godina biti vešana. Tako su internirani Jevreji stalno bili izloženi teškim fizičkim radovima, telesnim i duševnim mučenjima, noću često jako svetlećim reflektorskim lampama probuđivani i ispitivani. Pod takvim uslovima proizvodili su Jevreji u logoru svoje tragične dane, ponižavani i zlostavljani, čemu nije bilo kraja. Rad Jevreja nije bio od nužde niti od koristi, on se vršio samo zato da se Jevreji ponize. Naročito su se svetili ovdašnji Nemci svojim bivšim šefovima Jevrejima.

Okupaciona vlast dozvolila je interniranima da se sami hrane. Od međusobno sakupljenih sredstava nabavljeno je ono što je za kuvanje potrebno. Pored kuhinje postavljena je i jedna kantina (prodavnica) koju su takođe internirani zajednički snabdevali potrebnom robom, kao što su: hleb, sir, salama, bufer, šećer, kafa, konac, itd. Roba za kantu nabavljena je za gotove pare, a gotovina koja je

prikupljena za prodatu robu u kantini ulagana je ponovo u novu robu. Poslovođa ove kantine bio je Mano Klajn, trgovac-internirac. Zapovednik logora Hans Gosman, nesvršeni učitelj iz Kleka, više puta je budio poslovođu kantine i naređivao mu da otvori kantu. Iz tako noću otvorene radnje Gosmanovo ljudstvo iznosilo je a da ni pare nije platilo: šećer, salamu, sir i sve ono što im je srce želelo. U sobi stražara priređivana je zatim bogata zakuska.

Jevrejska omladina bila je prinuđena da kopa i rake za one koje je okupator streljao. Jevreji su upotrebljavani i kao zaprega u teretna kola. Upregnuto 5—10 Jevreja moralo je da vuče težak teret iz jedne zgrade u drugu i do gradskog đubrišta iza vašarišta. Među njima viđeni su i stari ljudi preko 70 godina.

Kada su Jevreji pod stražom sprovedeni na rad mogli su da se kreću ulicama samo kolovozom, kako u grupi tako i pojedinačno sa jevrejskom trakom na rukavu. Nemci su uživali kada bi prilikom prolaza Jevreja padala kiša i tada ih poprskala. Bilo je zabranjeno da razgovaraju ma s kim a tako isto i da primaju hranu ili odeću od prolaznika.

Ovako je tekao njihov život u logoru u Zrenjaninu sve do sredine avgusta iste godine, kada je izvršena deportacija svih Jevreja iz ovdašnjeg logora u Beograd.

Dokle je išao fašistički bes može se videti i iz toga što su nekoliko dana posle odvođenja prvih Jevreja u logor srušili do temelja zrenjaninsku sinagogu, jednu od najlepših građevina ovoga grada, zidanu 1896. u čisto mavarskom stilu po planovima čuvenog peštanskog arhitekta Lipota Baumhorna, koja je predstavljala i arhitektonsku vrednost.

Dok su se Jevreji nalazili pod stražom u logoru dotle je švapski mašfajt, svakako po nalogu ili odobrenju okupacione vlasti, izvršio premetačinu u napuštenim jevrejskim stanovima i odande odneo sav nameštaj i pokućstvo, koje je okupaciona vlast smestila u magacinu Fabrike čarapa i Fabrike tepiha i posle prodavala ovdašnjem nemačkom življu po bagatelnim cenama.

Dok su bili smešteni u podrumima Jevreji su živeli pod neverovatno nehigijenskim uslovima kako u pogledu prostora za spavanje tako i u pogledu održavanja telesne čistoće. Posle prelaza u kasarnu bilo im je bolje jer su mogli da unesu krevete, otmone i ormane, pošto je bilo više mesta, a okupator je računao s tim da će sve to i onako tu da ostane.

Pred deportovanje u Beograd Jevreji su podeljeni u dve grupe. Ove grupe transportovane su 18. avgusta 1941., prva oko 8 a druga oko 12 časova, šlepovima koji su bili prenatrpani tako da je na njima bilo nesnosno putovati, naročito za starije i bolesne osobe. Šlepovi su bili od sunčevih zraka toliko zagrejeni da su mnoge osobe, naročito žene, gubile svest, a neke su čak i umirale.

Za vreme sprovođenja od logora do Begeja jaka straža pratila je jevrejsku povorku. Pored svakog esesovca nalazio se i po jedan dobro

dresiran vučjak. Onaj kome je prtljag pao nije mogao da stane i da digne svoje čebe ili malo hrane, jer bi tom prilikom došao u sukob sa disciplinovanim psom. Neki su iznemogli pa su uz put bacali svoj prtljag. Ni u takvom slučaju nije bilo dopušteno drugom jačem Jevrejину da digne taj paket i da pomogne svome sapatniku. Žalosna je slika bila to pešačenje do pristaništa. Kolski put je bio pun Jevreja u koloni a trotoari i prozori puni radoznalog sveta. Tu su se sretale oči prijatelja i poznanika. Jevreji su mahali glavom i rukama iz reda a građani sa odavale su teško i nezapamćeno stradanje i put ka večitom snu. I tako su se na odstojanju opraštali rođaci sa rođacima i prijatelji sa prijateljima.

Za vreme mučnog i sporog putovanja na usijanim šlepovima dr Arpad Kartal, advokat, čovek svojih 50 godina, skočio je sa šlepa u Begej i udavio se. Nekoliko njih padalo je u nesvest i umrlo.

Nešto pre sumraka stigao je i drugi transport u Titel, u Bačkoj. Ovaj drugi transport zadržao je mađarski oficir od daljeg putovanja jer je sumnjao da će dotrajali šlep moći da izdrži ovakav teret do Beograda. Katastrofa bi nastupila noću, kada je spasavanje na Dunavu skoro nemoguće. Posle dva časa dojurio je unteršturmfirer Celner iz Zrenjanina, svakako na osnovu telefonskog izveštaja jednog od pratilaca šlepa, i naredio je da šlep — kakav je takav je — ima odmah da produži svoj put za Beograd, gde ga čeka dalji raspored. Mađarski oficir se pokorio naređenju Nemca.

Što se tiče dalje tragične sudbine otpremljenih Jevreja u Beograd upućuju se čitaoci na „Izveštaj Komisije za ispitivanje zločina fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji“, objavljen u izdanju Saveza jevrejskih opština u Beogradu godine 1952. Mi ćemo zbeležiti samo toliko da su žene i deca uopšte, a muškarci preko 60 godina starosti u prvo vreme bili smešteni u beogradskog sinagogi a neki u privatnim kućama, ostali muškarci od 16—60 godina pak u barakama na Topovskim šupama. Tri meseca kasnije svi Jevreji bez obzira na starost i bez obzira na to da li su muškarci ili žene i deca smešteni su u barakama na Sajmištu u Beogradu. Mnogi od njih umrli su od gladi a neki ležeći na hladnom betonu smrznili su se, jedan deo pogubljen je na tajanstven način u Jabuci kod Pančeva, a dobar deo otrovan je gasom u naročitim kamionima, izrađenim za ugušivanje ljudskog bića, tzv. „dušegupka“. Takvu je smrt našla i dr Klara First, lekarka, sa tridesetoro dece ispod 5 godina i jednim odojčetom koje je mesto majke držala u krilu. Te zime (1941—42) svako jutro i svako veče pojavljivao se na Sajmištu jedan zatvoren kamion u svojoj tajanstvenoj veličini. Niko nije slutio da je to kamion smrti, koji u svojoj utrobi nosi gas, „dušegupka“, najveći izum hitlerovske civilizacije. O sudbini muškaraca zna se toliko da su po grupama odvedeni i da se natrag više nisu vratili. Svi oni poubijani su u blizini Beograda.

Završavajući prednja izlaganja primećujemo ukratko samo toliko da čitalac može steći pojam o veličini tragedije zrenjaninskih Jevreja

kada uzme u obzir da je od 1450 Jevreja, koliko ih je bilo u ovom gradu godine 1941., ostalo u životu samo 75 lica, od kojih se 50 iselilo u Izrael i druge zemlje, dok je ovde ostalo samo 25 duša, većinom žena, tako da zajedno sa onima koji su pre rata stanovali u drugim mestima Vojvodine a tek posle rata ovamo došli broj Jevreja u Zrenjaninu iznosi 30 duša.

OTPOR JEVREJA POLJSKE ZA VREME HITLEROVSKE OKUPACIJE

{1939—1944}

I

Mada istorija Jevreja na teritoriji Poljske nije tako stara kao istorija Jevreja Jugoslavije, Poljska je ipak već bila nastanjena Jevrejima pre nekih 1000 godina. Posle pada velikog jišuva Španije, Jevrejstvo Poljske bilo je, tokom pet vekova, najmnogobrojniji i najvitalniji centar jevrejskog naroda, razasutog po raznim zemljama i kontinentima. Jevrejski jišuv Poljske bio je inicijator hasidizma i Haskale, cionizma i jevrejskog socijalizma, književnosti na jidis jeziku i neo-hebrejske kulture. Naš jevrejski proletarijat, koji je počeo da se formira između 1870. i 1880, odigrao je značajnu ulogu za vreme revolucije od 1905. godine, dok je u razdoblju između 1918. i 1938. bio u prvim redovima revolucionarne radničke klase Poljske. Junak Omladinskog saveza komunista, mladi obućar Naftali Botvin, služio je svima za uzor. Poljska je bila takođe i klevka haluzizma, na čijim se osnovima kasnije razvio široki pokret koji je doveo do osnivanja kibucā u Erec-Izraelu. Kroz vekove istorije poljskih Jevreja, istorije kojoj nisu nedostajala razdoblja tragičnih progona, pogroma, ritualnih procesa i ekonomske diskriminacije, provlači se crvena nit samoodbrane i otpora Jevreja, njihove borbe za život, emancipaciju, nacionalno postojanje; njihove borbe, sa oružjem u ruci, protiv pogroma i u odbranu državnih granica.

Nemci su ušli u Poljsku septembra 1939. godine i za ostvarivanje svog antijevrejskog programa, čije su osnovne linije date u „Mein Kampf“-u, a konkretizovane na konferenciji Reichssicherheitshauptamt-a u Berlinu 21. septembra 1939., našli su već donekle utabane puteve. Odluke donete na konferenciji od 21. septembra 1939. (koja je održana pod predsedništvom dželata Hajdriha) a koje su se odnosile na „konačno rešenje jevrejskog pitanja“, tj. na deportaciju Jevreja u logore uništenja i na etape koje su imale da dovedu do tog konačnog cilja (stvaranje geta itd.), sa pravom se smatraju u savremenoj historiografiji

smrtnom presudom jevrejskog naroda. Na pomenutoj konferenciji učestvovao je i Adolf Ajhman, verovatni autor tih rezolucija.

U ostvarivanju svog antijevrejskog programa, okupatoru su pomagali fašistički elementi i poljski antisemiti — svi oni koji su već pre rata pokušavali da uvedu niremberške zakone. Naše su arhive prepune predloga koje su davale tajne antisemitske organizacije u periodu između 1940. i 1942. godine; ovi planovi su predlagali da se nikada više Jevreji ne puste iz geta, da se unište „jevrejsko-boljševistički kadrovi“; smatrali su da su Nemci bili suviše blagi prema Jevrejima.¹⁾

Tragedija Jevreja u Poljskoj, a posebno tragedija njihovog pokreta otpora, posledica je činjenice da je poljski pokret otpora bio podeljen u dva tabora koji su se nalazili u stalnim međusobnim borbama, te da je levi patriotski pokret bio dosta slab sve do 1943. godine, tj. za celo razdoblje kada su Nemci najviše proganjali Jevreje i masovno ih ubijali. Jer svak zna da nijedan pokret, čak ni onaj sa najboljim programom i odličnim ljudstvom, ne može da ima zagarantovan pun uspeh bez trajnog i iskusnog rukovodstva i kadrova očvrslih u borbi. Godine 1938. Kominternu je likvidirala Poljsku komunističku partiju; to je bila posledica lažnih provokacija i kratkovide politike koja je dovela do smanjenja otporne moći poljske radničke klase za vreme prvog perioda okupacije, i umnogome paralisala stvaranje pokreta otpora u getima.

Zbog toga, u prvom razdoblju okupacije, 1940/41, nije bilo značajnijeg otpora u getima, gde je bilo zatvoreno preko 2 miliona Jevreja, pa ni u ostalim delovima zemlje. Nije bilo Komunističke partije; Poljska socijalistička partija, čiji je uticaj pre rata bio značajan, bila je sada podeljena u nekoliko grupa, veće ili manje, koje su bile međusobno u stalnom ratnom stanju. Poljski ilegalni pokret sastojao se od stotinu grupa sa isto toliko glasila, ceo ilegalni politički život bio je atomiziran. Osim toga u getima nije bilo starih iskusnih vođa, koji su bili pobjegli na vreme. Stara jevrejska socijalistička partija, „Bund“, uvek je čekala na reč poljskih socijalističkih partija, koje su — kao što smo već podvukli — bile podeljene kako spolja tako i iznutra. Što se pak tiče cionističkog pokreta, tu je gotovo samo omladina bila ostala na licu mesta.

Tako je jevrejska zajednica — iako je imala dugu tradiciju samoodbrane i otpora — ostala za vreme prvog perioda upućena na samu sebe, u getima, bez značajnije pomoći poljskog ilegalnog pokreta i bez pravog rukovodstva, i to u najkritičnije doba, pred smrtnom opasnošću. Povrh toga, nemački teror, glad i bolesti desetkovali su jevrejsko stanovništvo; Saveti Jevreja (Judenrat) izvršavali su naređenja okupacionih vlasti, slali ljude na prinudan rad, sakupljali novac za kontribuciju i drhtali od straha pri najmanjoj pomisli na otpor.²⁾

U stvari, bilo je već tada, za vreme prvog perioda, pokušaja za organizaciju otpora. Jevrejski komunisti, bez partije, stvorili su nekoliko ilegalnih grupa i počeli da izdaju ilegalnu štampu; organizacije

Hašomer hacair, Hehaluc, Dror organizovale su polu-legalne kibuce, počele da prikupljaju omladinu, da razvijaju živu aktivnost na prosvetnom polju i izdavačkoj delatnosti, pripremale kadrove itd. Stvorile su se veze sa poljskim rodoljubima, komunistima, socijalistima, naprednim elementima. Ali jedina poljska oružana organizacija, koja se sastojala od bivših oficira i koju je podržavala izbeglička vlada u Londonu, uglavnom je odbila saradnju sa Jevrejima.

Situacija se u izvesnoj meri promenila u proleće 1942. godine. Tada je osnovana Poljska radnička partija; ona je prihvatila tradicije starih poljskih marksističkih partija. To je istorijski događaj. Ideja o stvaranju narodnog fronta za borbu protiv okupatora, koju je propagirala novostvorena partija, naišla je na jak otpor poljskih ilegalnih krugova. Jedina mesta gde je ova ideja bila ostvarena, bila su geta Varšave, Krakova, Bjalistoka, Vilne i Čestohova. Jedini antifašistički narodni front, narodni borbeni front, koji je bio ostvaren u okupiranoj Poljskoj, bio je Antifašistički blok koji je osnovan u svim getima (u getu Varšave marta 1942). Kičma ovih blokova bila je unija između komunista i levih cionista Hašomer hacair, Hehaluc, Dror, Poale-Cion (levo i desno krilo). Saradnja ovih različitih partija odvijala se bez teškoća i nesuglasica; to je svakako najlepša stranica istorije Jevreja Poljske. Antifašistički blok (u varšavskom getu pod rukovodstvom komunista Josefa Levartovskog, šomera Kaplana i člana Poale-Ciona, Sagana) bio je prvi pionir pokreta otpora među Jevrejima geta; stvorio je prve vojne formacije i druge organizacije širom zemlje, kao i prve grupe jevrejskih partizana. Narodna garda („Gvardia Ludova“), koju je osnovala Poljska radnička partija maja meseca 1942, bila je jedina poljska vojna organizacija koja je saradivala sa Antifašističkim blokom.³⁾

Ali, Antifašistički blok, uprkos duhu požrtvovanosti i borbenosti koji mu je bio svojstven, ostao je ipak jedna kadrovska organizacija. Desni cionisti smatrali su aktivni otpor preuranjenim; bojali su se da time izazovu Nemce i strahovali su od kolektivne odgovornosti. Jevrejske mase su u to vreme još bile pasivne; glad, epidemije i nemački teror stvarali su atmosferu apatije i rezignacije. Jevreji su u celini smatrali svojim prvorazrednim zadatkom borbu za hleb, unošenje namirnica u geto, borbu protiv bolesti i zaštitu siročadi. Svakako, to su bili oblici ekonomske i moralne samoodbrane, koji su takođe imali svoje heroje i mučenike, naročito među decom koja su bila hrabri nabavljači i često jedini hranioci celih porodica. Ovaj period obiluje hiljadama nepoznatih heroja: kuriri za vezu, često žene, koji su ulazili u najudaljenija geta, deca koja bi krišom prebacivala hranu preko zidova, često ubijana metkom nemačkih stražara; bilo je i slučajeva pojedinačnog otpora nasred ulica, za vreme racija, kada su ljudi prikupljeni za prinudni rad. Ali pomisao na aktivnu borbu još nije bila sazrela u masama. U krugovima intelektualaca vladalo je ubeđenje da je kulturni rad važniji od borbe. Mnogobrojni intelektualci su govorili: Nemci hoće da nas isteraju iz kulturnog života, ali mi ćemo se odupreti tome, mi ćemo dati kulturne vrednosti čak i u uslovima geta.

Tako su se, dakle, stvarala književna, muzička i dramaturška dela. To je bio fenomen koji je — s jedne strane — svedočio o vitalnosti nacije, ali koji je — s druge strane — bez svesne volje intelektualaca zavaravao budnost jevrejskog stanovništva. Jer tragedija Jevrejstva u okupiranim zemljama bila je rezultat činjenice da su se oni, u izvesnoj meri, dali obmanuti nemačkom politikom laži, čija se strategija sastojala u zavaravanju budnosti kod žrtava. Ajhman je bio taj koji je razvio teoriju laži prema Jevrejima, stvarajući prividnost autonomije u getima i služeći se Savetima Jevreja (Judenrat) za deportacije i akcije uništavanja; jer Ajhman nije bio samo organizator genocida prema Jevrejima nego i autor jedne koncepcije, čitavog sistema izgrađenog do detalja, koji je uljuljkivao žrtve do poslednjeg trenutka kada su se za njima zatvarala vrata gasne komore Treblinke ili Osveicima. Treba reći istinu: Nemci su uspeli da zavaraju veliki broj Jevreja u toku prvog perioda. Još marta 1942, za vreme pregovora za stvaranje Antifašističkog bloka u varšavskom getu, predstavnik desnih cionista, Kiršenbaum, izjavio je: „Ne verujem da bi Nemci smeli da urade sa Jevrejima Varšave — koja se nalazi u srcu Evrope — isto ono što su uradili sa sovjetskim Jevrejima.“⁴⁾ Predsednik vašavskog Saveta Jevreja, Černjakov, čovek lično dostojan poštovanja, smatrao je da intenzivan rad u korist okupatora može da spase geto; potpisujući prvi apel kojim se naređuje deportacija, datiran sa 22. julom 1942, on je zbilja verovao da su ljudi vođeni na rad u Smolensk; ali kada Nemci nisu prestajali da traže uvek nove kontingente, Černjakovljeve iluzije su se raspršile i on nije za sebe video drugog izlaza do samoubistva.

S obzirom na nemačku strategiju laži, oportunističku taktiku Saveta Jevreja, ravnodušnost koju su pokazivali rukovodioci poljskog desnog ilegalnog pokreta, nije ni čudo što su jevrejske mase za vreme prve faze transportovanja u logore uništenja (mart-septembar 1942) išle u smrt takoreći bez otpora. Apeli organizacija Antifašističkog bloka nisu imali nikakvog dejstva. Ljudi su ove apele smatrali nemačkim provokacijama. Zvanične su poljske organizacije ćutale. Jedino se čuo upozoravajući glas Poljske radničke partije, ali taj glas nije dopirao do širokih jevrejskih masa.⁵⁾ Bilo je i protesta od strane jedne male grupe katoličkih intelektualaca, ali ovaj nije dopro čak ni do varšavskog geta. Tu i tamo su ljudi iz Antifašističkog bloka pokušavali da organizuju neki otpor; tako su, na primer, zapalili u Varšavi nemačke magacine. Ali, Nemci su već unapred bili ubili većinu vođa varšavskog bloka, ljude kao Levartovski, Kaplan, Sagan, Zelcer, Šmit. Jevrejske mase — zavaravane, izolovane, izgadnele, privučene parčedom hleba koji su Nemci obećavali, prinuđene i sopstvenom jevrejskom policijom, koja se sastojala od renegata i propalica, među kojima nije nedostajalo bivših advokata i trgovaca — jevrejske mase su pošle u peći Treblinke. To je nekada bila mala železnička stanica nedaleko od Varšave; Nemci su je uredili kao mesto uništenja 300.000 Jevreja Varšave i 500.000 Jevreja iz drugih krajeva Poljske i inostranstva; tamo su našli smrt i nekoliko hiljada makedonskih Jevreja, što

je opisano u jugoslovenskoj knjizi „Zločini fašističkih okupatora u Jugoslaviji“.

II

Ali ovo prvo uništenje, iznenadno i neočekivano, oko 2.500.000 Jevreja Poljske, Belorusije i zapadne Ukrajine, uništenje koje je sprovedeno u roku od godine i po dana, bilo je jeziv memento koji je naterao preostale Jevreje, zasada još u životu, da ispitaju svoju savest; tada su oni shvatili da su u stvari samo „mrtvaci na dopustu“. „I muševci su čupali kosu s glave pri pomisli da nisu odbranili žene i decu; i žene su plakale što nisu otišle u smrt sa svojim muževima; roditelji pobijenih i siročad zaklinjali su se da neće svoj život položiti bez borbe“ — te reči, napisane stilom Biblije, ostavio je pisac memoara iz varšavskog geta. Sada, posle užasnog iskustva, ljudi su počeli užurbano da grade podzemne bunkere, da kupuju oružje, da traže veze sa ilegalnim organizacijama, da pomišljaju na partizanski pokret. U toj atmosferi, ostaci antifašističkih blokova po getima počeli su da se pretvaraju u vojne organizacije. U varšavskom getu osnovana je 2. novembra 1942. Jevrejska borbena organizacija (Zydowska Organizacja Bojowa), u koju su ušli komunisti, Hašomer hacair, Hehaluc, levo i desno krilo Poale-Ciona, organizacija „Gordonia“, „Bund“ i omladina okupljena u organizacijama Akiba i Hanoar hacioni (buržujski cionisti). Mordehaj Anijelevic (24 godine), član Vrhovne komande Hašomer hacaira, bio je izabran za komandanta Jevrejske borbene organizacije u varšavskom getu.⁶⁾ U getu Bjalistoka izabrana su dva koordinirana komandanta: komunist Daniel Moskovic i haluc Mordehaj Tanenbaum-Tamarof.⁷⁾ U krakovskom getu borbenu organizaciju je predvodio jedan član Akibe, Adolf Libeskind.⁸⁾ Glavnokomandujući borbene organizacije u getu Vilne bio je komunist Izik Vitenberg⁹⁾; geto Lavova se stavio pod rukovodstvo revolucionarnog pisca Žudriha; u getima Šleske i ugljenog basena Zaglebje Dabrovskije, komandant borbenih grupa bio je Herš Špringer, član Hašomer hacaira. Sve ove borbene organizacije bile su međusobno povezane, mada ne vrlo čvrsto — onoliko koliko su to dozvoljavali uslovi okupacije. Ali sve one su bile vođene jednom idejom, idejom odbrane života i časti jevrejskog naroda i prinošenja udela Jevrejstva u borbi koju je čovečanstvo vodilo protiv nacizma. Ova gesla su sastavni deo Statuta Jevrejske borbene organizacije Varšave, te Organizacije ujedinjenih partizana iz Vilne. U redovima jevrejskih borbenih organizacija susretali su se predstavnici različitih ideologija. Za jedne je vrhunski ideal bila socijalistička Poljska, za druge socijalistički Izrael, ili neka vrsta sinteze tih dveju ideja. Bilo je i religioznih Jevreja. U nekim getima, na primer u getima Bjalistoka i Vilne, u organizaciju su primljeni čak i cionisti-revizionisti¹⁰⁾; u Varšavi to nije bio slučaj, i zato su varšavski revizionisti stvorili svoju organizaciju otpora, nazvanu Jev-

rejska vojna unija (Zydowski Zwiasek Wojskowy). Razlika između Unije i Jevrejske borbene organizacije bila je sledeća: Bobrena organizacija je imala odlučno antifašistički stav, dok je Unija za jedini cilj imala borbu protiv okupatora, ne upuštajući se u društveni program, i bila je povezana sa desnim krilom poljskog ilegalnog pokreta.¹¹⁾

Sam pokret otpora Jevreja Poljske počeo je, dakle, krajem 1942. tj. početkom 1943. godine. Prva manifestacija tog pokreta bila je samoodbrana, sa oružjem u ruci, varšavskog geta, januara 1943. To je bio prvi vidljivi preokret u stavu Jevreja. Kada su oružani odredi SS i nemačke policije upali u geto da bi definitivno uništili ili deportovali Jevreje Varšave, Nemci su morali sa čuđenjem da konstatuju da Jevrejska borbena organizacija, pod komandom Mordehaja Anijelewica, pruža otpor, sa oružjem u ruci. Posle četiri dana krvavih borbi, esesovski policajfirer fon Samern-Frankeneg bio je prinuđen da povuče svoje odrede i da se zadovolji samo deportacijom nekih 9.000 Jevreja. Ostatak jevrejskog stanovništva, oko 60.000 osoba, ostao je, zasad, nefaknut. Tako je politika zavaravanja i iznenađenja doživela najzad slom.¹²⁾ Treba dodati da je fon Samern-Frankeneg bio verovatno ubijen godinu dana kasnije od ruke jednog jugoslovenskog partizana u Hrvatskoj.

Februara meseca 1943. usledio je još jedan masovni oružani akt otpora Jevreja. Ovoga puta arena oružane samoodbrane bio je geto Bjalistoka sa svojih 50.000 Jevreja. Nemačke kolone bile su dobile nalog da transportuju stanovnike tog geta u Treblinku i Majdanek, te su napale geto, ali su doživele protivnapad grupe boraca iz Hašomer hacaira i komunističke organizacije. Među ostalim borcima doživeo je slavu i Isak Melamed, koji je bacio vitriol na nemačke oficire; jer treba znati da su jevrejski borci toga doba imali na raspolaganju samo primitivno oružje, često su upotrebljavali poluge, sekire, srpove, vitriol i flaše sa eksplozivnom tečnošću. Što se tiče bombi i revolvera, malo ih je bilo u rukama pobunjenika iz Bjalistoka.¹³⁾

Aprila meseca 1943. odigrao se najjači oružani otpor Jevreja. Na dan 19. aprila 1943. podigao se ustanak u varšavskom getu. Ovaj herojski podvig nije bio ni neočekivan ni izazvan očajanjem, kao što bi to želeli da prikažu neki konzervativni publicisti. To nije bio ni natprirodni fenomen niti čudo, kao što ga predstavlja eminentni jevrejski pesnik iz SAD, Lejvik. Ustanak je bio rezultat dugih priprema: oružje se prikupljalo već pola godine, vršila se vojna obuka u podrumima napuštenih kuća geta; od meseca marta pripremao se taktički plan i sakupljali borci u blizini fabrika u getu i u kibucima; vodili su se dugi pregovori sa poljskim ilegalnim pokretom i činili su se dramatični pokušaji da se nabavi oružje. Narodna garda i vojne formacije Socijalističke partije snabdele su geto oružjem, ali ni one nisu baš imale oružja u izobilju; i AK (desničarski nastrojena Narodna armija) velika vojna organizacija pod zaštitom izbegličke vlade u Londonu, i vrhovna komanda generala Sikorskog, mada su bile napustile svoj raniji stav

potpune ravnodušnosti, dale su Jevrejima samo vrlo malo oružja, iako su ga imale u velikim količinama, zahvaljujući engleskom sistemu snabdevanja padobranima. Ovde treba objasniti da je AK prilično širok pojam. Ova organizacija se sastojala od odreda desničarski orijentisanih, ali takođe i od grupa seljaka i socijalista. Desnica AK odlučno se protivila predlozima o pomaganju Jevreja; to su bili zagriženi antisemiti. Ali bilo je i članova AK čiji se stav razlikovao po tom pitanju; na to ću se kasnije vratiti.

Anijelevic i njegovi drugovi bili su stoga prinuđeni da potraže oružje van geta, sopstvenim snagama, i da snabdeju geto delom svojih ruku. Istovremeno trebalo je očistiti geto od izdajica, gestapovskih agenata i potkazivača, čiji je broj bio dosta značajan. Teška srca morao se streljati stari desničarski lider dr Alfred Nosig (75 godina), s obzirom na činjenicu da je godinama bio u službi Gestapoa. Moralo se pripremiti namirnica, organizovati oslonci u nejevrejskim krugovima. Sve se to uradilo za samo nekoliko meseci. Ustanak je, dakle, bio predviđan i pripremljen. Jevrejski generalštab imao je svoju odličnu obavешtajnu službu i znao je unapred za svaki korak Nemača. Tako, kada su u varšavski geto ušle, pod zaštitom aviona, tenkova i artiljerije, nemačke trupe, koje su se sastojale od esesovaca, nemačke policije, vojnika Vermahta i pomoćnih odreda (fašisti iz Ukrajine, Letonije, poljska policija koja je saradivala sa okupatorom), varšavski geto je ličio na kompaktna, utvrđena logora. Fašističke kolone su napadnute na tri ulaza u geto. Prvi dan doneo je Nemcima potpun poraz; predstavnici „Herrenvolk“-a bežali su u neredu pred „Untermensch“-ima, ostavljajući na bojištu mrtve i ranjene.

Ustanak u varšavskom getu trajao je do polovine jula meseca. Može se podeliti u tri razdoblja. Prvo je trajalo nedelju dana; to su bile neposredne borbe, na ulicama, na površini zemlje. Ovo razdoblje završeno je orgomnim požarom koji je zahvatio ceo geto. Jer nemački komandant, general SS Jirgen Strop (specijalni izaslanik Himlerov), videvši da neposredne borbe nanose velike gubitke Nemcima, odlučio je da dinamitom zapali geto, koji je sačinjavao jednu trećinu celokupnog prostranstva Varšave. Jevrejska komanda je očekivala tu akciju i bila je unapred pripremila plan povlačenja u podzemne bunkere, odakle bi se neprijatelj i dalje mogao napadati. Tako je započelo drugo razdoblje ustanka. Ustanici su napadali Nemce i sa krovova zapaljenih kuća, sa prozora, sa oluka, ukratko nisu propustili nijedan način da se odupru neprijatelju. Mlade devojkice su se istakle posebnom hrabrošću, naročito haluckinje, koje su često istovremeno pucale iz dva revolvera. Sve to opisuje sam Strop u svojim izveštajima svom pretpostavljenom.

Osmog maja Nemci su napali bunker glavnog štaba. Tu je poginuo Anijelevic sa svojom drugaricom Mirom, poginuli su i svi drugi članovi glavnog štaba, komunisti i haluci. Otada ustanak nije više imao jedinstvene komande. Treće i poslednje razdoblje ustanka počinjalo je. Varšavski ustanak se nije završio jednog određenog dana, nije bilo kapitulacije. Gasio se malo-pomalo, ustanici su se borili do poslednjeg čoveka, do poslednjeg metka. Čak i kasnije, kada su borbe već bile pre-

stale, male omladinske grupe krile su se u ruševinama geta do kraja 1943. godine. Esesovci su se bojali susreta sa ovim ljudima, spremnim na sve. Jedan od boraca preživeo je u razvalinama geta sve do dana oslobođenja (januar 1945); to je bio frizer David Bjalograd; video sam ga u Varšavi nedavno.

Osamdeset ustanika, članova Jevrejske borbene organizacije, spasla je poljska Narodna garda, koja je organizovala njihovo bekstvo iz geta u šumu, gde su ovi poslednji Mohikanci geta obrazovali jedan partizanski odred koji je nosio ime Anijelevica. Svi ovi borci, izuzev jednoga, našli su smrt u borbama protiv okupatora.

Narodna garda je dvaput dala izraze solidarnosti sa borcima geta, napadajući Nemce sa spoljne strane zida. Pod pritiskom javnog mnjenja u patriotskom delu poljskog društva, jedna grupa AK dala je takođe dokaze solidarnosti. Grupa koja se sastojala od mladih radnika i učenika, približila se zidovima geta u cilju da probije jedan otvor, kako bi omogućila bar izvesnom broju Jevreja da izbegnu iz zapaljenog geta. Ali plan je propao. U borbi sa Nemcima koja je usledila, grupa je izgubila dva člana, Moravskog i Vilka, koji su pali kraj zida.

U poljskom društvu mogla su se razlikovati tri stava prema Jevrejima koji su uspeli da pobegnu iz geta. Bilo je grupa i pojedinaca koji su pomagali Jevreje — to su bili intelektualci, radnici, izvestan broj časnih sestara; ovi ljudi su čak osnovali i jedan tajni pomoćni fond za Jevreje. Ali bilo je i zagriženih antisemita, čija se mržnja ne bi gasila čak ni kada bi videli kako ljudi živi gore. Oni su mrzeli Jevreje, ucešnjivali ih, uhodili, pljačkali i predavali ih Gestapou. Ovi antisemiti su uglavnom bili pripadnici „lumpen“ buržoazije, „zlatne mladeži“ i često bi saradivali sa okupatorom, preobraćajući se u „Folksdojčere“; oni bi govorili: „Dobro da je Hitler likvidirao Jevreje, bar ne moramo to sami da učinimo.“ Njih je privlačila nada da će se koristiti imanjima ubijenih Jevreja.

Ali jevrejski ustanak učinio je ipak ogroman utisak na poljske ilegalne krugove. To je bio živ primer, primer kojem je trebalo slediti, primer za ugled toj omladini nezadovoljnoj naredbama koje je davala emigrantska vlada u Londonu: „Čekati, dole oružje!“ Zbog toga su borbe Jevreja imale uticaja čak i na izvesne krugove koji su ranije bili antisemitski nastrojeni.¹⁴⁾

O varšavskom ustanku stvorile su se legende. Tvrđilo se da je viđeno, poslednjeg dana ustanka, kako se 4 prilike pojavljuju na krovu najviše kuće, koja je bila sva u plamenu; jedno od fih priviđenja je bilo zaogruto crvenom zastavom, drugo belo-plavom, treće belo-crvenom (poljske narodne boje), a četvrto talesom. Svi su zajedno skočili u plamen i poginuli. Kao i svaka druga legenda, i ova je izražavala jednu ideju — ideju konsolidacije nacije, ujedinjenja svih raznorodnih partija pred strašnom opasnošću.

Osim nacionalne ideje, jevrejske ustanike napajala je još jedna — ideja internacionalizma. Pre ustanka omladina Jevrejske borbene organizacije poslala je jedno pismo poljskoj antifašističkoj omladini. Evo sadržaja tog pisma:

„Mi, borci varšavskog geta, već dve godine izolovani iza zidova koje je podigao okupator, pozdravljamo sa radošću svaku bratsku pomisao na borbu protiv Nemaca . . . Mi se stalno borimo. Nemač koji ulazi u geto zna da ga iza svakog zida, u svakom napuštenom stanu, vreba metak jednog borca. Za vreme teških januarskih dana kada su žbirovi SS-a i SD-a masovno ubijali nenaoružano stanovništvo na ulicama geta, — noću smo mi crpli nove snage za borbu slušajući vaša uveravanja da nismo sami, da bombe eksplodiraju u kafanama Varšave, da se jugoslovenski partizani uspešno bore, da se uspešne diverzije u Francuskoj množe. Naša srca jače kucaju pri vestima o poredama Crvene armije“.¹⁵⁾

Borbenost stanovnika geta bila je, dakle, pojačana s jedne strane tragičnom situacijom Jevreja, a s druge strane primerom borbe drugih naroda za slobodu.

Vest o borbama jugoslovenskih naroda prodrila je u geto; predstavljajući primer modernog gerilskog rata, ova borba je postala simbolom partizanskih ratova uopšte i bila je važan emocionalni i politički faktor, koji je doveo do bržeg sazrevanja odluke o organizovanju ustanka.

III

Ustanak varšavskog geta bio je istovremeno kraj i početak — predstavljao je herojski kraj istorije Jevreja Varšave i početak, inspiraciju za mnogobrojne akcije otpora Jevreja Poljske tokom 1943. i 1944. godine.

Meseca juna, jula i septembra 1943. jevrejske borbene organizacije sa oružjem u ruci pružale su otpor Nemcima dok su ovi likvidirali geta Čestohova, Bedžina, Sosnowieca, Tarnova i Sandomierza.¹⁶⁾ Šesnaestog avgusta ustanak se digao u getu Bjalistoka; pripreme za taj ustanak su takođe vršene mesecima. Borbe su trajale više od nedelju dana. Jevrejska samoodbrana raspolagala je bazama organizovanim po fabrikama, bila je bolje naoružana nego što je to bio slučaj u Varšavi, zahvaljujući vezama koje su postojale sa sovjetskim partizanima iz okoline Bjalistoka i sa jednom malom grupom Nemaca-antifašista koji su jevrejsku organizaciju snabdevali oružjem i informacijama. Jedan od tih Nemaca, narednik Anton Šmit, uhvaćen je na delu i ubijen od Gestapoa, ne izdajući nikoga. Centrala Gestapoa u Berlinu bila je zabrinuta oružanim otporom geta u Bjalistoku; stoga je onamo poslala jednog specijalnog izaslanika, Ajhmanovog pomoćnika Gintera. Borci bjalistokskog geta zapalili su nemačke tenkove, zauzeli kružni zid oko geta, branili se iz fabrika. Jedan deo ustanika uspeo je da se probije kroz opsadu i stigne do šume, gde su osnovali partizanski odred zvani „Napred“. Znaatan broj ljudi koji su se spasili iz ovog geta preživeo je i oni se danas nalaze bilo u Poljskoj, bilo u Izraelu. Obe vođe ustanka, Moskovic i Tanenbaum, našli su herojsku smrt braneći jedno sirotište.¹⁷⁾ Ali dželat tog geta, šef nemačke policije u Bjalistoku, dr Cimerman, živi mirno u Saveznoj Republici Nemačkoj.

Krakovski geto odigrao je važnu ulogu u otporu Jevreja Poljske. Organizacija borbe u ovom getu, čija se aktivnost razvila od oktobra 1942. do septembra 1943, imala je mnogo uspeha u borbama sa Nemcima, u sabotажama i atentatima na Nemce. Gotovo svi borci krakovskog geta poginuli su u ovim borbama ili po zatvorima Gestapoa. O njima je ostao jedan dirljiv književni spomenik — memoari koje je u zatvoru napisala njihov saborac, Justina, koja je takođe žrtvovala svoj mladi život za veliku stvar.¹⁸⁾

Jevreji su se hvatali i najmanje mogućnosti za borbu. Čak i u logorima smrti često su bili organizovani i pripremali se za bitku.

Članovi jedne ilegalne organizacije u Treblinki dugo su se pripremali za oružani ustanak. Nabavljali su oružje, krađući ga iz nemačkih slagališta, ili su ga sami, krišom, proizvodili. Organizatori pobuna su u nekoliko navrata bili žrtve podlih potkaziivača. Ko su bili ovi zaverenici iz logora uništenja u Treblinki? To su bili odabrani zatvorenici, specijalisti koji su radili na esesovskim građevinama. Oni su bili potpuno svesni činjenice da će i oni, na kraju, biti ubijeni. Posle dugih priprema, pobuna je izbila 2. avgusta 1943. Ustanici su ubili esesovske vođe, obili slagalište municije, presekli žice i pobjegli, pucajući na ukrajinske stražare, koji su i sami već pomišljali da pobjegnu iz službe, s obzirom na približavanje sovjetske armije. Okolne nemačke posade, pozvane u pomoć, dale su se u poteru za beguncima; čak su i avioni upotrebljeni u tu svrhu. Veliki broj ustanika bio je ubijen pri bekstvu, a jedan deo se pridružio grupama poljskih partizana. Sedam učesnika ovog izvanrednog ustanka preživelo je rat; većina ih je sada u Izraelu. Posle ovog ustanka Nemci su likvidirali logor Treblinka, jer su se bojali da se tajna ove „Državne konspiracije“ (Geheime Reichssache) ne otkrije. Vojna posada logora poslata je u Italiju, što dalje moguće od mesta počinjenih zločina; sam logor Nemci su digli u vazduh.¹⁹⁾ Nedavno su uhvatili u Poljskoj trojicu bivših ukrajinskih stražara Treblinke; sudio im je poljski sud.

Oktobra 1943. godine slična pobuna izbila je u logoru smrti Sobibor (vojvodstvo Lublin). U ovom logoru našlo je smrt nekoliko hiljada Jevreja iz Poljske, Holandije, Nemačke i Rusije. Bunu su digli grupa poljskih i sovjetskih Jevreja i ratni zarobljenici. Učestvovali su takođe i holandski Jevreji. Nekoliko učesnika bune žive sada u Poljskoj. Komandant bune, sovjetski poručnik, Jevrejin Saša Piečorski, borio se kasnije u partizanskom pokretu i sada živi u Rostovu na Donu. On je pisac knjige o buni u Sobiboru.²⁰⁾

Jevreji su vrlo aktivno učestvovali u međunarodnom pokretu otpora u Osviecimu; tu je prebivala čitava plejada divnih ljudi, o kojima, na žalost, retko kada govore nejevrejski istoričari. David Smulevski, Roza Robota, Mala Cymetbaum — to su sve heroji ravni Zoji Kosmodemjanskoj. Poljski Jevreji, članovi radnih kolona određenih za krematorijume, bili su jedini koji su organizovali otvoren ustanak 1944. godine; ubili su ih sve izuzev jednoga, jedinog svedoka ovog jedinstvenog otpora.²¹⁾

Pored geta i logora, partizanski pokret bio je treće poprište otpora poljskih Jevreja. To je potpuno različit domen. U getima i logorima Jevreji su bili prepušteni sami sebi (negativan faktor), ali su mogli slobodno da odlučuju o svojim akcijama (pozitivan faktor). Međutim, u partizanskom pokretu je situacija bila suprotna: pozitivan faktor je bila veća sloboda (po dolasku u šumu, izbegli iz geta odbacili bi svoje žute trake; o tome govori jedna pesma jevrejskih partizana: „Čim smo stigli u šumu, podigli smo glave“), ali postojao je i negativan faktor: šuma nije uvek bila naklonjena Jevrejima; pored redovnih partizanskih odreda postojale su i lutajuće bande i antisemiti koji su se skrivali pod imenom partizana; osim toga i organizovani partizani zauzimali su različite stavove, ukratko: ni šuma nije bila slobodna od antisemitizma, i često bi Jevreji, bežeći iz geta, dospeli od zla na gore. Stav poljskog partizanskog pokreta prema Jevrejima nije uvek bio sličan stavu u Jugoslaviji ili Francuskoj. Činjenica je da su, od jeseni 1942 godine, Jevreji masovno bežali u šumu, u nadi da će prići partizanskim grupama. Narodna garda ih je rado primala, uvrštavala ih u svoje redove ili stvarala posebne čisto jevrejske odrede, koji su se kasnije odlikovali naročitim hrabrošću. Tu i tamo dešavalo se čak da se antisemitizam manifestovao u redovima Narodne garde, ali ovi incidenti su bili ugušivani i kažnjavani na licu mesta. Mnogo gori je bio stav partizanskih odreda AK (Narodna armija) prema Jevrejima. Uglavnom oni nisu primali Jevreje u svoje odrede; međutim u AK bilo je dosta Jevreja pod lažnim, „arijevskim“ imenima; bilo ih čak i među rukovodiocima i samo je vrlo mali broj lica znao istinu o njima. Najgori je bio stav reakcionarskih odreda, zvanih „Narodne oružane snage“ (NZS); ovi odredi pomagali su Nemcima u pronalaženju Jevreja, levičara i sovjetskih građana. Oni su ubili nekoliko hiljada jevrejskih partizana pobeglih iz geta. Situacija jevrejskih partizana zavisila je i od ponašanja seljaka, koje se razlikovalo prema pokrajinama i bilo opet zavisno od opšteg stava partizana koji su držali pokrajinu i pripadali čas levici, čas desnicima.

Često bi Jevreji osnivali posebne partizanske odrede, nezavisne od poljskih partizanskih odreda. Nazive koje bi Jevreji dali svojim odredima karakteristični su: „Bar Kohba“, „Berek Joselovic“ (ime jednog Jevrejina učesnika u Košćuškovoj buni protiv Rusa 1794. godine), „Nalevki“ (naziv glavne ulice varšavskog geta), „Branioci geta“, „Staljingrad“. Jevrejski odredi kapetana Hila Grinšpana, Volfa Glajhera, Samuela Jegiera, Mosze Zielenieca, ili najzad „Banda“ (naziv jedne jevrejske partizanske grupe u Galiciji), izvršili su bezbroj herojskih dela, nekoliko puta se borili lice u lice sa Nemcima; oslobađali su mala geta i organizovali zbegove za žene, starce i decu pobile iz geta. Jevrejski odredi posvećivali su mnogo vremena i truda da bi pravedno kaznili seljake-izdajice koji bi ubijali ili izdali Jevreje. Poljski komandanti Narodne garde efikasno su pomagali jevrejske partizane i njihove zbegove.²²⁾

Od svih ovih jevrejskih partizana centralne Poljske samo je poneki pojedinac preživeo; velika većina je pala u borbama sa Nemcima ili od ruku poljskih fašista.

Udeo poljskih Jevreja u pokretima otpora nije se ograničavao teritorijom Poljske. Mnogo godina pre rata počela je emigracija poljskih Jevreja u razne zemlje, emigracija koja je izazvana ekonomskim i političkim razlozima kao i antisemitizmom. Za vreme okupacije poljski Jevreji aktivno su učestvovali u pokretima otpora Francuske i Belgije, u sovjetskom partizanskom pokretu, u slovačkom ustanku 1944. godine. Bilo je Jevreja u poljskim grupama, koji su učestvovali u jugoslovenskoj narodnooslobodilačkoj borbi; jevrejski padobrancu su iz Palestine došli u pomoć svojoj braći u Evropi, kojoj su prefili smrt i uništenje.

V

Pojam pokreta otpora je vrlo širok. Naša savremena istoriografija još nije utvrdila šta treba podrazumevati pod tim pojmom. Jer, prema mome mišljenju, pokret otpora podrazumeva sve manifestacije otpora u raznim domenima — počev od pasivne rezistencije tj. ekonomske i moralne, individualnog heroizma pa sve do masovne odbrane i ustanka. Tajno sakupljanje dokumentacije koja je svedočila o hitlerovskoj bestijalnosti i o životu Jevreja pod okupacijom u getima i logorima, bilo je takođe vrsta otpora. To stoga jer postoji osnovna i apsolutna analogija između otpora sa oružjem u ruci i aktivnosti čiji je cilj bio stvaranje tajnih arhiva u getima i kasnije sakrivanje te dokumentacije. Oružani otpor, to nije bila samo odbrana časti jednog naroda, nego i želja da se odbaci jaram potlačivanja i izbori sloboda, ako ne za sebe samoga, onda bar za onaj deo naroda koji će preživeti. Isto tako i ova druga aktivnost: ona je davala izraza nadi da će vreme prezira i uništenja proći, da će narod preživeti i dalje se razvijati.

Iz ove nade je Emanuel Ringelblum, hroničar varšavskog geta, crpao strpljenje i veru: u doba kada je likvidacija bila na vrhuncu na ulicama geta, on je strpao u deset limenih kutija i zatim u dve velike kante za mleko jedno blago neocenjive vrednosti: stotine dokumenata, tajne arhive varšavskog geta. To isto su uradili i Tanenbaum u Bjalistoku i drugi Jevreji iz geta Vilne, Lođa i Krakova. Sada se ti arhivi nalaze kod nas u Varšavi u Institutu jevrejske istorije i predstavljaju snažnu optužnicu protiv nacista i naslednika njihovih tradicija. A to je, ujedno, i himna u počast miliona heroja i mučenika, poznatih i nepoznatih, koji su se borili i umirali u getima, logorima i šumama.

Među ovim već poželjnim listovima nalazi se jedan dokument, testament jedne mlade slikarke, Gele Sekštajn, napisan u bunkeru za vreme likvidacije varšavskog geta. Ova oporuka, koja nije upućena nikome od njenih bližih, završava se sledećim rečima:

„Narode jevrejski, nemoj nikada više dozvoliti ponavljanje takvih zločina!”

Sav naš naučni rad, naša istraživanja osnovana na ovim dokumentima moraju da budu nadahnuta mišlju koja je izražena u testametu te žene, čiji je mladi život bio prekinut mećkom jednog nemačkog fašiste u varšavskom getu.

BIBLIOGRAFIJA

- 1) Arhiv Ministarstva unutrašnjih poslova Poljske Republike (AMAI). Arhivi izbegličke vlade Br. 458 str. 4 i 34—36
- 2) Arhivi Instituta za jevrejsku istoriju (AIHJ). Tajni arhiv varšavskog geta, jevrejska ilegalna štampa: „Morgen Frajhajt“ (komunistički), „Neged Hazerem“ (Hašomer haair), „Weker“ (Bund), „Jediot“ (Hehaluc), „Proletarischer Gedank“ (levo krilo Poale-Cion), „Unser Hofenung“ (desni cionisti), „Gordonia“ itd.
- 3) AIHJ, tajni arhiv varšavskog geta, list Antifašističkog bloka „Der Ruf“; memoari Hereša Berlinskog (člana glavnog štaba Jevrejske borbene organizacije), Herša Vasera (sekretara tajnog arhiva varšavskog geta), Isaka Cukiermana (člana glavnog štaba Jevrejske borbene organizacije), Civia Lubetkina (člana rukovodstva Hehaluca), i Gustava Alefa (komandanta tajnih vojnih komunističkih formacija varšavskog geta). Berlinski je poginuo za vreme poljskog ustanka u Varšavi godine 1944; Vaser, Cukierman i Lubetkin se nalaze u Izraelu (kibuc Lahomej Hagetaot); Alef je u Poljskoj, pukovnik poljske armije.
- 4) AIHJ, tajni arhiv geta u Bjalistoku, izveštaj Mordehaja Tanenbaum-Tamarofa (komandanta samoodbranc geta u Bjalistoku).
- 5) Arhiv Instituta za istoriju Ujedinjene radničke partije Poljske (AIHP), odeljak III „Biuletyn Radiowy“ od avgusta meseca 1942.
- 6) AMAI, arhiv izbegličke vlade, No. 458, str. 85—86, Statut Jevrejske borbene organizacije. AIHJ, Emanuel Ringelblum: Monografija Mordehaja Anijelevica, Vladislav Gomulka: Borba za poljsku demokratiju, Varšava 1947, str. 83.
- 7) B. Mark: Ustanak u getu Bjalistoka (na jidiš jeziku), Varšava 1952, str. 313—326.
- 8) AIHJ, arhiv krakovskog geta, tajna prepiska iz septembra 1943 godine i list „Hahaluc Halohem“ br 31 od 27. avgusta 1943.
- 9) Arhiv geta u Vilni, fotokopije kod autora.
- 10) B. Mark: Ustanak u getu Bjalistoka ibidem.
- 11) AIHJ, E. Ringelblum: Odnosi između Poljaka i Jevreja za vreme drugog svetskog rata. B. Mark: Borba i pad varšavskog geta (na poljskom), Varšava 1959, str. 237—238.
- 12) AIHJ; tajni arhiv varšavskog geta, hronika Jehuela Gorny. AIHP; ilegalna poljska štampa: „Dzien“ od 18. januara 1943, „Biuletyn Informacyjny“ od 28. januara 1943. i „Glos Warszawy“ od 29. januara 1943.
- 13) B. Mark: Ustanak u getu Bjalistoka, str. 257—290.
- 14) B. Mark: Borba i pad varšavskog geta, str. 225—431.
- 15) AIHP, odeljak III, poljski ilegalni list „Walka Mlodych“ od 5. aprila 1943.
- 16) AMAI, arhiv izbegličke vlade br. 458, str. 384, komünike Jevrejskog nacionalnog komiteta od 15. novembra 1943.
- 17) B. Mark: Ustanak u getu Bjalistoka, str. 382—432.
- 18) Memoari Justine (člana Jevrejske borbene organizacije u Krakovu), poljsko izdanje iz 1947. godine, hebrejsko izdanje u Izraelu 1955. godine. Justina (pseudonim Gustave Drenger) je poginula 1943. u krakovskom zatvoru.
- 19) AMAI, arhiv izbegličke vlade No. 458, poruka br. 192 od 25. oktobra 1943. Jenkel Viernik: Treblinka, ilegalno izdanje. Varšava 1944.
- 20) Aleksandar Piečorski („Saša“): Pobuna u logoru uništenja Sobibor (na jidiš jeziku), izdanje „Emes“, Moskva 1946.
- 21) Israel Gutman: Anaschim We' efer: (na hebrejskom jeziku), Merhavia (Izrael) 1957, str. 118—165.
- 22) AIHP, arhiv Narodnog saveta, referat jevrejskih poslova, izveštaj od 15. aprila 1944. AMAI, obavешtaji izveštaji tajne Narodne Armije od maja 1943. do 22. januara 1944. godine.

SLUČAJ ALEKSANDRA-ŠANIJA SALCBERGERA

Želja mi je da ovaj zapis o jednom događaju kakvih je u ono doba bilo mnogo, posluži kao prilog u nastojanju da se od zaborava sačuvaju likovi onih ljudi čiji su podvizi i žrtve — dokaz o snazi i širini jedne borbe — ostali anonimni, nezabilježeni.

*

Zvao se Aleksandar Salcberger. Prije rata bio je đak sarajevske trgovačke akademije i službenik u banci. Među nama je bio poznat jednostavno kao — Šani. A tako su ga iz milošte zvali i kod kuće. Bio je iz mirne i patrijarhalne građanske porodice u kojoj se dobivalo strogo moralno vaspitanje. Ljubav roditelja ispoljavala se u nepresta-

nom brižnom odnosu prema svemu što se tiče djece, a od njihove je strane prema roditeljima bila uzvraćena stalno prisutnom pažnjom i blagodarnošću. Tri odrasla sina — Alfred, Ervin i Aleksandar — kao da su se prećutno takmičila u nježnoj ljubavi prema sijedoj majci i u iskrenom poštovanju već ostarjela i pomalo nagluva oca. Bila su ta tri sina — ponos roditelja — kao tri izrasla bora, svi već samostalni, svi obrazovani i dobro namješteni, i sva tri — rezervni oficiri. Ali njega, Aleksandra, Šanija, voljeli su svi podjednako i najviše, kao najmlađeg; bio je i mamin mezimac.

Mnogi od nas koji smo drukčije živjeli i na to nenavikli, često smo se čudili kad bi Šani kao ispriku za svoj raniji odlazak kući iznosio to što su te večeri roditelji bili ostali sami. Čudili smo se, ali mu nismo zamjerali ni prigovarali, jer je i za nas u takvom odnosu prema roditeljima bilo nečeg dirljivog. Ali, zbog takvih pažljivosti u vremenu u kome smo živjeli, ne može se reći da u nas, negdje u dubini duše, nije bilo prema njemu neke skrivene rezerve. Mada mu je, istina, nikad nismo javno iskazali, ta rezerva je dolazila do izražaja na taj način što mu, u sredini u kojoj smo zajedno aktivno radili, jedno vrijeme nismo povjerali naročite poslove i zadatke ili, bolje reći, što nismo ni očekivali da bi ih on primio kad bismo mu ih i dali. A Šani je, međutim, od dana kad je počeo s nama aktivno saradivati — bilo je to negdje početkom 1938. godine — svaki posao, ma naoko izgledao i beznačajan, svršavao i precizno i na vrijeme. Ne sjećam se da je ikad kasnije bilo drukčije. A i sama njegova pojava stvarala je određenu predstavu o njemu.

Bio je dobro razvijen mladić srednje visine, glatko i uredno začešljane kose, nježna lica s krupnim očima iz kojih je zračio izraz blagosti i vjere u ljude. Bilo mu je blizu 25 godina i gotovo se uvijek blago smješкао; njegov smiješak poticao je iz onog životnog optimizma koji je iz njega izvirao bujno kao kod većine zdravih mladih ljudi njegovih godina. Niko od nas nije upamtio da ga je ikad vidio neobrijana ili neuredna. U Šanija je odijelo uvijek bilo ispeglano, zimi kravata propisno vezana, a ljeti košulja preko jake posuvraćena, čista i uvijek kao nova. Nije on bio ni monden, ni ljubavnik; njega je vrlo rijetko ko vidio s kakvom djevojkom — bio je stidljiv i mi smo ga kasnije uveli u društvo i upoznavali s djevojkama. I pošto je jednom jednu odabrao, s njom je dokraja ostao i svi smo znali, pa i sami njegovi roditelji, da mu je ona djevojka i njegovi su je roditelji kao takvu s radošću i u kuću primali.

Podaci koji su o njemu ostali u školi zabilježeni govore da je Aleksandar Salcberger rođen 17. decembra 1914. godine u Sarajevu, od oca Leopolda, privatnog činovnika, i majke Katarine; da je uredno pohađao školu i s uspjehom položio završni ispit u ljetnom roku 1933. godine; da je u toku školovanja bio uvijek dobar učenik i, sudeći po ocjenama, najbolje učio istoriju. Njegovi su ga nastavnici upamtili kao mirna i povučena, pogdjekad kao djevojka stidljivog.

*

Pošto se vratio iz kratkotrajnog i izgubljenog rata nakon fašističkog napada na Jugoslaviju i njene kapitulacije, aprila 1941. godine, mi smo se počeli češće sastajati u Šanijevoj kući, pa smo još bolje upoznali i njega i njegove prilike. To nas je i povežalo još čvršće. Za razliku od nekih mladih ljudi koji su se kao rezervni oficiri na poziv javili novim vlastima, pa su poslani u zarobljeničke logore, Šani je izvršio narednje dobijeno sa kompetentnog mjesta da ima ostati ovdje, a to su

učinila i oba njegova starija brata. Osim toga mi smo još bolje vidjeli da se u ovoj kući živi veoma oskudno i da njezin skromni život karakteriše jedno pravo, duboko građansko poštenje.

Dva-tri mjeseca po kapitulaciji radio je Šani još uvijek u svojoj banci, „Melahi“. Banka je dobila povjerenika marionetske ustaške „nezavisne države“ Hrvatske, što je bilo jednako konfiskaciji bančine imovine koja je pripadala mahom siromašnim i srednjim slojevima jevrejskih građana. Šani je radio na mjeničnom odjeljenju gdje je morao likvidirati vrlo mnogo mjenica i drugih potraživanja. Pričao nam je da je pri tome imao mnogo muke sa svima, pa i sa građanima drugih konfesija, jer niko nije imao dovoljno novaca i svak je tražio da mjenicu produži, umjesto da je isplati. Taj mu rad, međutim, nije smetao da učestvuje u nizu akcija koje su u to vrijeme organizovane, žaleći se uvijek da su zadaci koje dobija manji od njegovih snaga i želja.

Tih dana je Komunistička partija Jugoslavije, s Titom na čelu, kao jedina organizovana politička snaga koja je ostala s narodom činila ogromne napore da podigne njegov moral i borbeni duh, ulije mu vjeru u sopstvene snage, a svima potlačenim ukaže na perspektivu borbe i nesumnjive pobjede nad silama mraka i istrebljivačke tiranije. Odmah poslije napada hitlerovske Njemačke na SSSR, KPJ pozvala je narod u oružanu borbu, a svoje kadrove poslala u prve borbene linije. Šani još nije bio član KPJ, ali je organizovano djelovao u grupama formiranim od njenog mjesnog rukovodstva. Učestvovao je u prikupljanju oružja, novčanih sredstava, u cijelom nizu tada vršenih političkih i socijalnih akcija. Kad su u avgustu 1941. godine formirana oružana odjeljenja, on je postavljen na čelo jednog takvog odjeljenja od pet ljudi za teritorij centra i dobio oružje. Otada je prestao raditi u banci, riješen da se potpuno posveti ilegalnoj aktivnosti. Krajem avgusta bilo je naredeno da se ne forsira slanje obučениh boraca u šumu, jer će oni uskoro biti neophodni u samom gradu. Lci u šumu mogu samo oni kojima je opstanak u gradu potpuno onemogućen. Ustanak se iz dana u dan sve više širio i njemu su sada bili potrebni prvenstveno rukovodeći kadrovi — oficiri i podoficiri. Ukoliko ima takvih, treba odmah da se spreme.

To je bio pravi trenutak za braću Salberger, kao i za neke druge naše drugove čije je stručne vojne kvalifikacije valjalo staviti u službu narodne stvari. Najstariji brat, Alfred, preuzeo je na sebe da preseli porodicu sa starim, sad već zbunjenim roditeljima, negdje dalje od centra — iz Jelića ulice, kod katedrale, nekud na sjever, na periferiju grada, blizu bolnice i nešto malo dalje od nje. Ali, njemu još nije bilo rečeno da se spremi¹. Ervin i Šani primili su saopštenje kao veliki, svečani događaj i odmah se dali na spremanje. U dva dana oba su bila prebačena u šumu. Pošli su noću, jedan za drugim, sa istog mjesta — pozadi Muzeja — kurirskom vezom u pravcu jugozapada. Roditeljima su obojica, uz podršku starijeg brata, rekli da je njihov dalji boravak u gradu

¹ Alfred Salberger je krajem novembra 1941. na jednom sastanku iznenađen od ustaša, bačen u logor j u Jasenovcu ubijen.

postao neizdrživ i da moraju odmah bježati u Mostar ili Split. Stari su to saopštenje kanda očekivali, ali su ga primili kao strahovit udarac; kasnije je izgledalo kao da su od tog događaja još više posijedili i onemoćali.

Ervin je u partizanima, pod imenom Stanko, ubrzo postao komandant Crnovrškog odreda¹. Desetak dana po odlasku iz grada njegova je djevojka dobila po kuriru pismo koje smo svi čitali kao najljepšu literaturu. Iz njega smo pobliže upoznali situaciju na tom sektoru, koja je bila sva u zafalasanom borbenom zamahu; doznali smo o neuspjelim napadima ustaša i domobrana pod komandom njemačkih oficira na njegov odred, koji je držao položaje sjeverozapadno od Sarajeva, sa štabom na šumovitoj planini Visovici. Čuli smo kasnije i o novim, prekrasnim užičkim puškama, partizankama, koje su na kamionima dolazile pravo iz užičke fabrike u znatnim količinama, a i mnogo drugih lijepih novosti.

Šani je došao na Igman, poznatu planinu iznad Sarajevskog polja i Ilidže, koju smo više puta u mirno doba zajedno prešli kao planinari. Tu nije bilo toliko partizana kao na Crnom vrhu i Romaniji, jer je teren manje naseljen, a prostirao se između pruga i puteva od velikog značaja za okupatora. Već su komunikacije prema istoku i sjeveru od Sarajeva bile prekinute, pa je neprijatelju utoliko prije valjalo čuvati ove prema Mostaru i Zenici, jer bi inače i garnizon i grad Sarajevo bili potpuno odsječeni i izolovani.

Na Igmanu, gdje je u to vrijeme operisala samo jedna, Igmanska četa od petnaestak boraca, Šani je vrlo lijepo primljen. Tu se on upoznao sa prvim borcima u ovom kraju, a i sa istaknutim organizatorima ustanka čija su partizanska imena bila Aco² i Mladen³. I Šani je dobio partizansko ime — Pavle, i poslije dvije-tri akcije u kojima se istakao snalažljivošću i hladnokrvnošću, postavljen je za komandira voda. Toliko smo čuli o njemu.

Već poslije desetak dana od njegovog odlaska, kroz grad se mu njevito proširila vijest da je kod Blažuja, ispod Igmana, napadnut i srušen voz. A doznali smo i to — kako se u tramvaju pričalo — da je akcijom komandovao neki bankovni činovnik iz „Melahe“.

Bilo nam je neobično, pa i nelagodno slušati vijesti s takvim podacima. Prvo stoga što je u njima očigledno bilo istine, jer je bilo zaista tačno da se jedan bankovni činovnik — a to je bio Šani — nalazio na tom sektoru. Ali i zbog toga što se tako nešto uopšte moglo doznati, u čemu bez sumnje ima nečije neopreznosti i krivice, jer nije bio običaj da se takve stvari govore. Pa ako se, mislili smo, konačno, njemu, Šaniju ništa više i ne može da dogodi, sa ovakvim se detaljom daje ustaškoj policiji mogućnost da dođe do njegovih roditelja, da ih maltretira a vjerovatno i uništi, odnosno da preduzme sve da preko njih dođe do mnogih podataka. A njegovi roditelji, brat i snaha znali su dobro ko-

¹ Danas pukovnik JNA u Beogradu.

² Hasan Brkić, tada član Štaba za sarajevsku oblast.

³ Rato Dugonjić, član rukovodstva SKOJ-a.

jim je putem otišao ili mogao otići njihov Šani iz grada u šumu, i takvo iskušenje nije im bilo potrebno. Situacija, dakle, veoma neugodna. Odmah smo preduzeli izvjesne mjere opreza, pažljivo pratili kretanje i šta se događa oko kuće kod bolnice — novog stana Salcbergerovih. Nas nekoliko nismo dolazili na uobičajena mesta — u Čemalušu, u kojoj smo najviše boravili, u prvom redu — nego smo održavali redovne veze u drugo vrijeme i na drugoj strani grada, i očekivali razvoj događaja smatrajući dokazom potpune nesposobnosti ustaških vlasti ukoliko one iz ovakvog dragocjenog podatka ništa ne izvuku i ne iskoriste za sebe. Tako je proteklo nekih pet-šest dana i izgledalo je da će ipak sve proći bez posljedica. Na kraju, računali smo, makoliko da ima istine u vijesti koju smo čuli, a koja se, navodno, uveliko prepričavala u tramvaju onog istog jutra poslije zaista izvršene akcije, to još ne mora da znači da je ona u istom obliku ili čak uopšte i došla do policije. Uostalom, narod je u ogromnoj većini bio protiv novih vlasti i moglo se dogoditi da se sve zataška. Tako smo mi mislili. Ali smo već poslije nekoliko dana, krajem septembra 1941. čuli novu, težu, upravo poražavajuću vijest. Jedna djevojka, naša simpatizerka, došla je sva usplahirena i ispričala nam slučaj sa Šanijem. Ona je, bježeći iz Sarajeva sa svojom drugaricom, u vozu za Mostar uhapšena i sprovedena u karaulu, odnosno oružničku postaju u Pazariću. Tu je zatekla, na svoje veliko iznenađenje, između dva žandarma Šanija lancem vezana za ruke i noge. Cijelo je vrijeme gledao preda se i uporno ćutao, pretvarajući se da je ne poznaje, dok nisu u isti voz, Šani u posebni kupe, ukrcani za Sarajevo. Bio je u običnom odijelu i gozzericama, sav zarastao u bradu. Nije se mogla prevariti i sigurna je da je tačno njega vidjela.

Uhvatili smo se za glavu. Hiljade misli počele su munjevito da se ređaju i jedna za drugom smjenjuju, i ni u jednoj nismo nalazili osnove ni logike. Dosada smo intimno korili Šanija zbog neopreznosti, zbog lude hrabrosti, pa i zbog lakoumnosti. Zamjerali smo mu da je zaboravio na svoje drugove i roditelje — na organizaciju u gradu, prije svega, kojoj bi takvim svojim neozbiljnim postupcima mogao da nanese nepopravljivu štetu. Mislili smo, iako nikome nismo kazivali jer bi to bila velika optužba samog Šanija, da se on sada u slobodi očigledno zanio i zaboravio, i da je potpuno izgubio iz vida okolnosti pod kojima se živi i djeluje u gradu. Bili smo iznenađeni i utučeni. Riješili smo da odmah o tome obavijestimo mjesni komitet KPJ i sačekamo potvrdu ili opovrgavanje ove vijesti. Sve naše nade i želje bile su usmjerene na ovo drugo.

Sjufradan nam je saopšteno da je vijest tačna i da se Šani Salcberger nalazi u glavnom, centralnom zatvoru. Utvrdili smo da postoje za njegovo spasavanje samo dvije mogućnosti. Ponuditi veću sumu novaca nekom branitelju koji će ga, podmićivanjem policijskih organa — što je tada bilo izvodljivo — izvući iz zatvora, ili s jednom oružanom grupom izvršiti napad ako ga kud budu vodili, i tako ga osloboditi. Odlučili smo da odmah, još istog dana, pokušamo sve pomoću nekog advokata koji ima uticaja na vlast. Bili smo riješeni da namaknemo koju bilo svotu novaca, samo da spasimo druga.

Poslije podne posjetili su advokata Gavrankapetanovića Šanijev brat Alfred, sav usplahiren i gotovo uplakan, i Josip Albahari Čučo, koji je sa nama najaktivnije saradivao, a kao sudski službenik poznavao se sa advokatom. Gavrankapetanović je imao svoju kancelariju negdje na početku Čukovića ulice, i smatralo se da on ovakav jedan zahtjev može da izvrši.

Čim su došli u njegov ured advokat je upitao Albaharija¹ šta ima novo i zašto su došli, na što je ovaj odmah prešao na stvar. Dok je on govorio a Gavrankapetanović pažljivo slušao bacajući povremeno brz pogled na Salzbergera koji mu se predstavio prezimenom, Alfred je čitavo vrijeme šutio. Njih dvojica bila su se već ranije dogovorila kako će izvesti čitavu stvar i Albahari je događaj prikazao ovako:

Jedan njegov dobar prijatelj, mlad i plahovit, dolazio je u sukob sa ustašama u gradu. I, siguran da će jednom morati da im dopadne šaka, odlučio je da pobjegne iz Sarajeva. Pošto se legalnim putem nije usuđivao nikud, a lažnih isprava nije imao niti ih je, kao što su to neki činili, mogao nabaviti, riješio je da se pješke, preko brda, prebaci u Hercegovinu. Kako je smislio tako je i uradio. Ali je na tome putu, po onom što se zna, naišao ispod Igmana na žandarme koji su ga zadržali i, navodno, kao sumnjivog dotjerali u Sarajevo i zatvorili...

Albahari još nije bio čestito ni dovršio, niti saopštio šta se od njega, Gavrankapetanovića traži, ovaj je jednim gestom zaustavio njegovu dalje izlaganje i, pošto se zagledao u Alfreda, upitao ga da li je on kazao da se preziva Salzberger, na šta mu je ovaj odgovorio potvrdno.

Advokat je tada rekao:

„Onda je, na žalost, sve prekasno. Salzberger je juče strijeljan... Obojica su izašla iz kancelarije bez riječi.

*

Postoje dvije verzije o tome kako je došlo do ovog slučaja, do ovako munjevito tragičnog završetka. Po jednoj verziji stvar je tekla ovako:

Kad su Igmanci jedne večeri napali i srušili pun teretni voz, pred njih je — poslije snažne i kratke pušćane paljbe — izišlo nekoliko ljudi, mahom sprovodnika voza i kočničara. Među onima koje su partizani povelili nekoliko stotina metara duboko u šumu, nalazio se jedan željeznički službenik — civil, ranjen u ruku. U zvjezdanoj noći i pri malo, usplamsalnoj vatri, partizani su im objašnjavali značaj i suštinu borbe, ukazali pomoć ranjenom željezničkom činovniku i previli mu ranu. Pri tome se vođnik voda koji je učestvovao u ovoj akciji i nadgledao previjanje više puta zagledao u ranjenog civila, a ovaj opet u njega — dok ga Šani nije na kraju upitao:

¹ Danas pomoćnik okružnog javnog tužioca u Sarajevu

„Jesti li regulisali onu vašu mjenicu u „Melahi“?“ — Ovaj se sav zburnio i nekako bježeći očima u ttrahu izbjegao određeni odgovor, na šta se Šani dobroćudno nasmijao i dodao:

„Šta vas je briga, pare su i onako tuđe“ — i naredio, po nalogu druga Ace, da se svi zarobljenici vrate u pravcu pruge i puste kućama.

Poslije ove diverzije jedan odred žandarma izlazio je svakodnevno u zasjedu iznad Blažuja i strpljivo čekao da se neko pojavi na pruzi.

A pojavili su se opet partizani, u dva maha, noću, izvršili nove dvije akcije i, odmah poslije nekoliko dana, ponovo, sada danju — radi izviđanja. I previše smion, na prugu se slobodno spustio Šani sa dva druga i uputio ih jednog desno, drugog lijevo. Kad je razmak između njih postao toliki da su jedan drugog izgubili iz vida, Šani je u jednom trenutku zastao da zaveže cipelu. U tom času, na znak pištaljkom, iskočila su iz grmlja tri žandarma, svom se snagom bacila na Šanija i uspjela, poslije kraćeg rvanja, da ga savladaju. Metnuli su mu odmah lance na ruke i tako ga sproveli do žandarmerijske stanice. Tu su noćili i u jutro prvim vozom krenuli za Sarajevo. Dok je bio sam u vozu, Šani je cijelo vrijeme razgovarao sa žandarmima otvoreno i iskreno i bio je uspio da jednog od dvojice prilično smekša govoreći im o njihovoj sluganskoj ulozi, o tome kako danas sav narod ustaje u odbranu svog života i svoje slobode. Drugi žandarm bio je krut i namrgođen, i takav je ostao dokraja. Partizani sa Igmana bili su preduzeli akciju za Šanijevo spasavanje, ali je bilo već kasno.

Kad su u Sarajevu izišli iz stanice krenuli su u pravcu Muzeja sredinom ulice. Između dva žandarma s noževima na puškama išao je Šani pola koraka naprijed, uspravan i uzdignute glave. Bio je hladnokrvan, pribran i gotovo bi se reklo raspoložen. Izgledalo je kao da se nadao nekom uspjehu.

U tom času došlo je do jednog neobičnog susreta. Odozgo, u pravcu stanice, išao je onaj željeznički činovnik što je bio lakše ranjen pri rušenju voza kod Blažuja. On je sada pričao žandarmima:

„Ja znam ko je ovaj čovek, — rekao je. — Bio je činovnik u „Melahi“ i rušio je s partizanima vozove.“

Šani dotle nije znao da ima posla s jednim prikrivenim ustaškim doušnikom, i na ovakav njegov istup samo se prezrivo i nadmoćno nasmijao i krenuo naprijed prema centralnom zatvoru u Prvosudnoj palati.

Po drugoj verziji, ustaški doušnik — koji je bio prisutan prilikom rušenja voza i koga su partizani, zatim, pustili kući — odigrao je glavnu ulogu ne samo u Šanijevom identifikovanju nego i u njegovom optuživanju, što je bilo dovoljno da Šaniju zapečati sudbinu.

Istog su dana Aleksandra Salcbergera izveli, na brzu ruku, kako se to tada radilo, pred ustaški prijeviki sud.

*

Zatvor u Prvosudnoj palati u koji je dospio Aleksandar-Šani Salcberger bio je pun zatvorenika. Režim na klimavim nogama i sa uskom

bazom u masama, osjećajući se od svog postanka ugrožen, trpao je u njega komuniste, njihove simpatizere i ostale rodoljube i građane do čije mu je likvidacije, iz ovog ili onog razloga, bilo stalo. Uslijed masovnih hapšenja svi su zatvori bili puni, i „Hasan-kula“ kod Vijećnice, i novi ustaški zatvor u Alifakovcu, i onaj u pravoslavnoj Bogosloviji, i zatvor u vojnom logoru, i drugi.

U tom, centralnom zatvoru nalazio se, takođe zbog komunizma uhapšen, i inženjer Fazlija Alikalfić¹ i imao priliku da se tu upozna sa Šanijem. Inženjer Alikalfić je ležao u ćeliji broj 44 sa omladincem Ašerom Danonom, obučarskim radnikom² kome su u kući pronašli partijski materijal te su ga zatvorili zajedno s mladom sestrom. Prema kazivanju inženjera Fazlije Alikalfića, istoga dana kad je Salcbergeru određeno suđenje ubačen je u ćeliju 44 i mladi komunist Rudi Musafija³, rođeni brat Šanijeve djevojke. Ključar zatvora, odnosno njihove ćelije bio je neki Hamidaga Zvizdić⁴, austrofil nakinduren odlikovanjima iz prvog svjetskog rata. Uobražen, ograničen i nepristupačan, on je strogo motrio da među zatvorenicima ne dođe do bližeg kontakta. Tu se, međutim, nalazio i čuvar zatvora Tanović⁵ koji je, naprotiv, nastojao da svima, pa i komunistima, što bolje pomogne.

Šani je prilikom jedine šetnje u zatvorskom krugu uspio da se približi zaprepašćenom Rudiju i ispriča mu svoj slučaj.

Poslije presude Prijekog suda Šani je navratio u ćeliju 44 da se sa drugovima pozdravi. Oproštaj je bio svima težak, jer je Šani polazio na strijeljanje. On je posebno zamolio Rudiju da pozdavi svoju sestru Loniku⁶. Kako je pri polasku, pritvarajući vrata, bio primijetio strašnu utućenost na Rudiju, Šani se na čas vratio. Bodreći ga dobacio mu je:

„Držimo se dimitrovski“, — riječi koje su se svima urezale duboko u pamćenje i koje je inženjer Alikalfić u jednom poslijeratnom susretu, pripovijedajući nam s respektom o čvrstom Šanijevom držanju, doslovno reprodukovao.

Ispod Trebevića, na južnoj strani Sarajeva, u kamenjaru nalazi se pitom predio poznat pod imenom Vraca.

Od prvih dana okupacije 1941. godine na tom malom proplanku koji dominira okolinom vršena su strijeljanja građana, rodoljuba i boraca. Nekima su pri tome vezane oči, a svima su pucali u leđa ili u potiljak. Mnogi tako nije mogao uputiti svoj posljednji pogled gradu koji se odavde sav vidio...

Šani je na dan 1. oktobra 1941. pred strijeljanje prišao određenom mjestu i stao oči u oči prema puščanim cijevima kao da čitavu stvar

¹ Učesnik u NOB' od 1941; danas profesor Univerziteta u Sarajevu.

² Osuđen od prijekog suda na smrt i 6. novembra 1951. strijeljan.

³ Poslat u logor Jasenovac gdje je stradao 1945.

⁴ Kao pripadnik SS divizije u Francuskoj od Nijemaca likvidiran 1944.

⁵ Poslije rata na službi u Predsjedništvu vlade u Sarajevu.

⁶ 1941. član SKOJ-a; danas živi u Sarajevu.

ignoriše. Bio je glatko obrijan, začešljan i lijep kao djevojka. On je jednim pokretom ruke popravio crtu svojih hlača i prešao preko kose, a zbunjenim izvršiocima kazne dobacio:

„Izvolite, gospodo!”

Pošto su ovi digli puške „na gotovs”, iz Šanijevog grla odjeknule su parole:

„Živjela Komunistička partija Jugoslavije!”

„Živio Tito!”

„Smrt fašizmu . . .” — drugi dio ove borbene parole prekinuo je plotun iz pušaka, plotun koji je sve češće odjekivao sa ovog mjesta nad sumornim Sarajevom i njegovom uzavrelom okolinom . . .

*

Čuvar iz centralnog zatvora koji nam je neke od ovih detalja ispričao, donio je poslije nekoliko dana nešto od Šanijevih stvari i dva pisma. Jedno je bilo upućeno porodici s kojom se Šani praštao, a drugo nama, njegovim drugovima.

U ovom drugom pismu opisao nam je svoj kratki boravak i život u partizanima. Bilo je to pismo borbenog sadržaja i podsticanja.

Još i danas se sjećam onog krasnog rukopisa bankarskog činovnika kojim je pismo bilo napisano. I od riječi do riječi pamtim prve reke koji su zaista potvrđivali istinitost njihovog sadržaja i ljepotu Šanijevog lika. One su glasile:

„Iako vam pišem dva sata pred strijeljanje — ruka mi ni najmanje ne drhti . . .”

Pismo smo dali njegovoj djevojci. Na žalost, ono je u toku rata propalo.

Ali je ostala uspomena na Aleksandra-Šanija Salzbergera. Ostala je zajedno sa sjećanjima na tolike divne ljude i junake čije su nam nesebične žrtve i podvizi — od kojih su još mnogi ostali anonimni i nezabilježeni — udvostručavali snage u velikoj borbi za slobodu i opstanak.

SVIJETLI LIKOV!

Duboke rane koje nam je, i kao zajednici i kao pojedincima, zadao prošli rat pomalo zamiruju. Zahvaćeni dinamikom novog života koji je vrijedan i da se proživi i da se aktivno učestvuje u njemu, osjećamo da nam je ostalo malo vremena i mogućnost! da poniremo u sebe i da se retrospektivno osvrnemo na prošlost naše sredine i nas samih. Našavši se igrom slučaja na ovoj strani života mi se neumitnošću savremenog istorijskog zbivanja brže udaljavamo od nestalih ljudi i minulih događaja nego što bi to vremenskim razmakom bilo uslovljeno. Veo zaborava u gustim naborima pada na njih i sakriva ih našem unutar-njem oku. Prijeti opasnost da mnogošta iščili iz naše svijesti i da prestanemo da budemo svjesni onoga što je učinilo da postanemo ono što jesmo. Počinjemo da gubimo nit istorijske povezanosti sa generacijama koje su nam prethodile i koje su nam ostavile u naslijeđe mnoge osobine, vrline i mane, na kojima se naoko ne razaznaju svojstva transcencije a ipak su postale dio naših ličnosti. Stoga bi bilo i korisno i nužno i u logici stvari da s vremena na vrijeme podignemo veo prošlosti i oživimo sjećanja na neke ljude koji su životom i radom, a ponekad i svojom smrću, ugradili sebe u sredinu iz koje smo ponikli, u kojoj živimo i stvaramo a koja i našim pokoljenjima treba da bude i sadašnjica i sutrašnjica. To je dug prema generaciji koja je bila ispred nas i koji mogu da namire samo oni među nama kojima su još živa sjećanja na nedavnu prošlost. Osjećajući se i sam dužnikom ovog plemenitog duga želio bih da se otkupim ovim recima i da pokušam oteti zaboravu dva imena, dva svijetla lika iz sarajevske jevrejske sredine, o kojima još nije pisano a zaslužuju da ih kronika našeg vremena zabilježi. Želeo bih da pišem o dru Samuelu Pintu i dru Avramu Baruhu. Iako nisu bili najistaknutiji predstavnici svoje generacije ipak su bili veoma značajni, i galerija likova bosanskih sefarda bila bi nepotpuna bez njih. Obojica su bili pravnici, ali je svaki od njih imao svoj vlastiti životni put, svoj posebni stil života. Svaki je od njih dao krupan prilog formiranju fizionomije jevrejske zajednice predratnog Sarajeva, koja je živila bujnim životom i koja je zauzimala veoma ugledno mjesto među jevrejskim opštinama Evrope.

Dr Samuel Pinto

Dr Samuel Pinto rođen je u Sarajevu 1886. godine u staroj patrijarhalnoj jevrejskoj porodici, od oca koji je bio poznat kao učen i oštrouman čovjek. Živeći u prelomnom vremenu u kojem je u Bosni i Hercegovini nestajalo staro tursko doba a novo se rađalo sa dolaskom Austrije i sa svim onim pozitivnim i negativnim što je donosila njena civilizatorska a u isto vrijeme germanizatorska i osvajačka misija, stari je Pinto osjetio dah novog vremena i svu svoju djecu dao u svjetlovne škole. Tako je i mladi Samuel, završivši osnovnu školu, nastavio učenje u sarajevskoj klasičnoj gimnaziji, gdje je i maturirao 1907. godine. Imajući već od djetinjstva želju da postane društveni radnik, izabrao je kao predmet svojih studija pravo, koje najpre studira u Beču, zatim u Pragu, da bi konačno diplomirao u Zagrebu 1912. godine.

Kao i mnogi iz njegove generacije koji školovanje nisu shvatili samo kao sredstvo za bolje uhljebljenje nego i kao put koji otvara vidike u nova saznanja, i Samuel Pinto je na studijama vrlo intenzivno učio i upoznao se, osim sa pravom, i sa drugim društvenim naukama. Veoma živa i radoznala duha, ubrzo je upoznao društvene i političke prilike svoga vremena. Porijeklom iz sredine u kojoj je pripadnost jevrejskoj zajednici bila veoma naglašena, on se je po dolasku u Beč vrlo brzo upoznao sa idejama cionističkog pokreta, koji je u to doba bio izraz prirodne težnje deklasiranih i obespravljenih jevrejskih masa Evrope za normalizovanom nacionalnom egzistencijom, za svojom zemljom i za životom dostojnim čovjeka. U Beču a kasnije i u Zagrebu vrlo se brzo uključio u društveni rad ondašnjih jevrejskih studentskih organizacija. U Zagrebu je već 1908. god. bio predsjednik „Judeje“ (jevrejskog studentskog udruženja) a u 1911. god. izabran je za urednika „Židovske smotre“, u kojoj objavljuje niz članaka. Za prvu generaciju školovanih Jevreja iz Bosne, koja se tek učila evropskoj pismenosti, ti prvi ogledi na polju političke i kulturne publicistike predstavljaju veliki domet. Sa već stečenim (izvjesnim) iskustvom društvenog i političkog radnika i sa dubokim osjećanjem odgovornosti prema svojoj društvenoj misiji, koja je prožimala sve pripadnike prve generacije školovane inteligencije, Samuel Pinto nakon završenih studija vraća se u svoje rodno mjesto, u Sarajevo koje je za pregaoca njegove vitalnosti i njegovih kvaliteta predstavljalo veoma plodnu ali neuzoranu ledinu.

U tom vremenu tj. početkom XX vijeka i neposredno pred prvi svjetski rat, sredina bosansko-hercegovačkih Jevreja predstavljala je zanimljiv fenomen kako sa sociološkog tako i sa kulturno-istorijskog stanovišta. Naselivši se u ove krajeve vrlo rano, već početkom XVI vijeka, Jevreji Bosne i Hercegovine živili su niz stoljeća pod Turcima kao zasebna etnička i kulturna grupa, gotovo hermetički zatvorena i odvojena od svoje okolne sredine. Imajući svoj vlastiti jezik (sefardski idiom španskog jezika, zvan „ladino“), svoje posebne običaje i navike, bosanski sefardi živili su i imali porodične i društvene oblike života koji su bili duboko prožeti jevrejskom religioznom sadržinom i snažno

obojeni elementima ibersko-romanske kulture Španije, čiji su narodni epos i melos (romancero) usvojili i kao svoje kulturno blago donijeli i dalje gajili u novoj postojbini. Dodiri sa starosjediocima Slavenima i sa turskim gospodarima, osim u rijetkim izuzecima, bili su ograničeni na ekonomske, profesionalne i druge veze javnog karaktera. Nema sumnje da je u zemlji koja je vijekovima bila pod turskim gospodstvom, način života Turaka ostavio kod bosanskih sefarda vidnih tragova koji su se odražavali u načinu odijevanja, u ishrani i u drugim oblicima materijalne kulture. Ali u suštini sefardi Bosne i Hercegovine predstavljali su u vremenu kad je Austrija okupirala te krajeve sociološki i kulturno zasebnu etničku grupaciju, u čijem su životu dva osnovna elementa bili dominantni: jevrejski duhovni i romansko-španski svjetovni.

Okupacija Bosne i Hercegovine od strane Austrije bila je za bosanske Jevreje događaj od epohalnoga značaja koji je iz temelja uzdrmao osnove njihovog života. Bosna i Hercegovina živila je stoljećima usporenim ritmom života na periferiji Turske imperije i izvan svjetskih zbivanja. Najednom se je našla na vjetrometini evropskih i svjetskih događaja. Postala je poprište borbi ukrštenih interesa imperijalističkih sila, pri čemu je određenu ulogu igrala i oslobodilačka težnja njenih naroda koji su vijekovima čamili pod turskim ropstvom. Austrija, s druge strane, smatrala je Bosnu kao odskočnu dasku za dalje nadiranje na Istok (Drang nach Osten) i počela je vrlo energično i smišljeno da u Bosnu uvodi razne administrativne, privredne i političke mjere koje su za ovu zaostalu provinciju imale karakter dubokih reformi. To je bio složen posao koji je iziskivao i jake zahvate i mnogo političke umješnosti i državničke mudrosti. To tim više što je u sprovođenju svojih planova nova vlast morala da računa sa šarolikim sastavom stanovništva pokrajine u kojoj su izmiješane živile razne nacionalnosti i vjere. Naravno da su nove mjere, koje su duboko zadirale u dotadanju ekonomsku i društveno-političku strukturu stanovništva, izazvale snažno previranje među autohtonim stanovništvom i društvena kretanja koja su često poprimala karakter revolucionarnog bunta protiv novog gospodara. Naročito se to osjećalo kod slavenskog stanovništva, posebno kod Srba koji su se okupacijom i kasnijom aneksijom Bosne i Hercegovine od strane Austrije smatrali prevarenim u svojim nacionalnim aspiracijama da se prisajedine Srbiji. Sve to, a i klasno kao i političko preslojavanje koje je nastupilo kao nužna posljedica izmijenjenog odnosa političkih snaga i ubrzanog razvitka proizvodnih snaga zemlje stvarali su nove uslove i oblike života, koji su po zakonima društvenog razvitka počeli da dobivaju odgovarajući organizacioni izraz. Nikao je niz novih političkih organizacija i društvenih institucija preko kojih su pojedine nacionalne i vjerske grupacije nastojale da ostvare svoje političke i druge programe. Pokret „Mlada Bosna“ i društva kao što su „Prosvjeta“ i „Napredak“ postali su simboli težnji za korjenitom izmjenom uslova društvenog i kulturnog života domaćih Srba i Hrvata i utisnuli duboki pečat u istoriju Bosne i Hercegovine onog vremena.

Sve te promjene nisu mogle da ostanu bez odjeka i bez uticaja kod bosanskih Jevreja. Oni nisu više mogli da nastave da žive starim živo-

tom, ako nisu htjeli da ih novo vrijeme pregazi. Nije bilo više mogućnosti niti ranije društvene uslovljenosti da žive i dalje životom izolovanim od svoje nejevrejske sredine. I kod njih su dolaskom Austrije počeli da pucaju stari životni okviri i da se javljaju težnje za novim načinom života. Razumjeli su dobro da treba da revidiraju i svoj odnos prema sredini u kojoj žive, da su pored ekonomskih nužni i kulturni i politički kontakti sa susjedima. Zbog toga i kod njih nastaje pokret za reformama, za stvaranje uslova za prelaz iz preživjelih polufeudalnih privrednih i društvenih odnosa jedne gotovo naturalne pivrede, koja je postojala u Bosni pred kraj turskog gospodstva, u privredno i društveno složenije robno-novčane odnose kapitalističke privrede koju je Austrija forsirala u svojoj novo osvojenoj pokrajini. Kao put koji najbrže i najneposrednije vodi uspjehu i omogućava prilagođavanje izmijenjenim uslovima života najprije im se ukazao novi sistem školovanja djece. Stare vjerske škole (koje su nekad bile isključiva osnova za obrazovanje) trebalo je zamijeniti svjetovnim školama i upućivati mlade ljude u gimnazije i na visoke škole. Stoga taj pokret u početku dobiva sva obilježja prosvjetiteljskog pokreta. Kasnije se dublje zahvata i nastoji da izmijeni i socijalna struktura sefarda slanjem omladine na izučavanje raznovrsnih zanata. Istovremeno rađaju se novi oblici društvenog života i osniva niz društvenih ustanova i udruženja koji potpuno odudaraju od starih „ješivot“ i koji preuzimaju mnogobrojne zadatke, od karitativnih do političkih, i na taj način vrše preobražaj starog patrijarhalnog u savremeni način života. Takve ustanove su: „La Benevolencia“ (osnovana po uzoru i sa sličnim zadacima kao i „Prosvjeta“ i „Napredak“), „La Gloria“, „La Humanidad“, „La Lira“, „Ezrat Jetumim“ (da spomenemo samo najznačajnije) i niz drugih. Ove su sa uspjehom ostvarile težnju jedne zaostale sredine da prebaci most od starog ka novom i da se bezbolno uključi u savremeni ritam života. Na čelu tog pokreta, kao realizator tih zdravih i vitalnih stremljenja, kao rukovodilac i organizator sve društvene i političke aktivnosti nalazi se prva generacija školovanih sefarda, „los doctores“.

U takav ambijent dolazi 1912. godine mladi i poletni Samuel Pinto. Ambiciozan i željan društvene aktivnosti brzo se uključuje u rad. Angažuju ga na sve strane, i u svakoj društvenoj ustanovi u kojoj djeluje osjeća se njegova prisutnost, njegov poduzetan duh i njegova neiscrpana energija. Međutim, u punom jeku preobražaja sredine bosanskih Jevreja, u kojoj sad život bije snažnim otkucajima, nailazi nenadno prvi svjetski rat koji za četiri godine prekida taj zanimljivi proces, da bi se nakon završetka rata i stvaranja prve zajedničke države Južnih Slavena nastavio u izmijenjenim političkim i društvenim uslovima. Jevreji su se našli sada pred zadatkom da se uključe u novu stvarnost i da harmoničnim urastanjem u prilike i potrebe nove države postanu korisni članovi svoje šire društvene zajednice ne gubeći pritom obilježje istorijske pripadnosti jevrejskom narodu. Da se je u tome uspjelo treba velikim dijelom zahvaliti čitavom nizu društvenih i političkih radnika, među koje nesumnjivo spada i dr Samuel Pinto. Sa istim elanom kao i ranije, ali

bogatiji životnim iskustvom on se posvećuje sarajevskoj jevrejskoj zajednici i daje joj najplodnije godine života. Nema kulturne, karitativne, političke i društvene akcije u kojoj ne uzima učešća, vezan svim nitima života za ljude za koje osjeća duboku ljubav i privrženost. Nalazimo ga u raznim društvenim funkcijama, od odbornika, sekretara i predsjednika raznih udruženja do političkog predstavnika Jevreja u tadašnjoj Gradskoj opštini Sarajeva. Tako je od 1919. do 1941. godine bio potpredsjednik „La Benevolencija“, od 1923. do 1928. godine predsjednik dobrotvorno-prosvjetnog društva „La Gloria“, od 1926. do 1930. godine predsjednik „Beť Tafila“ i od 1928. do 1941. godine predsjednik „Hevra Kadiša“. Kroz cijelo vrijeme postojanja bivše Jugoslavije bio je član uprave, a od 1938. do 1941. godine i predsjednik mnogobrojne i veoma ugledne Jevrejske sefardske opštine u Sarajevu. Od 1935. do 1941. godine bio je vijećnik Općine grada Sarajeva i čitav niz godina član Glavnog odbora Saveza jevrejskih opština i Odbora Saveza cionista Jugoslavije. Pored toga bio je od 1919. do 1941. godine i član redakcije jevrejskih listova „Židovska svijest“, „Jevrejski život“ i „Jevrejski glas“. Već samo navođenje ovih suvih cifara može da nam dočara koliko je beskorisnog i požrtvovnog samoprijegara i rada trebalo uložiti da bi se udovoljilo svim zaduženjima. A iza svega toga postoji živ čovjek i životna stvarnost sa kojom se trebalo nositi, svladavati zaprijeke, boriti se protiv predrasuda i inertnosti kod ljudi, voliti i mrziti, biti voljen i omražen. To sve neminovno prati javnog funkcionera i kroz sve to je prošao i Samuel Pinto podnoseći hrabro poraze i iskreno se radujući uspjesima.

U tom vremenu osniva vlastitu porodicu i pored sve zauzetosti u javnom životu dosta vremena posvjećuje vaspitanju svoje dvije ćerke koje su odrasle kao napredne omladinke. Jedna je od njih kasnije poginula kao borac u narodnooslobodilačkom ratu, a druga je kao školjarka bila učesnik u ratu te poslije rata vršila razne političke i društvene funkcije. I sam Samuel, vođen zdravim i realističkim političkim instinktom i ljudskom etikom, iako u godinama, stupio je u redove NOB čim mu se za to ukazala prilika. Radio je u toku rata kod raznih narodnooslobodilačkih odbora u Baniji i Lici kao službenik i stručnjak-pravnik. Poslije oslobođenja bio je angažovan kao pravni savjetnik u Predsjedništvu vlade NRBiH i u Narodnoj skupštini NRBiH zanimajući se živo ne samo za užu oblast svoje pravne struke nego i za druga zbivanja, posebno za kulturnu istoriju bosanskih sefarda.

Ima nešto što je veoma karakteristično za njegovu ličnost i zbog čega posebno zaslužuje da mu uspomena bude trajno sačuvana. Samuel Pinto bio je svjestan tragedije koja je u drugom svjetskom ratu zadesila Jevreje cijele Evrope i koja je dovela do gotovo fizičkog istrebljenja jevrejske zajednice u Jugoslaviji. Poznavajući solidno zakone društvenog zbivanja tačno je osjetio da su mnogi oblici života sefardskih Jevreja (ono što ih je karakterisalo kao posebnu etničku i kulturnu grupu) iščezli u nepovrat bilo uslijed naglog smanjenja njihovog broja bilo uslijed izmijenjenih uslova života. Smatrao je da bi se tragovi

o njima trebalo da sačuvaju bar kao istorijski dokumenti. Znao je također da je u nama, savremenicima događaja, vrlo živo i bolno sjećanje na užasne zločine koje su okupator i njegovi domaći izmećari počinili nad Jevrejima, ali da će vremenom uspomena na njih izbledjeti, a da je etički i istorijski strašno važno da ostanu pisana dokumenta kao trajni svjedoci tih užasa. Zbog toga je među prvima počeo da sakuplja, sređuje i objavljuje podatke o zločinima počinjenim nad Jevrejima Bosne i Hercegovine. Isto tako je smatrao svojim životnim zadatkom da istražuje istoriju sefarda za vrijeme Turaka i da sakuplja njihovo folklorno blago koje je prije rata još bilo u živoj svijesti i pamćenju starijih generacija sefarda a koje je naglo počelo da iščezava kod njihovih preživjelih potomaka. Radilo se je o tome da se, koliko je to još moguće, popišu, srede i obrade narodne pjesme (romanse), izreke i poslovice na lađino jeziku, kao i da se fonografski registruju melodije romansi koje su predstavljale muzički i folklorni kuriozum. Treba znati da je prije rata bilo vrlo ozbiljnih pokušaja među jevrejskim kulturnim radnicima Sarajeva da se skupi, sredi i naučno obradi te objavi folklor bosanskih sefarda, ali da je velik dio materijala, djelimično već obrađen, propao za vrijeme rata prije nego što se stiglo da bude objavljen*. To je neprocjenjiva šteta koju, na žalost, nikakve reparacije ni materijalne ni moralne neće moći nadoknaditi. Tako je Samuel Pinto po nuždi postao i kroničar svoga vremena i kulturni historičar. I začudo je koliko je umješnosti pokazao u tom amaterskom poslu i koliko gotovo profesionalnog smisla za izbor materijala i za njegovu obradu. U vremenu između 1945. i 1958. godine objavio je iz spomenutog područja ove radove:

1) „Zločini izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini od strane okupatora“. To je zamašno djelo u kojem je na osnovu dokumenata koje je našao u Komisiji za ratne zločine NRBiH, na osnovu iskaza svjedoka-očevidaca i ostalog pronađenog materijala sačuvao tragove i dokaze o zlodjelima izvršenim nad golorukim i nedužnim Jevrejima Bosne i Hercegovine;

2) „Jevrejski hećimi i atari u Bosni za tursko doba“ (Medicinski arhiv, organ Društva ljekara u BiH, 1954. god.);

3) „Položaj bosanskih Jevreja pod turskom vladavinom“ (Jevrejski almanah, 1954. god.);

4) „Prosvjetne prilike bosanskih Jevreja za turske vladavine“ (Jevrejski almanah, 1955/56 god.);

5) „Španjolske izreke i poslovice bosanskih sefarda“ (Jevrejski almanah, 1957/58. god.).

* Da spomenemo samo radove dra Morica Levija, sarajevskog nadrabina, za kojega je poznato da je bio sakupio veliku zbirku romansi koju nije uspio da objavi. Zatim radove Danona, Laure Pappo (La Bohoretta), naročito dra Kalmija Baruha koji je bio odličan poznavalac i stručnjak za jezik i folklor sefarda. Piscu ovih redova poznato je da je bilo i mnogo amatera sakupljača koji su imali privatne zbirke pjesama, poslovice i izreka, koje također nisu ugledale svjetlo dana. Takav je bio slučaj sa zbirkom Mordehaja Konfortija koji je lično bio zabilježio velik broj romansi, od kojih je samo neznatan broj objavio u „Jevrejskom glasu“ u Sarajevu.

Pored toga, skupljao je romanse i uspio da zabilježi po usmenom kazivanju oko 60 takvih narodnih pjesama, a osim toga da snimi na magnetofonskoj traci 35 melodija romansi. Ovaj rad ostao je na žalost nedovršen.

Bez obzira kako će pojedinci ocijeniti njegove radove i kakvo će mjerilo na njih primjeniti, ti radovi ostaju dragocjeni istorijski dokumenti koji su nam sačuvali uspomenu na minula vremena i čije postojanje imamo njemu da pripišemo u zaslugu. Oni su osim toga dokaz vitalnosti i svestranosti njegove ličnosti koja je čvrsto bila postavljena na jevrejsku i opštu ljudsku moralnu potku. Snažno i trajno volio je svoju zajednicu, za nju je nesebično i neumorno radio. Ona mu je cavala snage da izdrži svako iskušenje i njoj je posvetio svoju poslednju životnu snagu. Zbog toga nam likovi kao što je lik dra Samuela Pinte ostaju uvijek životni, bliski i dragi, jer su kruh i so zemlje u kojoj su ponikli i stvarali.

Dr Avram Baruh

Dr Avram Baruh pripada također prvoj generaciji naših inteligentata koja je, kao što znamo, u burnom i prelomnom vremenu pregla sve svoje snage da nesebično posluži svom narodu i da ga izvuče iz teškog života i zaostalosti kojima ga je istorija i sudbina darivala kroz vijekove.

Roden je prije nešto više od šest i pol decenija u Višegradu, Andrićevom Višegradu iz kojega je veliki književnik u svojim djelima oživio i ovjekovječio čitavu galeriju tipova po psihološkoj i književnoj obradi gotovo klasične vrijednosti (od Ćorkana do Alihodže, od Radosava do popa Mihajla i od gazde Sante do Hadži Lijače). Avram Baruh je svoja najranija maštanja o životu i radu utkao u mladenačke snove onih gimnazista i studenata male kasabe na Drini koji su prema Andrićevim riječima za vrijeme ljetnog školskog raspusta čitave noći presjedili na drinskoj ćupriji i vodili glasne razgovore i beskrajne prepirke, „zasegnjeni osećanjem gorde smelosti kojim prvo i nepotpuno znanje ispunjava mladog čoveka, i poneseni idejama o pravu naroda na slobodu i čoveka pojedinca na uživanje i dostojanstvo“.

Sa takvim porivima i takvim idejama Avram Baruh je smjelo pošao sa svojim drugovima u srednju i visoke škole da bosanskom upornošću i gorštackom gorljivošću svlada sve one zapreke u sticanju evropske obrazovanosti do koje su pripadnici sretnijih naroda dolazili bez tolikog truda i muka. Završivši pravne studije na Bečkom univerzitetu, dr Avram Baruh vraća se u Bosnu da joj kroz cijeli život nesebično služi kao sudija. Službovao je po raznim mjestima Bosne i Hercegovine, a najviše u Sarajevu gdje je dugo godina bio sekretar Vrhovnog suda i poslije oslobođenja postigao najviši stepen u svojoj struci: zvanje sudije Vrhovnog suda, u kojem ga je i smrt zatekla.

Kao sudija i pravnik odlikovao se već od mladih dana jakim oštrom umljem, zdravom logikom i solidnim poznavanjem pravnih disciplina koje je godinama proširivao, a nadasve je bio obdaren svojstvima bez

kojih lik pravnik a naročito sudije ne može nikada biti potpun. Bio je ispunjen dubokim osjećanjem pravičnosti i čovjekoljublja. Avram Baruh poznavao je i primjenjivao u svojoj dugogodišnjoj sudijskoj praksi nesumnjivo bezbroj zakona i zakonskih propisa, ali tri su zakona bila rukovodna načela u njegovom radu i dominirala njegovom sviješću i savješću: zakon socijalne pravde, zakon pravičnosti i zakon čovječnosti. Ti su zakoni bili u osnovi svake njegove presude. Jer, kolikogod je kao svjestan sudija udovoljavao zahtjevu zakonitosti, ipak je čitavim svojim bićem nepogrešivo osjećao da unutarnji i dublji razlog postojanja i primjene svakog zakonskog propisa leži u služenju čovjeku i pravdi za čovjeka.

Sa onim istim radnim elanom i ljubavi za sredinu iz koje je ponikao i sa kojim je kao sudija dao svoje najbolje radne godine svojoj domovini Bosni, posvetio se i svojoj užoj jevrejskoj zajednici. Jevrejska sefardska sredina bila je primitivna i zaostala kao i nejevrejska, i u grču novoga života sa velikim naporima stvarala je inteligenciju, svoje prve fakultetlije od kojih je očekivala da budu kvasac njenog društveno-ekonomskog i kulturnog uzdizanja. U Avramu Baruhu ona je imala svog vjernog sina. Bilježeći sva njena dostignuća na kulturnom i prosvjetnom, društvenom i političkom polju naići ćemo kao na mil'okaze pored imena njegovih drugova i na ime Avrama Baruha. Oni su bili ti koji su obavili onaj nevidljivi, teški i nezahvalni početnički rad bez kojega nikakvom društvu nema napretka. Za sve vrijeme svog boravka u Sarajevu (a to je bezmalo bio čitav period njegove muževne dobi) Avram je aktivno djelovao i aktivno učestvovao u radu mnogobrojnih institucija. Kad je trebalo zapeti i povući, on je bio tu. Nije štedio svoje fizičke i umne snage i nije se libio težine nikakvog posla ako je znao da je od koristi zajednici. Zato su ga rado birali u rukovodstva društvenih i političkih organizacija. Bio je takoreći permanentni odbornik glavnih jevrejskih institucija u Sarajevu, od kulturno-prosvjetnih kao što je „La Benevolencija” pa do politički obojenih i borbenih kao što je bilo revolucionarno i napredno radničko udruženje „Mafatja”. Iza oslobođenja bio je prvi predsjednik obnovljene Jevrejske opštine u Sarajevu i njen doživotni počasni predsjednik.

Skroman ali neumoran, on je gotovo bio ovaploćenje one vitalnosti, energije i upornosti koja je bila tako karakteristična za porodicu Baruh, kao uostalom i za mnoge druge sefardske porodice. Te su porodice ranijih vijekova crple izvor snage u etici jevrejske nauke i religije, a u savremenim uslovima stekavši evropsko obrazovanje sublimirale su svoje težnje i izjednačile ih sa društvenim težnjama svoje jugoslovenske sredine. Takvima pripadaju Kalmi Baruh i Isak Samokovlija, Daniel Ozmo, Vita Kajon, Laura Papo (Bohoreta), Šalom Albahari, Elijazer Levi i mnogi drugi znani i neznani.

Lični život Avrama Baruha bio je besprekoran. Skala moralnih, etičkih i estetskih vrijednosti i osobina koje mogu da rese čovjeka raznolika je i bogata. Ako nije bio bogat materijalnim dobrima (za kojim nije nikad čeznuo) Avram je obilovao mnogim ljudskim osobinama i vrijed-

nostima. Bio je pošten do skrupula, vedar i živ, sa naglašenim životnim elanom i zdravim životnim apetitom, ali u svemu umjeren i odmjeren. Mnogi se od nas još sjeća njegovog humora i fine ironije, koja je vjerovatno bila odraz unutarnje harmonije po kojoj je bio toliko sličan svome bratu Kalmiju. Nadasve bio je čovjek. Volio je ljude i vjerovao u njih. Pa i u ono teško i gluho doba neprijateljske okupacije, kada je svakodnevno gledao kako neljudi odvođe na stotine i hiljade nevinih žrtava u smrt i patnje i kada je izgledalo da je nečovještvo i bezumlje zavladao srcima silnih, on nije prestao da vjeruje u čovjeka, u njegov nepogrešiv instinkt i težnju za dobrim. Naročito je bio blizak malome i sitnome čovjeku koji mu se u nevolji bez daljnega povjeravao i obraćao i kojemu je on nastojao uvijek da pomogne. Nije nikad gubio vjere u čovjeka. I nije se prevario. Vjera u čovjeka i sabrata dala mu je hrabrost da cijelo vrijeme neprijateljske okupacije provede u Sarajevu sakriven u stanu prijatelja, sudije Vrhovnog suda Svetozara Vlaha, koji je i sam bio u opasnosti da zbog svog plemenitog i čovjekoljubivog djela izgubi glavu. Vjera u čovjeka i u bolji život dala mu je snage da izdrži sve muke i duševne torture četverogodišnjeg sobnoga zatvora, odakle je svakoga časa mogao biti odveden u logor smrti, i omogućila mu da dočeka oslobođenje i poredak koji mu je vratio i dostojanstvo čovjeka i čovječiji život.

Ali, iako ga, zahvaljujući plemenitom djelu prijatelja Vlaha, neprijateljska ruka nije dosegla, iako je usprkos svemu do kraja moralno ostao čvrst i netaknut, ipak mu je ugrozila zdravlje i izložila ga dugotrajnoj bolesti protiv koje se je grčevito i teško borio i kojoj je konačno podlegao. Na njegovu sahranu sleglo se je pola Sarajeva. Svi oni koju su htjeli da odaju počast poštenom i ispravnom čovjeku, samoprijegornom društvenom radniku, čovjekoljupcu i borcu za pravdu i prava maloga čovjeka došli su da se poklone sjeni dra Avrama Baruha.

Zaista, zajednica koja rađa ljude njegova kova, ne treba ni da ih zaboravi.

Dr VITA KAJON

Dr Vita Kajon rodio se u Sarajevu 1888. g. u patrijarhalnoj porodici. Sve njene mnogobrojne članove krasila je naročita bistrina i ljubav za sredinu iz koje su ponikli. U ovoj porodici oduvek se njegovala i razvijala pravda, sloboda i smisao za istinu. U ovoj patrijarhalnoj porodici nije se spustavala ličnost nijednog člana. Višin otac Daniel otvara prvu moderno uređenu knjižaru u Sarajevu. Ona je bila znalački vođena i postala je sastajalište i centar tadašnjeg književnog i umjetničkog Sarajeva. U knjižari se okupljala književna i intelektualna elita. Stariji Višin brat Albert bio je vlasnik štamparije, u kojoj su se štampale novine i časopisi, pjesme i pripovetke prvih sarajevskih literata. Kako je i sam volio književnost, često puta se de-

šavalo da je knjižar Albert Kajon otpisivao troškove štampanja knjiga, jer književnici nisu imali sredstava da isplate troškove oko štampanja njihovih radova. Knjiga, iako nije bila skupa, slabo se prodavala. Književnici su često bili prisiljeni da sami prodaju svoja djela.

Vita Kajon, odgajen u takvoj atmosferi, mogao je svoj prirodni talenat da razvije u punoj mjeri. Već kao učenik Prve gimnazije u Sarajevu privlačio je pažnju svojih drugova i profesora svojim zrelim

znanjem i govorničkim darom. Ova gimnazija bila je poznata u Bosni i Hercegovini po svom naprednom duhu, po oštrom kriteriju, po količini znanja koje su učenici u njoj sticali. Starija generacija se sa ponosom i poštovanjem sjeća svojih vrsnih profesora. U arhivi škole vidio sam da je Vita bio među prvim učenicima.

Napredni pokreti onoga vremena koji su strujali u redovima srednjoškolske omladine nisu mogli ni Vitu ostaviti po strani. On se sav unosi u njih. Svojim radom i zalaganjem u srednjoškolskim družinama stiče veliki broj prijatelja među muslimanima, Srbima i Hrvatima. Ova prijateljstva stečena u srednjoj školi sačuvana su i još više produbljena u Vitinom javnom radu poslije studija. Studirao je pravne nauke u Beču. Beč je tada bio poznat po svojoj univerzi u čitavoj Evropi. U doba Vitina studiranja Beč je bio centar svjetskog Jevrejstva. U Beču su živjeli Jevreji iz Istočne i Zapadne Evrope i iz balkanskih zemalja. U njemu se nalazila intelektualna elita svjetskog Jevrejstva. Čuveni pisci, naučni radnici, umjetnici, žurnalisti, glumci, književnici i profesori Jevreji štampali su u Beču svoja djela. Dolazak ovog mladog, ambicioznog i talentovanog Bosanca u velegrad golemih mogućnosti razvije njegovu intelektualnu radoznalost i žeđ za sticanjem znanja. Nova sredina znatno proširuje njegovo dotadašnje znanje i horizont. Ona ga vuče snagom svoje gravitacije. Svojom velikom upornošću, solidnošću i dosljednošću u svakom poslu kojega se prihvatio, Vita brzo privlači pažnju svoje okoline. Njegov intelektualni razvoj ne zna za skokove. Ništa nije htio da radi naglo i brzo. Tražio je uvijek uzroke stvarima. Svaku pojavu u istoriji, nauci i društvu prati u njenom razvoju. To je doprinijelo formiranju njegove cjelovite ličnosti. Njegovi roditelji nisu oskudjevali u materijalnim sredstvima pa su bili u stanju da mu omoguće duže školovanje i boravak u ovoj svjetskoj metropoli. Nije spadao u red onih studenata koji su učili samo za ispit i koji su se ograničili na struku. On se interesovao ne samo za pravo nego i za sociologiju, ekonomsko-finansijske probleme, filozofiju, istoriju i književnost. Njegov kritički duh sa prefinjenim ukusom jednako je svestrano ulazio u analizu problema, ljudi i ideja s kojima se u životu sretao i koje su ga pratile. U doba Vitinih studija u Beču bilo je relativno malo sefardskih studenata. On ukazuje na ulogu koja ih čeka po povratku sa studija, traži od njih da se spremaju ne samo za svoju struku nego i za javne radnike. Razgranati društveno-politički i kulturni život bečkog Jevrejstva bio im je otvorena i najbolja škola. Broj javnih radnika je bio malen, a zadaci koji su ih čekali veliki, zato se nitko nije smio, ni mogao izolovati.

*

Kada se Vita sa studija vratio u Sarajevo, bio je već potpuno formiran čovjek. Njegove misli bile su jasne, horizont širok. Radin, nenaometljiv, talentiran i sa dobrim živcima. S optimističkom vedrinom i dirljivošću jednostavnošću prilazio je ljudima i problemima. Krasila ga je kristalna jasnoća izražavanja. Čovjek sa takvim osobinama lako postaje

popularan i voljen. Sredina željna intelektualaca njegova formata mirno mu je nametala rukovodeću ulogu.

Benevolencija, Glorija, Lira, Jevrejska opština, „Jevrejski glas“, „Jevrejski život“, Sefardski pokret su glavni domeni njegovog jevrejskog rada. No sa isto takvom aktivnošću Vita učestvuje i u nejevrejskom radu: Gradska opština, Gradska štedionica, akcije za osnivanje pozorišta, za podizanje fakulteta, za pokretanje književnih časopisa, organizovanje slikarskih izložbi u Sarajevu. Naročitu je aktivnost razvijao na političkom polju. Svojom sretnom prirodom i izrazitim političkim nervom uspio je Jevreje vezati za sredinu u kojoj su živjeli. Oni su zavoljeli sredinu, a i sredina njih. Oni će toj sredini neštedimice davati priloge materijalne kulture, zalagati se za njeno uzdizanje. On se trudio da bosanske Jevreje uvede u politiku i da ih približi društveno-političkom životu Sarajeva i Bosne. Trudio se da od politički pasivnih ljudi pravilnim obavještavanjem i osvještavanjem učini politički aktivne ljude. U uspavanu i apolitičku sredinu unose se svježih sokovi i napredne misli, što je za ono vrijeme značilo i napredno i revolucionarno. Vita, rođeni govornik, postaje ljubimac masa. U datim društvenim uslovima i prilikama u kojima se razvijao njegov politički rad i život učinio je najviše što se tada moglo učiniti. On nije u svome političkom radu odgajao poslušne ljude koji će mu pljeskati, nego ljude koji će otvorenim očima gledati u život, suočavati se sa problemima i tražiti njihova rješenja. Odgajao je saradnike i pomoćnike. Osvajao slušaoce svojom logikom, realnošću i dokazima. Iako je lijepo govorio, nije volio prazne riječi ni fraze. Rođeni diskutant, koji će u svojim diskusijama zadnji uzimati riječ sa željom i sposobnošću da svakoga sasluša i čuje. Svima će odgovoriti ali nikoga uvrijediti. Politički mudar, majstor riječi, ako se s kime i ne slaže u mišljenju, on će ga radije podučiti i ubijediti negoli poniziti. Uvijek nasmijan, prirodan, neposredan, vedar i srdačan. U svojoj srdačnosti odmjeren, on se njome ne razbacuje ali i ne škrtari. Takt i pravilan odnos među ljudima omogućavali su mu sticanje simpatija i među protivnicima. Pošten poput starog Rimljanina, koji nikada za svoj politički i javni rad nije tražio lične koristi, nagrada i dobitaka.

*

Vitina djelatnost u jevrejskom javnom radu bila je vrlo raznovrsna i mnogostruka. Spomenućemo samo nešto od toga. Njegov rad u Benevolenciji urodio je bogatim plodom. Njegova je zasluga što je Benevolencija od malog dobrotvornog društva prerasla u jedno opšte reprezentativno društvo, koje će usmjeravati cjelokupni život socijalni, politički i kulturni ne samo u Sarajevskoj jevrejskoj opštini nego u čitavoj Bosni i Hercegovini. Dolaskom Vitinim sa studija, Benevolencija snažno razvija svoj domet i proširuje područje svoje djelatnosti i van granica Bosne i Hercegovine. Benevolencija je imala svoje povjerenike i pododbore u svim jevrejskim opštinama Bosne i Hercegovine a podružnice u Zagrebu, Beogradu, Bifolju. Vita kao organizacioni sekretar Benevolencije i njen kulturni referent htio je da to društvo učini cen-

trom cjelokupnog kulturnog rada među Jevrejima čitave bivše Jugoslavije. Želio je da u svim mjestima gdje ima Jevreja budu i povjerenici Benevolencije. Nova školovana generacija vaspitana pomoću Benevolencije svestrano pomaže nastojanja Vitina. Ona znatno diže ugled Benevolencije. Prije rata nije se mogla zamisliti nijedna kulturna akcija većih razmjera među Jevrejima a da za nju nije dala inicijativu i izdašnu materijalnu pomoć Benevolencija. Ovakav rad, zasnovan na širokom planu, bio je priznat od naše javnosti i od državnih faktora. Vitina je zasluga da je izgrađen solidan sloj jevrejskih sefardskih intelektualaca i izmjenjena socijalna struktura sefardskih manuelnih radnika. Dok su se prije njegova dolaska u Benevolenciju mnogi problemi rješavali nasumce i palijativno, odsada se oni svrstavaju po važnosti i stepenu nužnosti, a rješavaju programski, sa više plana i sistema, studiozno. Benevolencija je stipendirala učenike u privredi, srednjoškolce i univerzitetlije. Dotad prepušteni slučaju, stipendisti su sami birali zvanja. To je dovelo do toga da su učenici u privredi učili samo dva zanata: brijački i krojački. Srednjoškolci su pohađali trgovačku školu i gimnaziju a studenti samo pravni i medicinski fakultet. Vitinim studioznim referatima, anketama, predavanjima i napisima po novinama o promjeni zvanja kod sefardskih Jevreja, Benevolencija mijenja svoju dosadašnju politiku stipendiranja. Učenici u privredi usmjeravaju se u svim oblastima zanata i industrije. Vrlo brzo niče mnogobrojni kadar mladih i sposobnih majstora, koji su bili poznati kao najbolji stručnjaci: električari, mehaničari, vulkanizeri, automehaničari, šoferi, bravari, tokari, klesari, stolari, staklari, optičari, urari, štampari, radnici za finu i preciznu mehaniku. Svi ti visokokvalifikovani stručnjaci bili su sinovi bivših prodavača sjemenki, kuhanih jaja i „burikitas“. Ovi mladi ljudi ne samo što su vrlo korisni i produktivni faktori privrede, nego unose i nove elemente političkog, socijalnog i ekonomskog shvaćanja u razvoj društva. Osnivaju i stvaraju omladinska i radnička društva koja će okupljati najnaprednije elemente među predratnim Jevrejima Sarajeva. Kroz pjesmu i recitaciju, kroz predavanja, kulturna sijela, pozorišne komade ruši se staro i učmalo, koje već i vrijeme gazi. Mjesto izolovanosti i zatvaranja u kuću, sabijanja u mahalalu „kurtižiku“, ovi mladi ljudi traže prirodu, sport, takmičenja, izlete, horske recitacije i pjevačka društva. Svježi dah prožima novo pokoljenje. Stvarana je i pripremana atmosfera za rađanje radničkih jevrejskih društava „Poale Cijon“, „Bar Kohbe“, „Matatije“ i dr. Vitinim neumornim radom i nastojanjima Benevolencija vrši preobražaj ne samo u privrednim zvanjima nego još više i u intelektualnim. Advokat i ljekar su bila zvanja starije inteligencije. Benevolencija forsira studij učiteljskih škola, više pedagoške škole, filozofskog fakulteta, umjetničkih akademija, pomorske i vojne akademije, rucarstva, agronomije, tehničkog fakulteta, šumarstva, veterine, vrtlarstva. Benevolencijinim nastojanjem bilo je pred rat -edesetak učitelja, nastavnika i profesora Jevreja.

Za radnike i zanatlije Benevolencija je otvorila nekoliko opšte-obrazovnih kurseva. Na ovim kursovima su mladi profesori, pravници i ljekari držali predavanja iz oblasti jezika, književnosti, prava, knjigovodstva, ekonomije, istorije i medicine. Kursevi su vrlo ozbiljno shvaćeni i

od kursista i od njihovih predavača. Kroz ove kurseve htjelo se stručno okvalifikovanom radniku dati podsticaja za šire sagledanje struke i zvanja, politički pravilno osvještavati ih i pripremati za buduće sindikalne aktiviste.

Vita je naročito podsticao mlade ljude na istraživački rad, na prikupljanje sefardskog folklora, istorijskog materijala o Jevrejima iz Bosne, na literarno stvaranje. Istorijski uslovi pod kojima su se razvijali sefardski Jevreji u Bosni bili su takvi da im nisu omogućavali veliku literarnu kulturu. I ostalo stanovništvo Bosne i Hercegovine nije ničim naročito odskakalo od tadanjih Jevreja. Škola je bilo malo, kulturnih institucija još manje, a neke literarne tradicije skoro nikako. Tadašnji stariji sefardski Jevreji jedva da su znali pravilno i govoriti jezikom sredine u kojoj su živjeli. Kada je Vita osjetio da se u toj sredini rada talenat sa književnom kulturom, on ga naročito podstiče i hrabri. On ga otkriva i populariše. Vita je prvi koji je otkrio tri dragocjene snage: dra Isaka Samokovliju, dra Marcela Šnajdera i dra Kalmija Baruha. Ova tri intelektualca je naročito volio. Pojavom ove trojice počinje zaostala sefardska zajednica da se i na polju nauke i književnosti afirmira. Vita je vjerovao da će te tri snage sobom povući nove, mlade skrivene snage. I on se nije prevario. Bivši njihovi učenici počinju se razvijati pod uticajem svojih učitelja. Iako još mladi, oni su nagovještavali blještave iskrice svojih talenata. Onda kada je uspavana sefardska sredina htjela da čita sladunjavu romantiku uz pratnju „panderiko“ (defa) i melodije „oh ke lombror de novja hermoza“ itd., Isak Samokovlija nije tražio svoje inspiracije u takvom milijeu. Njega interesuje psihologija, socijalna struktura malog čovjeka. On traži uzroke zašto pate Jevreji sa Bjelava. Onaj koji je navikao da čita romantiku, taj nije našao u pripovjetkama Isaka Samokovlije ono što je lijepo i što njegovom ukusu odgovara. Takvi ljudi nisu razumjeli Samokovliju. Poslije prikazivanja „Plave Jevrejke“ u sarajevskom pozorištu mnogi su osudili Samokovliju. Vita Kajon je bio onaj koji se pod svojim punim imenom razračunao sa Samokovlijinim protivnicima. On je upozoravao na vrijednost Samokovlijina djela i predskazivao njegovu svjetlu literarnu karijeru.

Slikari Daniel Kabiljo (Danilus), Daniel Ozmo, Solomon Papo, muzičar Alfred Pordes imali su u njemu svoga moćnog protektora. Učitelji, nastavnici, profesori su uživali njegove naročite simpatije. On je ovima omogućavao i veće stipendije, na taj način htio je da ih stimulira za pedagoška zvanja.

Neposredan i prijemljiv za sve novo, Vita je mnogo i istinski volio omladinu, naročito studentsku. On joj otvara srce i dušu. Ona je to dobro znala pa se njemu rado i obraćala. — 1918. godine propala je Austro-Ugarska. Beč, gdje je ponajviše studirala sefardska omladina, prestao je da igra u kulturnom životu onu ulogu koju je prije imao. Zagreb postaje centar gdje su se okupljali studenti sefardi iz Bosne i Bugarske. Vita je pokušao da svijetle tradicije bečkog sefardskog akademskog društva „Esperanse“ prenese i na mladu studentsku generaciju koja je studirala u Zagrebu. Na njegovu inicijativu došlo je do osnutka zagrebačke „Esperanse“, koja preuzima program, ideologiju

i tradicije bečke „Esperanse“. Vita je želio da se bogata biblioteka bečke „Esperanse“ prenese u Zagreb. Ali finansijski i politički razlozi nisu omogućili da se ova želja ostvari. Zagrebačka „Esperansa“, rođena pod drugim uslovima negoli bečka, razvijala je svoju djelatnost prilagođavajući je zahtjevima vremena, prilika i potreba sredine u kojoj je djelovala. Zagrebačka „Esperansa“ ipak je odigrala svoju istorijsku ulogu. Ona nije samo okupljala sve sefardske studente, nego je bila i nosilac cjelokupnog kulturnog i društvenog života sefardske opštine u Zagrebu. Upravo kada su ti mladi sefardi završili svoje studije i kada su se osposobili za javni rad, kada su svojim znanjem, sposobnošću i kulturom mogli poslužiti narodu i sredinama iz kojih su ponikli, nad Evropom su se nadvijali crni oblaci i nagovještavali strašnu kataklizmu kojoj se izbjeći nije moglo.

Vita kao javni i politički radnik dobro je znao kolika je snaga i moć štampe u brzom obavještanju i okupljanju naroda. Sa još nekoliko intelektualaca pokreće izdavanje najprije „Jevrejskog života“ a onda „Jevrejskog glasa“. To je bila slobodna tribina ne samo za propagiranje i širenje sefardskog pokreta, nego su ovi listovi donosili i sažete i dobre preglede prilika u jevrejskom svjetu. Tu su mladi ljudi od pera štampali crtice, feljtone, priče, recenzije, istorijske osvrtne i napise. Bezbroy članaka i uvodnika bez potpisa napisao je sam Vita. Iako nije članke potpisivao, znali smo da su to njegovi. On je imao svoj metod izlaganja i svoj stil pisanja. Njegovi uvodnici su se sa nestrpljenjem očekivali. U njima se ogledala kristalna jasnoća izražavanja, principijelnost, borbenost i osjećanje za mjeru. U dotada polupismenoj sredini nije bilo nijedne sefardske kuće u kojoj se nisu čitale ove novine. One su stvarale javno mišljenje, usmjeravale ljude pravilnijem sagledanju života, politike i kulture. Preko tih novina stvarala se nova čitalačka publika. Pod Vitinim uticajem razvilo se nekoliko drugova u vrsne i vrlo sposobne novinare.

Vita je napisao više članaka u „Novoj Evropi“, „Srpskom književnom glasniku“, „Misli“, kalendarima „Prosvjete“, „Spomenici Benevolencije“, „Godišnjaku“ i drugdje. U gimnaziji je pjevao pjesme, pa je ova ljubav i naklonost prema poeziji ostala i u njegovim poznijim godinama. Jednom smo sjedili do kasno u noć. Kada sam želio da se rastanemo, Vita me je odveo u svoju bogatu biblioteku i iz nje izvadio nekoliko antologija španske poezije. Trebalo ga je samo čuti sa koliko je žara i užitka čitao ove pjesme i upozoravao na stilsku ljepotu i izražajnu snagu bogatog španskog jezika. Ljubav prema ovome jeziku nagonila ga je da temeljitije studira istoriju sefarda i da upozorava na nasljedstvo koje su sefardi donijeli iz Španije. Za vrijeme svoga studija u Beču dolazi u kontakt sa mnogim španskim lingvistima i oni znatno uti-

ču na njega da studira španski jezik (ladino), kako se on nekada govorio u Bosni i među ostalim sefardima Balkana. Vita tu ljubav prenosi i na druge. To je urodilo prikupljanjem sefardskih poslovice, romansi, sefardskog folklora i studijom dra Kalmija Baruha o sefardskom jeziku, koja mu je služila kao doktorska teza.

Za vrijeme svoga studiranja u Beču Vita je imao prilike da se upoznaje sa životom Jevreja iz raznih sredina. Tu je vidio koliko je svaka grupa dala od sebe izgrađivanju jevrejske kulture. Vidio je da, pored svestranog naglašavanja jedinstva jevrejskog naroda, postoje unutar toga jedinstva pojedine česti koje se razlikuju po svome istorijskom razvoju, po mentalitetu i kulturi. Sredine u kojima su živjeli Jevreji bile su različite pa su one vršile znatan uticaj na Jevreje. Svaka grupa imala je nešto specifično svoje. Svaka je sa svojih aspekata i mogućnosti bogatila jevrejsku kulturu u Galutu i davala svoje priloge. Negirati te grupe značilo bi negirati činjenice sivojene istorijskim razvojem. U Beču, u „Esperansi“ gdje su se nalazili studenti iz svih balkanskih zemalja, nikla je misao o aktivisanju sefarda. U bečkoj „Esperansi“ vodili su se dugi razgovori o tome što treba učiniti da bi se razvio i objedinio kulturno-politički rad među svim sefardima gdje god oni živjeli. Tu je niknuo sefardski pokret. Sefardski pokret je bio jedna komponenta opšteg jevrejskog rada. Njime se htjelo razbuditi konstruktivne snage sefardskog elementa za njegov napredak, za njegov prepород. Htjelo se preko slavniha tradicija prošlosti nastaviti rad u budućnosti. Dok su eškenazi davali velike naučne radnike na svim poljima nauke, književnosti, poezije, muzike i umjetnosti, dotle su sefardi zaostajali. Izolovani od svojih sredina svojim jezikom i vjerom, oni su sve više zaostajali. Po odlasku iz Španije oni nisu davali Jehudu Halevija, Ibn Gabirola, Majmonidesa i dr. Oni su se i međusobno sve više udaljavali i zajednički jezik zaboravljali. Privući jednu veliku čest Jevrejstva kulturi, probuditi potencijalne snage koje su oni u sebi nosili, to je bio cilj rada i djelovanja onih mladih ljudi koji su bili članovi obje „Esperanse“. Nošeni ovim plamenom, zadojeni mladenačkim oduševljenjem, nalazeći razumjevanja u sredinama u kojima su živjeli i aktivno radili, oni počinju propovjedati ideje koje su se u „Esperansi“ iskristalisale. Tako je niknuo sefardski pokret. Sredina daje podstreka, finansira razne publikacije, novine, predavanja, konferencije etc.—1925. sazvana je konferencija sefardskih Jevreja u Beču. Na njoj je rješeno da se osnuje Svjetska konferencija sefardskih Jevreja sa sjedištem u Jerusalimu. Ovoj je stavljeno u zadatak da radi na intelektualnom i nacionalnom uzdizanju sefardskih Jevreja. U duhu zaključaka ove konferencije pristupilo se organizovanju sefardskih Jevreja u svim državama i opštinama u kojima sefardi žive u većem broju. 28. i 29. maja 1930. godine održana je konferencija sefarda iz balkanskih zemalja u Beogradu. Jedan zaključak ove konferencije glasi: „Bude li sefardska organizacija uspjela razbuditi latentne energije koje sefardi u sebi nose, biće od koristi ne samo za njih nego i za cjelokupno Jevrejstvo, jer sefardi čine jednu moćnu grupu u Jevrejstvu.“

Suštinu sefardskog pokreta mnogi unitaristi među Jevrejima nisu pravilno shvatili. U svojoj tjesnogradnosti oni najprije počinju taj pokret negirati, napadati, prikazuju ga opasnim za Jevrejstvo. Pokušavaju i nastoje da ga odmah u korijenu uguše i parališu. Time se nepotrebno troše dragocjene snage i vrijeme u beskonačnim i žučnim diskusijama i polemikama. Jedni pobijaju sefardski pokret, drugi ga brane. Ove diskusije i napadi nisu nikome koristili, a sefardskom pokretu su sigurno škodili. Trebalo je pokret pustiti da se razvije, da pokaže svoje rezultate, pa onda ili ga pobijati ili podržavati, a ne gušiti ga u korijenu. Preko sefardskog pokreta htjelo se sefarde uključiti u opšte-jevrejski pokret i učiniti ih korisnim i produktivnim. Vita je na sefardski pokret gledao dalekovidnije i davao mu dublji smisao i veće značenje.

Sredina u kojoj je djelovao Vita tražila je od njega sve: da bude glavni diskutant na svim zborovima i konferencijama, da bude urednik novina, javni i politički radnik, predavač, recenzent, ideolog i sijač novih ideja. Zato se i desilo da je čovjek snažna pera, bistre pameti, naprednog shvatanja iza sebe ostavio malo napisanog. Uvijek predan poslu, on nije navikao na odmor. Sredina mu je oduzimala sve slobodno vrijeme, koje je moglo uroditi plodovima trajnije vrijednosti, da ga je manje rastrzala. Golemo enciklopedijsko znanje nošeno širokim humanizmom i razumjevanjem za čovjeka krasilo je ovaj vedri i nasmejani duh. Uvijek je tražio afirmaciju čovjeka i ono što je veliko i čovječno u čovjeku nasuprot bestijalnostima.

Njegova smrt ostavila je golemu prazninu, ona je od nas odnijela čovjeka koji je uvijek svijetlio kao primjer za ugled, onoga koji je uvijek nalazio pravi smisao života. Jedan naš zajednički preživjeli prijatelj rekao mi je: nagovarali su Vitu da bježi iz Sarajeva, kada su Nijemci ušli 1941. godine. Bili su mu stavljeni na raspolaganje auto, pratilac, propusnica i novac. Vita je sve to odbio riječima: „U najsudbonosnijim časovima meni je mjesto tu, da ostanem sa svojim narodom.“ Nije ni pokušao da spase sebe i da bježi. Pomoći dakako nije mogao, ali da je poslušao da se udalji od svojih Jevreja, koje je toliko volio, oni bi ga možda prezreli i ne bi ga više voljeli. Njegovo samoodricanje i veličina žrtve samo je nužna konsekvencija njegovog moralno-etičkog kredo, kojim je bio ispunjen cio njegov život. Vita je pripadao kategoriji moralno čistog i čestitog čovjeka.

POSLE PODVIGA KELNSKIH MAZALA

Izgredi o Božiću 1959. godine, kada su zidovi kelnske sinagoge bili izmazani parolom „Napolje, Jevreji!“, duboko su ustalasali javnost ne samo u granicama Nemačke nego i izvan nje. Štampa, radio i televizija izveštavali su nedeljama o tome, a zvanične ustanove i ličnosti davale izraza svom saosećanju. Ali ono što nama izgleda naročito važno, to su stotine i hiljade pisama i telegrama koje su nam stizale iz svih krugova stanovništva, pa i iz inostranstva, sa prikupljenim potpisima i anonimno.

Ta pisma možemo podeliti na tri kategorije:

a) Ispoljavanje simpatija, čija se iskrenost jasno oseća. U ovu kategoriju idu i sitni prilozi kao dokaz silnog negodovanja. Među priložnicima ima i ljudi koji su odvojili deo svojih dnevnih skromnih prihoda, kako bi na taj način izrazili svoja osećanja.

b) Kategorija uglavnom intelektualaca koji jevrejski problem shvataju kao intelektualni problem, pa razmatrajući ga sa tog stanovišta pokušavaju da nađu neko rešenje. Oni se doduše gnušaju od onog što se dogodilo, oni bi hteli da imaju „svoje Jevreje“, kako bi se mogli poravnati sa svojom demokratijom — „isto onako kao što Amerikanci imaju svoje Crnce“. Ovo bi se moglo još i drukčije izraziti: Jevreji su „malum necessarium — nužno zlo“.

c) Ovu kategoriju mogli bismo okarakterisati na sledeći način: Brljanje po zidovima nije lepo, i ono što smo uradili sa Jevrejima nije pravo, ali mi hoćemo da živimo bez Jevreja. Zanimljivo je da u ovu kategoriju spadaju i „religiozni krugovi“, koji sve zlo što su ga u prošlosti naneli Nemci nastoje da opravdaju verskim shvatanjima: to je bila volja Svemogućeg, i dokle god Jevreji ne budu priznali Isusa, tako će se to i nastaviti.

Govoriti o anonimnim i pretećim pismima nema nikakve svrhe. Ona su utoliko zanimljivija što je njihova sadržina istovetna, bez obzira na to da li potiču iz DDR ili iz Savezne republike.

Utešno je, međutim, što je osuda ovih događaja našla dubokog i pozitivnog odjeka u srcima omladine. Od januara 1960. do juna 1960. posetilo je sinagogu oko 4000 osoba, većinom omladinaca. Za mnoge

mlade ljude, pa i studente, naziv „Jevrejin“ zvuči kao bajka. Duboko nepoznavanje Jevrejstva, „jevrejske vere“, najbolje će nam predočiti jedno od mnogih pisama koja smo primili:

„Akademska zajednica
Johann Gottfried Herder
u gradu Nemačke Gilde

Köln-Lindenthal, 15.5.60.
Univerzitet

Veoma poštovani gospodine dr Asaria!

Kada je pre nekoliko nedelja talas antisemitskih izjava i izgreda preplavio Saveznu republiku i polazeći odavde zapljusnuo celi svet, mnogi su verovali da svojim očima gledaju akciju kojom upravljaju izvesni krugovi, ili pak da su suočeni sa ponovnim buđenjem antisemitizma u Nemačkoj.

Uvidelo se, međutim, da ovi sramni ispadi počivaju na nekoj vrsti masovno-psihološke lančane reakcije, čija je podloga — glupost. Glupost onih koji Jevrejstvo, u tradicionalnom uprošćavanju, posmatraju kao ispaštalo za sva nemila stanja, a pri tom ne poznaju ni jednog jedinog Jevrejina; glupost i onih koji još nikako nisu naučili — a usled duhovne ostarelosti više ne mogu ni naučiti! — kako da uklone vekovne predrasude spojene sa neshvatljivim grozotama.

Doduše, moglo bi se gotovo pomisliti da se ova toliko opasna glupost ređe nalazi tamo gde je „stupanj obrazovanosti“ viši — dakle, u svakom slučaju, među studentima i ljudima s fakultetskom spremom. Ova pretpostavka nije tačna! Kada jedan „apsolvent-kandidat prava“ ne zna šta je sinagoga, kada studenti sebe nazivaju antisemitima ili — snishodljivo — „asemitima“, a da za to ne umeju navesti nijedan razlog, onda ti ljudi nisu ni za dlaku obrazovaniji od „čoveka sa ulice“. Naprotiv, ti mladi ljudi, koji su imali sve mogućnosti za sticanje obrazovanja, gluplji su od svih ostalih.

Međutim, ništa ne bi bilo dobijeno ako bismo se organizovali na ove žalosne konstatacije. Naš je zadatak da svojim bližnjim objasnimo njihove predrasude, dakle u prvom redu pokažemo — i učinimo da zaista shvate — šta odbijaju i potcenjuju u svojoj zaslepljenosti.

Pošto ste se Vi, gospodine dr Asaria, u poslednje vreme naročito mnogo trudili u ovom smeru, dopustite da Vam učinim sledeći predlog:

Mi bismo rado udesili neki sastanak na kelnskom Univerzitetu, koji bi se pozabavio ovim pitanjima, — bilo posredovanjem ASTA ili, ukoliko Vam uži krug izgleda podesniji, posredovanjem naše zajednice.

Bilo bi nam veoma drago ako bismo na ovaj način mogli doprijeti „savlađivanju naše prošlosti“ i zasnivanju istinski ljudskog razumevanja.

U nadi da će se ova sugestija moći na neki način ostvariti, ostajem

S odličnim poštovanjem,
po ovlašćenju
Wolfgang Kaupen s.r.”

Toliko o mladim ljudima. A ono što misli stara generacija, najbolje će nam ilustrirati sledeće pismo:

„Thomas Christoph Harlan
sada Varšava
Szopena 5a m 13

Poštovani gospodine rabine Asaria,

Na udaljenosti od hiljadu kilometara od nekadašnjeg glavnog grada Velike Nemačke, Aušvica, Arnold Strunk i Paul-Josef Schönen, 25 godina, pekarski pomoćnik i trgovački nameštenik, član „Nemačke državne stranke“, vernik, trenutno u policijskom zatvoru, na Božić 1959. izmazali su zidove sinagoge u Kelnu; ispisali su na zidovima: „Nemci, mi zahtevamo — napolje s Jevrejima!“

Boja je pomešana s acetonom. Čitam: već dve nedelje trudi se kelnska krivična policija uzalud da kukaste krstove ukloni sa zidova. Kelnska krivična policija nalazi se pod upravom nekadašnjeg SS-Obersturmbannführer-a Kiehne-a. Policija Savezne republike nalazi se pod upravom SA-pripadnika Gerharda Schrödera, sadašnjeg ministra unutrašnjih poslova. Ministar unutrašnjih poslova izjavio je preko svih nemačkih televizijskih emisionih stanica: „Antisemitizam je mrtav“. Pretpostavljam da je time hteo reći: „Jevreji su mrtvi“. SA-pripadnik ministar unutrašnjih poslova Schröder živi. Vrhovni krivični policajac Kelna Obersturmbannführer Kiehne živi. I ne samo on.

SS-Obersturmbannführer Kiehne ima u Zapadnom Berlinu slavnog kolegu. Zove se Ivan Jungbluth. On je zamenik berlinskog rukovodioca „Nemačke državne stranke“. Bio je uzastopno: Belorus, isusovački duhovnik, nosilac „Blutsordena“ NSDAP (za učešće u Hitlerovom puču u Minhenu 9. novembra 1923.), SS-Oberführer u Frankovom uredu u Krakovu, i biolog. Poznajem ga lično. Njemu je 63 godine i on živi kao neženja, očevidno još i danas držeći se celibata, u trosobnom stanu u Berlin-Vilmersdorfu. Svakog četvrtka sastaju se u tom trosobnom stanu omladinske grupe radi diskusije. Uoči atentata na jedno zapadnoberlinsko pozorište, u kojem se davao moj komad čija je tema ustanak u varšavskom getu, održao je za sveštenike posvećeni Jungbluth predavanje o „božjom voljom stvorenoj razlici između rasa“. Posle toga, 26. januara, desetero najmljane dečurlije, izbeglice i srednjoškolci, mladići između 17 i 20 godina, urlali su u gledalištu pozorišta, onako kako su to naučili od svojih očeva: „Napolje s Jevrejima!“ To se zbilo pre godinu dana. (Dvojicu od njih uhapsili su pre deset dana u Zapadnom Berlinu, zamazali su neku jevrejsku radnju kukastim krstovima.)

Arnold Strunk i Paul Schönen, 25 god., pekarski pomoćnik i trgovački nameštenik, sede u policijskom zatvoru u Kelnu. Keln leži na Rajni. Ali ne samo Keln. I vinogradi barona fon Gutenberga. Baron fon Gutenberg je poslanik Hrišćansko-demokratske unije u nemačkom Bundestagu. U nemačkom Bundestagu izjavila je onomad Hrišćansko-demokratska unija kroz usta svog barona fon Gutenberga: Nema više antise-

mitizma. — Malo pre toga bio je isti taj hrišćanski poslanik baron fon Gutenberg osuđen od strane jednog redovnog nemačkog suda na novčanu globu od 200 maraka: nekog sugrađanina opsovao je javno sa „jevrejska svinjo“. On je bio toliko pametan da to ne nabrlja na zidove kelnske sinagoge. Arnold Strunk i Paul Schöner učinili su to sad umesto njega. Zato sede u policijskom zatvoru. Baron fon Gutenberg sedi u parlamentu.

I ne samo on. — Za dužinu jedne zatvoreničke barake sedi udaljen od njega jedan ministar. Savezni ministar za izbeglice. Oberländer, profesor dr Theodor, 55 god., zbog učešća u Hitlerovom puču 9. novembra 1923. u Minhenu ranije osuđen, evangelik, SA-Hauptsturmführer, državni rukovodilac „Saveza nemačkog Istoka.“

Arnold Strunk i Paul Schöner poznaju ga. Vidali su ga u novinama pored vladajućeg predsednika opštine Zapadni Berlin, Willy Brandta, na tribini Tirtgartena, kako proslavlja prvi maj berlinskih radnika, videli su ga u nedeljnim ilustracijama kako novčanicama od 6000 maraka steže ruke stražarima iz Aušvica i Buhenvalda i kako dvojicu dželata poznatih u čitavom svetu, „Pištolj-Šuberta“ i „Gvozdene Gustava“ (oboje su zbog nedela osuđeni 1958. u Kelnu), prilikom njihovog povratka iz sovjetskog ropstva u zavičaj, dobrodošlicom dočekuje na pograničnoj stanici Fridland.

Ali videli su ga i pored predsednika republike Heussa. Videli su predsednika republike Heussa, veterana slobode i poštenja, međ velikim duhovima nemačke nacije danas valjda najdostojnijeg poštovanja, videli su ga i za trenutak se zaprepastili i setili: nije li to onaj isti profesor Theodor Heuss koji je u nemačkom Rajhstagu 1933. pomogao da se Vajmarska Republika odvede na klanicu?, — koji je Hitlera svojim ličnim i javno datim glasom „ovlastio“ (jer tako se zvao taj zakon: „Zakon ovlašćenja“) da sudbinu nemačke glasačke stoke otad bez parlamenta uzme u svoje mrke ruke i Nemačku prekonoc smota? I nije li to bilo tada, u osvit 30. januara 1933., da su prvi Jevreji, u gimnastičkoj dvorani jedne berlinske humanističke gimnazije, obešeni o užad za veranje?, i Carl von Ossietzky dospao u Saksenhauzen? a svaki komunist sa najvećom brzinom u hrišćansko nebo?

Arnold Strunk i Paul Schöner videli su predsednika republike Heussa, i setili se neba, komunista i gimnastičkih dvorana. I bacili su pogled u novine. I pročitali: „Predsednik Savezne Republike Heuss šalje upravo iz Špandaua puštenom takozvanom ratnom zločincu von Neuraufu, nekadašnjem državnom protektoru Češke i Moravske, pozdravni telegram 'Dobrodošli posle desetogodišnjeg mučeništva.'“ Dakle: to beše mučeništvo?

Arnold Strunk i Paul Schöner, 25 god., pekarski pomoćnik i trgovački nameštenik, vernici, sada u policijskom zatvoru u Kelnu, videli su predsednika republike Heussa, a pored njega kancelara dra Adenauera. Videli su dra Adenauera prilikom izborne borbe 1953. Videli su njega, besprekornog, kako u verlskom zatvoru za ratne zločince trese ruku 101 ubici, — videli su ga novembra 1959. kako istupa u odbranu svog

ministra dra Oberländera i uzvikuje: „Ovom čoveku ne može se ništa prigovoriti!“

Ni oni nisu imali tom čoveku ništa da prigovore.

Videli su kardinala Innitzera kako uzdignute ruke, hitlerovskim pozdravom, pozdravlja firera i kancelara Adolfa Hitlera prilikom ulaska u Beč.

Ni oni nisu imali tom čoveku ništa da prigovore.

Videli su kelnski proces 1958. vođen protiv „Gvozdenog Gustava“, i pročitali u „Wikingruf“-u, nikad nezabranjivanom, nikad na polaganje računa pozvanom listu SS: Požrtvovana služba stražara u koncentracionim logorima bila je isto tako služba otadžbini kao što je to bila i služba na ratištu!

I oni nisu imali više ništa da prigovore požrtvovanoj službi stražara u otadžbini koncentracionih logora.

Čitali su „Mein Kampf“; kao što su ga bili čitali ministar Oberländer, i ministar Schröder. Ministar dr prof. Theodor Oberländer i ministar Gerhard Schröder stupili su u SA i NSDAP, — pekarski pomoćnik Strunk i trgovački nameštenik Schöner u „Nemačku državnu stranku“.

Sinovi sede u policijskom zatvoru u Kelnu, — očevi su ministri. Ministri i kardinali šalju vam, uvaženi gospodine rabine, telegrame saučešća. I uveravaju: „Zlosrećan usamljen slučaj“.

Zlosrećan usamljen slučaj?

Treći Rajh je mrtav. Ali četvrti?

Vas, koji ove redove čitate, od sveg srca molim da budete podrživi. Molim Vas: ne poklanjajte vere telegrafskim tešenjima besprekornih, — ne verujte ministrima, policajcima i tronutim eminencijama koji đavola hoće da isteraju đavolom, — tojest: samim sobom. Molim Vas: ne verujte onima koji Vas svečano uveravaju da će zlo ukloniti; sem ako uklone same sebe.

Ministar unutrašnjih poslova severne Vestfalije Dufhus odredio je nagradu od 10.000 maraka za hvatanje kelnskih atentatora! Ko će, uvaženi gospodine rabine Asaria, ko će odrediti nagradu od 10.000 maraka za hvatanje ministra Oberländera i ministra Schrödera?

Doba peći, u kojima su Anu Frank i ljudsku slobodu spaljivali ne-ljudi tokom trinaest kristalnih božićnih noći, ponovo je nastalo. Neljudi su ostali u životu. Ložači, inženjeri gimnastičkih dvorana one humanističke gimnazije koju obično nazivamo Aušvic, sede u našoj vladi, u našoj industriji i u našim školama. Graditelj gasnih komora u Aušvicu, firma Topf i sinovi, danas opet gradi u malom bavarskom planinskom gradu Štajnebahu na Vertskom jezeru „uređaje za spaljivanje“ i već je 5. januara 1953. dobila od savezne vlade patent pod br. 861 731 za „metod i sprave za spaljivanje leševa, crkotina i njihovih delova“. Ja imam taj spis. On visi nad mojim pisaćim stolom. To nije usamljen slučaj. Ministar Oberländer nije usamljen slučaj. Ministar Schröder nije usamljen slučaj. Onaj rukovodilac krivične policije u Kelnu nije usamljen slučaj. To je princip. Kukasti krstovi u Kelnu jesu logična posledica toga.

Arnold Strunk i Paul Schönen sede u policijskom zatvoru. Mogli su ih spasti. Ali oni će biti samo kažnjeni. Verovatno teže nego što zaslužuju. Oni koji su ih zaveli sada im sude. Njihovim očevima potreban je alibi. Njihov sudija biće valjda jednomišljenik onog dra Kurta koji je poljskog šumskog radnika Jana Paradovskog 1943, zbog jednog šamara što ga je vratio nemačkom nadzorniku, osudio na smrt. On je danas državni tužilac u Manhajmu. Na Rajni. U Četvrtom Rajhu. Protiv toga se ništa ne može.

Protiv toga se ništa ne može?

Može se. Mora se.

Pozdravljam Vas i molim da mi oprostite ovaj ponovni upad u Vaš mir. Ne znam drugog puta.

Vaš veoma odani,

sada Varšava,
7.I.1960.

Thomas Christoph Harlan s.r.

PUT U IZRAEL

Odlomci iz dnevnika jednog turist*^{*}

Izrael! Čudna i neobična zemlja. Ni manje države ni većih kontrasta! Kontrasta geografskih, socijalno-demografskih, političkih, i kakvih sve još nema?

Rodna polja Šarona i Emeka i krševiti Judejski bregovi; pošumljeni predeli u okolini Jerusalima i pustinjски Negev sa svojim fantastičnim usecima. Slatke vode Genezaretskog jezera prema solju zasićenom Mrtvome moru. Plantažni voćnjaci i mirisne oranžerije prema golim bregovima još nepredatim kulturi...

Zatim šarolika socijalna struktura useljenika. Pored krotkih Jemeničana koji su došli u Svetu zemlju „na orlovim krilima“, žustri i neuravnoteženi Marokanci gotovi da se late kame pri prvom sukobu. Ortodokсни pobožnjaci sa pejes iz Mea Šearim i snobovi iz Tel Aviva obučeni po poslednjoj londonskoj modi. Čvrsto uvreženi olim po kibucima i nestalne lutalice kojima je Izrael možda prva odskočna daska za dalja lutanja po svetu...

Pa političke partije: ima ih u ovoj maloj zemlji ne manje od jedanaest! Od ekstremnih naturei karta koji tvrdoglavo ne priznaju novu državu do komunista areligioznih; od opštih cionista do laburista. I tako dalje.

Pa ipak, ta mala država pokazala je na delu svoju žilavu vitalnost: kroz ivrit koji nije više samo državni jezik i jezik Biblije — on se čuje na ulici, u kući, po preduzećima; zatim kroz škole i kroz vojsku koja se u oslobodilačkom ratu pokazala na visini; kroz ubeđenje i svest da i Jevreji kao i drugi narodi treba da imaju i moraju da imaju svoju državu na drevnome tlu Palestine.

Haifa, 19. april

Probudio sam se rano. Brod već stoji na obali. Veliko morsko pristanište, puno brodova i kranova. Oblačim se brzo i žurim na palubu.

* Redakcija Jevrejskog almanaha izvršila je izbor ovih odlomaka iz obimnijeg dnevnika autorovog.

Divan dan. Haifa je velika primorska luka. Živ saobraćaj na moru i kopnu. Po podne polazimo vozom „Izrael ekspres“ za Jerusalim. Prolazimo kroz zasejana polja, koja se mestimično navodnjavaju prskalicama. Voz prolazi pored same jordanske granice, iza koje sunčevi zraci osvetljavaju dva veća jordanska grada. Pada suton. Ovde se brže smrkava nego kod nas u Beogradu. Voz se postepeno penje, jer je uspon od Tel Aviva do Jerusalima oko 800 metara. Posle tri časa vožnje sližemo u Jerusalim.

Jerusalim, 20. april

Ovaj prastari grad, po prostoru vrlo velik, mogao bi primiti, kad bi se izgradio, i čitav milion stanovnika. Leži kao i Rim, Sarajevo i Beograd, na bregovima (Skopus, Cion, Maslinova gora, Moria i drugi). Saobraćaj se obavlja autobusima koji vrtoglavo jure, šerutima (automobili sa 8 sedišta) i običnim motornim vozilima. Vreme je lepo, sveže. Jerusalim leži na visini od 600 do 850 metara i večeri mogu biti čak i hladne. Glavne ulice Ben Jehuda, King George, Alenby i Jafa vrlo su žive, pune radnji. Vozeći se autobusom prolazimo pored ogromnog hotela „Kralj David“; prekoputa je velika kula YMCA (Hrišćanska zajednica mladih ljudi), zatim ogromna palata Jevrejske agencije (Sohnut), Parlament (Kneset) i Vrhovni rabinat. Sve su te javne građevine u tesanom kamenu, u naročitom, ja bih ga nazvao jerusalimskom stilu.

Ova je varoš vrlo nezgodno podeljena. Veći deo je u rukama Izraela a mnogo manji u rukama Jordana. Ima puno mesta ograđenih bodljikavom žicom neposredno iza koje se nalaze arapske kuće. Sa jednog takvog mesta posmatrao sam u daljini u arapskom delu varoši ogromnu Omarovu mošeju. Pozlaćeno kube svetluca na suncu. Ispod njega se nalazi Kotel-hamaaravi (Zid plača), ali se on ne vidi. Na vrhu Cionskog brega je manastir Dormitio, a ispod njega, takođe na arapskoj strani, Hristov grob.

Dokaze o starosti Jerusalima imamo u Prvoj Mojsijevoj knjizi, gde se ovaj grad naziva Salem čiji je kralj bio Melhisedek. Ima pomena o njemu i u fablicama iz Tel-el-Amarna, iz godine 1350. pre naše ere. Kralj David zauzeo je ovaj grad oko hiljadite godine pre Hrista i načinio ga prestonicom. Jerusalim je dvaput razaran. Prvi put od Vavilonaca 587. pre Hrista, a drugi put od Rimljana 70. posle Hrista. Danas Jerusalim ima 158.000 stanovnika (razume se u izraelskom delu). To je glavni grad Izraela, sedište predsednika države i vlade, Jevrejske agencije, Univerziteta, Vrhovnog rabinata, Narodne biblioteke i drugih ustanova.

Jerusalim, 21. april

Groblje heroja palih u oslobodilačkom ratu 1948. godine nalazi se u okolini Jerusalima, u Judejskim brdima. Auto se prvo spušta a zatim penje izvrsnim asfaltiranim drumom. Takvi drumovi presecaju i spajaju sve krajeve ove zemlje, jer je železničkih pruga malo. Tek sada vidim

koliko se novi Jerusalem raširio. Groblje ovih heroja je lepo uređeno. Kod svakog groba je ploča u cveću sa imenom poginulog. Jedan deo groblja simbolično predstavlja groblje potonulih u jednoj podmornici: u jednom bazenu, sa plitkom bistrom vodom, vide se ploče sa njihovim imenima, kao da su tu sahranjeni, a na kraju bazena napravljen je pramac broda. Penjemo se po lepo izgrađenim stazama i dolazimo na vrh. Tu je grob velikog vizionara izraelske države i vođe cionističkog pokreta, dra Teodora Hercla. Široko ograđena kružna leja sva u cveću. U sredini obična, čak isuviše mala mermerna ploča sa natpisom. Jednostavno, ali vrlo impresivno. Divan je pogled sa te uzvišice na Jerusalem. Idemo dalje da bismo videli novi Univerzitetski grad, sazidan prilozima američkih Jevreja. Veliki je broj učionica, laboratorija, amfiteatara i zgrada u kojima stanuju studenti. Lepšu i korisniju zadužbinu ovi Jevreji nisu ni mogli zasnovati. Na ovaj način oni su ovekovečili svoje ime. U jednoj dvorani čuvaju se u svicima čuveni Kumranski rukopisi na ivritu i oni su pre nekoliko godina pobudili ogromno interesovanje naučnog sveta i postali predmet stalnih naučnih studija. O njima danas postoji čitava literatura, naročito s obzirom na to što datiraju iz prvih dana hrišćanstva. Odmah blizu Univerzitetskog grada sazidana je jedna nova sinagoga u originalnom stilu. Liči na šator, sa kupolom na vrhu. Na žalost, bila je zaključana te joj nismo videli unutrašnjost. I najzad, ispod ovog hrama nalazi se mali stadion.

Na jednom istaknutom uzvišenju u predgrađu Jerusalama zida se nova Hadasa (bolnica). Iz daljine izgleda kao spomenik ogromnih razmera. Kad smo se približili, videli smo da je to građevina-kolos, koja pokriva veliku površinu i uzdiže se deset spratova, a ispod zemlje su još tri sprata. Kažu da će imati nekoliko hiljada postelja. Zaista je čudnovato što se odustalo od zidanja paviljona, kao što se to obično čini kada su u pitanju bolnice.

Jerusalim, 22. april

Obišli smo Jad Vašem, smeštenu u velikoj modernoj kamenoj zgradi, u stilu jerusalimskom. To je institucija koja prikuplja građu i dokumentaciju o tragediji i otporu 6 miliona jevrejskih žrtava hitlerovske Nemačke. Posetili smo pojedine kancelarije i razgledali izložene grafikone. Arhiv se nalazi u suterenu. Teški ormani nabijeni dokumentima montirani su na šinama i pokreću se prostim dodiranjem dugmeta. Poslednja reč moderne administracije.

Predveče smo posetili najveću modernu sagrađenu sinagogu Ješurun. Oltar je na sredini. Sva mesta zauzeta. Kantor je sa celom pastvom pevao subotnju pesmu „Leha dodi“.

Jerusalim, 24. april

Duva jak, vruć pustinjiski vefar, hamsin. Posle ručka polazimo na svečanost u „Šumi mučenika“ (Jaar hakedošim), posvećenu uspomeni žrtava fašizma. Autobus juri drumom kroz vrletne Judejske bregove. Tu

i tamo nailazimo na napuštena borna kola iz oslobodilačkog rata. Ula- zimo postepeno u pošumljenu oblast podignutu prilozima Jevreja iz raznih zemalja, čije je jevrejsko stanovništvo stradalo od fašista. Tre- ba da bude 6 miliona stabala, borova i čempresa, koliki je broj ubijenih i poginulih Jevreja. Živim drvećem se želi da simbolizuje nestanak i stradanje Jevreja. Jevreji iz Poljske, Čehoslovačke, Bugarske, Jugosla- vije imaju svoje delove šume jedan do drugog. Najveći su Poljske i Čehoslovačke.

Čine se ogromni napori da se ovaj krš privede kulturi. Stopa po stopu otima se putem pošumljavanja, a potom i za obdelavanje. Po- negde stene kao da su ih kiklopi naslagali; iščeprka se tu malo zemlje, pa se zasadi mladica, a iz sprovedenog vodovoda prska voda. Gde ima više zemlje tu se ona kamenim terasama osigurava od bujica, da bi se vlaga zadržala. Poslednjih godina bile su suše, upravo onda kada se očekivala kišna sezona. Kažu da su jutarnje rose u Izraelu bogate i obilne. Pa ipak u Izraelu, u toku cele godine, raste raznovrsno voće i povrće. Grožđe, pomorandže i banane, maslina i urma. Razume se, prvo se dovodi voda cevima. Ođakle? Pre svega iz podzemnih bunara. Čuo sam da je u toku dovođenje vode iz Genezaretskog jezera. Osim toga su uspešno završeni pokušaji pretvaranja morske vode u pijaću.

Svečanost je održana duboko u udolini poljskoga dela ove šume. Prvi govornik je jedan rabin koji je plakao dok je govorio. Njegove reči izazivaju plač i ridanje među prisutnim ženama. Smrkava se i mi s mu- kom nalazimo autobus koji nas vodi na drugu svečanost Jad Vašema. Sti- žemo upravo kad trube objavljuju dolazak predsednika države Ben Cvija, koga prepoznajem pri slabom osvetljenju, dok Ben Guriona ni- sam mogao razabrati. To je zato što on nije bio kao obično gologlav, već je nosio crn šešir. Bilo je tri govora. Zatim hor, pa odlično solo pe- vanje jednoga kantora. Na kraju svečanosti, u mraku, gore na bregu, pojavljuju se ljudi sa zapaljenim bakljama. Kreću se u povorci lagano i svetlost se postepeno gasi, što daje završni utisak ove žalobne sve- čanosti.

Tel Aviv, 25. april

Prolazimo autobusom kroz Ramlu, naprednu varoš sa pretežno je- vrejskim stanovništvom. Put vodi kroz aleju gustih eukaliptusa. Stižemo u Tel Aviv, najnaseljeniji izraelski grad. Sa bliskom Jafom ima oko 400.000 stanovnika. Tel Aviv je nova varoš koja je 1959. proslavila 50- godišnjicu svoga osnivanja. Nju su osnovali jevrejski stanovnici stare Jafe, arapske drevne varoši u kojoj nije bilo više prostora za ekspan- ziju koju su razvili jevrejski stanovnici. Danas je to varoš zapadnoevrop- skog stila, puna dinamike i živosti. Na autobuskoj stanici čeka na start preko pedeset ogromnih autobusa. Ulice Alenby (engleski general koji je oslobodio Jerusalim od Turaka), Ben Jehuda (leksikograf modernog ivrita), King George, Rotšilda, Dizengofa (osnivač Tel Aviva), to su prave pariske avenije. Radnja do radnje, puna robe domaćeg i stra-

nog porekla. Ima ulica u kojima su samo grosisti. U sporednim ulicama jevtina roba leži na trotoaru. Svega u izobilju, banane i pomorandže, jevtinije nego u Jerusalimu, prodaju se u dugačkim dvokolicama, čiji se sopstvenici nadmeću vičući i hvaleći svoju robu. Veliki luksuzni hoteli i kafane jako posećeni. Saobraćaj autovozilima vrtoglav. U Tel Avivu je sedište diplomatskih predstavnika, banaka, javnih ustanova, Filharmonije i Opere. Šetamo bulevarima i stižemo do morske obale. Pred nama beskrajna pučina, jak vetar s mora valja talase. Sedimo u jednom malom restoranu blizu morske obale. Dok je u varoši zapara i vrelina, ovde duva svež vetar.

Posle podne odlazimo u Haifu i produžavamo u Nahariju. To je možda najlepša kolonija, skoro varoš, u Izraelu. Puno zelenila, livada i njiva, mestimice još neosvojeni peskoviiti tereni. Meni Naharija liči na Vrnjačku banju bez kisele vode. Kroz naselje protiče brza rečica, a duž oba asfaltirana drumova zasađeni su lisnati eukaliptusi. Puno radnji — čitava čaršija. Koloniju su osnovali nemački Jevreji.

Jerusalim, 29. april

Bio sam pozvan na jednu svadbu u Tel Avivu. Venčanje je obavljeno u sinagogi Jevreja iz Bugarske. Sveštenik je bio poreklom iz Beograda. Svadbene melodije sefardskog obreda oživljavaju u meni uspomene na davno prohujali život predratnog Beograda. Zbog spoljašnjeg sjaja i snobovske raskoši nekih njegovih stanovnika mene Tel Aviv kao veliki grad ne privlači. Evo kako mi je jeđan od useljenika govorio: „Tel Aviv, to je srce Izraela, bez njega ova država ne bi ništa vredela. Šta je Jerusalim prema njemu, šta ostala mesta? Ovde se živi kao u Zapadnoj Evropi, a u Jerusalimu život je kao u palanci“.

Vraćam se preko Ramlea. Puno drveća i lepo obrađenih njiva, zatim voćnjaci i vinogradi. U ovoj zemlji dobro uspeva voće: grožđe, narandže, limunovi, grapefruit, smokve, banane pa i urme. U poslednje vreme jabuke i šljive. Banane su jedne godine rodile u tolikoj meri da su višak neprodatih poklanjali kibucima. Hrane ima svugde dovoljno, a beli hleb odličnog kvaliteta iste je cene kao i kod nas.

Evo još nekih suprotnosti koje padaju u oči. Pored čatrlja i običnih šikuna, velike moderne palate i radnje sa prostorijama sa rashladnim uređajem. Bogataši koji ne kroče ni koraka bez sopstvene limuzine i starci koji vas uoči subote zveckanjem dobijenih groševa u limenim kutijama podsećaju da još uvek ima ljudi koji žive od milostinje. Pa ipak, opšti je utisak da je to zemlja u kojoj se marljivo radi, u kojoj se velika većina snašla: u kibucu, u varošima i naseljima, kao slobodna profesija, ili kao državni i privatni službenici.

Jerusalim, 30. april

Subota, dan odmora. Ulica u kojoj starijem zove se Vitlejemski put (Rehov Betlehem), jer u produženju preko izraelsko-jordanske granice put vodi u to znamenito mesto. Zbog velike žege, tražeći hladovinu od-

lazim u Talpiot, u baštu Staračkog doma. Ima tu oko stotinu muških i ženskih lića. Razgovarao sam sa jednom staricom iz Belgije, drugom iz Bugarske, trećom iz Arada. Obišao sam prostorije za stanovanje i ručavanje. Jednostavno, ali čisto.

Posle podne obišli smo okolinu Jerusalima. Puno novih šikuna. Penjemo se po bregovitom terenu sa kojeg opet vidimo kube Omarove mošeje, dok je ispod nas daleko jedan krajičak Mrtvoga mora. Dolazimo na Abu Tor, odatle put preko granice vodi u Betlehem. Iz daljine na arapskom delu vidi se velika zgrada nekadašnjeg visokog komesara britanskog mandata, a levo, na neutralnom zemljištu, na bregu Skopusu, zgrada starog univerziteta i Hadase podignute pre II svet-skog rata.

Haifa, 1. maj

Pošao sam iz Jerusalima dan ranije da bih prisustvovao paradi Dana nezavisnosti (Jom Hacmaut), koja se ove godine održavala u Haifi. Oštri zvuk sirena objavljuje da je danas 1. maj, praznik rada, i sva vozila, kao i rad u radionicama i fabrikama, obustavlja se 5 minuta. Posle podne išli smo na Karmel. Breg visok 400 metara koji se podiže iznad grada. Penjemo se luksuznom podzemnom železnicom u vidu metroa, koju su prošle godine sagradili Francuzi. Karmel je zaista „čaroban breg“. Sve same vile, pune cveća i zelenila, sa pogledom na grad i na pučinu. Lepota Karmela pominje se u „Pesmi nad pesmama“: „Glava ti je kao gora Karmela“. Muslimanska sekta Bahai podigla je na Karmelu svoj hram. To je ogromna pozlaćena kupola koja se vidi iz Haife sa svake strane. Tu je sahranjen osnivač ove sekte. Na Karmelu je i vrlo lepa građevina u stilu Partenona u kojoj je smešten arhiv te sekte. Pogled sa Karmela na veličanstveno osvetljenu varoš i pristanište sa raznobojnim natpisima povodom sutrašnjeg praznika daje nezaboravnu sliku. Vraćamo se u grad. Skoro je ponoć. Po raskošno osvetljenim ulicama i pored blistavih izloga ogromne gomile sveta. To omladina peva i igra neobuzdano i mahnito. Vije se hora (kolo), zatim razna kola balkanskih naroda, oro i kazačok i najzad čisto izraelski plesovi u parovima. Dok jedni igraju, drugi se odmaraju sedeći na trotoaru. Neki opet iznemogli i posustali spavaju u dućanskim portalima. Mi se jedva probijamo kroz gužvu. Cela Haifa je na nogama. Igranka i vatromet. Odjekuju poklici, graja i oduševljenje razigrane mladosti i sve tako do zore... O spavanju nema ni govora.

Haifa, 2. maj

Rano ujutro ušli smo u autobus koji nas je doveo do tribina sa kojih ćemo posmatrati svečanost. Pokazalo se posle da je ta suvišna tačnost bila nepotrebna. Samo smo se bez potrebe izložili suncu koje prži, i hamsinu koji guši. Tribine se postepeno pune. Sunce sve jače peče. Nigde oblačka. Prekoputa naše tribine stižu svakih četvrt sata specijalni vozovi iz Jerusalima i Tel Aviva i iskrcavaju čitave gomile turista. U 10

sati je prema programu početak. Pre toga kao izvidnica lete mali, elegantni helikopteri. Tačno na vreme prolazi auto predsednika države, Ben Cvija. Njegov auto okružuju tri konjanika, dok iza kola jedan konjanik drži visoko steg predsednika države. Zatim prolazi šef generalštaba, pa Ben Gurion i čitava povorka kola — ministri ili diplomatski predstavnici. Pojavljuju se mlazni avioni koji munjevitom brzinom preleću tribine, ostavljajući bele pruge na užarenom nebu. Zatim prolazi artiljerija, pa tenkovi, oklopna kola iz kojih vire glave vojnika i šofera. Potom protivtenkovska oružja, i kao što sam docnije čuo, neko tajno oružje koje pomoću magneta nepogrešivo pogada neprijateljske tenkove. Zatim dostojanstveno i čvrsto stupaju vojne jedinice: sve sami mladići i devojke od 18 do 25 godina. Stupaju slobodnim korakom, neusiljeno, sve pod konac. Njihovo oštro nastupanje, ozbiljnost i disciplina izazivaju oduševljenje razdragane publike (oko 300.000) koja je došla iz celog Izraela i sa četiri kraja sveta da posmatra jevrejsku vojsku. Cela svečanost ne traje više od jednog sata: kažu da su je zbog jake žege znatno skratili. U paradi učestvuju predstavnici svih jedinica. Pored pešadije i artiljerije svih vrsta, još i pomorska pešadija u belim uniformama, sanitetske, policijske i granične trupe. Muškarci služe vojsku dve i po godine a devojke dve godine. I bojni brodovi izvodili su istovremeno manevar, ali more je van domašaja naših očiju.

Haifa, 3. maj

Prisustvujemo na ulicama narodnom veselju. Sve sama omladina od 8 do 16 godina. Igraju, pevaju i vesele se dok ih umor ne savlada. I to traje cele noći. Videli smo u maršu dva dečja orkestra. U jednome devojčice sviraju u okarine, a u drugome dečaci u trube. I jedni i drugi predvođeni su tambur-mažorom što daje takt dugom palicom, koju obrće oko prstiju, i s vremena na vreme baca tu palicu visoko pa je vešto u letu dočekuje u ruke. To su svakojako nasledili od nekadašnje britanske vojne muzike.

Kibuc Šaar Haamakim, 4. maj

Iz Haife krećemo drumom prema severu u posetu jugoslovenskom kibucu Šaar Haamakim. Ovaj se kibuc bavi ne samo zemljoradnjom i mlekarstvom već i živinarstvom. Ima mlin i silos. Pri ulazu u mlin leži ogromna gomila kukuruza u zrnu. Svi su pogoni mehanizovani. Ima i veliki broj krava, koje se muzu mehaničkim putem. Od mleka prave maslo i margarin. Proizvodi se transportuju kamionima. Video sam ogroman broj pilića koji se izvode inkubatorom kao i kokoši leghornske rase. Dobijaju iz Amerike jevtinije hranu te su na svetskom tržištu konkurisali Danskoj i Holandiji. Na protest ovih dveju zemalja morali su da zakolju veći broj kokoši u cilju smanjenja produkcije jaja. U kibucu je bilo 600 članova, danas ih ima 500. Obnavljanje članstva postaje problem zbog smanjenog broja novih useljenika. A osim toga neki članovi po odsluženju vojnog roka, gde je život lakši nego u kibucu, ostaju

u vojsci kao oficiri. Tu su i lični prihodi veći. Oko kibuca ima dovoljno šume. Inače leži na lepom položaju. Iznad njega, na bregu, je kibuc Tivon i kibuc Kirjat Amal.

Jerusalim, 6. maj

Predstavnik Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu vodi nas u posetu u Mea Šearim, u kvart pobožnih ortodoksnih Jevreja, koji leži na samoj granici izraelsko-jordanskoj. Prvo smo posetili veliku, prostranu sinagogu persijskih Jevreja, staru 650 godina. Ona je za vreme oslobodilačkog rata bila jako oštećena, jer je granica odmah ispod nje. Sada je obnovljena, kao što je i bila. Zanimljivo je da ova sinagoga ima dvogube dveri, jedne pored drugih: u jednim se čuva Tora kao i u drugim sinagogama, a u drugim dverima se čuvao Koran. Sada Korana nema, ali su dveri ostale kao uspomena. Potom smo prešli u sinagogu Jevreja iz Buhare u srednjoj Aziji. Ona je mnogo manja.

Šetamo ulicama ovoga kvarta i susrećemo ortodoksne Jevreje u kaftanima sa pejesima (uvojci kose kao što nose pobožni poljski Jevreji) i sa velikim crnim šeširima optočenim krznom. To je u stvari uniforma poljskih Jevreja iz srednjega veka, koja se i dan-danas zadržala kod ovih pobožnjaka. Među njima ima vrlo izrazitih tipova, kao što su rabini koji su služili slavnome Rembrantu kao model. I deca su obučena kao odrasli. Među njima ima još većih ekstremista, koji se zovu naturei karta (čuvari varoši). One ne priznaju novu državu, jer, po njima, država nije stvorena dolaskom Mesije kao što tradicija propisuje. Kuće u ovom kvartu zidane su u kamenu sa zasvođenim prozorima.

Petak je predveče — erev šabat. Oseća se praznična atmosfera. Ulicom žure svečano obučeni pobožnici idući u svoje sinagoge, kojih u ovom kraju ima puno. Kroz otvorene prozore vidimo postavljene stolove za šabat, sa hlebovima i dvema upaljenim svećama. U daljini je Mandelbaumova kapija, jedini prolaz za jordansku teritoriju. Kad smo sedeći u automobilu prošli pored jednog pobožnog Jevrejina u kaftanu i sa pejesom, on nam je glasom očajnim i punim srdžbe, šireći obe ruke, dobacio samo jednu reč: Šabaat! U tonu njegovog glasa bilo je toliko prekora zbog velikog greha koji činimo upotrebljavajući kola u vremenu kada je subotnji odmor već počeo!

Uticaj ortodoksnih Jevreja na državnu upravu u Izraelu nije za potcenjivanje, jer njih je dosta a imaju veliku podršku svojih rođaka i zemljaka u Americi. Još možemo biti srećni što se nisu bacali kamenjem na nas, kao što se ponekad u takvim prilikama dešavalo neobaveštenim furistima!

Jerusalim, 8. maj

Posetili smo palatu Vrhovnog rabinata, koju je podigao engleski Jevrejin Wolfson; u nju je on uložio dva miliona, a država Izrael mi-

lion izraelskih funti. To je ogromna građevina, koju neki ironično nazivaju „jevrejski Vatikan“. U velikom holu nalazi se umetnički mozaik sa crtežima raznog voća koje raste u Izraelu. U prizemlju je sinagoga u kojoj se, kako nam rekoše, služi služba božja preko celog dana. Oltar je na sredini hrama, na četiri stuba. Dobijen kao poklon od jedne italijanske sinagoge. Ima prozore sa divnim umetničkim slikama u obojenom staklu. Slike simbolično predstavljaju jevrejske velike praznike. Na prvom spratu je velika dvorana gde zasedava Beť Din (verski sud). Sa krova zgrade je izvanredan pogled na oba Jerusalima.

Išli smo da posetimo umetnički muzej Becalel. On sadrži starine i slike, a u dvorištu su skulpture, među kojima originalna mermerna statua Mojsija, poklon našeg vajara Meštovića. Ima veliki broj slika nesrećnog bugarskog jevrejskog slikara Paskina. Osim toga ima radova Šagala, Sufina i ruskog Jevrejina Isaka Levitina. Vredi pomena jedna italijanska Hagada iz 1475. godine. Baron Rotšild poklonio je umetnički izrađene kopije ove Hagade izložene na osvetljenom staklu. U ovom muzeju ima i keramike od vrednosti i numizmatičkih eksponata, zatim sinagogalnih obrednih utvari i drugo.

Tel Aviv, 12. maj

Rano ujutro pošao sam velikim autobusom za Beerševu i Sdom (Sodom) na Mrtvome moru. Putevi u Izraelu su izvrsni. Vozila se kreću brzo, čak i suviše brzo. Kad bi u ovoj zemlji bilo dovoljno vode i nafte, to bi zaista bilo blagostanje. Pa ipak se u vodi ne oskudeva. Čuo sam da su u toku radovi oko sprovođenja vode iz Genezaretskog jezera cevima velikog obima, pošto država Jordan ne dopušta da se za to upotrebljava voda iz reke Jordana. Nisam čuo za jaskudicu u vodi po varošima ni po naseljima: kupatila po privatnim stanovima su u stalnoj upotrebi, a na putu vidimo kako prskalice polivaju useve i šume. Nafta se upotrebljava kao glavno pogonsko i ogrevno sredstvo. Ona se većinom uvozi, ali se otpočelo sa njenom eksploatacijom u samoj zemlji.

Od Tel Aviva do Beerševe nailazimo na plodnu zemlju, šume, vinograde, voćnjake i fabrike. Prolazimo pored kolonije Rišon Lecion (Prvi u Cionu). To je prva kolonija koju su osnovali ruski Jevreji 1882. godine, dakle pre nego što je Hercl osnovao Cionistički pokret. U toj koloniji čuven je podrum vina. Zatim prolazimo pored Nes Ciona (Zastava Ciona) gde se nalaze guste oranžerije. Vajcmanov institut u Rehovotu je ustanova koja već uživa međunarodni ugled. Ima odeljenje za naučno unapređenje zamljoradnje i voćarstva, za atomsku energiju i drugo. 6 kilometara udaljeno leži istorijsko mesto Javne (Jamnia). Josif Flavije priča da je za vreme opsade Jerusalima, 70. god. posle Hrista, rabin Johanan ben Zakaj iznesen živ u mrtvačkom sanduku, jer drukčije ne bi mogao izaći iz opsednutog grada. On je našao milost kod rimskog komandanta Titusa, koji mu je odobrio da može u ovom mestu osnovati teološku školu (ješivu). Tu je kanonizirana Biblija tj. Biblija u

kojoj je utvrđeno koji delovi ulaze u nju, a koji se izostavljaju (tzv. apokrifi). Tu je i grob Rav-Gamalijela, učitelja apostola Pavla. Usput prolazimo pored Gedere, napredne kolonije grupe Bilu. Zaštim kroz kibuc Hafec Hajim, pa kroz Kirjat Gat u kojem se nalaze fabrika šećera i predionica. Potom nailazimo na antičko istorijsko mesto Lahiš koje se pominje kao tvrđava još u čuvenim tablicama iz Tel-el-Amarna. I u poslednjem sukobu ovo mesto bilo je pozornica teških okršaja.

U 11 sati, po najvećoj žegi, stižemo u Beerševu, koju nazivaju prestonicom Negeva. Ona se pominje u prvim glavama Biblije u vezi sa praocem Avramom i Avimelehemom. Napolju izbija jara kao iz peći za pečenje hleba. Za vreme engleskog mandata Beerševa je bila bedno selo, a sada je grad koji ima preko 40.000 stanovnika, većinom novih jevrejskih useljenika, dok u okolini žive pretežno Beduini. Danas je četvrtak. To je pazarni dan. Na pijaci Beduini prodaju svoje domaće proizvode: noževe, makaze, oman i — kamile. Videli smo kako Beduini uče mladu kamilu da kleči, da bi se mogla jahati. Vezuju joj jednu nogu i bičem je teraju da klekne, a istovremeno postave drugu, naučenu, koja na prednjim nogama kleči pred njom. Neki su doveli svoje kamile na prodaju ili da bi se turisti mogli slikati na njima. Takve kamile su pokrivene sagovima živih boja. Beduini, ljudi crne puti, čuče i sede na pesku, dok njihovih žene kriju lice. Odmah, tu blizu, je hotel velike dobrotvorne organizacije američkih Jevreja HIAS. To je čitava tvrđava na više spratova, sa malim frontalnim prozorima, svakako zbog vrućine. Ulazimo u hol, gde je hladovina (bez sumnje, zahvaljujući uređajima za rashlađivanje). Puno ilustracija kraj ugodnih fotelja za odmaranje. U trpezariji postavljeni stolovi za ručavanje.

Posle ručka produžavamo za Sdom. Kod Dimone put se odvaja za Jeruham i Elat na Crvenom moru, najjužniju tačku Izraela. Nailazimo na porušeno rimsko utvrđenje od pre 2000 godina. Daleko ispod nas vidi se Mrtvo more, koje u vazdušnoj liniji izgleda blizu, a u stvari je put krivudav te treba još dosta vremena da stignemo do njega. Levo i desno prava pustinja. Naš autobus se postepeno, ali osetno spušta serpentinama prosečenim kroz neke stene čudnih oblika i boja. Liče mi na fantastične snimke uhvaćene po površini meseca: prava biblijska Sdoma i Gomora! Kroz tu divljinu i pustoš krećemo se sve niže. Nailazimo na fabriku potaše i na fabriku broma i drugih hemikalija. Na jednom mestu stoji natpis da smo sada 400 metara ispod morskog nivoa, a to je najniži nivo zemlje na svetu. Najzad stižemo na cilj: Sdom! Izlazimo i čoveku pada na pamet biblijska lektira: „Tada se spusti na Sdom i Gomor dažd od sumpora i ognja“. Mislili smo da će atmosfera biti zagušljiva; baš suprotno tome! Duva prijašan svež povetarac; mi smo zaklonjeni visokom stenom iz koje zjapi ogromna pećina, pa otud piri skoro hladna promaja. Ovo je zaista zemlja čudnih suprotnosti! Ulazimo u pećinu, ali je tle tako džombasto i slabo osvetljeno da se čovek bez lampe ne bi mogao orijentisati. Kažu da postoji stena koja treba da odgovara liku Lotove žene koja se po pričanju biblijskom pretvorila u kip soli, jer se okrenula da vidi, protivno božjoj zapovesti, kako gori Sdom i Gomor. Nisam bio toliko radoznao da

potražim Lotovu ženu odnosno njen kip, ali cela ta stvar sa kipom izgledala mi sumnjiva. U velikom „Guide of Israel“, umesto fotografije te statue, nalazi se samo apokrifna slika iz sarajevske Hagade.

More je na domaku i ja silazim sam do morske obale tek da se ne kaže da nisam bar prste umočio u vodu Mrtvoga mora. Gazim preko peska gde se u plićacima nakupila so u vidu grumenčića. Mada ovo more prima veliku količinu vode iz reke Jordana, žega je tako jaka da ona isparava slatku vodu. Čudnovato je da more i pored svoje velike gustine ima talase plavičasto-zelenkaste boje. Ima i dosta primitivno kupatilo pored peskovite obale, ali niko ne pliva jer voda presičena solju drži kupača na površini. Nebo bez oblaka. Prekoputa nas, na suprotnoj obali su visoke Moavske planine. Sunce na zalazu baca na njih čudne zrake crvene boje. Inače, na drugoj obali ne vidimo nigde naselje, nigde žive duše. U prastara geološka vremena desilo se usled zemljotresa strahovito survanje terena, i to od Turske pa do ovoga mora. Ta katastrofa stvorila je ovu duboku udolinu i odvojila je od Sredozemnog mora.

Jerusalim, 15. maj

Na žalost, nisam video kulu kralja Davida i njegov grob. Teren je vrlo nezgodan: prvo se duboko spušta a zatim se penje uz Cionski breg na čijem se vrhu nalazi ta znamenitost. Tu u blizini se nalazi i velika crkva Dormifio, veoma poštovana kod hrišćana. Na gornjem spratu Davidove kule je dvorana u kojoj tradicija tvrdi da je održana Hristova tajna večera.

U Jerusalimu sam video ogromnu bronzanu menoru (sedmokraki svetnjak), visoku 5, široku 4 metra, koja predstavlja grb i simbol nove države. To je umetničko delo skulptora B. Elkana. Postavljena je u vrtu, pored Kneseta (Parlamenta). Ova masivna menora je poklon koji je Britanski parlament učinio novoj državi Izraelu. Menora je ukrašena sa 29 bareljefa, koji predstavljaju znamenite ličnosti i događaje iz antičke i nove istorije jevrejskog naroda. U središnjem delu je Mojsije kako podignutih ruku blagosilja Izrael, zatim Deset zapovesti, borba Jevreja u varšavskom getu, proroci Ezekiel, Išaja, Jeremija itd.

Nazaret, 16. maj

Namera mi je da posetim bar jednu važniju hrišćansku svetinju, kad je to nemoguće u odnosu na Vitlejem i Hristov grob koji su u arapskom delu Jerusalima. Jordanske vlasti ne puštaju na svoju teritoriju turiste sa izraelskom vizom. Zato odlučih da idem u Nazaret, koji se nalazi u Galileji. Iz Haife u Nazaret stižemo za pola sata. Glavna ulica je široka, ostavlja dobar utisak. To je moderni deo varoši u kojem većinom žive Arapi. Novi, jevrejski deo varoši razvija se posle rata gore na bregu. Arapa ima ne samo muslimana već i hrišćana. Pred

nama je veliki franjevački manastir. Pogađamo će sa vodi em koji nam daje obavještenja na italijanskom jeziku. Glavna znamenitost je pećina u kojoj je po tradiciji Isus živeo sa svojim roditeljima punih 27 godina. Pitam vodiča zašto je živeo u pećini ispod zemlje. Zar u to vreme nije bilo kuća? Odgovorio mi je da su svi živeli u takvim stanovima u kojima je leti sve e a zimi toplo. Mi nismo videli druge pećine, a izgleda neverovatno da pre dve hiljade godina nije bilo zidanih kuća u Nazaretu, kad ih je bilo u drugim mestima.

Silazimo  sa vodi em u duboku pećinu u kojoj su dve kapele. U jednoj smo videli osobito lepu uljanu sliku svete porodice, rad nekog francuskog umetnika. Isus je na tome platnu kao dečak, neobično lepo živopisan. U drugoj kapeli, u debeloj hladovini, jedan sveštenik sedi zadubljen u svoj brevijar. Nije nas ni pogledao. U sredini pećine u kojoj je, po pričanju vodiča, Josif imao i svoju stolarsku radionicu, nalazi se iskrivljena kamena sofra i ognjište. Ni eg drugog. Iznad pećine priprema se zidanje nove crkve svete Anuncijate (Blagoveštenja), na mestu gde je bila stara, podignuta još od krstaša, sada porušena. Po legendi, muslimani su — kada je Nazaret pao u njihove ruke — hteli da tu crkvu pretvore u džamiju. Pobožni katolici veruju da su anđeli preneli tu crkvu preko mora u  talijansko čelo Loreto na Jadranskom moru. To se mesto zove još i „Italijanski Nazaret.”

Po izlasku iz pećine penjemo se ka starom delu varoši. To je čitav splet tesnih ulica sa izdubenim kolovozom na sredini da bi voda oticala za vreme kiša. Prolazimo pored  epenaka u kojima se toči oran ada i piljarnica sa povrćem i narand ama i bananama. U stilu orijentalских varoši sve je prilično prljavo. Pre toga hteli smo da posetimo jednu crkvu koja se sučeljava sa sinagogom. Za ovu poslednju se veruje da je ona koju je, po Novom zavetu, Isus pohađao svake subote. Nije nam bilo dato da ih posetimo jer su obe bile zaključane.

MUZEJ SAVEZA JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE

„Ovaj Muzej posvećen je istoriji Jevreja u jugoslovenskim zemljama, njihovom pravnom i privrednom položaju, verskom i kulturnom životu, tradicijama i folkloru, stradanjima i borbi za slobodu.“

Ove reči, koje stoje na ulazu u prvi jevrejski muzej u Jugoslaviji, kazuju u opštim crtama ono što posetilac može da vidi u jednom tako specifičnom muzeju kao što je jevrejski muzej. Prilikom posete Muzeju ne mogu se steći široki pogledi na istoriju Jevreja uopšte, ali o njihovom životu i radu u našim zemljama, kako unutar jevrejskih opština tako i van njih, može se dobiti dosta uopštena slika, koja će pažljivog posmatrača više zainteresovati za jevrejsku problematiku. U svakom slučaju, onaj ko svojom posetom Muzeju ma i prvi put dođe u dodir sa ovom tematikom, steći će u nju izvestan uvid.

*

Muzej raspolaže sa četiri izložbene prostorije. Vremenski on obuhvata period od najstarijih vremena, tj. od prvih tragova o naseljavanju Jevreja u današnje jugoslovenske zemlje do savremenih događaja.

Na ulazu je izloženo šest eksponata: skica geografske karte Jugoslavije sa ucrtanim najznačajnijim jevrejskim kulturnim i istorijskim spomenicima, kopija Poliharmosova stuba iz sinagoge u Slobima, nadgrobna ploča Aurelija Dionizija iz Tiberijasa (nalaz iz Senja), odlomak sarkofaga sa ostrva Brača, kapitel iz Zagrebačke sinagoge u Praškoj ulici i ženska sefardska građanska nošnja iz Bosne.

Jedan od najzanimljivijih izloženih predmeta jeste kopija Poliharmosova stuba iz II veka n.e., koji svojim natpisom na grčkom jeziku govori o postojanju jevrejske opštine i sinagoge u Slobima. Višestruko je značajna nadgrobna ploča Aurelija Dionizija. Prvo stoga što iz natpisa čitamo da je Aurelius Jevrejin iz Tiberijasa (znači da nije tako davno bio doseljen), a drugo što je natpis sastavljen na latinskom jeziku ali grčkim slovima. Original je nađen u Senju i može da posluži

kao dokaz da je u ovom naselju pored grčke postojala i jevrejska na-seobina. Značajni su i odlomak sarkofaga sa utisnutom menorom na-đen na Braču, uljana svetiljka i gema iz Solina (iskopine našeg pozna-rog arheologa F. Bulića) kao i metalna pločica iskopana u Štobima. Kapitela sa jednog od stubova iz zagrebačke sinagoge i ploča sa sina-goge „Kahal Kodeš Aragon“ u Bitolju svedoče da lapidarijumi mogu još i u naše doba nastajati i zločinačkim razaranjima. Ženska sefardska nošnja iz Bosne sa karakterističnim tokadom, kojeg se stariji sefardi i danas živo sećaju iz vremena pre i neposredno posle I svetskog rata, privlači bogatstvom svojih ornamenata pažnju posetilaca.

Dosta prostora posvećeno je folkloru i verskoj tradiciji, jer je reli-gija u prošlosti bila jedno od glavnih obeležja Jevreja. Izloženi pred-meti su svaki na svoj način zanimljivi. Cilj im je da prikažu ono što je specifično jevrejsko u verskim običajima, sinagogalnoj arhitekturi i dr. Tora iz Livorna, poklonjena Jevrejskoj opštini na Rijeci, zanimljiva je i zbog činjenice da su ove dve opštine održavale kontakte u prošlosti. Izloženi su i razni drugi predmeti verskog kulta: paroheti, rimonim, kruna tore, minore, šofar, tefilin, jad, talet, pribor za obrezivanje, me-gile, molitvenici i dr. Bez obzira na starost, svi ovi predmeti imaju, zbog kvaliteta izrade, određenu umetničku vrednost. Jednovremeno imaju svoju vrednost i kao folklorni predmeti. Oni potiču iz danas pretežno ugaslih jevrejskih opština u Jugoslaviji. Izložene su i fotografije veoma zanimljivih primera sinagogalne arhitekture u svetu. Njima nasuprot stoje fotografije primera sinagogalne arhitekture u našoj zemlji. Mnoge od fotografija su retkost, jer je veliki broj sinagoga porušen ili se nalazi u ruševinama. Još dobro očuvana sinagoga u Dubrovniku jeste dra-gocenost svoje vrste. Predstavu o porušenim sinagogama dopunjuju dve povelje iz temelja hramova u Vukovaru i Novoj Gradiški.

Sadržajno je veoma bogat deo izložbe koji obuhvata period od XIV veka do II svetskog rata. Ovaj deo ilustruje put porodice Nasi od Lisabona do Carigrada, preko mnogih evropskih zemalja (postoji mi-šljenje da je približno istim putem prošao velik broj jevrejskih poro-dica posle proterivanja iz Španije), formiranje geta i najstarijih jevrej-skih četvrti po gradovima Jugoslavije, najstarija groblja, pravni položaj Jevreja u jugoslovenskim zemljama, osnivanje opština i njihov razvitak, sve do formiranja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije i obnove nje-gova rada posle II svetskog rata. Prikazane su razne vrste zanimanja kojima su se Jevreji bavili, kulturna, umetnička i sportska društva, neke od najznačajnijih ličnosti koje su se istakle svojim radom u kulturnom i javnom životu jugoslovenskih naroda, značajna poglavlja iz cionistič-kog pokreta i učešće Jevreja u našim ratovima za oslobođenje.

Jevrejske četvrti prikazuju fotografije geta u Mariboru, u istarskim gradovima Štanjelu i Piranu, Žudioske ulice u Dubrovniku, i odluke o osnivanju geta u Sarajevu i Dubrovniku. Značajne su fotografije jev-rejske nadgrobne ploče u Zadru, zatim groblja u Dubrovniku, a po-sebno groblja u Splitu i Sarajevu, koja su kao kulturni i istorijski spo-menici stavljena pod zaštitu države. Interesantna je karta Evrope koja prikazuje put porodice Nasi od Lisabona do Carigrada.

O pravnom položaju govori ugovor iz 1398. god. o useljavanju Jevreja u Zadar, zabrana napadanja na Jevreje u Dubrovniku iz 1583. god., zabrana nastanjivanja Jevreja u Zadru s kraja XVII ili početka XVIII v., molba Jevreja iz Kanjiže da im se ukinu tolerancione takse 1808. god., ograničenje građanskih prava u Srbiji 1856. god., spomen-plaketa austro-ugarskih Jevreja u znak zahvalnosti za stečenu ravnopravnost 1860. god. i, najzad, dokumenti o ravnopravnosti u Srbiji posle berlinskog kongresa 1878. god.

Istorijat opština osvetljavaju fotokopije nestalih dokumenata: knjiga zapisnika Jevrejske opštine u Dubrovniku započeta 1687. god., kao i knjiga zapisnika, „pinkas“, opštine u Sarajevu započeta 1731. god., originalan spisak zagrebačkih Jevreja s kraja XVIII veka, Pravila crkveno-školske opštine sefardskih Izraelićana u Zemunu (original) i fotografija članova opštinske uprave u Beogradu iz 1889.

O prvim koracima ka udruživanju jevrejskih opština na našoj teritoriji govore dva dokumenta iz 1905. i 1910. god. sa teritorije tadašnje Austro-ugarske monarhije, prva pravila Saveza jevrejskih (izraelitskih) vjeroispovjednih općina u Kraljevstvu SHS, jedan od prvih cirkularnih akata Saveza, fotografije prve dvojice predsednika Saveza dra Huga Špicera i dra Fridriha Popsa. Zapisnik prve sednice Izvršnog odbora Saveza posle II svetskog rata održane 11. avgusta 1945. god. u Beogradu je dokument o obnavljanju Savezovog rada u uslovima posle ratne obnove u ratu desetkovane jevrejske zajednice u Jugoslaviji. Tri fotografije bez legende rečito govore o ustanovama kojima danas Savez rukovodi. To su dečja zabavišta, omladinski klubovi, i socijalna ustanova, Dom staraca u Zagrebu.

Program Jevrejskog pjevačkog društva „Lira“ iz Sarajeva za vreme turneje po Palestini, fotografije sa ove turneje, zatim fotografije podmlatka „Makabi“-ja, i „Vjesnik“, organ sefardske omladine u Kraljevini SHS, samo fragmentarno ocrtavaju kulturni život između dva svetska rata.

Neobično su zanimljivi dokumenti koji prikazuju raznolikost zanimanja kojima su se Jevreji bavili u prošlosti. Molba građana i plemstva Šibenika iz 1624. god., da Jevrejin bankar ostane u gradu, potvrđuje već poznatu činjenicu da su Jevreji bili traženi kao bankari, bilo zbog niže kamate koju su uzimali na zajmove, bilo zato što je bankarstvo bilo zanimanje kojim je retko ko želeo da se bavi. Koncesija za hiruršku praksu jevrejskom konzulu u Splitu Gabaju, iz 1628. god., majstorsko pismo sapundžije Jevrejina iz Krapine, fotografija travarske radnje u Sarajevu i dr., ukazuju na to da su se Jevreji u dijaspori od davnina bavili raznim zanimanjima i da su zauzimali veoma različita mesta u privredi i društvu.

Bilo je veoma teško iz jednog niza ličnosti, koje su svojim doprinosom neposredno uticale na razvoj kulture istorije naše zemlje, izdvojiti one za koje se može reći da su najzaslužnije ili najistaknutije. Stoga je pano na kojem su izložene fotografije nekih kulturnih i javnih radnika samo grub presek kroz vreme i različite vidove kulturnog do-

prinosa pojedinaca. Didak Pir, koji je dugo živeo u Dubrovniku, bio je istaknut pesnik XVI veka. Njegova su dela štampana i u dalekoj Poljskoj, u Krakovu. Ne manje poznat bio je njegov prijatelj Amatus Lusitanus (pravo ime Don João Roderiguez) koji se ubraja među značajne ličnosti u istoriji medicine. Tu je čitav niz drugih ličnosti novijeg vremena kao što su: Vid Morpurgo, jedan od vođa narodnog preporoda u Dalmaciji, dr Moric Sachs, prvi profesor sudske medicine u Zagrebu, Haim Davičo, pisac i diplomata, slikar Leon Koen, prvak zagrebačke drame Josip Papić, i Salomon Berger, osnivač Etnografskog muzeja u Zagrebu.

Danas kada je stvorena država Izrael, cionistički pokret ima drugi karakter i značaj u jevrejskim krugovima širom sveta, a pogotovu kod nas, gde kao pokret više i ne postoji. Međutim, potrebno je napomenuti da je ovaj pokret odigrao, u našoj zemlji, značajnu ulogu ne samo u propagiranju obnavljanja jevrejske države, već i kao organizacija u čijem su okviru i pod čijim su uticajem bili vaspitavani mnogi jevrejski omladinci-marksisti, kasnije antifašistički borci, od kojih je veliki broj pao herojskom smrću. Jehuda Haj Alkalaj, jedan od preteča cionizma, živeo je u našoj zemlji u Sarajevu i Zemunu. Roditelji osnivača cionističkog pokreta Teodora Hercla imali su kuću u Zemunu. Pored ovih fotografija izloženi su još i jedan poziv studentskog jevrejskog omladinskog društva „Bar Giora” na cionistički kongres u Beču, fotografija palestinske regimente na čelu sa doktorom Davidom Albalom za vreme njegova boravka u Americi u toku I svetskog rata, formular priloga za jevrejski nacionalni fond, zatim fotografije dra Aleksandra Lihta sa grupom jugoslovenskih cionističkih radnika, kao i grupe jevrejske omladine iz Zagreba 1929. god.

Jevreji su u teškim vremenima bili verni zemlji u kojoj su živeli. O tome govore fotografije: beogradskih Jevreja vojnika u Jedrenu za vreme balkanskog rata 1912. god., Moše i Davida Amara u uniformi oficira srpske vojske (i danas postoje Amarevo brdo kod Uroševca i ulica braće Amar u Beogradu) i Natalije Munk, žene borca, čija odlikovanja upotpunjuju lik ove hrabre žene.

Među vrlo zanimljive eksponate ovog Muzeja spada knjiga zapisnika društva Hevra Kadiše iz Đakova. Nastala 1861. god., vođena je kroz osamdeset godina do II svetskog rata, kada je ova opština skoro potpuno uništena. Na prvoj strani koja je ispunjena simboličnim crtežima, ilustrator je posebno ukazao na karakter knjige. Posle statuta i potpisa osnivača društva, biskup Štrosmajer svojeručno ubeležava lični prilog od 50 forinti i hvali ciljeve društva.

Još jedan eksponat govori o tome da jevrejska zajednica u našoj zemlji ne samo što nije živela izolovano već je stalno i aktivno učestvovala u krupnim događajima kulturnog i političkog života. Prilikom odlaska kneza Mihaila Obrenovića u Carigrad 1867. god. štampana je na svili pesma koju su jevrejska deca pevala na kneževom ispraćaju iz Beograda. Tekst je dat ćirilicom na hebrejskom i srpskohrvatskom jeziku. (Vredno je ovde napomenuti da je Državni arhiv NR Srbije na

izložbi dokumenata organizovanoj povodom 60-te godišnjice svoga osnivanja izložio pesmu koju su jevrejska deca pevala knezu Mihailu prilikom njegova povratka iz Carigrada.)

Poslednji deo izložbe posvećen je periodu narodnooslobodilačke borbe i stradanjima pod fašističkom okupacijom, Katastrofu, koja je 1941. god. snašla jugoslovenske Jevreje, i njihovo učešće u otporu protiv okupatora, teško je prikazati u nekoliko fotografija ili predmeta zbijenih na malom prostoru. Stoga su eksponati koji ilustruju period od 1941. do 1945. god. više simboličan nego realan prikaz ovih vremena i događaja.

U ovom delu su prikazane sudbine Jevreja, ilegalnih radnika između dva svetska rata, boraca partizanskih odreda, ratnih zarobljenika, žrtava koncentracionih logora i sličnih varvarskih institucija nacionalsocijalizma.

Izloženi su dokumenti predratne političke kartoteke sarajevske policije, upozorenje Kraljevske banske uprave Savske banovine na komunističku delatnost „Hašomer Hacair“-a, upozorenje Odeljenja za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije da je dr Levi Salamon, komunist, pušten na slobodu. Slede fotografije istaknutih boraca koji su pali u borbi za slobodu: braće Baruh, Luja Daviča, dra Pavla Verthajma, Magde Bošković, Ota Fuksa, dra A. Singera, i mnogih drugih.

Fotografije: Jevrejskog bataljona formiranog, posle kapitulacije Italije, od interniraca iz logora na Rabu i dokumenta koji govori o radu partijske organizacije u logoru neposredno po kapitulaciji, predstavljaju retke i značajne dokumente. Snažan utisak ostavlja jedan od prvih izveštaja Jevrejske opštine u Splitu, jer sadrži spisak jevrejskih omladinaca palih u redovima Narodnooslobodilačke vojske.

O životu i radu Jevreja u zarobljeničkim logorima govore pisma zarobljenika i fotografija Eugena Kozinskog, ubijenog zbog ilegalnog rada u logoru.

Nasuprot tome stoji jeziva dokumentacija o nacističkim zločinima. Tu svaka stvar sama po sebi dovoljno govori. Zar je potreban komentar ostacima nađenim posle ekshumacije žrtava iz masovne grobnice kod Crvenke? (To je verovatno jedna od poslednjih velikih grupa Jevreja streljanih u Jugoslaviji.) Zar ne govore dovoljno stvari koje su nadživle svoje vlasnike: naočari, ručni satovi, četkice za zube, tabakere, makaze, šivaće igle, dečje igračke? Sve to svedoči o jezivoj sudbini ljudi nastradalih samo zato što su bili pripadnici druge religije i narodnosti.

Rad jevrejskog slikara Leona Koena „Pogrom“, iako vremenski van okvira nacizma, upotpunjuje atmosferu progona i terorističkih logora. Tome doprinose i logoraška odela, žute trake, spiskovi deportiraca iz Makedonije (u kojima ćemo naći imena dece ispod jedne godine starosti), protiv-jevrejska literatura, sapun od ljudske masti, pisma dra Bukića Pijade iz Banjičkog logora, u kojima je opisan vrisak dece odvođene na streljanje, i dnevnik logorskog lekara dra Zende iz logora

Bergen-Belzen, pred kojim je jedan 18-togodišnji Nemačkan rekao gotovo s ponosom da pacijenti ovog lekara nisu umrli nasilnom, nego prirodnom smrću.

Potresno deluju i fotografije iz logora Jasenovac, kao i one iz nemačkih logora snimljenih u trenutku ulaska savezničkih trupa. Posebnu pažnju izazivaju ustaški i nedićevski proglašaji: za nadzor nad Židovima, o zabrani židovskog uticaja na izgradnju narodne i arijske kulture, o streljanju talaca, zatim dokumenti o kontribuciji nametanoj pojedinim jevrejskim opštinama i o pripremama za podizanje krematorijuma na predrafnom beogradskom sajmištu. Ne manje je zanimljiv nemačko-bugarski sporazum o deportaciji Jevreja iz Makedonije.

Jedan detalj sa Palavičinijevog reljefa za spomen-ploču žrtvama fašizma u Skoplju i reprodukcija Baruhovog portreta Moše Pijade, rađenog 1940. god. u zatvoru u Bileću, dopunjuju ovaj deo izložbe.

*

„Jevrejski pregled“ je objavio vesti o otvaranju Muzeja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 19. maja 1960. Ipak je bilo potrebno osvrnuti se još jednom na ovaj važan događaj u kulturnom životu jugoslovenske jevrejske zajednice. Otvaranjem Muzeja za širu javnost, mogli su sa ponosom da vide plodove svoga rada svi oni koji su tokom petnaest posleratnih godina uložili mnogo truda da se ovaj materijal sakupi, koncentriše na jednom mestu i tako stavi na uvid zainteresovanim.

O radu Istorijsko-muzejskog odeljenja Saveza od 1945. do 1958. god. objavljen je u prošlom Almanahu opširan članak. Rad Muzeja razvijao se u skladu sa smernicama datim u tome članku. Nastavljeno je otkupljivanje arhivske građe, umetničkih slika i drugih predmeta. Samo u toku 1960. god. otkupljeno je preko 300 prepisa dokumenata iz Državnog arhiva NR Srbije. Krajem 1960. god. u vezi sa pripremama za proslavu dvadesete godišnjice ustanka protiv okupatora počela je velika akcija sakupljanja dokumenata i drugih materijala o Jevrejima učesnicima u narodnooslobodilačkom ratu. Istorijsko-muzejsko odeljenje je već dva puta sprovodilo ankete o ovom važnom pitanju, no one nisu dale očekivane rezultate. Verujemo da će ova nova akcija naići na veći odjek, te da će se posle sakupljanja i sređivanja toga materijala moći pristupiti i njegovoj naučnoj obradi.

Za Muzej su otkupljene i neke umetničke slike, radovi jevrejskih umetnika ili pak sa jevrejskom tematikom. Autori poslednjih otkupljenih radova su Ozmo i Beložanski.

Potrebno je i ovom prilikom istaći da Muzej povremeno dobija poklone od privatnih lica i jevrejskih opština.

Gledajući sumarno sve što je do danas učinjeno u našem arhivskom i muzejskom radu, možemo reći da je dosta preduzeto kako bi se mnoge stvari spasle od zaborava. Ipak nismo u mogućnosti da kažemo i to da imamo potpun uvid u sve ono što bi trebalo da jednoga dana uđe

u Jevrejski muzej. U vezi s tim stoje i naši naredni zadaci. Još dosta vremena jedan od prvih zadataka biće rad na sakupljanju materijala. Već postoji dosta široka mreža saradnika koji rade na ispisivanju odgovarajuće građe iz jugoslovenskih arhiva. Međutim, to nije dovoljno, jer je naš delokrug rada širi. Umetnički i folklorni predmeti, fotografije i sve što je u vezi sa istorijom jevrejske zajednice u našoj zemlji uvek će biti od značaja za Istorijsko-muzejsko odeljenje Saveza. Stoga ćemo sa zadovoljstvom i u buduće prihvatiti svaku pomoć i saradnju.

*J. Römer (Osijek): Nepoznata starica (ulje; XIX vek)
Iz zbirke Muzeja Saveza*

* * * *Rabin iz Iloka (ulje: XIX vek)*

jevrejskih opština Jugoslavije

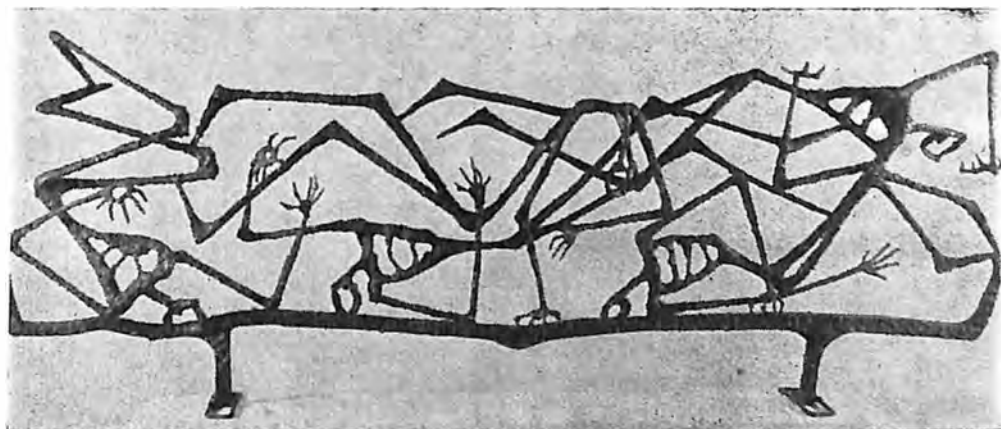
Tina Morpurgo: Cvijeće (ulje; vlasnik inž. D. Mladinov, Split)

Stiša Beložanski: Jevrejski trg u Piranu (akvarel; vlasništvo Muzeja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije)

*Daniel Ozmo: Predeo s Iadrana
(1939, akvarel; vl. Muzei Saveza jevrejskih opština Jugoslavije)*

*Nandor Glied: Spomenik jugoslovenskim žrtvama nacizma u logoru
Mauthausen (osvećen 11. maja 1958 god.)*

NAŠI HOROVI

Možda povod za osnivanje jevrejskog hora u Beogradu nije uobičajen za stvaranje jednog kulturno-umetničkog ansambla sa ciljem da neguje horsku muziku. Jer, taj hor je osnovan u proleće 1952. godine posle poziva iz Izraela jevrejskoj zajednici Jugoslavije da pošalje jedan pevački hor na Prvi svetski festival jevrejskih horova u Izraelu u leto 1952. godine.

Nešto kasnije osnovani su i jevrejski horovi u Zagrebu i Sarajevu (posle izvesnog vremena sarajevski je prestao sa radom), a 1957. godine jevrejski dečji hor u Subofici, koji sa uspehom redovno nastupa na dečjim priredbama.

Neosporno je da su pevački horovi umnogome doprineli da se rad opština na kulturnom polju pojača. Negujući prvenstveno jevrejsku horsku muziku (duhovnu i narodnu), zatim dela savremenih autora, horovi su, pored toga što su doprineli aktivnijem kulturno-umetničkom radu opština, popunili jednu prazninu u našem muzičkom životu posvećujući se onoj grani muzike kojom se ostala umetnička društva nisu bavila.

Iako su se prvenstveno bavili muzikom, horovi su postali i veoma aktivne sekcije opština, jer su okupili više desetina članova, među kojima mnoge omladince. Vežbajući 2—3 puta nedeljno, oni su postali aktivni društveno-zabavnog života i kolektivi u kojima je dolazilo do međusobnog zblizenja među članovima.

Mada horovi nisu osnovani kao posebna kulturno-umetnička društva nego kao opštinske sekcije, oni ipak imaju izvesnu samostalnost u radu. Samo po važnijim i principijelnim pitanjima u vezi sa njihovom delatnošću, odlučuje opštinska uprava. Možda bi ipak jedna nova organizaciona forma više odgovarala njihovim ciljevima i sadašnjoj delatnosti, a pogotovu bi možda dala više mogućnosti za njihov dalji razvoj (kada bi se, na primer, umesto sadašnjih horova kao sekcija osnovala posebna kulturno-umetnička društva koja bi se, pored horske muzike, bavila i drugim granama umetničkog rada — folklor, drama, balet i sl.).

Koordinacioni odbor horova pri Izvršnom odboru Saveza jevrejskih opština Jugoslavije osnovan septembra 1957. sa ciljem da koordinira rad horova u pogledu međusobne saradnje, razmene materijala i iskustava u radu, organizacije koncerata i gostovanja u zemlji, turneja u inostranstvu i sl. doprineo je da su se istaknuti zadaci postepeno rešavali, mada ne u potpunosti. Tako nisu rešena neka pitanja, pa bi Odbor u buduće morao da posveti veću pažnju rešavanju svojih zadataka.

Učešća na opštinskim priredbama i akademijama

Ako bismo ovde nabrajali sve jevrejske priredbe i manifestacije na kojima su naši horovi učestvovali od svoga osnivanja pa do danas, onda bi nas to daleko odvelo. Ali, da pomenemo da su jevrejski horovi u Beogradu i Zagrebu u znatnoj meri dali sadržinu mnogim jevrejskim kulturnim i zabavnim priredbama i manifestacijama, komemoracijama itd. No, ilustracije radi da navedemo da je hor Jevrejske opštine u Beogradu učestvovao na svečanoj akademiji na Kolarčevom narodnom univerzitetu u Beogradu, septembra 1952. godine, povodom osvećenja spomenika Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma na Jevrejskom groblju u Beogradu i u drugim gradovima Jugoslavije; na akademiji povodom završnih svečanosti u vezi sa desetogodišnjicom obnove rada jevrejske zajednice Jugoslavije, u Beogradu krajem 1956.; na akademiji povodom petnaestogodišnjice stradanja makedonskih Jevreja, u sali Doma JNA u Skoplju, marta 1958. godine; u komemorativnoj svečanosti u Beogradu, decembra 1959. godine, povodom sahrane kostiju žrtava — preko hiljadu Jevreja iz Austrije, Čehoslovačke i Nemačke koji su streljani u Zasavici kod Šapca 1941. godine; na više akademija povodom proslava godišnjice ustanka u varšavskom getu; u purimskim i drugim zabavnim priredbama, itd. itd.

Isto tako i hor Jevrejske opštine u Zagrebu bio je neobično aktivan na priredbama koje je organizovala Opština. Tako je učestvovao u mnogim priredbama i zabavama povodom Purima; na akademiji u Beogradu, krajem 1956. godine, povodom završnih svečanosti u vezi sa desetogodišnjicom obnovljenog rada jevrejske zajednice Jugoslavije; priredio je nekoliko posebnih koncerata za šticeenike Doma staraca, itd., itd.

Naravno da to nije jedina aktivnost naših horova. Oni nastupaju povremeno i na raznim akademijama i priredbama koje povodom nekih važnijih godišnjica i događaja organizuju naše masovne društveno-političke organizacije. Da navedemo da je zagrebački jevrejski hor, naročito u poslednje vreme, bio neobično aktivan na tome polju, pa je tako učestvovao na svečanoj akademiji u čast 40-godišnjice Komunističke partije Jugoslavije juna 1959. godine, na akademiji u čast Dana Republike novembra 1959. godine; na svečanom koncertu u čast 40-godišnjice Saveza komunista Jugoslavije koji je priredio Hrvatski glazbeni zavod decembra 1959. godine; na akademiji povodom proslave Prvog maja, 1960. godine, koju je organizovala I osnovna organiza-

cija SSRN u Zagrebu u čast Dana mladosti; na svečanosti povodom Dana mladosti 1960., u čast ispraćaja štafete koja je nosila pozdrave Maršalu Titu, i dr.

Na ovaj način oba hora, kao kulturno-umetničke grupe, učestvuju i u političkim manifestacijama jugoslovenske zajednice i u tome aktivno daju svoj doprinos, pa se tako — možda beogradski jevrejski hor još ne sasvim dovoljno — uključuju u društveno-politički život naše zajednice. Tako će se horovi sve više vezivati sa sredinom u kojoj delaju i žive, te se neće odvajati i uvlačiti u svoj posebni život i užu sredinu, iako je sigurno da po muzici koju prvenstveno neguju predstavljaju u kulturno-umetničkom pogledu posebne grupacije.

Samostalni koncerti

Sigurno je da se prava umetnička afirmacija stiže ipak samostalnim nastupima, pogotovu kada se pesmom ispuni celo veče na posebnom koncertu. Takvi koncerti, kojih na žalost nije bilo dovoljno, pored umetničke afirmacije čine da se i šira javnost, koja se interesuje za horsku muziku, može da upozna i sa jevrejskim stvaralaštvom na tom sektoru muzičke delatnosti.

Od više samostalnih koncerata u zemlji da pomenemo dva koncerta beogradskog jevrejskog hora u sali Radničkog univerziteta „Đuro Salaj“ u Beogradu maja 1958. i maja 1959. godine. Na programu ovih koncerata bila je jevrejska horska muzika a cappella, solo pesme i dela za violinu i klavir.

Evo šta je štampa zabeležila. Poznati muzički kritičar Dragutin Gostuški u „Borbi“ od 13. maja 1958., pod naslovom „Marljivo i predano“, doslovce piše:

„...Bilo je zanimljivo čuti pravu reviju pesama uglavnom folklornog i duhovnog porekla, osobenog senzibiliteta i karaktera, čiji su nam kompozitori većinom bili nepoznati. Njihova dela pisana su jezikom razumljivim i pristupačnim, a izvedena su sa žarom i prisnim doživljavanjem, koji su ovom horu doneli reputaciju i izvan zemlje.“

Dragutin Čolić, muzički kritičar, napisao je u „Jevrejskom pregledu“, u broju za juni 1959. godine, između ostalog, sledeće:

„Ovaj hor od 45 odabranih pevača dobrog glasovnog materijala, koji je poslednjih nekoliko godina ostvario i nekoliko koncertnih turneja van granica naše zemlje, mada je pre nekoliko meseci promenio dirigenta, što naročito za amaterski hor predstavlja uvek ozbiljan prelom, pa čak i krizu, pokazao se pod upravom dirigenta Slobodana Krstića kao solidan, disciplinovan, intonativno i ritmički precizan i dinamički elastičan ansambl.“

I koncert hora Jevrejske opštine u Zagrebu priređen 8. decembra 1958. u sali Hrvatskog glazbenog zavoda imao je isti značaj. Tim povodom pisao je zagrebački „Vjesnik“ od 18. decembra, između ostalog, doslovce sledeće:

„Ovaj je pjevački kolektiv usmjerio svoj rad s jedne strane prema njegovanju zbarske muzike jevrejskih autora, a s druge prema izvođenju naših kompozicija te vrste. Prvi dio programa spomenutog koncerta pokazao je da bi za našu sredinu bilo mnogo interesantnije kad bi zbor posvećivao još više brige zbarskim djelima jevrejskih kompozitora. Doduše, u zborovima domaćih autora zbor je pod vodstvom Emila Cossetta u većoj mjeri ispoljio kvalitete solidnog, ujednačenog i disciplinovanog ansambla, dobre dikcije pa čak i zvučnosti, unatoč ne odviše brojnom sastavu.“

Naši horovi priredili su do sada i samostalne koncerte u nekoliko naših gradova. Ti koncerti su korisni kako sa kulturno-umetničkog gledišta tako i zbog jačanja međusobne saradnje pojedinih jevrejskih opština i međusobnog upoznavanja njihovih članova. Pored toga, oni još i popularizuju jevrejsku horsku muziku kod šire publike, naročito kada se priređuju u gradovima u kojima nema jevrejskog hora. Takve koncerte priredio je zagrebački jevrejski hor u Beogradu i Sarajevu, a beogradski u Subotici, Zagrebu i Sarajevu.

Zanimljivo je osvrnuti se na kritiku ovih koncerata. Tako je, povodom koncerta beogradskog jevrejskog hora u sali Narodnog pozorišta u Subotici, list „Magyar Szó“ od 5. juna 1958., između ostalog, doneo slede:

„... Ne sećamo se kad smo poslednji put slušali jedan pevački hor, i to naročito takvog umetničkog kvaliteta, kao što je beogradski jevrejski hor.“

Pod rukovodstvom dirigenta Bogdana Babića, majstorskim rukovođenjem i bogatim zvučnim bojama pevao je taj ansambl sa velikim uspehom domaće i kompozicije nekoliko mađarskih kompozitora.“

„Subotičke novine“ od 6. juna 1958. donele su takođe veoma pozitivnu kritiku.

I kritike koje su objavili sarajevsko „Oslobođenje“ od 26. decembra 1960. i „Svijet“ od 20. decembra 1960. povodom koncerta beogradskog jevrejskog hora u sali Narodnog pozorišta u Sarajevu 18. decembra 1960. bile su takođe veoma pozitivne.

Koncerti zagrebačkog jevrejskog hora u prepunoj sali Srednje muzičke škole u Sarajevu maja 1958. godine i januara 1961. godine u Beogradu imali su isto tako velik umetnički značaj i bili dragocen doprinos međusobnom upoznavanju omladinaca ovih naših dveju većih opština.

Kada se govori o pozitivnoj ulozi koju igraju naši horovi u kulturno-umetničkom i društveno-političkom pogledu, onda ne bi trebalo propustiti da se doda da su njihove pesme snimale i emitovale radio stanice Zagreb, Sarajevo, Skoplje, Budimpešta, Pariz, Ženeva i Jerusalem.

Festival u Izraelu

Posebno mesto u aktivnosti horova predstavlja učešće u svetskim festivalima jevrejskih horova u Izraelu. Dosada je bilo tri takva festivala (1952., 1955. i 1958. godine), a predviđa se da će se održati i 1961. godine. Na sva tri dosadašnja bio je zastupljen i po jedan jevrejski hor iz Jugoslavije. Inače na ovim festivalima nije bilo takmičenja ali je kritika davala ocenu vrednosti pojedinih horova iz zemlje i inostranstva.

Učešće u ovim festivalima, na kojima je pored nekoliko desetina izraelskih horova nastupilo i više horova iz Evrope i Amerike, imalo je višestruki značaj. U izraelskoj javnosti i štampi bilo je zapaženo učešće hora iz Jugoslavije kao ansambla koji dolazi iz jedne socijalističke zemlje koja je i time na delu pokazala da pruža punu ravnopravnost svojim sugrađanima i nacionalnim manjinama. Čak je ovakvo učešće bilo uvek omogućeno znatnom materijalnom pomoći države. Zanimljivo je da je 1952. godine, kada se još ponegde moglo čuti kako se i jugoslovenski Jevreji nalaze iza „gvozdene zavese“, dolazak hora otklonio ovu zabludu. Ako se uzme u obzir i činjenica da je hor iz Jugoslavije slala jedna veoma malobrojna jevrejska zajednica i da je on uvek pokazao izvanredne umetničke kvalitete te da je kao takav od strane izraelske muzičke kritike bio i ocenjen, onda se tek dobija prava slika ove višestruke koristi koju je imalo učešće hora u ovim festivalima.

Kao i svaka druga slična grupa, hor je doprineo i širenju kulturnih i prijateljskih odnosa između dveju država. Pevajući i jugoslovenske horske kompozicije širio je jugoslovensku pesmu pred hiljadama slušalaca u Izraelu. Pored učešća u festivalskim priredbama, hor je priređivao i samostalne koncerte ili učestvovao u raznim priredbama i drugarskim večerima koje je organizovalo Udruženje jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, pa je posebno bio vrlo srdačno primljen od strane svojih bivših zemljaka, kao uostalom i od šire izraelske javnosti i zvaničnih krugova.

Ako bismo citirali pisanje muzičke kritike Izraela povodom učešća jugoslovenskog hora u trima Zimrijama, onda bi to prevazišlo okvire ovog članka. Ali radi ilustracije da navedemo samo nešto.

Poznati izraelski muzički kritičar Juval Ebenstein u listu „Jedioth chadashoth“ od 16. avgusta 1955. piše:

„... Nesumnjivo da palma pripada jugoslovenskom horu sa njegovim moderno školovanim dirigentom E. Cossettom, zatim Francuzima...“

a malo dalje:

„... Ako je, međutim, Jugoslovenima ovde priznato prvo mesto, to su oni i zaslužili izvanrednom čistotom i stalnošću u intonaciji i napred istaknutom horskom disciplinom.“

„The Jerusalem Post“ od 15. avgusta 1955.:

„Na koncertu osam horova u Edison-sali prikazan nam je jedan mozaik pesama pun boja. Sudeći po aplauzu slušalaca, palma pripada sposobnosti i raznolikosti jugoslovenskih pevača vođenih g. E. Cossettom, mada su i ansambli...“

Ni pohvale muzičke kritike na Trećem festivalu, avgusta 1958. godine, nisu nimalo zaostale za pozitivnom ocenom koju je jugoslovenski hor dobio na prethodnim Zimrijama. Tako je „Al Hamišmar“ u broju od 10. avgusta 1958. pisao:

„... Na koncertu u Ramleu, koji je bio priređen u okviru festivala, Jevrejski hor iz Beograda postigao je veliki uspeh i na zahtev publike više puta ponovio jedan deo svog programa...“

Poznati muzički kritičar i popularni kompozitor Urije Boskovic, u listu „Haarec“ od 15. avgusta 1958., u članku o koncertu horova u Tel-Avivu, između ostalog piše:

„... Pravo umetničko, horsko pevanje čuli smo te večeri od jevrejskog hora iz Jugoslavije, pod sjajnim rukovodstvom Borislava Paščana. Sem izraelskih i jevrejskih pesama, hor je pevao i pesme iz Dalmacije i Makedonije. Neosporno da je Borislav Paščan „junak Zimrije“...“

U opširnom članku o samostalnom koncertu hora u Tel-Avivu, pošto je najpre pisao o programu koncerta i istakao soliste, muzički kritičar lista „Yedioth Hayom“ u broju od 22. avgusta 1958. piše:

„... Pod rukovodstvom gospodina Babića ponovo je ovaj izvanredni hor pokazao svoje mogućnosti: prekrasni piano, dubok i pun sotto voce, fina i bogata nijansiranja i visine, a iznad svega primernu disciplinu. Beogradski jevrejski hor požnjeo je i na svom odvojenom koncertu zaslužan uspeh...“

Gostovanja u evropskim zemljama

Isto tako od velikog značaja bila su i gostovanja naših horova po raznim zemljama Evrope — u Austriji, Mađarskoj, Švajcarskoj, Belgiji,

Francuskoj i Italiji. Po ocenama muzičke kritike u tim zemljama oba hora zaslužuju puno priznanje. Inače, gostovanja su bila korisna za jugoslovensku jevrejsku zajednicu i za Jugoslaviju uopšte, jer tom prilikom dolazilo je do međusobnog upoznavanja i zblizjenja jevrejske zajednice Jugoslavije i jevrejskih zajednica u zemljama u kojima je hor gostovao, a svugde je, pored srdačnog prijema hora, istican pozitivni stav i odnos Nove Jugoslavije prema položaju, radu i životu Jevreja.

Zahvaljujući izvesnim objektivnim uslovima, prvenstveno interesovanju koje pojedine jevrejske zajednice u Evropi pokazuju za jevrejsku horšku muziku i gostovanje naših horova, može se reći da su oba naša hora, kao amaterski ansambli, dosada uspeli da u priličnom broju slučajeva realizuju turneje po inostranstvu i tako — što je na kraju krajeva i razumljivo — nagrade i stimuliraju rad svojih članova i doprinesu razvoju kulturnih i prijateljskih odnosa između naše države i država u kojima su gostovali i jevrejskih zajednica.

Da su turneje horova postigle svoje ciljeve očito se vidi iz pisanja jevrejske i nejevrejske štampe i prijema na koji su naišli. Dva koncerta beogradskog jevrejskog hora juna 1955. godine u Beču, jedan u poznatom Brahmsaalu a drugi u Jevrejskom domu staraca, dva koncerta u Budimpešti i jedan u Cirihi, koji su priređeni u prepunim salama oduševljene publike novembra 1957. godine, više koncerata zagrebačkog jevrejskog hora po Zapadnoj Evropi — u Parizu, Mecu, Brislu, Liježu, Seranu i Milanu aprila 1958. godine, koncertna turneja beogradskog jevrejskog hora oktobra-novembra 1959. po Belgiji, Francuskoj i Švajcarskoj i koncerti u Brislu, Anversu, Parizu, Ženevi i Cirihi, i na kraju koncerti zagrebačkog jevrejskog hora u Firenci, Đenovi i Milanu januara 1960. godine nesumnjivo predstavljaju za ova dva mlada umetnička kolektiva veoma bogat bilans inostranih gostovanja ostvarenih za relativno kratko vreme.

Ovo prikazivanje ne bi bilo potpuno, ako se, makar i sa najkraćim citatima, ne osvrnemo i na inostranu kritiku.

„Arbeiterzeitung“ od 25. juna 1955., povodom koncerta beogradskog jevrejskog hora u Beču, između ostalog piše:

„Hor Jevrejske opštine u Beogradu predstavio se u Brahmsaalu i tom prilikom poženio velik uspeh. To je vrlo ambiciozan i dobar amaterski hor. On može da se pohvali neistrošenim i prirodnim, dobro zvučnim glasovnim materijalom, kao i solistima, i svojim mladim, vrednim dirigentom, koji ume da iskoristi pomenuta svojstva i da na celi ansambl deluje vatreno.“

„Népakarat“, centralni organ Mađarskih sindikata, od 5. novembra. 1957:

„Pod rukovodstvom Bogdana Babića hor od četrdeset članova prikazao je sav svoj repertoar. Glasovna snaga i glasovna lepota hora izazvale su veliko divljenje; njegove tehničke moguć-

nosti su takođe prvorazredne, a povremeno se graniče sa virtuoznošću."

„Neue Züricher Zeitung" od 13. novembra 1957.:

„Hor koji smo slušali, pod rukovodstvom Bogdana Babića, dirigenta beogradske opere, istakao se svojim prekrasnim glasovnim materijalom i vrlo preciznim i disciplinovanim izvođenjem. Hebrejske i jidiš pesme prve polovine programa kao i jugoslovenske narodne pesme drugog dela programa bile su većim delom izvedene u vanrednoj umetničkoj obradi, koja je jasno pokazala sposobnost hora, samo je donekle bio izmenjen izvorni karakter prekrasnih melodija. Vanredna su bila i solistička ostvarenja, koja su izvedena delom od pojedinih članova hora uz klavirsku pratnju, a delom zajedno sa horom."

„Republicaine Lorraine", dnevnik Meca, pod naslovom „Jugoslovenske pesme" objavio je sledeće:

„Jugoslovenski jevrejski hor iz Zagreba, pod upravom Emila Cossetta, nastupao je više od jednog časa, pobudivši više nego oduševljenje mnogobrojnih slušalaca. Jevrejska muzika, već poznata zbog svoje melodičnosti, dolazi do savršenstva u interpretaciji ovoga hora, sastavljenog od četrdesetak pevača i pevačica. Bio je to pravi festival liturgijskih i narodnih jugoslovenskih pesama. Hor je znao da do tančina umetnički izvede različite pesme koje su bile na njegovom programu. Savršenstvo je naročito dostignuto kad je ovih četrdesetak glasova pričalo o svome kraju, kako žarom za jugoslovenske partizanske pesme tako i oduševljenjem za ostale vokalne kompozicije."

„La Metropole", jedan od vodećih listova Anversa, u broju od 23. oktobra 1959. piše:

„... Prvorazredni kvalitet ove grupe manifestuje se vokalnim bogatstvom i stvarnim oduševljenjem: glasovi su zvonki i puni, a ansambl pokazuje sigurnost i čvrstinu koju Slobodan Krstić postiže savršenom lakoćom i razumevanjem."

„La Suisse" iz Ženeve od 3. novembra 1959.:

„... Kako je prijatno slušati jedan zvučan hor sastavljen od solidnih deonica i odličnog kvaliteta! Takav je mešoviti jevrejski hor iz Beograda. Glasovi kojima raspolaže ovaj izvrsno sastavljeni ansambl daju utisak da su prvorazredni i dobro uvežbani. Sastavite jednu grupu od pedesetoro njih pod rukovodstvom koje ume da ih sjedini i odmeri a da ne smanji lepe rezonanse njihovih glasova, pa ćete dobiti jedan rasni instrument sposoban da se prilagodi svim nijansama, isto tako harmoničan u polutonovima

kao i u najzvučnijim delovima, kome bi za izvođenje pre odgovarao okvir Victoria-Halle nego skućeni prostor pozorišta La cour Saint-Pierre. Mnogobrojna publika bila je oduševljena."

„Corriere della Sera“, koji izlazi u Milanu, u broju od 21. januara 1960. doneo je:

„Program klasićne muzike te slovenske i jedna skupina — izvanredno sugestivno vezane za staru tradiciju samog jevrejskog naroda. Zagrebaćki jevrejski hor ne predstavlja brojni sastav, te ne teži nadmetanju velikom zvućnošću, ali je veran interpretator se takvom sugestivnošću koja se lagano pretapa u jedinstvenu vibraciju. Veoma veliki uspeh!“

Ovo je samo nekoliko isećaka iz mnogobrojne muzićeke kritike zemalji u kojima su horovi priredili koncerte, što im svakako daje umetnićuku reputaciju koja prelazi naše granice.

Treba na kraju istaknuti i ćinjenicu da horovi u svome radu nailaze i na izvesne slabosti i teškoće koje manje-više prate slićne amaterske ansamble. Nije uvek lako — pogotovu kada se radi s ljudima koji, pored redovnih obaveza na studijama ili u službi, imaju razne drušćvene obaveze — odvojiti vreme za redovne horske probe, koje su naroćito pred nastupe dosta ćeste. No, ima i teškoća finansijske prirode. Samo redovno odrćavanje, a da ne govorimo o koncertima i turnejama, iziskuje veća novćana sredstva. Ali, teškoće se mogu prebrođiti ako kod većine ćlanova preovlada svest o tome da pripadaju jednom kolektivu prvenstveno radi muzike koju on neguje i ljubavi prema njoj, bez obzira na eventualne nastupe u zemlji ili inostranstvu. To nije uvek slućaj kod svih ćlanova, te ukoliko u perspektivi nema nešto atraktivnije, dolazi do izvesne malodušnosti i nezainteresovanosti i slabljenja discipline u radu. Ali, pokazalo se da su takve i slićne slabosti samo prolaznog karaktera te da posle izvesnog vremena prođu, a horovi punom snagom nastavljaju sa radom.

Ono što su horovi u svojoj skoro desetogodišnjoj delatnosti pružili i što su pokazali, ono što su doprineli ućoj jevrejskoj zajednici, i svojoj zemlji, nesumnjivo predstavlja korisnu i pozitivnu ćinjenicu iz koje se moće izvući samo jedan zakljućak: da oni moraju nastaviti onim putem kojim su dosada išli.

KNJIŽEVNI DEO

SEĆANJE NA KALMIJA BARUHA

Odavno nosim u sebi to sećanje, zajedno sa potrebom i kao nekim osećanjem dužnosti, da kažem bar nešto o ovom književnom radniku, jedinstvenom poznavaoču španske književnosti u nas, o jednoj od mnogobrojnih žrtava fašizma iz minulog rata. Pre izvesnog vremena izašla je u izdanju „Svjetlost” knjiga Baruhovih solidno, lepo i zanimljivo pisanih eseja i članaka o Španiji, njenoj istoriji i književnosti.* Ta knjiga podsetila me je na moju obavezu prema prijatelju i na naš opšti dug prema postradalom kulturnom radniku.

Meni se čini da je K. Baruh jedan od onih Bosanaca čiji bi rad trebalo u našoj javnosti iscrpnije izneti. Trebalo bi prikazati zanimljivu i osobenu sredinu bosanskih Jevreja, sefarda, iz koje je K. Baruh nikao, njegov rad koji nije ni malen ni beznačajan, kao i tragiku njegovog života i njegove strašne i uzaludne smrti, bez otpora i osveće. Ja to učiniti ne mogu, ali hteo bih da iznesem bar jedno lično sećanje i da kažem o njemu nekoliko reči, kratkih i jednostavnih kao što je i njegov život bio.

Znali smo se još kao deca, iz Višegrada, gde sam sa njegovim starijim bratom išao u osnovnu školu. Srećan i meni zauvek drag slučaj hteo je da smo se zimi između 1928. i 1929. godine našli u Madridu i proveli tu nekoliko meseci u stalnom dodiru i u beskrajnim, iskrenim i zanimljivim razgovorima. Sve što je zanimalo, pokretalo, radovalo ili mučilo našeg čoveka bilo je predmet naših razgovora. S druge strane, odličan poznavalac španske istorije, naročito španskog jezika i književnosti, K. Baruh je bio u mnogome moj vodič na tim područjima. Zajedno smo učinili nekoliko izleta u drevne španske gradove, Toledo, Segoviju itd. Naročito mi je ostala u sećanju naša poseta Segoviji, o kojoj je i K. Baruh pisao u sarajevskom „Jevrejskom glasu”.

I za mene, a pogotovu za mog druga, to je bio veliki doživljaj. U Segoviji smo proveli gotovo ceo dan. Bila je nedelja. Ručali smo u jednom dobrom narodnom restoranu, obišli znamenitosti i dugo šetali

* Kalmi Baruh. Eseji i članci iz španske književnosti. Izd. „Svjetlost”, Sarajevo, 1952. god.

po starinskim ulicama. Za K. Baruha ta Segovija nije bila samo istorijska i estetska senzacija nego nešto što je vezano za njegovo detinjstvo, za svakodnevni život zajednice kojoj je pripadao. On se sećao romana koje je slušao u detinjstvu. U njima je nekim avetinjskim a ipak stvarnim životom živela okamenjena stara Španija, plakale su devojke i prolazili gradovima aragonski vitezovi („De que lloras, blanca Mina?“ „Caballeros van y vienen por las ciudades d'Aragon“). Stotinama godina njih su žene naših sefarda pevale, u nešto iskvarenom obliku, po svojim senovitim bosanskim avlijama, uz ručni rad. U tim romansama javljala se često i reč Segovija, iskvarena u Segolija.

U svom napisu K. Baruh objašnjava to sa naučnom tačnošću u kojoj negde duboko u dnu treperi prigušeno osećanje. On piše: „Riječ se malo okrnjila na putu od toliko stoljeća, i dobre žene, da im se stih ne bi kvario, zakrpile su riječ. Nije ni čudo, da je kamen već bi mu se plohe dosad izlizale.“

Ta popodnevna šetnja po stvarnoj i živoj Segoviji dovela nas je u neke mračne i zabačene ulice. Jedna od njih nosila je naziv Nova jevrejska ulica (Calle de la juderia nueva). Znali smo da ovde nema i ne može biti traga od Jevreja; i sama ta reč „nova“ označavala je vreme od pre nekoliko mračnih stoleća unazad.

Dok smo stajali na uglu te puste ulice, iskrsnuo je odnekud jedan dečak, po odelu i liku sudeći očigledno sirotinjskog porekla. Zapitali smo ga za naš dalji put, odgovorio je kratko i mrgodno. Ali K. Baruh, koji je govorio španski tako savršeno da niko u njemu ne bi mogao poznati stranca, uspeo je da zametne krafak razgovor sa dečakom. U svom pomenutom napisu K. Baruh je izneo taj razgovor sa dečakom, i on se u celosti podudara sa mojim davnašnjim, još živim sećanjem, i ja ga navodim po njegovom napisu. Baruh je pitao dečaka

„Hombre, zar u Segoviji ima Jevreja?“

„Ne, gospodine, znate... u stara vremena... oni su tuda šetali, jer...“

„A zašto tuda?“

Mali ćuti. Ja ga ne ostavljam na miru. Dečak odmahne glavom.

„Que mal los gustaba Segovia.“ (Segovija ih nije volela.)

I K. Baruh dodaje tome kratkom dijalogu ovoliko: „On o Jevrejima govori kao o nekom ukletom plemenu iz drevne priče. Mi smo se prijateljski rastali.“

I to je sve. A ja se i danas sećam toga trenutka. Dečak se udaljavao okrećući među prstima srebrnu pesetu koju smo mu dali i koju je on primio bez „hvala“ i sa gordošću i nepoverenjem, kao ne želeći da nas odbijanjem uvredi. U svom velikom neznanju on zaista nije znao šta govori, a još manje je mogao naslutiti s kim govori.

Nas dvojica smo stajali još neko vreme tu u mestu. Negde, na nevidljivoj crkvi, jedno zvono je tuklo jednolično i neumorno kao čekić tupog i nemilosrdnog vremena. Nisam umeo ništa da kažem. Ali sam osećao — i to nije romantičarska figura kojom se služim — kako krila istorije huje iznad naših glava i kako se vekovi čudesno približuju i susrećavaju. Osećao sam se kao svedok i nemo lice u toj društveno-istorij-

skoj drami koja je započela u ovoj zemlji pre tri i po veka, koja, kako izgleda, i nema svoga kraja, a jedan tragikomičan čin joj se odigrava sada, na ovom kamenom pločniku, ispod bele table sa modrim slovima.

Doživljaj je bio i suviše uzbudljiv, asocijacije koje su iskrsavale i suviše složene i teške, da bismo mogli tu odmah da ga anališemo i rečima izrazimo. Smejali smo se dečakovoj prostoti i neznanju. Sancta simplicitas! A moj prijatelj se zaista „prijateljski rastao“ i sa dečakom i sa njegovim gradom. On je imao u sebi za to dovoljno plemenitosti i ljudskog razumevanja i onog teškog stida i obzira kojim čovek često najteža unutrašnja uzbuđenja ostavlja u sebi, nerečena i pokopana.

Eto, na tu šetnju po Segoviji podsetila me je knjiga Baruhovih eseja i članaka. Ali ne samo na šetnju po Segoviji nego i na celu toplu, umnu i čestitu ličnost K. Baruha. Ova knjiga, u kojoj su istorijske i književne pojave prikazane ne samo savesno i naučno nego i progresivno koliko god je to pisac mogao po svojoj duhovnoj formaciji i vremenu u kom je živeo, samo je jedan deo Baruhovog naučnog, naglo prekinutog rada.

Jer, kao što je poznato, tragični, dosledni i neumitni tok istorijskog procesa, čiji sam dah, kako mi se činilo, osetio na uglu mračne „jevrejske ulice“ u Segoviji, stigao je K. Baruha u njegovim najlepšim godinama, u jeku njegovog razvitka i rada. Sa hiljadama i milionima i on je pao kao žrtva zverskog rasizma, propao kao toliki, bez krivice, i bez odbrane. Mi smo izgubili jednog pravog hispanologa. (Govorim to sa opšte tačke gledišta, ostavljajući po strani lično žaljenje i gubitak jednog zaista divnog čoveka i prijatelja ljudi.) Svojim znanjem i svojom nesebičnom predanošću nauci on nas je zadužio u prošlosti. A danas, u izmenjenim i boljim uslovima, on bi, uveren sam u to, razvio do pune mere svoje sposobnosti i bio dragocen radnik.

Mnogobrojne su asocijacije i teška i raznovrsna pitanja koja se postavljaju pred nas u vezi sa ovakvim gubitcima. Hiljade mislilaca i pesnika, političkih i društvenih radnika i boraca traže danas odgovore na ta pitanja. Teško i dugo, i nemoguće bi bilo za nas govoriti o tome u ovom kratkom sećanju na jednog prijatelja, na jednu od žrtava fašizma. Ali jedno mislim da može i mora i ovde da se kaže. Odgovor na sva ta pitanja o teškim nepravdama i zločinima međunarodnih razmera treba pre svega tražiti u radu za drugačije i bolje uređenje društva i sveta, u oorganizovanoj i nepoštednoj borbi protiv mračnih sila koje svoju vlast i svoju „ideologiju“ ostvaruju na grobovima i takvih ljudi kao što je bio K. Baruh. Taj rad i takva borba biće ujedno i najlepší pomen našem zemljaku i drugu K. Baruhu.

BEN ŠAN I PAĆENIK JOV

Američke sinkope VI

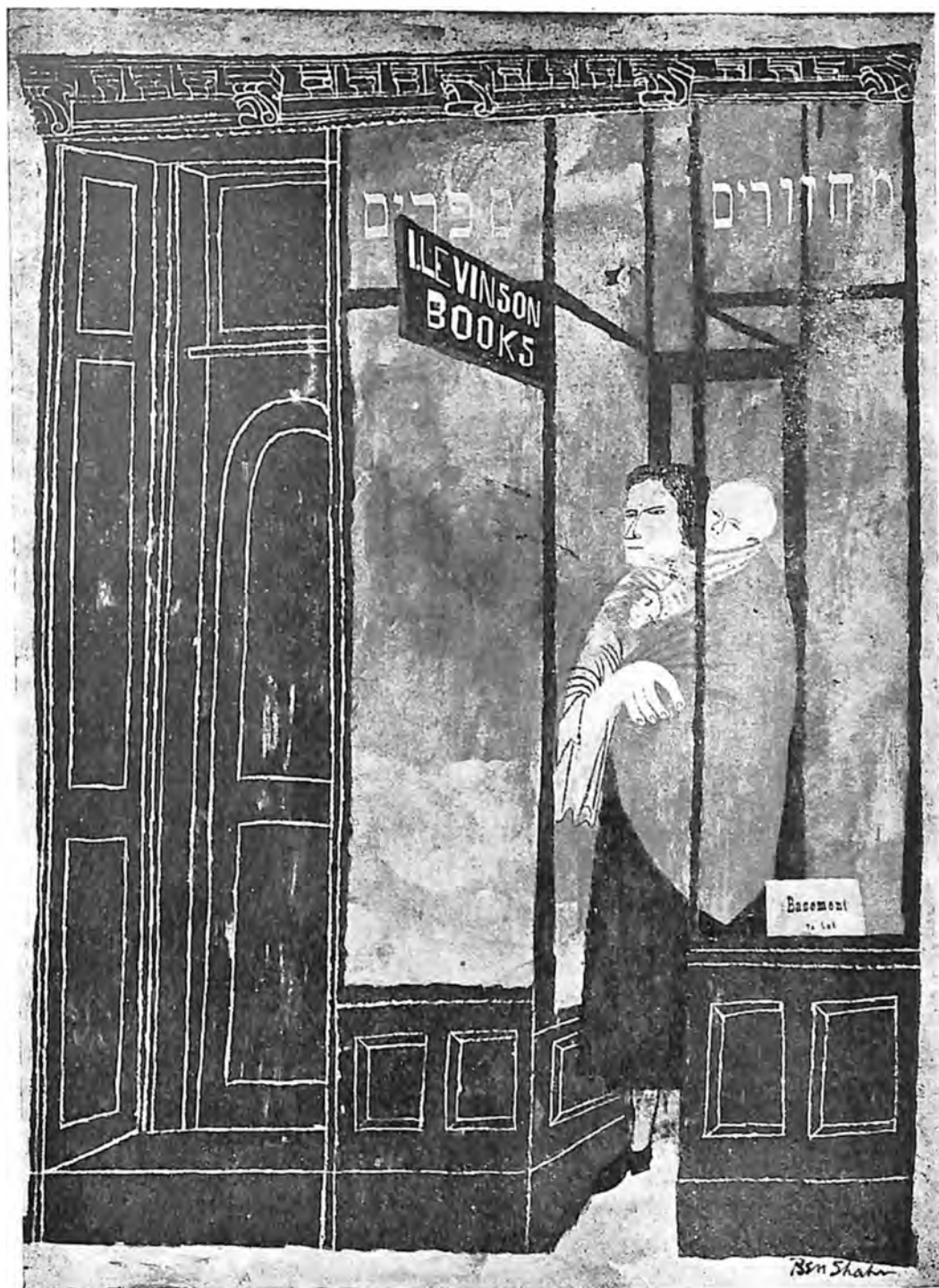
Od prvog časa bili smo očarani ovim gradom: uskim, pročeljnim kućama sagrađenim u staro-amsterdamskom stilu, ranim visokogradnjama s njihovim čudnim reprezentacionim tornjevima, pseudogotskim crkvama koje, kao preplašeni golubovi, čuče između velikih kocki sačinjenih od čelika i stakla. U svojim suprotnostima, Njujork je ritmičniji i dinamičniji od svih drugih gradova koje poznajemo. Džinovska topionica rasa, kultura, patnji i nada.

Menheten, Bruklin, Kvinz, Bronks, Ričmond, spojeni sačinjavaju grad Njujork. Naša lutanja u toku mnogih, isuviše kratkih dana slivaju se jedna u druga. Što sada vidimo i govorimo, samo su fragmenti ili refleksije. Veličina toga grada je stravična, ritam vrtoglav. Dok opipavamo puls Amerike, ne možemo nijednog trenutka da zaboravimo Evropu. Zbog toga je možda useljenicima baš u Njujorku potrebno toliko vremena da se prilagode i srode. Iako daleko, Evropa je istovremeno stalno ovde. Prelazeći iz jedne ulice u drugu, čovek prelazi kontinente. Kinu od Afrike deli samo nekoliko blokova. Prolazimo ukrajinskim ulicama, nemačkim naseobinama, slušamo pesme Španije, glas Italije, pa se onda odjednom nađemo zatvoreni u jevrejskoj dijaspori.

U ovom gradu živi dva i po miliona Jevreja, više nego u celom Izraelu. Prvi su došli s osnivačima Nju-Amsterdama. Drugi, oni koji su bili ugroženi od „crnih stotina“ ukrajinskih pogromaša. Poslednji koji su pobjegli ispred mržnje i koljaške požude fašista. S njima su došle i furije straha.

Majkl Gould je opisao „Jevreje bez novaca“. Roman u mladosti pročitao, a zatim, kao prosvetno delo, objavljen u izdanju predatnog Nolita. Posle nekoliko godina, u Berlinu, upoznao sam se s Majklom Gouldom, u redakciji proleterskog književnog časopisa „Linkskurve“. Sprijateljili smo se. Ovoga puta putevi nam se nisu sastali. Ali smo se susrećali s ljudima koje je on opisao.

Još odavno prošli smo ovim ulicama, udisali ove mirise, gledali ova lica puna izraza. U ulicama Louer-Isf-Sajda živi Bal Šem. Legen-

Ben Shahn: Prodavnica knjiga Levinson

darna mešavina hasidijskih priviđenja i slovenskog folklora. Jesu li to melanholični likovi Marka Šagala? Oni su žalosniji možda, preciznije formulisani, proizišli iz Jovovog iskustva na ulicama Njujorka. Jedan veliki umetnik, Ben Šan, video ih je i pročitao.

Jednog sparnog popodneva odvezli smo se iz Njujorka u Rozfelt. U tamošnjem dragstoru osvežili smo se ledenom oranžadom i obavestili se gde je umetnikova kuća. Neka gospođa, u ambalaži od celofana, pokazala nam je put. Triput smo obišli celo to mestance, zastrto velom kiše, pre no što smo uspeli da pokucamo na prava vrata. Otvorila nam ih je gospođa Bernarda. Telefonom je zovnula svoga muža iz ateljea, smeštenog duboko u zelenoj bašti.

Svešla, prijatna odaja sa zidom od stakla, koji spolja unosi vlažno-zelenu svetlost prirode. Pogled nam uzaludno traži bliske nam slike majstorove. Na zidovima ni traga disonantnim kompozicijama njegovih radova. Umesto njih, radovi učenika i prijatelja. Jedna Beskinova grafika. Od samog Ben-Šana samo jedno kaligrafsko pismo.

Toplinom svoje ljubaznosti on prevladava trenutak tuđosti i skajivanja.

„Nijedne moje slike“, kaže on. „Otputovale su u svet. Kad izradim sliku, ostavim je da malo postoji. Posle nekog vremena znam da li treba što god da izmenim. Kada je slika završena, ona više ne pripada meni. Uznemirivala bi me, zato treba da seli iz moje kuće. Drukčije je s crtežima. Oni su svedoci, podsetnici, podsetni fragmenti i oruđa za nove slike. Treba dugo vremena da neka slika sazre u meni. Sliku, izgleda mi, nikad ne treba raditi fabrički. Kao ni hleb. U ovoj zemlji nema dobra hleba, jer ovde se sve industrijski radi.“

Sedimo s njime ispod onog kaligrafskog pisma. „Mlada generacija“, kaže umetnik, „kida i u umetnosti vezu sa socijalnim problemom. Mladi slikari i dramatičari ne veruju da boja i reč mogu uticati na hod sveta.“

„Jednom me je posetio neki engleski kritičar“, priča Ben Šan, „gledao je ovu od hebrejskih slova sačinjenu sliku što stoji više naših glava. Smatrao je da je kaligrafski apstraktna. — U zabludi ste, rekao sam mu, to su slova, iako liče na apstraktne simbole. Ona nešto kazuju — onome ko taj jezik razume. Ta slika znači: Mir među ljudima!“

„Dešava se i obrnuto“, kaže Ben Šan: „jednom mi je došla neka studentkinja umetnosti. Njena socijalna načela bila su formulisana tako usko grudo i dogmatično da sam se odjednom našao u položaju da branim apstraktne.“ Licem mu se razlio starački, mudri osmejak verujućih sumnjalica. „Istina je, naime, dijalektična“, rekao je.

Tridesetih godina, kada je obnavljač meksičkog freskoslikarstva Diego Rivera došao u Njujork da u Rokfelerovom Centru izvede freske, gvašovi koje je Ben Šan stvorio u vezi s udesom Saka i Vancetija toliko su ga potresli da ga je pozvao da saraduje s njime.

Na freskama izvedenim u Rokfelerovom Centru, koje su kasnije, zbog svoje socijalističke tendencije, uništene, Ben Šan je naučio kompoziciono organizovanje prostora i ritmizovanje velikih ploha. U svojim kasnijim, samostalnim freskama rađenim za Farm Security Administration

u Rozfeltu, prikazao je Ameriku, zemlju suprotnosti: Ajnštajn vodi emigrante, koji su pobjegli iz Hitlerove Nemačke, pored kovčega pogubljenih anarhista Saka i Vancetija, u zemlju njihovih nada. A i freske u poštanskoj zgradi u Bronksu i slike izvedene na zidovima u Social Security Building-u u Vašingtonu sadrže teme koje su, pored sveg poetskog transponovanja, svesno socijalno naglašene.

Nasuprot ekstremno individualističkom apstraktnom pravcu glavnih struja američke moderne umetnosti, Ben Šan svoje stvaralaštvo oseća kao izraz masovnih sudbina i teži da njegov umetnički jezik bude shvatljiv i običnom čoveku: „Mnogo toga činie živimo i s čime saobraćamo, danas je lišeno svake individualnosti. Predmeti s kojima smo u svakodnevnom dodiru masovni su proizvodi, naša je odeća masovna roba, naša zadovoljstva i mnoge naše potrebe svedeni su na zajednički imenitelj i pretvoreni u kliše... A umetnost je ostala прибежиште izrazite ličnosti. Ona je jedna od retkih predstraža slobodnog razgovora. Lična nota umetnikova ostaje na platnu, neizbrisiva. Što on oseća ili ima da kaže, govori neposredno onima koji posmatraju njegovu sliku. Umetnik bi trebalo da shvati da nema nikakvog moralnog razloga za dalje postojanje umetnosti ako ona nema više ništa da izrazi. A isto tako nema moralnog ni estetskog razloga s koga bi javnost sa strahopoštovanjem trebalo da pada na kolena pred golom činjenicom umetnosti. Treba, naprotiv, da budemo svesni da je umetnost značajna samo ako nastoji da bude značajna. Ako se zadovoljava manjim vrednostima, biće manje vredna; ako nastoji da bude nerazumljiva, upravo to će joj biti sudbina i ništa drugo; život oko nje teći će dalje i ostaviti je postrani...”

Iako socijalno orijentisan, Ben Šan ne previđa da i apstraktna umetnost može ljudima da proširuje vidik. On zna da umetnost ne može da postoji bez estetike. Ali, pita se on, kuda vodi estetika bez ljudi.

U Parizu, Ben Šan se upoznao sa slikarima Ruoom, Matisom, Braikom i Pikasom. U Njujorku s Dijegom Riverom. Njegova nadarenost je asimilovala sve što su vreme i umetnost vremena mogli da mu pruže. Prikazujući umetnost Ben-Šana, ja ne mogu da izbegnem reč realizam. Ali Ben Šan pod tim ne podrazumeva spoljni izgled stvari. Realizam je iskustvo i doživljaj, iskrenost i potresenost. Njegova umetnost poseduje jednostavnost i čistotu narodne pesme, ali iza gotovo naivne fabule vidi se unutarinja istorija. Zahvaljujući snazi njegove senzibilnosti, u njegovom stvaralaštvu osećaju se nadlične strukture. Crtež koji oštro uprošćuje stvari objašnjava i motive radnje. Tužilac i tuženi postaju transparentni. Sako i Vanceti, Tom Muni i drugi likovi radničkog pokreta i stvarni su ljudi i simboli drame društveno-ljudskih zapleta. Njegova sopstvena i osobena izražajna moć leži u magičnom sjedinjavanju pregnantnog industrijskog pejzaža Amerike s hasidičnim svetom iz kojeg je potekao. Definji snovi iz Kovna i Bruklina stapaju se, pejzaži fabrika i robnih kuća, stadiona i radničkih četvrti nose u sebi miris čežnje. On slika Ameriku, ali unutar nje prebivalište življenja u stvari je svet, život siromaštva i usamljenosti u velikim gradovima.

Kod Šagala slovenska seljačka naivnost povezala se s estetikom Pariske škole. Ben Šan je od kubizma, od fovizma, pa čak i od nadrea-

lizma poneo toliko koliko mu je trebalo da ljudsko življenje ispuni intenzivnošću ljubavi koja otpužuje i koja se nada. Opšta mesta svaki-dašnjice, otuđenjem i osećajnom prefinjenošću, pretvaraju se u dramatična zbivanja. Fotografski moment-snimci postaju poetsko-humane izreke. Smišljenom preciznošću, najneuočljivije stvari — kao da su fiksirane usporenom kamerom — pretvaraju se u dokumenta života: dečak u pustoj ulici sluša muzičku kapelu. Četiri čoveka u crnim prazničnim odelima, s drečeće-žutom ešarpom svojih truba, koračaju pored crvene tamničke arhitekture fabrike. Usamljeni dečak u desnom uglu je mali Ben. To je umetnikovo detinjstvo sa svojim strepnjama i očekivanjima, smešteno u radničku četvrt Bruklina. Nalazimo ga među bogomoljcima, među svečano odevenim predstavnicima srednjeg staleža. Robovanje konvenciji i duševna skučenost, prislušnuta i fiksirana u slici. Ispred hladne fasade crkve, minuciozno naslikane, stoji sam Ben Šan, s aparatom u rukama, u tipično grotesknom stavu fotografa kad snima.

Usamljen čovek u masi, gubitak čovekovog ili ljudskog glasa u doba mikrofona, prekinuta komunikacija u jurnjavi džinovskog grada. Neki čovek, u nedelju, lufa poljima, radnik, predano svira na usnoj harmonici svoju čežnjivu pesmu: lepa devojkica muze kravu. S drveća pljušti crveno lišće dok čovek u ljubičastoj košulji sneva u tonovima. Pokušaj gradskog stanovnika da obnovi svoj prekinuti dijalog s prirodom.

U ovu seriju spada i moritat slepog svirača na akordeonu. U slici „Pejzaž Pacifika“ usamljenost prima dramatične razmere. Između beskrajno duge obale, mozaika sivožutog šljunka, i tečne pustinje mora leži, opruženo, neko stvorenje. Izgubljeno, napušteno, kao da ga je more ispljusnulo. Simbolski znak bespomoćnosti biti čovek.

U razorenom ratnom pejzažu neki čovek teško se penje uz stepenište boje cinobera. Suton — modar kao indigo. Te dve uzbuđujuće osnovne boje zvone uvek nanovo u njegovim delima. Pa i u melanholično-poetičnoj slici devojčice koja skakuće preko konopca ispred crvenog razvaljenog zida, kroz koji cveće na tapeti življenog i izgubljenog života svetluca kao metafora nepovratnog. Kao često kod Ben-Šana, i ova devojčica u crnoj haljini, tužna lica i kao limun žute kose, nacrtana je preterano skraćeno i time, pored sve perspektivističke realnosti, postavljena u magičan prostor, u kome lebde nevidljive napetosti. Pored devojčice, ali okrenut zidu, stoji dečak, odvojen od nje i usamljen u svojoj zagledanosti.

Sa socijalističke strane prigovara se ponekad da je Ben Šan isuviše estetski orijentisan, da ga interesovanje za moderne proseedee ponekad zavodi na igrarije „formalizma“. Ali od Goje i Domijea nije bilo oštrije, a uz to čovečne kritike društvenih prilika. Kod Žorža Grosa nalazimo analogne namere: Grosove psihoanalitičke crte možda još više razgolićuju, možda su još agresivnije. Ali njemu, grafičaru, ne nedostaje samo disonantni svetlosni naglasak kolorističke dimenzije već, još više, usrdnost i unutarnja gotovost za sažaljevanje.

Suprotna strana prebacivala je Šanu plakaterstvo. Govorilo se da se njegova nadarenost iscrpljuje u ilustrativnom. U samoj stvari, ideja socijalnog pokliča u sadašnjici nije našla duhovnije tumačenje. Istina je:

često je dovoljno pod Šanove slike staviti neki slogan da bi se pretvorile u plakate. Ali te plakatne slike, svedene na proste izreke, uobličene su takvim prefinjenim poetskim sluhom da istovremeno predstavljaju dela najčistije i najsenzibilnije umetnosti.

Uveče, Šan me je odveo u svoj atelje. Ta prostorija bliska mi je, kao da sam već bivao u njoj. Možda zato što mi je tako poznat zadatak ulja, litografske krede i štamparske boje. Zato što me daske za crtanje, trokuti i lenjiri okačeni jedni više drugih, štamparska mašina, vlačno-crna od procesa rada tipografa, grafičara i slikara, podsećaju na prošlo i voljeno delanje. Zato što se moja predstava o Ben-Šanu tačno podudara s ovom atmosferom.

Čutljiv, majstor izvlači iz regala plitke ladice i vadi bele treperave listove. Odlučno i svečano nosi ih k velikom stolu za rad i prostire ih: grafike, štrihilustracije, stranice iz abecede stvaralaštva. Pokazuje mi crteže za jednu publikaciju protiv odvajanja rasa u bolnicama; plakate za neku nacionalnu zadužbinu za suzbijanje dečje paralize; proglose koji pozivaju na solidarnost sa radnicima u štrajku, lirske listove koji liče na cvetove i životinje iz fantazije, sačinjene od materije snova. Grafički formulisana pobuna protiv Draifusovog procesa u Sjedinjenim Američkim Državama: veliki i mali ciklus povodom slučaja Saka i Vancetija; ilustracija omotnog lista za časopis „Nation”. Dva optuženika u usamljenom dostojanstvu, naivni, krhki i nepobedivi. Lice bradatog prožeto verom i rezignirano, a drugog znalačko i gordo; naše reči — naši životi — naši bolovi nisu ništa. Što nam se uzima život, život jednog dobrog obučara i jednog siromašnog prodavača ribe, u tome je stvar. Ovaj poslednji trenutak pripada nama. Ova agonija je naša pobeda.

„Hoćete li da ponesete nešto od ovih stvari?” upita me majstor. „Kada sam stvorio ove cikluse, pošto sam ih izložio, dao sam ih skoro zabadava. Neka budu na zidovima po narodnim stanovima.”

„Mora da vam je bilo teško živeti u onoj atmosferi spaljivanja veštica.”

„Nikad nije teško kada je istina na vašoj strani”, kaže Šan.

Čuteći savio sam plakate. Bio sam potresen magičnom blagošću, snagom i prefinjenom osećajnošću umetnikovom, Čovečanskom vizijom umetnosti i čestitošću i jednostavnošću toga čoveka. U umnoj otvorenosti i prastarj mudrosti uspeo je da opstane a da ipak ne zataji svoje istine.

Stojimo pred stalkom: pognut lik nekog čoveka izrasta iz žute, šafranaste osnove. Crtež slojevit s dubokim dahom simbola. Poznata, osobena stilizacija, a ipak — čini mi se — još transponovanija i snažnije unufarnje orijentisana. Ma koliko Ben-Šanu bilo važno ono sadržinsko, ipak je tematsko pomalo potisnuto u brizi za izvornost izraza i unufarnju dubinu.

Snažno lice-masko okačeno je nasuprot vratima. Šta znači to bespogledno, nadlično i podlično, to lavirintsko lice?

„To je lice božje”, kaže Ben Šan. „Uobličio sam ga za pozorišni komad Mek-Liša „Igra oko Jova”, ali Elija Kejzen našao je da bog ne izgleda tako, da je bog božanski, pa je maska ostala kod mene.”

Kako da se naslika neslikovno? Gospodar ili sudija? Na krst pribijeni ili vaskrsli, otac ili sin, duh ili snaga, bezlično ili kao metafora ljudskih mogućnosti?

Vraćamo se u kuću. „Jeste li videli onu žutu sliku?“ pita me gospođa Bernarda s fihim ponosom u glasu. „Biće to dobra slika. Inače, on ne pokazuje ono što je još u radu.“ A time je htela da kaže: Ben Šan primio vas je naročito srdačno.

U svojoj komediji „Isuviše istinito da bi bilo dobro“, podsmevač G. B. Šo stavlja u usta jednom od sumnjama pometenom čoveku: „Pogledajte mene pa ćete videti veliku tragediju jednog ateiste koji je izgubio svoju nevericu...“ Ovih reči setili smo se one večeri kada smo gledali komad Arčibolda Mek-Liša „Igra oko Jova“, u režiji Elije Kejzena, u Anta-teatru u Njujorku.

U vremenima ratova, prevrata, opasnosti i ugroženosti sveta, i obrađivani se ponekad vraćaju starim mitskim verskim pitanjima. Traže smisao života i uzroke ljudskih stradanja. Misao napretka se pomuti, i pesnici i dramatičari, kao Klodel, Eliot, i Mek Liš pokušavaju da nađu pomirenje u veri tamo gde saznanje zafaja.

Autor je svoj komad smestio u stare zidine biblijske povesti. Jov i njegova porodica potiču, doduše, iz Starog zaveta, ali su ujedno i ljudi naših dana. Mek Liš, profesor retorike na Harvard-univerzitetu i predsednik Akademije lepih umetnosti, objavio je za vreme prvog svetskog rata knjigu lirike „Kula od slonove kosti“, koja je bila pod uticajem Ezre Paunda i T.S. Eliota. I u ovom pozorišnom komadu značajna je snaga jezičkog izraza i lirska intenzivnost. Dva rashodovana glumca, koji su sada prodavači balona za decu i kokica, reše se da na golom skeletu jednog napuštenog pozorišta izvedu istoriju o Jovu. U dijalektičkom razgovoru, jedan ima masku božju, drugi masku nečastivog. Obojica žele da savremenog Jova, američkog bankara i milionara, udarcima sudbine nateraju da se reši: da li će na kraju stradanja odgovoriti otpadništvom od boga ili odanošću i produbljenom verom.

Jov se, saglasno kračenicama modernog doba, zove J. B. Po spoljašnjosti, ima malo zajedničkog s patrijarhalnim sopstvenikom karavana. On je pomalo oplemenjeni Bebiš, koji veruje u sebe. Smatra da je bog svet za njega uredio. Ima uspeha, pun je snage, samopouzdanja i sigurnosti da ima prava da bude srećan. Takav čovek je loše pripremljen za sudbinu koja ga čeka.

Dobro nacrtani, veoma plastični prizori nesreće koja se sada sručuje na njega. Deca mu postaju žrtve rata, saobraćajnih nesreća, seksualnih prestupa i bombardovanja. On gubi imetak. Žena ga ostavlja sa grubim i prkosnim rečima: opsj boga i umri!

Jov pada na kolena. Kažnjen zbog krivice koju ne zna.

Malo nas je, kaže autor, koji su bez greške. Ali velika nesreća (rat, bombe, progoni Jevreja) koja se sručuje na čitave gradove, zahvata čitave narode, pogađa dobre i zle, krive i čiste.

Nauka objašnjava hod stvari: tvorca više nema, današnji bog ne kontroliše događaje. Psihoanalitičar, političar-istoričar i sveštenik dola-

ze da nesrećnika teše. Iznose isuviše slabe i bezdušne argumente. Čovek poziva boga u tamnoj noći. Ali bog ne odgovara: odgovor je u plavim dubinama nesvesnog, kaže analitičar, u plavim dubinama nužnosti, odgovara istoričar, u plavim dubinama večnosti, mumla duhovni tešilac.

Najzad, ova tri tešitelja postaju nestrpljivi. Sveštenik izjavljuje: grešnik si kao i svi drugi, rođen si kao čovek, to je tvoj greh. Istoričar: čovek si, ali važno je čovečanstvo kao celina, a ne pojedinac. A analitičar kaže: ti si bezgrešan, ti si list kroz koji vetar duva. Tako svaki na svoj način odgovara, daje odgovor koji to nije.

Ne samo da bog ne daje odgovor, ni pesnik ne može da ga nađe. Nedostaje mu, tako mi izgleda, poslednja snaga misli i imaginacije.

U pripovesti „Most u Sen Luiz Reju“, pesnik Tornton Vajlder postavio je bogu slično sudbinsko pitanje. Je li bio slučaj ili božja volja što se jednoga petka 1714. godine, oko podne, pet putnika, nedužnih i krivih, s mosta sunovratilo u provaliju. Vajlderova glavna ličnost Džuniperas traži naučno-statističke dokaze da je bog imao razloga za to nedelo. Ali ni on ne nalazi odgovor. Samo verom može da se opravda besmislenost sveta.

Taj dijalog između Ja i jedne nevidljive sile ne vodi se samo u Americi. Jozef Rot napisao je pesničku legendu u prozi, pod naslovom Jov. To je istorija učitelja Mendela Zingera, iz nekog malog galicijskog sela, koji u večitom bekstvu od sudbine vodi taj stari dijalog. U Americi on jače odzvanja nego drugde. Hilijastički proroci i putujući propovednici nisu popularni samo na crnačkim skupštinama. Radio, plakati, automati od pacifičke do atlantske obale, propovedaju o čovekovoј krivici i nadi.

Možda se iza optimističkih fasada velikog svetskog prometa, džinovskog nagomilavanja televizora i sjaktavih automobila, haj-faj-pribora i supertržišta oseća unutarnja praznina i nesigurnost, koje treba da budu prebrođene nadama što ih pruža vera i transcendentnom filozofijom.

U biblijskom tekstu kaže se: I Jov umrije, star i sit života. To je skeptična mudrost koja nas obaveštava o pomirenju između nedužnog paćenika i sile koja ga iskušava. Mora li i J.B. da primi što mu se najzad vraća?

Svi Jovi koji su se vratili iz rata i našli svoje imanje razoreno, a porodice pobijene od strane fašista, moraju li, i mogu li, da prime reparacije? Može li onaj ko je preživeo Hirošimu, Varšavu ili neki drugi razoren grad da primi pomirenje?

Život teče dalje, i, uprkos svih opasnosti stradanja — jer ko mnogo voli, ima mnogo da izgubi — čovek s novom i novom energijom počinje nov život, iako sada sa saznanjem da su sve stvari prolazne.

Ponekima će možda smetati što se u tom komadu tako često upotrebljava pojam i reč bog. Ali, pošto predstavnik principa dobra nosi ime koje liči na Zeusa, na antičku sudbinu, koja se neobjašnjivo sručuje na čoveka — slušalac shvata da legendarnog Jova ovde ne iskušava

neki lični bog, kao što je bilo u starim vremenima, već da se primerom Jova simbolise sudbina miliona ljudi; od crnog petka njujorške berze do atomske bombe u Hirošimi, od ubistva deteta iz požude do smrti na ulici u saobraćajnoj nesreći. Okružen opasnošću i smrću, čovek stoički mora dalje da kroči, s tragičnim svršetkom u svesti i pred očima.

Je li to bekstvo u religiju? Ili poučan komad o neizbežnosti stradanja? Ime Breht često se pominje. Ali poučni komadi Berta Brehta zasnovani su na promenljivosti ovoga sveta.

Arčibold Mek Liš ne zna taj problem. On, doduše, kaže da stare žene, svojim saosećanjem, svojom bliskošću i gotovošću, mogu da uteše nesrećne i napuštene, bolje od ona tri predstavnika nauke i vere — da je čovečnost, dakle, vrednija od sračunatog uma i crkvene dogmatike. Ali on ne vidi da je protiv novih ratova, zločina, epidemija, nesreća, moguće voditi borbu. Time njegov komad, i protiv same pesnikove volje, dobija pasivan karakter i pretvara se u pasionu igru, uprkos svojim grotesknim okvirima s dva cirkuska klovna koji predstavljaju boga i đavola.

Žan Pol Sartr, u svojoj drami o đavolu i dragom bogu, dolazi odlučnije do doslednog zaključka: budući da dobra dela i ovde rađaju samo zlo a izazvani bog čuti, Gec fon Berlihingen napušta metafizičke sfere njegovih pitanja da bi našao odgovor na živom tlu seljaka-ustanika: ne postoji ni bog ni pakao; samome sebi prepušteni čovek mora da se probije, da izbori svoju stvarnost, nađe svoje odgovore . . .

Kada padnu svi zastori — zastori su zamišljeni, jer Elija Keizen je moderni čarobnik pozornice kome je potrebno veoma malo rekvizita — ostaje velika tragična maska koja govori iz pomrčine glasom sudbine.

I tada gledamo kako se ona preobražava, kako u pretapanju vremena ponovo prima crte one druge maske koju nam je rano uveče, u ateljeu, pokazao mudrac i umetnik Ben Šan. Nije to maska božja već maska čoveka koji je kroz stradanje i iskustvo došao do saznanja. Ne liči li ona na lice samog slikara? Možda. Jer u Ben-Šanovom delu — snažnije i poetičnije nego kod drugih — pitanje postojanja i nepostojanja boga ustupilo je mesto jednom drugom pitanju. Pitanju postojanja i nepostojanja čoveka. Nasuprot tezi Mek-Liša, kod Ben-Šana se Jovova slika nedužnog paćenika crta u razračunavanju ne s nebeskim već sa zemaljskim silama.

IZ DNEVNIKA

Oktobar 1943.

Šensa, sjećaš se kako smo uvijek „pod četvrtim satom“ u školi nokte čistili? To je bilo tradicionalno. „Daj mi noktočist!“ bila je „parola d'ordine“.

Zdenkiću dragi, tvoja mila soba na mansardi Malinove 27! Koliko lijepih časova provedoh u njoj! Šta radi pajacl „striček“? (Taj „striček“ je bio važna osoba u tvojoj sobi, ja sam to osjećao. Ti si jako volio stričeka Branka i štovao. Ja ga nisam poznavao nego po viđenju i njegov „knieweich“ hod toliko je bio sličan tvojemu! A indijska pagoda i prašuma, naslikana na zidovima tvoje sobe, potjecala je od njegove vješte ruke.) Ali, svaka čast i tvojoj inventivnosti, i tvoje slikarije diplomata (s pravim monoklom!), topova i biskupa uoči svjetskog rata imale su prizvuk Ljevice, prvi put otkako te poznam i očito pod utjecajem Sretena. Ah, Sreten Felix! Na mene je imao silan utjecaj. Još i danas se ravnam po njegovim formulama, kojima je tako precizno i majstorski, u par poteza, razgolitio situaciju. Znao je razlikovati bitno od nebitnoga, bio je bistra glava i znanje što ga je imao bilo je dobro sređeno u njegovoj trouglastoj tikvi. Bio je „čovjek snažan“ i za nas dvojicu sigurno najveći impuls što nam ga je dala srednja škola. Ako se s njim sastaneš (ko zna da li je preživio!) pozdravi ga od mene i pokaži mu ove retkke. I one u mojim dnevnicima gdje su zabilježene njegove izjave i proročanstva.

Tvoja mansarda! Krunčica (Ria!) Onaj četvrti, Zeljac, Jack, Nanja, Coronellica, Vera Mihaliček, tvoje ljubavi, Nada Prohaska (NP), TPN (treba pucu naći...) refren našeg coroneličanskog puberteta koji je dosta dugo (predugo) potrajao, da se onda raskine u sivim hodnicima frankovačke Univerze. Naša mladost je bila: 15—17 godina. Univerza je u nama ubijala nade i srednjoškolske ambicije i snove (Megafon, Literat, san o razrednoj slozi) i bili smo na putu da se stopimo s ostalim bezbrojnim studentima i da postanemo pravi hrvatski purgeri intelektualci u pravom smislu ovog strahovito gnusnog pojma. Jaegerhorn, članci u „Obzoru“. Deutsche Kultur ili prema potrebi i Cercle Français,

eventualno i Reading Room. Živjela Hrvatska, to je jasno, prezir Srba, salonski antisemitizam (ali svaki hrvatski intelektualac imao je po jednog dobrog prijatelja Židova), i tako dalje. Krleža bi to dobro opisao, ali mislim da i ja nešto znam o tom. Analizirati Zagreb nije teško za mene. Nadam se da će partizani unijeti nove temelje i da će obračunati sa bazom frankovluka. (I HSS, i čevapčići, i Pajtler, i Univerza, i Kaptol i Grič — sve je to frankovluk tj. baza za njega.)

„Nova riječ“, ja ti kažem, bila je prava i poštena novina, predstavnik savezničke fronte ujedinjenih naroda i beskompromisni protivnik svih fašizama. Lijepi su bili američki članci Stojana Pribičevića. Tolike desetine drugih ostavit ću nespomenute. Razumljivo! Ništa mi oni ne znače nego uglavnom bijednu i kukavičnu hrvatsku studenteriju. Riječ „hrvatski“ bila se kod mene posle identificirala sa „ustaški, kukavički, podmukli, sadistički, fanatički, glupi“, tako da i sada kad čujem da partizani imaju „Prvi hrvatski korpus“ moram da se silim da ne osjetim negodovanje. Ipak se nadam da partizani ovu riječ „hrvatski“ upotrebljuju samo na pravom mjestu i možda će uspjeti ovom pridjevu dati sadržaj bez svih onih grozota za koje je danas nužno vezan. O Čiri Telaru sve je u našim uspomenuama u „Slogi“, u „Megafonu“, brojnim izletima. Kompleks. „Dečki, naš razred“, igrao je vidnu ulogu u tvojoj i mojoj mladosti. Bilo je to polje gde smo iživljavali svoj socijalni nagon, svoju potrebu za slogom, disciplinom, drugarstvom. „Naš razred“ bila je naša vojna i politička organizacija, čijim smo se članovima sa radošću osjećali. „Naš razred“ (cijeli taj kompleks), to je bilo za nas ono što je za druge skautizam, klubaštvo i slično. Što je od našeg razreda preostalo? Da li je ko umro ili poginuo? Sjećat ćeš se, Zdenko, ja se nadam, onih triju dana što ih pod tako vanrednim okolnostima (ja interniran!) provedosmo u Perugiji? Šteta što nisi vodio dnevnik. Kako je moralo zapravo na tebe djelovati kad si na jednom umbrijskom kolodvoru ostavio prijatelja da čeka Buru i Udes kako najbolje može i zna?! „Još jednu godinu“, govorilo se onda i nadalje. I stvarno: za godinu dana srozao se fašizam i Italija, Zdenkiću! Sve po planu. Samo, njemačka okupacija nije bila po planu, bar ne po našem... Zdenkiću! Kako bih rado čitao tvoje mnogobrojne, zelenom tintom uredno ispisane, tvrdo ukoričene dnevnike! Kako bih rado listao po tvojim velikim zbirkaama „materijala“: letci, fotografije, novine: Oeuvre, Populaire, Obzor, tramvajkarte, cijela jedna vrlo zanimljiva dokumentacija najburnijeg desetljeća svjetske historije. I onda clou: naša korespondencija. Što bih sve dao kad bih mogao sve to čitati i o svemu s tobom, Žaljcem, Grgom, raspravljati. I od Micode bih posudio, u svrhu dopune, godište „Pečaća“ („Peschafft“ smo ga mi zvali). Zvonko Richtmann je strijeljan. Tako divan je bio njegov članak o fizici. O Singerici. I Ognjen Prica, partizan „Izraza“ je strijeljan zajedno s njim. I Adžija. Bio sam u Splitu kad sam sa svetom grozom čitao te vijesti. I Ivo Kun. Neka dr Politeo, častan i pošten hrvatski građanin i intelektualac, potvrdi kako je vrijedan znanstveni radnik bio dr Ivo Kun i koliko je znao i mogao još da stvori na području radnog prava. Pozdravi Politea (koji me se ne sjeća, jer sam

tek jednom bio kod njega kad je tata bio prvi put u Kerestincu) i reci mu da sam ga cijenio i volio kao rijetko koga. Tata mi je uvijek govorio: kako je to čovjek visokih moralnih kvaliteta i molim te isporuči to dru Politeu, neka se i on sjeti moga dobroga tate, a svoga kolege. Advokati. Znaš kako je bilo tužno gledati židovske advokate zarobljene u konclogoru Kerestinec. Duboko u pamet usjekoše mi se one slike. Ali, zasad nemam snage da to поближе opišem, jer je bol za tatom prevelika. Židovi advokati u Zagrebu gotovo su svi kolektivno nastradali.

IZ PEPELA FENIKS

(radio-drama)

L i c a :

Aron Rozenberg
Judita, njegova kćerka
Ester, njegova žena
David, njegov unuk
Jakob Blau
Gospođa Marija
Banić
Gavran
Prvi, drugi i treći vojnik
Muškarci i žene
— i jedna violina

Vreme: Avgust 1942.

(Čuje se usamljeno sviranje violine — Melodija je jidiš i veoma nostalgična. Na tu melodiju uskoro se nadovezuje vrlo tužan, preplašen plač djeteta od oko dvije godine, koje se probudilo iza sna. Violina nesmetano svira dalje, plač i sviranje izazivaju žamor. Prostor je velik i dosta rezonantan.)

I. GLAS: Prestani, prestani s tim cviljenjem: Hoćemo spavati!

II. GLAS: Jeste li poludjeli? Hoćete da straže dođu ovamo?

III. GLAS: Svinjarija! Ovakav bezobrazluk!

IV. GLAS: Nemojte, molim vas! Jedva sam zaspala!

(Žamor raste, violina ušuti, sada samo dijete plače.)

V. GLAS: Ušutkajte već jednom to dijete!

MNOGI: Mir, mir!

III. GLAS: Začepite djetetu usta! Šta čekate?

II. GLAS: Gdje je to drečalo? Dajte ga ovamo!

MNOGI: Gdje je? Gdje je? Ovamo!

I. GLAS: Ništa se ne vidi! Mrak je!

III. GLAS: Tamo u kutu! Čujete ga?

ROZENBERG (nadglašava sve ostale): Što vam je, ljudi, što vam je? Zar smo to morali dočekati, da ćemo nasrnuti na vlastito dijete? Da se nitko nije približio! (Žamor slabi.) Stidite se! Stidite se, Židovi. Gori ste od naših mučitelja. Zar je ovo dijete krivo što je neki luđak usred noći počeo svirati violinu?

(Žamor se opet podiže.)

GLASOVI: Dijete plače svake noći! Ovo se više ne može izdržati! Treba nešto poduzeti! Mi želimo spavati! San je jedino što nam je preostalo, i taj nam ne dajete!

ROZENBERG: Svatko misli samo na svoje jade, je li? Tako je to, tako i treba, zato smo i došli ovako daleko! Koga se tiče što je dijete bolesno? Nikoga. Reći ću vam nešto: mi niti ne zaslužujemo bolju sudbinu od ove koja nas je zadesila! Tako, sada ste čuli. I da se niste više približili!

(Žamor se ponovo na čas diže, a onda jenjava. Kratka stanka.)

ROZENBERG (tiho, nježno): Budi miran, mali moj. Ništa se ti ne moraš plašiti. Ovi gadni ljudi ništa ne mogu malom Davidu dok je djeda kraj njega. Zato sada spavaj.

JUDITA (šapatom): Bojala sam se da će se nešto dogoditi. Ovo je bilo užasno, tafa.

ROZENBERG: Ima i strašnijih stvari, Juditka. Ali gospod sigurno neće dozvoliti da ih upoznamo. Zato legni, kćeri, i budi mirna. Ja ću paziti na maloga. Evo, vidiš, soba se već umirila. Šta je s tobom, Ester? Da se i ti nisi uplašila?

ESTER: Pokušat ću da spavam. Kada netko dođe u naše godine, Arone, najbolje je da prespava svoje brige.

ROZENBERG: Da, imaš pravo, ali ja moram paziti na maloga. Tko bi to činio, ako ja neću? (Stanka, nakon koje Rozenberg počinje sasvim tiho mumlati onu istu melodiju koju je svirala maloprije violina.) Vidiš, sine, već si zaspao. Zna tvoj stari djeda kako će te uspavati. Kada se probudiš, biće sunčan dan. Nebo će biti plavo, a mi ćemo se uhvatiti za ruke i poći u šetnju. (zastaje) U šetnju? Da, u šetnju. A zato jer si malo bolestan i nožice su ti oslabile, ponijet ću te na rukama. Ti ćeš me obgrliti i onda mi neće biti tako teško. Nisam ja još toliko star da te ne bih mogao nositi. I onda ćemo poći u park, da, u gradski park. Tamo ću ti kupiti sladoleda i tamo nam nitko neće moći reći: Halt! Ne smijete lijevo, nego desno, jer Židovima je zabranjeno ići bilo kuda osim natrag. (kratka stanka) Ne, neću ti kupiti sladoleda, jer bi se mogao prehladiti. Kupit ću ti zato . . . kupit ću ti . . . (ne može se domisliti) . . . kupit ću ti zato tri vesela balona. Jedan će biti zelen, drugi crven, a treći plav. A onda, znaš li što će se onda desiti? Baloni će te povući gore u oblake i letjet ćeš slobodan . . . slobodan iznad krovova i krošnji, mala ptica sa zlatnim krilima, i ništa više nećeš vidjeti . . . ni rešetke, ni logor, ni ovo dvorište u kom čekamo i plaćemo . . . vidjet ćeš

samo nebo i sunce i smijati ćeš se opet, kao što si se nekad smijao, a ja ću te gledati, gledati i doviknut ću ti: sretan ti put bio, moj mali Davide, sine moj, nemoj se nikada, nikada više vratiti! (stanka, turobno) Nikada više. Ne, nikada više. Kada bi to bila istina.
(Stanka. Tihi šušanj.)

BLAU: Gospodine Rozenberg! Spavate li?

ROZENBERG: Tko je to? Kavoj je ovo noćno šetanje?

BLAU: Ja, ja sam to, Blau. Učinilo mi se da ste budni. Ne mogu spavati.

ROZENBERG: Jedan svira violinu usred noći, drugi šeće na koljenima. Ako ovako nastavi, svi će Židovi u ovom logoru poludjeti. Onda će nirnberški zakoni vrijediti samo za ludake.

BLAU: Ja bih pristao na to. Još je uvijek bolje zarobljen dočekati svršetak rata u ludnici, nego ne dočekati ga nikako, ili u najboljem slučaju kao zrnce pepela. Samo što nitko tome ne bi nasjeo, čak i kada bih sada počeo tvrditi da sam glavom Herman Gering.

ROZENBERG: Sada ćete me i noću opsjedati: s tim pričama o krematoriju?

BLAU: Ja ih nisam izmislio! I ne uživam u njima!

ROZENBERG: Ta-ta-ta. Opet gubite živce. Pustite me na miru s tim. Židovska pričanja. O krematorijima i sapunima koji se kuhaju iz ljudskih kostiju. I vi u to vjerujete? Zar mislite da su Nijemci toliko ljudi da će nas odvesti čak do Aušvica samo zato da bi nas tamo spalili? Kada bi to oni htjeli, dragi moj Blau, oni bi to učinili već ovdje. Čemu bi onda bio nužan sabirni logor i selekcija na stare i mlade i popis imovine i...

BLAU: A zašto smo onda tu? Zašto nas već tri tjedna drže u ovoj napuštenoj tvornici papira? Recite!

ROZENBERG: Čujte, gospodine Blau. Ja slušam samo svoj zdravi razum, a taj je nešto stariji od vašeg. Razum svakog zdravog čovjeka mora vam reći da su Nijemci i suviše pedantan narod i suviše precizni matematičari, da bi gubili toliko vremena i toliko materijala samo zato da nas nakon tolikih predradnji podave u gasnim komorama. Uostalom, gdje je taj koji se vratio iz Aušvica da potvrdi sve te alarmantne vijesti?

BLAU: Vi valjda ne očekujete spiritističku seansu, gospodine Rozenberg?
(Kratka stanika.)

ROZENBERG: Dobro, pretpostavimo da su svjedoci mrtvi. Ali, otkuda znate onda tako sigurno da se sve zbiva upravo onako kako vi kažete?

BLAU (gorko): Naravno. Optimizam. Ne znam zašto se Židovi tako grčevito drže te najbesmislenije iluzije od svih iluzija? Ja nisam ništa učinio, ja sam samo običan mali Židov. Što mi se može desiti? To je još moj pra-pra-djed govorio, dok su mu križari jednom rukom rezali grkljan, a drugom tražili kesu. Kakvog razloga imam ja danas da podržavam tu iluziju?

ROZENBERG: Danas je nešto drugo.

BLAU: Da, znam. Ja u svim svojim paničnim pismima koje šaljem s onu stranu rešetaka pišem: avgust 1942. Možda bi trebalo da dodam: dvadeseto stoljeće?

ROZENBERG: Ah, šta, vi dobro znate da to nije nikakav dokaz.

BLAU: O da, samo što vi stižete šake pred očima. Čak i noću, a noću sve postaje tako strahovito jasnije! Zašto su nas dovukli ovamo? Zašto nas drže ovdje već tri tjedna bez ikakvog objašnjenja? U dvadesetom stoljeću, gospodine Rozenberg! To nisu više križari, ali mi smo bez hrane, s jednim nužnikom na petsto osoba, bez ijednog ležaja i što je najvažnije, gospodine Rozenberg, i najokrutnije — mi smo bez nade!

ROZENBERG: Vi govorite gluposti, dragi moj Blau, i vi to vrlo dobro znate. Ljudi bez nade su mrtvi.

BLAU: A zar mi to nismo, gospodine Rozenberg?

(Dijete počinje ponovo plakati.)

ROZENBERG: Mrtvi ne dišu i ne plaču, ili zar je i moj unuk samo priviđenje? (umirujući djetetu) Mali moj, spavaj, spavaj, sve će biti dobro, ti si samo ružno sanjao. Nemoj plakati.

JUDITA: Tata, bojim se da ima vrućicu.

(Dijete samo još jeca, a onda utihne.)

ROZENBERG: Samo je još trebalo da i ti počneš! Šta je svima vama? Zašto ne spavaš? Vidiš da se umirilo! Lezi, Juditko, i spavaj, ja već pazim na njega.

JUDITA (pritajenom panikom): Tata, David ima vrućicu. On sigurno ne plače zato jer je ružno sanjao.

ROZENBERG: O bože, čuj to. Sada će mi još vlastito dijete dijeliti savjete. Spavaj, rekao sam ti, inače ćemo opet probuditi cijelu sobu. Čemu se imamo uzrujavati? Znamo, to je dizenterija. Što misliš, tko je tebe njegovao dok si bila mala? Ja. A imala si upalu pluća i...

JUDITA (prekida ga): Ali ne u logoru i ne sa osamnaest mjeseci!

ROZENBERG (nespretno prikriva strah): Dobro, onda dobro, ako se ne varam, najbolji lijek protiv dizenterije je čaj. Kako bi bilo da mu skuhamo malo čaja?

JUDITA: Probudit ćemo ostale... a osim toga...

ROZENBERG (sumnjičavo): Što ima još osim toga?

JUDITA: Nemamo ga više.

ROZENBERG (ne verujući): Kako, nemamo ga više? (kratka stanka; oporavljen od šoka, on počinje zajedljivim šapatom, završava gotovo vičući) Pa naravno, ti i tvoja majka. Umjesto da mi kažete samo jednu, jedinu riječ... ali tko da otvori usta, zar ne? Aron Rozenberg više ništa ne može, je li? (stenje ustajući) Šta već može Aron Rozenberg u sabirnom logoru, kraj uniformisanih gojima koji čuvaju stražu s bajonetima, je li? Ali, reći ću vam nešto. I tebi i svima vama. Još uvijek nije došlo tako daleko. Da, čak i u sabirnom logoru. Rekla si da treba čaja, je li? Dobro, Juditko, pričekaj

samo malo. Tvoj otac Aron Rozenberg nije ni u ovom ušljivom logoru ostao bez ičega! Imam ja još...

(U toku njegova govora počinje se opet pridizati žamor): Mir! Kakvo je ovo opet vikanje? Tišina! Zar čovjek ni noću ne može više spavati! — i slično, ad lib.)

BLAU (mirno): Sjednite, gospodine Rozenberg. Noć je.

ROZENBERG (ništa ne čuje i ne opaža): ... Imam ja još mnogo toga što će otvoriti vrata na koja ću pokucati!

JUDITA (uplašeno): Tata, umiri se, ljudi spavaju!

BLAU: Gospodine Rozenberg, sjednite, čujete li, sjednite!

ROZENBERG: Ah, šta vi, da me se niste dotakli! Vi... vi... uplašeni crve, s tim vašim krematorijima i odvratnim pričama! (soba sasvim utihne) Mislite da vam ijednu jedinu riječ vjerujem! Dršćete i na šum vlastitog disanja! Ali mene nećete zaplašiti, mene ne! (žamor opet raste) Ja sam još uvijek živ, ja još uvijek imam oko sebe svoju ženu i svoju djecu, ili zar nije tako, gospodine Blau, no recite, recite! Možda ja to samo sanjam, gospodine Blau, a već sam odavno spaljen u krematoriju? Zašto ne odgovarate sada, zašto šutite? (stanka, soba naglo utihnjuje) (naglo slomljeno) No recite, zašto se ustručavate, sada je vaš trenutak. (izlomljeno, sa stenjanjem) Mislite da ne znam da su sva vrata zatvorena? Mislite da ne znam da kroz njih više ne može proći ni tanak listić čaja za mog Davida? (Tiho, slomljeno stenje.) (Stanka. Jedan ženski glas počinje vrlo tiho pjevati onu istu tužaljku koju je svirala violina.)

ROZENBERG: Oh, gospode, kakva komedija. Precizna njemačka matematika. Ja tako pokušavam, ja tako pokušavam u to vjerovati. To tako lijepo uspavljuje. Zar nisam maloprije bio čvrst, gospodine Blau? Može li mi itko prebaciti da nisam pokušao? Ja to pokušavam već danima, od časa kada smo došli ovamo. (Pjevanje utihnjuje.)

JUDITA: To je sada već sasvim svejedno, tata. Mislim da ne bi trebalo o tome više razmišljati. Ne noću.

ROZENBERG: Da, da, to ti kažeš, Juditko. Iz tebe još uvijek govori Miša.

JUDITA: Miša je već godinu dana mrtav, tata. Da je živ... ja vjerojatno ne bih tako govorila.

ROZENBERG: Znam, znam napamet što ćeš reći. Da je Miša živ, ni ti ni tvoj sin ne biste bili ovdje. Ali, zar sam ja kriv? Zar sam ja kriv što boga nema? Ili su to krivi oni koji su ga skinuli? Ne treba nam bog, rekli su, svi su ljudi bogovi i to jednaki bogovi. Nema više bogataša i sirotinje, nema više zvijezde koja nas je vodila po svim getima Evrope, nema više Mogn Davida, klanjat ćemo se novoj zvijezdi sa pet krakova. A onda su došli Nijemci i pefama zgnječili i našu i njihovu zvijezdu. No tada nije više bilo ni boga, ni ičega.

- Da, tako je to, to je sve što je napravio tvoj Miša za tebe i svog sina Davida.
- BLAU: Pustimo mrtve na miru, gospodine Rozenberg, mi smo i tako vrlo blizu njima.
- ROZENBERG (napola već djetinjasto): Ne mogu podnijeti predbacivanja. Zar sam ja kriv što smo ovdje? Recite, gospodine Blau? Vi bar možete biti objektivni, vi ste sami, vi nemate porodice.
- JUDITA: Ja nemam šta da ti predbacim. Nikome od nas nije ostavljeno da bira.
- BLAU (tiho): O, da, ostavili su nam to. Ostavili su nam da biramo nebo ili pakao, ali nam nitko nije znao reći kako da izbjegnemo taj izbor.
- ROZENBERG: Ne znam što hoćete time reći. Znam samo to da ćeš mi ti, ili netko od vas jednoga dana reći: zašto nismo bježali? Da, da, to ćete mi reći! I nitko neće pritom pomisliti da je Aron Rozenberg bio u to vrijeme starac...
- BLAU (tiho nadovezuje, monotono kao da ponavlja već staru, poznatu priču): ... koji se nije mogao odvojiti od svog vrta i kuće u kojoj se rodio i koji se stalno tješio: pa ja živim ovdje već sedamdeset godina i nikome nikada nisam smetao. Zašto bi baš sada ljudi zaželjeli da me gurnu u ovu zemlju, na kojoj sam se rodio? Zar samo zato što sam Židov? Zar to nisam bio i dosad? (Stanka.)
- ROZENBERG (tiho): Istina je, gospodine Blau, to sam mislio, i ne znam ... još uvijek ne mogu sasvim vjerovati da sam se prevario. Ili ... možda ipak?
(Muzika.)
(Žamor koji raste, ali se gubi pod tekstom koji slijedi.)
- BLAU: Slušajte! Čini mi se da je već tri sata! Čujete li?
- ROZENBERG: Svejedno. Mene se to i onako ne tiče.
- BLAU: Ah, smrt koju očekujemo ipak nije dovoljno velika da ne bih čuo otkucaje sata. Žalosno je samo što ne otkucava za mene. Prvog dana kada sam izišao, još sam se nadao da ću između onih lica što stoje s onu stranu rešetaka naći jedno koje je došlo da potraži i mene.
- JUDITA: Da, i ja sam se tome nadala. Oni su još uvijek tako slobodni i živi.
- BLAU: Mislio sam, bit će netko tko je došao da mi donese toplu juhu, ili kakav stari kaput, ili bar koju riječ, tako da znam da nismo zaboravljeni. Ali, nikoga nisam prepoznao i nitko nije mene prepoznao. Ljudi su stajali i plakali s ovu stranu rešetaka i s onu stranu rešetaka, i onda se na kraju razišli, jer je prošlo dozvoljenih pola sata kada se mrtvi mogu sastati sa živima. Ali, izgleda da je bilo premalo živih da bi jedan od njih i mene potražio.
- ROZENBERG: Ne, nego su oni i previše živi da bi se usudili doći pred ove rešetke. Ne znam samo zašto sve to nisam ranije shvatio?

BLAU: Ništa to ne bi vrijedilo, baš ništa. Ja sam sve to znao, gospodine Rozenberg, pa ipak nisam vjerovao. Kac ni vi, kao ni mnogi drugi. I zato sam sada tu, kao što ste i vi tu, ali ne odlazim više pred one proklete rešetke, jer znam da tamo nemam što tražiti.

JUDITA: Možda je to glupo, ali ja još uvijek odlazim... katkada.

ROZENBERG: I vraćaš se uvijek razočarana.

JUDITA (zamišljeno): Možda odlazim samo zato da pružim ruku kroz rešetke i pomislim: moja je ruka na slobodi, ona je slobodna? Pa da, zašto ne, kada je već tako malo toga preostalo?

ROZENBERG: Zašto se dižeš? Kuda ideš, Juditke?

JUDITA: Zar nisi čuo da je tri sata.

ROZENBERG: Oi, Juditke, Juditke, pa znaš i sama da nitko neće doći!

JUDITA: Ali, ako je upravo danas dan...?

ROZENBERG: Ti znaš da nema tog dana. Juditke! Čuješ li! Juditke, ostani ovdje!

BLAU: Ne zadržavajte je, gospodine Rozenberg. I onako je nećete moći zadržati. Ljudi moraju od nečega živjeti. I vi ste dugo živjeli u nadama. Bar do onoga časa kada ste prvi put čuli priču o krematorijima. (stanka) Ili niste, gospodine Rozenberg?

(Muzika.)

(U muziku se ublendava žamor na otvorenom prostoru.)

I. ŽENA: Poruči Ani da je sve u redu. Ako nam može nabaviti nešto saharina...

I. MUŠKARAC: Ne, ništa ne govore. Priča se da će nas deportirati na rad. Onda još ima nade, zar ne?

II. ŽENA: Ne plačite, gospođo Štajn, zaboga ne plačite! Stražar upravo gleda ovamo!

II. MUŠKARAC: Je li istina da je Maks pobjegao? Kažite, je li istina?

III. MUŠKARAC: Da, jučer su je sahranili. Popila je čitavu dozu veronala.

III. ŽENA: Koga tražiš, Juditke? Je li došao?

JUDITA: Ne, samo gledam.

IV. MUŠKARAC: Drži ovo, Albert, i sakrij. Ja to i onako ne mogu ponijeti sa sobom.

IV. ŽENA: Dobro da je bar tvoj muž Arijevac, dijete moje. Bog ga blagoslovio. Za nas starce je i onako svejedno.

GAVRAN: (šapćući) Judita... Judita!

I. ŽENA: Čitave noći nisam spavala.

GAVRAN: Judita! Ne okrećite se, samo priđite bliže! Bliže, bliže! I gledajte u drugom pravcu!

(Žamor se povlači u treći plan.)

JUDITA: Što hoćete?

GAVRAN: Nemojte govoriti! Gledajte u ljude i pretvarajte se da ih posmatrate. (kratka stanika) Ja sam radio s Mišom. Ne mičite se! Da, tako je bolje. Treba da vas izvučem odavde. Što prije. Nemojte ništa pitati, rekao sam vam. Ako želite nešto reći, samo kimnite glavom da ili ne. Dakle, slušajte. Ima ljudi koji ulaze u logor s pro-

pusnicom, zar ne? Oni posjećuju svoje znance i donose im stvari, je li tako? Ali takve propusnice ne dobiva svatko? To smo i mislili. Slušajte sada. Prekosutra ću doći na ovo isto mjesto i donijeti vam propusnicu i legitimaciju na jedno ime. Stražari vas ne poznaju, zar ne? Pa naravno, kako bi vas i poznavali, vas ima toliko! Dakle, vi ćete s tom propusnicom jedan dan nakon toga izaći iz logora. Ne mičite se! Tu nema šta, nego igrati na rizik. Ili, ili! Dakle? (kratka stanka) Dobro, onda pazite. Kada izađete, krenut ćete ravno u Cvjetnu ulicu 111. To se lako pamti. Javiti ćete se Mariji, samo Mariji, ništa više — i reći ćete joj da vas je poslao Gavran. To je sve. Ostalo ćete saznati od nje. Šta je? Samo tiho!

JUDITA: A moje dijete?

GAVRAN: Dijete? (stanka) Pa da, dijete. Ali to neće ići! To bi bilo suviše sumnjivo! Tko na svijetu posjećuje logore s djetetom na ruci? Mir, nemojte govoriti, stražar gleda ovamo. (kratka stanka) Ne, to ipak neće ići. Prevelik je rizik. Možete li me shvatiti? (stanka) Dakle? (stanka) Ali već je mnogo ako se vi spasite! Bar netko! Ne možemo se valjda oslanjati u čuda! Ja vas shvaćam, ali život je danas tako okrutan... (stanka) Onda? (stanka) Dobro, ja dolazim prekosutra. (kratka stanka) Zaboga, nemojte plakati, Judita! (Muzika.)

ROZENBERG (glasno, zadihano): Nikada, nikada to nisam mogao pomisliti. Kakva luda ideja! Pa vi ste svi pošasavili! U vama nema više ni trunke zdrave pameti! Ester, Ester, reci joj, ona više uopće ne zna što radi! Ona će se upropastiti!

JUDITA: Tata, molim te, makni se, stojiš mi upravo na putu.

ROZENBERG (stenjući): Oi weh, oi weh, i to sam morao doživjeti pod svoje stare dane. Ovdje me nitko više ni ne sluša! Moje dijete prolazi pored mene kao da sam komad zida, kao da govorim u oblake! Ja sam joj na putu! (naglo opeš energično) Ali samo preko mene mrtvoga, samo preko moje lješine!

ESTER: Sjedi, Arone, čitava te soba promatra.

ROZENBERG: Ne tiče me se! Neka znaju, neka vide kako je to kada rođeno dijete više ne sluša svoga oca! Čuvao sam je na dlanu od dana kada se rodila, a sada, sve se odjednom preokrenulo, mi smo stari blesavi i senilni, a mlađarija, da, mlađarija, ona sve zna najbolje, ona sve zna tako dobro, da neće ni da stane kako bi saslušala ono što hoću da kažem, nego dalje prtlja oko svoga smiješnog kovčega, kao da ja uopće ne postojim. (naglo Juditi) A tko ti kaže, a tko ti kaže da te neće prepoznati, a? Šta onda, Juditke, znaš li šta će se onda desiti? Strijeljat će te. Odmah. Nećeš stići niti da pogledaš nebo i da se oprostiš od njega.

JUDITA: Bar će sve biti daleko brže od ovoga.

ROZENBERG: Ali ovdje ima još nade! Ja ne kažem mnogo, ali... tko zna, možda rat neće više tako dugo potrajati, svi kažu da ovo ne može više dugo, a osim toga... osim toga ti si još mlada, pa ako

nas i pošalju u Njemačku, u Aušvic recimo ili Belzen, tko kaže da ti to nećeš izdržati? Možda je u pitanju svega nekoliko mjeseci? A ti ovdje stavljaš na kocku sve — čitav život, samo zato da se i onda povlačiš po nekakvim šumama, gdje te iza svakog stabla može čekati ne jedan, nego stotine metaka.

JUDITA (mirno): Ja ne mogu čekati, tata. Ovu jedinu priliku koja mi se pružila moram prihvatiti. Čovjek koji bježi iz logora ne može mnogo izgubiti, on može samo dobiti. Ja se previše bojim smrti da bih je pokorno sačekala.

ROZENBERG: Ta-ta-ta-ta, pokorno ili ne, još uvijek je pametnije izmicati ispred opasnosti nego istrčavati pred nju raširenih ruku. A to je upravo ono što ti radiš. (ponovo plačljivo) Ester, zaboga, pa ti si joj majka, zar ti ne znaš reći svom djetetu nijedne riječi? Zar si je zato rodila da ti pred očima odlazi u smrt?

ESTER: Što da kažem, Arone, ja sama ne znam što da kažem. I ovo i ono . . . i jedno i drugo je možda smrt. Kako mogu . . . kako mogu nagovarati svoje dijete da bira između dvije smrti? Zar je to ikad ijedna majka morala činiti?

ROZENBERG (slomljeno, zamišljeno): Da, da . . . ima nešto istine u tome i to je ono što me . . . (prekida se, zaprepašteno) Juditke! Šta to radiš s djetetom? (stanka) Juditke!

JUDITA: David ide sa mnom, tata.

ROZENBERG: Šta! . . . Ti si poludila! O tome nema govora! I sama si pričala što ti je onaj čovjek rekao. David ostaje ovdje.

JUDITA: Ja sam razmišljala o tome. Ne mogu drukčije. David ide sa mnom. Bez njega sve to uopće ne bi imalo smisla. Zbog njega i odlazim. Zar misliš da bih vas ostavila, da nema njega?

ROZENBERG (bez daha): S djetetom proći kraj dva stražara! Juditke, ti ne znaš što govoriš! Ti ćeš upropastiš ne samo sebe nego i dijete! Ja to ne dozvoljavam! Ja to nikada neću dozvoliti! Ja ću radije otići i prijaviti čitavu stvar logorskoj . . . (trgne se) Šta je?

BLAU: Ne vičite, gospodine Rozenberg. Sada je najnepogodniji čas za takve stvari.

ROZENBERG: Ah, gospodine Blau, vi uvijek dolazite u pravi čas. Da i vi nemate ovdje svoje prste?

BLAU (tiho): Djelomično. Ali samo kao pratnja.

ROZENBERG: Trebalo bi da se stidite . . . zbog svojih sjedina.

BLAU: Bojim se da neću imati mnogo vremena za to. Ali, to valjda i vi znate, gospodine Rozenberg.

ROZENBERG (odsutno): Da, da. Tako, dakle. Vas dvoje. Moja kćerka i gospodin Blau. Čitava jedna organizacija iza mojih leđa. U redu, ja sam dakle isključen. Ja se povlačim. Molim, u redu. Radite što vas je volja. Ja neću reći više ni riječi.

JUDITA: Tata . . .

ROZENBERG: Ja nemam više što da kažem.
(Stanka.)

JUDITA: Pomozite mi, gospodine Blau.

(Šum kovčega koji se vuče po podu.)

JUDITA: Podignite dijete, molim vas, samo pazite da se ne probudi.

BLAU (šapatom): Kuda ćete s njim?

JUDITA: U kovčeg.

ESTER (plačući): Juditke, oi, Juditke, dijete moje!

JUDITA: Tako. Položite ga ovamo, da bude u ravnoteži. U ovom kovčegu sam vam ja, gospodine Blau, donijela odijela u logor koja ste tražili.

BLAU: Razumijem.

JUDITA: I vraćam se sada s praznim kovčegom i potvrđenom propusnicom.

BLAU: Da, shvaćam.

JUDITA: Vi ćete me otpratiti do kapije. Ja sam vaša dugogodišnja susjeda koju poznajete još kao dijete i ja ću se oprostiti s vama, na kapiji, gospodine Blau.

BLAU: Da, Juditke. I... ja se zovem Jakob.

JUDITA: Hvala, gospodine... hvala, Jakobe. (kratka stanka) Možemo li poći?

BLAU: Da, mislim da je već vrijeme.

JUDITA (tiho): Mama...

ESTER (tiho plače): Djeco moja, sve moje rođeno...

JUDITA: Ali, mama, mi ćemo se još naći...

ESTER: Znam, dijete, znam, samo sada požuri, da ne bude prekasno...

JUDITA: Tata... (stanka) Tata...

(Stanka.)

BLAU: Idemo, Judita, sada je vrijeme!

JUDITA: Zar mi nećeš na rastanku reći nijedne riječi?

(Stanka. Tiho jecanje Esterino. Onda koraci koji se udaljuju.)

ROZENBERG (promuklo, otresito): Ne šmrči.

ESTER: Oh, Arone, kakav je taj naš bog koji sve to gleda... Za ovo nešto malo jednog života...

ROZENBERG (za sebe): Htjela je pred metke, neka ide! Htjela je u šumu, da mrzne i zavija od gladi u njoj, dobro, neka ide! Ali Mogn Davida nad njom više nema. Moje je dijete otišlo bez mog blagoslova, otišlo je u prkosu, a prkos je Židovima uvijek donosio samo smrt. (slomljeno) Ester, mi smo sada sami. Dođi bliže, Ester.

ESTER: Oh, Arone, samo da se spase!

ROZENBERG: Možda bi trebalo moliti? Samo šta, samo šta? Nikako ne mogu da se sjetim...

(Nakon stanke počinje mrmljati.)

ROZENBERG: El meleh nemoh šma Jisroel Adonaj elohenu, Adonaj...

(Molitva se utapa u žamor koji raste.)

I. ŽENA: Pazite! Izbili su na dvorište!

I. MUŠKARAC: Samo da straža ne pregledava dugo legitimaciju!

I. ŽENA: Kapija je još daleko.

II. ŽENA: Ne gurajte me! Razbit ćete staklo na vratima!

II. MUŠKARAC: Blau tako smiješno poskakuje, kao da je u svatovima.
 I. ŽENA: Mora da premire od straha, jadnik.
 ESTER: Arone, Arone, prekini molitvu! Gledaj!
 ROZENBERG: Šta rade ovi ljudi?
 ESTER: Ne znam. Možda promatraju kako . . . možda promatraju . . .
 (Glas joj se lomi.)
 ROZENBERG: Moram to vidjeti!
 ESTER: Ne, ne! Ostani ovdje! Arone, molim te, ostani ovdje!
 ROZENBERG: Pusti me, Ester, pusti me. Hoću da vidim!
 (Žamor ulazi ponovo u prvi plan.)
 II. ŽENA: Još samo nekoliko metara.
 II. MUŠKARAC: Stražari ih još nisu opazili.
 I. ŽENA: Što mislite, hoće li uspjeti?
 I. MUŠKARAC: Ne znam. Svakako, kada bi na nekom drugom mjestu nastala gužva . . .
 II. ŽENA: Što mislite time reći?
 I. MUŠKARAC: Onda stražari ne bi imali vremena da proveravaju legitimacije.
 II. ŽENA: Ah, da, ali to je nemoguće! Tko bi bio žrtveno janje?
 I. MUŠKARAC: Da, to je ono. Nitko nije tako lud.
 I. ŽENA: Evo, stražari su ih opazili!
 II. ŽENA: Bože, smiluj im se!
 I. ŽENA: Ja ovo ne mogu više gledati.
 II. MUŠKARAC: Još je tako mlada, tako mlada.
 II. ŽENA: Evo, prilaze im . . .! Ona vadi papire . . .
 (Glasan tresak staklom i nadljudski krik. Staklo pada u slapovima, pod uvijek novim udarcima. Nagli udarac nogom koji provaljuje vrata.)
 ROZENBERG (urličući izlazi na dvorište): Zvijeri jedne krvoločne, naduli ste se od nevine krvi i sada u potocima teče po vašim šapama! Ali čuj, o čuj narode izraelski, dan odmazde nije više daleko! Djeca će ustajati iz grobova, ljudi će nositi velike zastave iz kojih će sukljati plamen, svijet će se dići da zamahne bakljama . . .
 (Rozenbergove riječi prekida nagli rafal. Kad rafal utihne sve ostaje zavijeno tišinom.)
 (Tišinu odjednom prekida krik.)
 ESTER: Arone!
 (Trčeći koraci koji na kraju zastaju u dvorištu.)
 ESTER (suspreže jecanje): Arone, mili moj . . .
 ROZENBERG (krkljajući): Ester, jesi li ti?
 ESTER: Ja sam, Arone, ja . . .
 ROZENBERG: Da li je . . . da li je . . .
 ESTER: Smiri se, Arone, ne napreži se . . .
 ROZENBERG: Da li . . . je Juditke . . . uspjela? (stanka) Ne . . . hoću da pogledaš dobro . . . hoću istinu.
 ESTER: Pogledala sam, Arone. (ne može se više savladati) Nema je više, Arone, ona je otišla. Kapija je pusta. Djeca su se spasila, Arone.

ROZENBERG: Ah, to je dobro... to je dobro. (kratka stanka) Ester...

ESTER: Da, Arone?

ROZENBERG: Je li, Ester... je li, Ester... dobro je bar... umrijeti prkosno (izdahne.)

(Muzika.)

MARIJA: Tako, a sada pokušajte da se malo odmorite. I onako još neko vrijeme ne možemo ništa učiniti. Mora da ste još iscrpeni.

JUDITA: Kad bih samo mogla! Što ako još večeras otkriju da sam nestala i ako...

MARIJA: Ako! Ako! Ako ćete čitavo vrijeme misliti na to, onda nije trebalo ni da bježite. Morali ste znati da izvrgavate svoj život... i ne samo svoj.

JUDITA: Oh, nemojte misliti da vam nisam zahvalna. Ja znam vrlo dobro što znači ova opasnost u koju sam vas dovela i da sada nije u pitanju samo moj život...

MARIJA (suh je prekida): Nisam na to mislila. Mislila sam na vašeg dječaka.

JUDITA: Da, znam, David. Ponijela sam ga, iako to nisam smjela. Ali recite, recite, gospođo Marija, zar biste vi mogli ostaviti svoje dijete, ovaj mali komadić života koji je dio vas, samo zato da spasite svoj život? Recite?

(Stanka.)

MARIJA: Nema smisla o tome raspravljati. Ono što je učinjeno, učinjeno je. I onako se tu više ništa ne da... (stanka) Čekajte!

JUDITA (preplašeno, šapatom): Šta je?

MARIJA: Koraci!

JUDITA: Gdje?

MARIJA: Tiho! Ne mogu razaznati!

(Stanka.)

MARIJA (olakšano): Dobro je, prošli su. Učinilo mi se... ali vi ste rekli da vas nitko nije pratio, ili niste? Jeste li sigurni?

JUDITA: Ja bar nikoga nisam vidjela. Od časa kada sam napustila kapiju sa stražama, jedva sam uopće ikoga srela. Ulice su bile tako puste, da bih sigurno opazila da me je netko slijedio.

MARIJA: Da, dobro je da vlada sparina. Ljudi se klone popodnevnog žege.

JUDITA: Strašne su bile te ulice.

MARIJA: Nemojte više misliti na to. Pokušajte na neko vrijeme zaboraviti.

JUDITA: Na neko vrijeme, da... ali kasnije? Mislim da to ne želim zaboraviti. Ono dvorište koje se proteglo kao one kose poljane u našim snovima po kojima trčimo, obliveni znojem straha, ali nika-ko da stignemo do njihova kraja, onaj kovčeg koji me vukao prema zemlji, gospodin Blau koji je trčkarao negdje kraj mene i oko mene i govorio, govorio sasvim nesuvislo, tako da ga nisam ništa razumjela, kao iz nekog sasvim drugog prostora, i onda napokon onaj čovjek koji je izletio tamo iz dubine dvorišta i počeo vikati

sve dok ga nisu učukali metci . . . Mislim da ni ne želim da to zaboravim.

MARIJA: Morat ćete, kada izađete iz grada. Šuma nije lječilište gdje ljudi nemaju što da rade, nego da se sjećaju i dosađuju.

JUDITA: Tamo pogotovo ne bih htjela zaboraviti. Kakvog bi to onda imalo smisla, kada bih zaboravila da su iza mene ostali moji roditelji i svi oni ostali i onaj čovjek koji sigurno još i sada leži nasred dvorišta i nitko mu se ne smije približiti? (kratka stanka, zamišljeno) Voljela bih znati tko je bio taj čovjek. Na čas mi se učinilo . . . ali on je bio suviše daleko, a moji živci su danas ionako neuračunljivi.

MARIJA: Ugledajte se na svog sina. Od časa kada je popio svoj čaj spava a da se nijednom nije pomakao.

JUDITA: Mora da još uvijek djeluje na njega prašak za spavanje. Morala sam da mu ga dam, jer kako bi inače ovako malo dijete bilo mirno u zatvorenom kovčegu? (kratka stanka) Šta mislite, hoće li mu čaj pomoći?

MARIJA: Sam čaj ne, ali rum u njemu svakako. I moja je mala imala dizenteriju.

JUDITA: Vi imate djece?

MARIJA: Zašto vas to tako iznenađuje?

JUDITA: Ne znam . . . ne vidim ih nigdje.

MARIJA: Ne bi baš trebalo da vas to previše čudi u ovim danima. I sami ste malo prije rekli . . . (zastaje)

JUDITA: Što sam rekla?

MARIJA (svladava se, ponovo hladno): Još malo pa ću i ja početi da se raznježujem, a sada je najmanje vrijeme za to. Naprosto, poslala sam djecu na selo. To je sve. A sada bilo bi pametnije da se spremite.

JUDITA: I zar ćete čitavo vrijeme ostaviti djecu . . . same?

MARIJA: To je svakako pametnije nego da su ovdje, dok se sve ovo dešava. Gavran sigurno neće doći prije tri ili četiri dana. Nisu li već dovoljni naši životi?

JUDITA: Bože, da sam to znala . . .

MARIJA: To nije bila samo vaša stvar, to znate i sami. Mene nitko nije prisiljavao na to. Ako sam pritom malo gruba . . . pa, ima dana kada ljudi ogrube. Neki prije, neki kasnije. Svaki dan koji je surov nalazi bar jednu žrtvu. Kasnije, kada ovo bude gotovo, otići ću i ja. Prvo na selo, a onda . . . no, da. Možda ću i ja onda opet naučiti da se smješkam. Ne da se smijem, ali da se smješkam. Tko zna? Ja još uvijek imam djecu. (stanka) Moja djevojčica je nešto starija od vašeg maloga. Kako se zove?

JUDITA: David.

MARIJA: David. Po legendi, David je ubio Golijata. Ali u životu? (zamišljeno) Gdje je taj kamen koji ćeš ti zadjenuti u praćku, Davide, i gdje je to oko koje treba da pogodiš od ovih hiljadu očiju što vrebaju na tebe dok spavaš? Tko zna na ovo odgovoriti?

JUDITA: Možda vrijeme, ako požuri.

MARIJA (gorko): Vrijeme neće požuriti. Na nama ostaje da požurimo.
(frgnuvši se) Ali, mislim da moramo krenuti.

JUDITA: Da ga probudim.

MARIJA: Ne, tamo kamo idemo bolje je da spava.

JUDITA (malo preplašeno): Niste mi još rekli kamo nas vodite?

MARIJA: Zar vam nisam rekla da ćete se samo noću zadržavati u kući?

JUDITA: Da, ali mi niste rekli gdje ćete nas sakriti.

MARIJA: Nemojte se preplašiti. Sve do dana kada će Gavran doći po vas živjet ćete u bunaru.

(Muzika.)

JUDITA: Već je šesti dan, a Gavrana još uvijek nema. Svake noći mislim: sutra je taj dan koji čekamo. Ali onda prolazi još jedna noć i ništa se ne dešava. Sve više vjerujem... (kratka stanka).

MARIJA: Znam već što ćete reći.

JUDITA: Ne, ne znate. Sve je ovo bilo besmisleno. Moj otac je imao pravo. Katkada je izvjesnost u smrt utješnija od neizvjesnosti u život. Ja sam mislila da neizvjesnost još uvijek daje malo prostora i nadi. Ali ja sam bila egoistična u svojim nadama, jer nisam mislila na vas. Možda je do svega toga došlo samo zato jer je onaj trenutak u kom me Gavran oslovio bio tako nevjerojatan da mi se i on učinio nestvaran... i tako... bezgranično slobodan. Možda zato sve do sada nisam ni pomislila da bi se i njemu moglo nešto dogoditi, da bi on mogao i... ne doći...

MARIJA: Rekla sam vam, doći će prekosutra. To nije bilo predviđeno ali to nije jedino što se ne odvija po našim željama.

JUDITA: I prije četiri dana je trebao doći prekosutra i nije došao. Ja nemam prava da vas dulje izvrgavam opasnostima kraj tako malih nada.

MARIJA: Vi govorite tako kao da nam se još uvijek pruža neki izbor. Smirite se, Judita, to su samo živci. Nama ne preostaje ništa drugo nego da ostanemo ovdje i čekamo.

JUDITA (mirno): Da, vi ćete ostati ovdje, ali ja mogu otići. Tko kaže da ja ne mogu otići?

MARIJA: Tako? A kamo biste to otišli?

JUDITA (umorno): Oh, kao da je to važno. Bilo kuda. Naprosto bih krenula nekom ulicom i već bih nekamo stigla. Svakako, ostala ovdje ili otišla, uvijek ću stići na isto. I doći ću tačno, na minutu, jer je to sastanak koji se ne može odgoditi ili izbjeći, iako sam pokušala da to učinim. Trebalo je da to znam ranije. Ali još uvijek nije prekasno, zar ne? Još uvijek mogu na taj put otići bez ne-dužnog pratioca, mogu otići na taj sastanak sama sa Davidom, jer je ionako samo za nas predviđen, i biti mirna da u tu igru nisam uplela nikakav tuđi život. Kad bih ja sada otišla, sve bi opet bilo kao ranije. U zraku bi možda ostao samo moj dah, ili samo dah moga daha, ali nitko po tome ne bi mogao poznati da se ovdje skrivala jedna žena sa djetetom. Vi biste opet bili sigurni.

MARIJA: Da, sve ste to sada lijepo ispričali i ja sam vas pustila da uživate malo u djetinjarijama. Ali, vama je, nadam se, jasno da o tome nema govora.

JUDITA: Ne mislite li da — kad već treba da odlazimo — da je bolje da nas odlazi što manje? Vi treba da živite. Vi imate djecu, vi niste označeni . . . žutom zvijezdom.

MARIJA: Tako. I mislite da je to dovoljan razlog da vas pustim otići pravo u njihove šake? Netko je rekao: Židov treba da crkne, pa zašto da lomače onda ostanu prazne, je li?

JUDITA: To nije prvi put što su lomače zapaljene, gospodo Marija. One se pale svakih pedeset godina, jednom u Njemačkoj, jednom u Poljskoj, svejedno. To je već običaj. Jednom zbog toga jer je kuga zavladała, drugi put zato jer su objavljeni ratovi. Netko mora da iskupi suze nesretnika, netko mora svojim jadom nadjačati sve ostale nedaće, jer kako bi se one inače mogle zaboraviti? Kad to ne bi bio Židov, bio bi to vjerojatno neko drugi.

MARIJA: Mislim da je to stav onih koji se tope i pri tom razmišljaju hoće li umrijeti od hladnoće ili od gušenja. Zašto nitko ne pokuša plivati? Ako to nitko nikada ne pokušava, čudi me da uopće još postojite!

JUDITA: Ah, od sto hiljada predviđenih za lomaču ipak ih preživi bar deset. (sa smješkom) To nije mnogo, ali tih deset onda nekim čudom upiju iz agonije onih što nestaju svu snagu i izdržljivost i usade je u svoje potomstvo. Do slijedeće lomače, novih sto hiljada čeka presudu. (kratka stanka) Kada mi je prvi put pričao o tome moj otac — bila sam tada već dovoljno velika da to shvatim — morala sam pomisliti na pticu Feniks. Vjerojatno se sjećate, to je legenda o ptici koja uvijek nanovo umire u plamenu. Iz njegovog se pepela rađa novi Feniks. Feniks na koji mislim neće doduše poletjeti prema Heliopolisu. Ostat će ovdje, ali će ipak preživjeti i sagraditi novo gnijezdo.

MARIJA (zamišljeno): Iz pepela.

JUDITA: Da, iz pepela. Tada još nisam vjerovala da bi ta priča ikome mogla donijeti neku utjehu. Ali što više gubimo, to je manje važno da li su naše nade opravdane. Kad već nestajemo, treba imati bilo šta u šta se može vjerovati, pa makar to bila i legenda o Feniksu.

MARIJA: Vi veoma malo vjerujete u ljude.

JUDITA: Nakon sabirnog logora, teško da bi itko vjerovao u njih.

MARIJA: Ali vaš je slučaj dovoljno različit da biste ponovo mogli vjerovati.

JUDITA: Misлите zato što sam ovdje? Ja sam jedna, ali koliko je njih ostalo? Koliko je njih ostalo koje nitko nije otkrio i koje nikada nitko neće zaštititi? Što vrijedi hiljade zaklonjenih, najdubljih bunara, kada će se uvijek naći uho koje će čuti čak i naše drhtavo, preplašeno disanje?

MARIJA: Ne traže svi ljudi žrtvenu ovcu za svoje suze! Ona rulja što odlazi pred lomaču da vrišti i da se naslađuje to nije narod.

JUDITA: A što je narod? Gdje je on?

MARIJA: Ako već moram da vam kažem, jučer sam vidjela jednoga od njih. Imao je ruku svu u krvi i bježao je ulicama. Za njim su trčale dvije smeđe uniforme. Padao je i posrtao, ali je trčao dalje. Hoćete li da nastavim? Gotovo svakog dana susrećem jednu staricu. Jedan sin joj je obešen, a drugi se bori na istočnom frontu. Nijemci su ga povukli sa sobom. Ona moli svakog dana — ne glasno, šufke, ali ja je čujem. Ona moli da ne padne Harkov, da ne padne Moskva, da ne padne Staljingrad. Vi znate što to znači? Ona moli za sve nas i njen je ulog najveći. To je narod o kom sam vam malo prije govorila.

JUDITA: Voljela bih da mogu vjerovati. Ali ja se stalno pitam: gdje je bio taj narod, dok su vojnici onog jutra obilazili po kućama i vodili nas u nepoznato?

MARIJA: Nije još bio spreman. Ali on će doći, ja u to vjerujem. Jednoga dana će možda netko, stran i ravnodušan, doći i reći vam: evo, tu je moja ruka, i učinit će to samo zato jer je čovjek, i ništa drugo. Tada ćete opet vjerovati u njega. Treba samo čekati.

JUDITA: Mene gone. I moje dete gone. Ja nemam vremena čekati. Što ako već sutra zakucaju na vrata?

MARIJA: Vi ćete ostati ovdje (kratka stanka).

JUDITA (tiho): Možete li mi reći zašto to radite?

MARIJA: Sigurno ne zato da se iskupim, kao što vi to mislite, ili da platim ulaznicu za raj! I sigurno ne iz samilosti! Ja znam kako izgleda smrt nevina čovjeka. To je grč, to je krik koji vas guši cijelog života. Moje snage su preslabe da učinim mnogo, ja sam samo žena, ali za onaj jedan život koji se gasio pred mojim očima, tu pred ovim vratima, ja sam odlučila da iščupam iz njihovih ruku bar jedan. I zato sam pristala i ne želim odustati. Pokušajte to shvatiti.

JUDITA: Ne, ne razumem. Ne shvatam o kome govorite. (Štanka.)

MARIJA (promuklo): O mom mužu. (kratka stanka) Na bijegu iz koncentracionog logora, moj muž je navratio ovamo. Oh, to je bila ludost, znam, ali... on je toliko volio... (prekida se). Noć prije nego što je trebalo krenuti u šumu, došli su po njega. On se opirao... i tako se desilo. (stanka, naglo, uzbuđeno) Nitko to nije znao, nitko! (naglo zamišljeno) Nitko osim... starog Banića. I to je jedini razlog zbog čega bi Gavran trebalo da dođe što prije.

JUDITA: Što mislite time reći?

MARIJA: Nisam li vam nikada pričala o Baniću?

JUDITA: Ne, prvi put čujem za to ime.

MARIJA: To je naš susjed. Ali bolje je da ništa ne govorim. To su samo pretpostavke. I fko zna, možda se varam... Pričat ću vam o Ba-

niću kad sve ovo prođe. A dotle, vi ostajete ovdje i o tome više nećemo razgovarati.

JUDITA: Ali...

MARIJA: Molim vas. (kratka stanka) Vi još uvijek ne razumijete, zar ne? Ako sve ovo dobro svrši, ja odlazim djeci na selo. I ostajem s njima, jer me trebaju. Radit ću ovo i ono, ali mnogo toga neću moći učiniti. Ipak, znat ću da sam bar nečim postala bliža onome koji je... poginuo pred ovim vratima. (kratka stanka) Ako ne uspijem... moja djeca će mi oprostiti.

JUDITA (tiho): A meni? Hoće li meni oprostiti?

MARIJA: Vama? Pa zar i za smrt treba tražiti oprostjenje?

(Muzika.)

(Slijedeća scena odvija se u komori za jeku.)

KOŠMAR GLASOVA (glasovi se isprepliću s povremenim Marijinim dozivanjem. Njeno dozivanje je realno): Ne zaboravi, Juditke, lo-mače se pale svakog stoljeća. Treba hodati na prstima, tiho, tiho, tko zna, možda nas ne primijete?... Javit ćete se gospođi Mariji, a ostalo ćete saznati.

MARIJA (u jeci): Judita, Judita!

KOŠMAR GLASOVA: Sutra će nas spaliti u krematoriju, što kažete na to? Samo jedan smješak molim, ali smijeh nikako, nikako, nikako! Feniks! Gdje je Feniks? Zar je izgorio? Mi smo prevareni! Mi smo izgubljeni! Učinite nešto! Mi se gušimo!

MARIJA (u jeci): Judita, čujete li, Judita!

KOŠMAR GLASOVA: Naravno, Judita, svi će metci pogoditi tačno u oko. Lijepo, veliko crveno oko, zar ne, gospodine Blau? Ali zašto me ne zovete Judita? Ja se zovem Judita, sasvim sigurno Judita!

MARIJA (ponavljanje imena Judita iz sna pretapa se u realno dozivanje): Judita, Judita!

JUDITA (preplašeno): Šta... šta je? Šta se dešava?

MARIJA: Judita, ja sam, Marija. Dodite! Vrijeme je!

JUDITA: Oh, mora da sam zaspala. Zar je Gavran već došao?

MARIJA: Nije. Ali bit će bolje da ga čekamo u kući. Noć je.

JUDITA: Oh, pa da, naravno. Samo čas da uzmem Davida.

MARIJA: Vidite li ljestve ili da vam osvjetlim?

JUDITA: Ne, ne, nije potrebno.

(Stanka) (u drugom akustičkom prostoru bez jeke.)

JUDITA: Konačno da smo dočekali taj dan. I opet na zraku. Ovih osam dana u bunaru bila je vječnost. Zašto Gavran još nije došao?

MARIJA: Mora doći svakog časa. Dodite, idemo brzo u kuću.

JUDITA: Posve sam izgubila orijentaciju o vremenu. Bože, kakav san!

MARIJA: Samo tiho, pazite da ne udarite u plot.

JUDITA: Možete li mi dati ruku? Oči mi još nisu navikle!

MARIJA: Samo još malo.

BANIĆ (šapatom): Gospođo Marija!

(Stanka.)

MARIJA (šapatom): Šta je ovo?

(Stanka.)

BANIĆ: Gospodo Marija!

(Stanka.)

MARIJA (oprezno): Tko je?

BANIĆ: Ja sam. Čika Banić. Tu sam, s druge strane plotu.

(Kratka stanika.)

MARIJA: Uđite, Judita, brzo u kuću! (Baniću, suzdržano) Šta hoćete?

BANIĆ: Primaknite se bliže. Moram vam nešto reći.

MARIJA: Sada, usred noći? Opet špijunirate, je li?

BANIĆ: Ma saslušajte me prvo, onda možemo razgovarati.

MARIJA: Nema susjeda s kojim bih željela manje razgovarati.

BANIĆ: Nemojte tako. Došao sam da vas upozorim... Htio sam vas upozoriti... znate, čuje se.

MARIJA: Što se čuje?

BANIĆ: Noću. Glasovi iz bunara. Kada dijete plače.

(Stanka.)

MARIJA (nesigurno): Ne znam ja ni za kakve glasove. Opet halucinirate zato da biste me mogli prijaviti.

BANIĆ: Nemojte ovako, meni starcu. Ozbiljno vam govorim. Već me neki dan pitao onaj ustaški zastavnik što stanuje u dvorištu. Kaže, čuje noću neke glasove iz vašeg dvorišta. Između vašeg i našeg dvorišta je samo plot, gospodo Marija.

MARIJA: Da, plot. Ali znate što ću vam reći, Baniću! Taj plot je već jednom čovjeku bio smrtna presuda. Ali taj je čovjek bio nevin. Slijedećeg puta bit će on vaša smrtna presuda, ali ne vjerujem da će itko tada moći reći: evo, stradao je pošten čovjek. Laku noć, Baniću.

(Muzika.)

(Koraci po sobi.)

MARIJA: Oh, ta stara ništarija! Mogla sam to pretpostaviti! Kako sam mogla biti tako glupa? I sada da se to desi, sada, nekoliko sati prije nego što Gavran treba da dođe.

JUDITA: Ja ništa ne shvaćam, Marija! Tko je bio taj čovjek?

MARIJA: Banić! Moj susjed! Čovjek koji je jedini znao da se moj muž vratio. Razumijete li?

JUDITA: Zaboga, zašto ranije niste rekli? Što onda još čekamo?

MARIJA: Nisam bila sigurna... Naprosto nisam mogla vjerovati. Tko mi je tada mogao potvrditi da je on zaista bio jedini koji je znao? Ali sada? (gorko) Sada, kada je prekasno?

JUDITA: Prekasno? Kako prekasno? Oh, zaboga, prestanite šetati po sobi! Treba nešto učiniti!

MARIJA: Učiniti? Sada usred noći? Kada će nas na prvom uglu zaustaviti patrola?

JUDITA: A ovdje? Što nas ovdje očekuje?

MARIJA: Ovdje još uvijek imamo jednu malu šansu. Da nas ipak

možda neće prijaviti. Bar ne prije jutra. A do jutra ima vremena. Ujutro će doći Gavran. Oh, da je bar već došao!

JUDITA: Ne, dosta je bilo besmislenosti. Ovo je bilo pogrešno od početka.

MARIJA: Kuda ćete?

JUDITA: Idem. Sada je zaista krajnji čas da prestanem misliti samo na sebe. Ako dođu i ne nađu me ovdje, sve će biti kao da se ništa nije desilo. Kod prijave nije dovoljan samo jedan svjedok — nitko ne može potvrditi da se u ovoj kući netko skrivao.

MARIJA: Nisam znala da ih tako slabo poznajete. Treba poznavati neprijatelja, pa čak i u tako nejednakoj borbi. Bili vi ovdje ili ne, prijava uvijek donosi isto. Ona je i tužilac i svjedok. Ne, vi ostanite. Sjednite! Zajedno ostajemo ovdje do jutra i zajedno ćemo sačekati Gavrana. Do jutra nije više daleko. Ako ne dođe...

JUDITA: Ako ne dođe?

MARIJA: Zajedno ćemo napustiti kuću. Ona je jednako tako postala opasna za mene kao i za vas. (kratka stanka) Kad pomislim da je to kuća u kojoj sam odrasla — u kojoj sam rodila svoju djecu — slušala njihove prve korake... Kako je život izgledao tih i dobar u tim dječjim očima! Pogledajte ga, pogledajte svog sina, Judita. U njegovim očima se ništa nije promijenilo. Samo su postale tužnije. Ali on još uvijek traži ruku koja će ga pomilovati i smješak koji će ga ohrabriti. Još jedino djeca znaju sa sigurnošću da ništa nije izgubljeno. I zato će to i dočekati. Mi možda više ne, ali djeca — ona će dočekati. Ona ne vjeruju voljom i razumom, njihovo dječje srce vjeruje za njih. (kratka stanka) (opet realistički) Bit će bolje da sada prilegnemo. Nema smisla ovako dočekati jutro, kada ništa ne možemo učiniti.

JUDITA: Ja ću bdjeti. Vi ležite, Marija.

MARIJA: Ne, prostrijet ćemo ležaj uz...
(Prekida je kucanje.)

JUDITA: Marija! Netko je kucao!

MARIJA: Ne čujem ništa.

JUDITA: Slušajte!

(Stanka, ponovo tiho kucanje.)

JUDITA: Došli su...

MARIJA: Ne, to nisu oni. Oni ne kucaju.

JUDITA: Marija, ja se ne bih javila... Možda je bolje...

MARIJA: Čekat ćemo. Ako još jednom zakuca...

(Stanka, ponovo tiho kucanje.)

MARIJA: Idem da vidim.

JUDITA: Ne, ne otvarajte! Možda povjeruju da nitkoga nema!

MARIJA: Ako je nešto važno?

JUDITA: Što može biti važno?

MARIJA: Možda je Gavran?

(Kratka stanka.)

MARIJA: Moram vidjeti.

(Koraci, otključavanje vrata.)

MARIJA: Vi! ... Što vam pada na pamet, Baniću?

BANIĆ: Ne vičite, ne vičite! Pustite me u kuću! Važno je! Zar ne razumete, važno je!

(Koraci, vrata se zaključavaju.)

BANIĆ: Ja znam da mi vi ne vjerujete od onoga... od onoga... ali vi ne smijete u ovoj kući ostati ni časa. Ne gledajte me tako, ja vam govorim istinu! Saznao sam to malo prije. Kunem vam se! Ja nisam bio onaj koji je prijavio... Ja... Oh, nebesa, oni dolaze po vas!

(Stanka.)

BANIĆ (histerično): Što stojite? Zar niste čuli? Oni dolaze po vas! Zastavnik je već krenuo! Ovog časa. Čuo sam ga kako govori! Doći će ovamo! Možda su već na putu! Šta čekate?

MARIJA: Kakva je ovo opet klopka, Baniću?

BANIĆ: Klopka?! Ja vam govorim da dolaze po vas... Evo, ja vam dokazujem, ja vam dokazujem da sam nevin... hoću da se spasite... još prije dva sata htio sam vas upozoriti, iako sam slutio! Ali sada znam pouzdano! A vi ne vjerujete, još uvijek ne vjerujete! Pa, nebesa, što bi još trebalo da učinim? Što bih imao od toga da vam sada lažem?

JUDITA: Marija... meni se čini... bojim se da govori istinu. Bježimo, Marija!

MARIJA: Otkud znate, Baniću?

BANIĆ: Zastavnik! Zastavnik iz dvorišta je prijavio!

(Stanka.)

MARIJA: Spremite se, Judita! Brzo! Uzmite dijete! Moramo što brže van, bilo kuda. Pokušat ćemo kroz dvorište.

(Koraci, metež.)

JUDITA: Marija, zaboga, Marija, što će biti s Davidom? Moj mali... moje dijete?!

(Metež na čas prestaje.)

MARIJA: Baniću, dokažite ono što ste rekli. Uzmite dijete sa sobom!

BANIĆ (prestravljen): Ali, gospođo Marija! Ja imam porodicu! Ja imam tri unuka! Nemojte, molim vas... Ja to ne mogu... Sve, sve što god hoćete... ja sam vam javio... ali... Nemojte, molim vas!

(Kratka stanka.)

MARIJA: Idite, onda! Što čekate? Da i vas ovdje nađu?

(Koraci, metež se nastavlja.)

BANIĆ (nesigurno, kroz metež): Oprostite... onda ja idem... ja...

Oh, bože!

(Vrata se zalupe.)

MARIJA: Jeste li gotovi? Judita!... Judita!...

JUDITA (suspreže jecaj): Samo čas. (nježno, kroz suze) Mileni... mileni... probudi se, sunce moje, otvori oči, ljubavi, treba da krenemo. Dođi k meni, dođi, ja ću te nositi.

MARIJA: Judita, požurite! Nemamo vremena!

JUDITA: Evo me, idem. Samo da ga ogrnem, samo da ga ogrnem. Sine moj.

MARIJA: Ja ću ići prva, ja se bolje snalazim, a vi za mnom. Ali brzo, i nemojte izaostajati. Ugasite svjetlo čim otvorim vrata. (kratka stanka) Gasite! (kratka stanka) Možete li vidjeti?

JUDITA: Da, vidim, vidim.

MARIJA: Krenimo!

(Naglo lupanje na vratima uz povike kao „otvaraj“ itd.)

JUDITA: Došli su, Marija. Došli su. Bježite, bježite! Ja i onako ne mogu... (plačući)... Ja i onako ne mogu...

MARIJA: Kasno je. Prekasno je za to.

(Lupanje postaje sve jače. Vrata se razbijaju.)

MARIJA: Položite maloga na krevet, Judita. Da mu se što ne desi. Bolje je. Sada je za sve prekasno.

(Vrata se naglo provaljuju uz muške glasove.)

I. VOJNIK: da se nitko nije makao iz sobe!

II. VOJNIK: Pali svjetlo! Brzo!

(Stanka, koraci.)

III. VOJNIK: Aha, tu su. Pokušale ste bježati, je li? Ali mi smo bili brži.

(naglo grubo) Ajde, kupite se. Za nama.

MARIJA: Što tražite ovdje?

III. VOJNIK: Pazi, molim te, ova još pitaš Marš! Mi smo ovdje da postavljamo pitanja. Koja je od vas čivutka?

I. VOJNIK: Šta uopće pitaš? ona koja smrdi!

(Smijeh.)

III. VOJNIK: Jeste li čule, gamad jedna, što sam vas pitao?

(Stanka).

III. VOJNIK: Dobro, bit ćete vi i razgovorljivije. (pljuska) Kako ti se sviđa ovaj šamar? Ne? Onda ćemo morati upotrebiti druge metode, ali ne ovdje. Izvolite, moje dame, samo naprijed. Marš!

II. VOJNIK: Čekaj, a ovo dijete?

I. VOJNIK: Kakvo dijete? Gdje je dijete? Gle, molim te, još i kopile!

Daj ga ovamo!

(Tiho kucanje.)

III. VOJNIK: Šta je? Tko to kuca?

(Škripa ostataka razbijenih vrata.)

BANIĆ: Oprostite... (kao iznenađeno) O, oprostite... nisam znao, zaista, ja, ovaj... oprostite, ja ću odmah otići, došao sam samo po maloga.

III. VOJNIK: Šta je ovo? Noćno posjećivanje? Kakvog maloga?

BANIĆ (ponizno): Pa... razumije se... po mog unuka. Ja sam se ovog časa vratio s noćne službe i...

III. VOJNIK (sumnjičavo): Slušaj ti, stari, da i ti nisi jedan od...

BANIĆ (prekida ga preplašeno): Ne... ne... oprostite, ja ništa ne znam... ja sam samo došao po svog unuka... ja sam noćni čuvar u kožari... Evo izvolite, moja legitimacija, sve je ispravno, vrlo ispravno... a gospođa Marija... ovaj, ne znam kako da kažem... ova tu osoba, bila je tako dobra pa mi je čuvala maloga, dok sam ja u tvornici... i evo.

(Kratka stanka.)

III. VOJNIK (podozrivo): Tako?

BANIĆ (brzopléto): Sigurno, poštovani gospodine bojniče, sigurno, izvolite, izvolite se propitati. Tako mi svega! Mi smo susjedi i ja imam tri unuka. O, krasna tri unuka. I svi su ovako plavi i kovrčavi. Ovaj je najmanji, pa zato nikad ne znam kuda ću s njim, je li, gospođo Marija, priznajte, je li tako?

MARIJA: Da, čika Baniću, tako je.

BANIĆ: A znate, majke nemaju, umrla je još prije godinu dana, a otac im je — moj sin — znate, dobar dečko, vjerujte — već tri mjeseca na frontu. Možda ga i poznajete, ha? Zove se Branimir, ali zovu ga Mirko, Mirko brijač, he, he

III. VOJNIK (natmureno): Ajde, što laješ toliko.

BANIĆ: Oh, oprostite, zaboravio sam... (kratka stanka) Smijem li ga sada ponijeti?

(Kratka stanka.)

III. VOJNIK (otresito): Ajde, uzmi ga i tornjaj se s njim što prije.

BANIĆ (uzvrpoljeno): Evo, evo odmah. Hodi, sine moj, hodi, mali moj, da te djeda odnese kući. Ne, nemoj plakati, sine, sad ćeš ti u svoj krevetac. A sutra, jer si bio tako dobar i lijepo čekao djedicu, kupit ću ti... kupit ću ti... (zastaje) Da, šarene balone, i onda ćeš ih privezati za ručicu i moći ćeš da poletiš. Tako, tako, zagrli me... Poletet ćeš visoko, visoko i...

III. VOJNIK: Ne brbljaj, stari, toliko, rekao sam ti!

BANIĆ (preplašeno): Evo, evo, već idem. Idem ja već.

III. VOJNIK: Čekaj! (stanka, lukavo, sasvim polako) Slušaj, stari, a kako se zove taj tvoj unuk?

BANIĆ (zbunjeno): Kako se zove? ... Pa... kako bi se zvao, naravno...? Zove se...

MARIJA: Zašto se stidite, čika Baniću? Zove se Feniks. To je lijepo ime!

III. VOJNIK (zvuk pljuske, zaurlavši): Kuš! Tebe nisam ništa pitao! Dro-ljo jedna!

BANIĆ: Ali oprostite... Ja ne razumijem!

III. VOJNIK (urla razjareno): Šta ima tu razumjeti, pitao sam te kako se zove!

BANIĆ (plaho): Pa... Feniks, naravno. A... zašto, molim?

III. VOJNIK (sumnjičavo): Pa baš Feniks?

BANIĆ: Da, molim.

III. VOJNIK: I nisi našao gluplje ime nego baš Feniks?

II. VOJNIK (kroz smijeh): Feniks!

(Provaljuje sirov smijeh.)

III. VOJNIK (smijući se): Feniks! Gubi se!

(Smijeh traje uz povremene uzvike „Feniks“.)

III. VOJNIK (kroz smijeh): No, a šta sada čekaš? (smijeh jenjava i nestaje. Dobrohotno) Šta još hoćeš, stari?

BANIĆ (mirno, začuđeno): Htio sam vas još samo pitati... a zašto ne — Feniks?

III. VOJNIK: Kako?

BANIĆ: Pa... da, zašto ne Feniks? Feniks je lijepo ime! Zar nije, gospodine bojniče? (odlazi) Hodi, mali moj, sine moj, kupit ću ti sutra balone, šarene balone...

(Muzika.)

KRAJ

TOK VELIKE REKE

U sobi polumrak. Majka naslonila glavu na prozor, šara očima po bršljanu koji se zapliće na terasi susedne zgrade. Tužna je danas. Ne pali svetlo. Lep je bršljan, žilav, savija se a ne lomi, grli terasu u toplom ljubavnom žaru.

Deset godina. Danas je tačno deset godina! Drhtavom rukom prevrće požuteli kalendar, pretura po danima, čudesnom snagom divlje žene prodire u proteklo vreme.

Sa prozora se vidi samo krajičak Dunava, Mirna reka. Svetlucava reka. Nema sunčevog odsjaja, nema vetra. Nema talasa.

Možda to samo izgleda odavde. Nešto mora da živi u reci. Ona živi. Deset godina živi u svesti, ubija sve misli neobuzdanom snagom, ugušuje svaki radosni dah, ne dopušta da ikad bude zaboravljena. Da bogda zanavek živela, prokleta reko!

Prozor ograđuje reku. Ograđuje je otkako postoji. Majka zna za samo proteklih deset godina. Nemirne pesme osluškuje u ovom živom polumraku. Peku je grudi, proklinje sebe i majku svoju što nije rođena kao obični zeleni bršljan i ceo dan bogovefni živi divljački, besno se boreći za svoj prostor, svoju stazu.

Hoda kršeći ruke. Iznad kreveta bezglasno je gledaju mrtve fotografije trojice vižljastih mladića, još nesazrelih za sve radosti.

Savila se nad krevetom. „Kada će me proći?“ pita izgubljeno „Zar nije dosta deset godina tuge?“ Ali ne želi da išta prođe. Nerazumno govori. Umreće istoga dana kada umru uspomene.

*

Grad je bio oslobođen. Majka je čekala na obali reke, drhtala je od velike radosti grleći ćerkicu. I otac Artur je nestrpljivo hodao po polurazrušenom keju.

„Eto vaših sinova“, radosno je plakao Mlađa. „Čekaju preko da se vrati ovaj brodić i poveze ih. Nisu mogli da izdrže, mnogo vas sve vole, poručuju.“

Motornjak brekće, treska se, pravi pun krug. Neravnomerno se klati. Sićušne prilike mašu sa druge obale. Sinovi?

Mlađa se nemirno vrti u mestu. Radost mu obuzima udove? Smiruje se odjednom. Bolesne su mu oči, ne vidi ni pola reke. Peče ga opaljeno meso iznad lakta.

„Samo, tetka Marija, Mića je nešto ranjen.“ Krije oči. Strašno želi da utone u reku.

„Kako... kako...“ zapinje majci neka daleka misao u grlu. Artur se koči u pola koraka. Mićko ranjen? Kako ranjen? Niko o tome ništa nije znao.

Da više od iznenadne tuge? A kroz zbrku divljih, crvenih, belih cvetova, pomalja se crna nadgrobna traka. Mlađa još ne zna za svoga oca. Rečeno je jednostavno: nestao! Nestao je u Jasenovcu. Ko to može reći Mlađi?

Savladava se samo zato jer zna da će Mlađina patnja biti mnogo gora. Ništa i ne predoseća.

„Ne mogu joj kazati da je Mića mrtav!“ plačno razmišlja Mlađa. „Ništa joj ne mogu od svega kazati. Kada dodirne i vidi dva sina, ublažiće joj se teška tuga za trećim!“ Cupka.

„Je li teško ranjen?“ pita muklo otac. Đonovi mu otpali sa cipela. „Pa, ne znam. Nisam baš celo vreme bio sa njima. Čuo sam samo.“

Brodić je na drugoj obali. Sićušan. Stoji puno dugih minuta. Mala Florica steže majčinu ruku. Oseća sve, treperavim čulima sedmogodišnje devojčice.

Brodić se odlepljuje od obale. Sporo seče vodu. Približava se sredini reke. Mlađa više od svega želi da legne i zakopa se glavom u zemlju. Mićenjke nema. Sinovi se vraćaju noseći fugu. Majka čeka sina da mu vidi rane.

Provlače mu se u svesti sivi, mračni dani, izrešefani strašno hitrim mecima. Svi su slični kao jaje jajetu. Svakoga dana zauvek utone u tihi zaborav poznata i bliska prilika.

Otac grize nokte. Talasi zapljuskuju keaj.

U daljini, na sredini reke, diže se prvo srebrn mlaz vode, divan vodoskok boja na toplom suncu. Tutanj razvlači lenu reku, tera je da se divljački tegli. Parčići broda samo za trenufak nevešto i beznadno zaigraše pred očima i utopiše se u ludom vrtlogu.

„Mina!“ reče Mlađa staklenim očima.

Majka pada na zemlju, tresje je eksplozija mine, hvata muža za prljave nogavice, steže ih rukama, hoće da pregrize jezik, da prokopa zemlju. Zalemili su joj se prsti za Arturove noge, ne može da se poda reći, da zaroni u reku. Jeca glasovima koji ne izlaze iz grla. Pa učuti za trenufak, ali u tim jezivim intervalima hvata samo nerazumno Mlađino drhtanje, fih ćerkin plač i dugi, otegnuti urlik muža.

„Tri sina, tri sina!“ Busa se u grudi. A Mlađa prilazi, želi da teši, a krvava mu pena na ustima.

„Mićko je već bio mrtav!“ kriči jednobojnim glasom. Kao da će to smanjiti fugu.

A mama-Marija ga samo ovlaš hvata pogledom, luda i besna, čupa kose. Hoće da mu se sveti. Samo sveti.

„A tvoj otac . . . tvoj otac . . . On je tamo, u Jasenovcu . . . on je...”

Slabašni čamci vitlaju se sa rekom. Hitaju ka sredini reke. A zna se da tamo neće ništa naći.

Mlađa polazi ka reci i uz grčevit plač prilazi sve bliže obali. Zagazi do kolena i muklo govori, pljujući reku suvom pljuvačkom.

A ne tako daleko iza njih bruji grad radosnim pesmama. Borci marširaju ulicama. Sloboda! Cveće leti uvis. Raznobojne rakete. Olu-pine brodića valjaju se po vodi.

„Svi su danas srećni!” umorno misli Mlađa i teturajući se, lomeći u hod, odlazi, ostavljajući u suvoj zemlji vlažne tragove.

*

Marija sedi na krevetu osećajući duboke bore na svom staračkom licu. Guši je još uvek u mislima neograničenost rasta i života onog bršljana.

Tiho se otvaraju vrata sobe. Muž ulazi bojažljivo, smeta mu tama, hteo bi da upali svetlo, ali se opet boji da povredi dugi, sveti mir u koji se Marija ukopala.

„Bože moj, koliko malo pažnje obraćam na Artura”, misli Marija, ne prekorevajući sebe zbog toga, „on stvarno nije zaslužio tako nešto!”

„Danas je tačno deset godina!” kaže tiho, želeći da s njim podeli duboki bol.

Utučen je. Ne voli ovu sobu. Želi da Marija već jednom prestane sa nerazumnom tugom!

„Marija . . . Hoću nešto ozbiljno da razgovaramo . . . Možeš li?” Ona ga prezrivo gleda. Skuplja usne. Oporo govori. Zar je moguće da je zaboravio na sinove?

„Mogu! Hajde, govori!”

„Idemo odavde! Selimo se. Odlazimo zauvek. Postoji država Izrael. I mi smo o tome maštali svih onih teških dana. Poćemo nov život. Treba jednom da skineš crninu.”

Marija zna i ne zna o čemu Artur govori. Mnogi odlaze u tu pu-stinjsku zemlju, čula je. Artur se često zanosi maštarijama. Ona hoće da živi, ali se boji da to više ne može.

„Puno ljudi ide. Svi kažu da je divan kraj u koji odlaze. Krasna klima. Sećam se da je i moj otac sanjao o takvoj zemlji.”

„Nismo više mladi. Ne možemo opet početi. Ne bi bilo pravedno. Jesi li dobro o svemu razmislio?”

„Oh, ne brini, svakako!”

Majka odjednom oseti da je gledaju mrtve slike iznad kreveta. Vi-juga Dunav u kutu prozora. Zabole je teška tuga. Gde baš danas da je pića!

„Ne znam . . . ne mogu . . . Sve treba ostaviti, kako?”

„Budi hrabra. Prošlo je sve. Odleteli sinovi. Živeli, pa odleteli. Svi ćemo tako.”

„Oni nisu ni živeli!“ plače majka. Suvo plače.

„Ne pričajmo više o tome. Idemo po svaku cenu!“

„A noćas sam sanjala Mlađu. Došao da nas poseti, seda na ovaj krevet i kaže: Nisam ih još zaboravio. A vi? Htela sam da ga dodirnem, a on nestade!“

„Jadni sinovi“, šapuće Artur, „ali da mogu i oni bi nam poručili: živate! Nijedna patnja ne sme da se protegne u beskraj.“

„Ali kako mogu da odem?! Večito bih sanjala o ovom prozoru, ovom parčetu reke. Umrkla bih od tuge za dalekim krajem u kojem su grobovi sinova. Ovde su sahranjeni i ja moram tu da ostanem. Idi, ako hoćeš. Ostvaruj svoje snove. Meni nije do snova. Ni put ne bih izdržala!“

„Svi moramo da pođemo. Ja, ti i Sarina. To je i naša dužnost!“

„Ne govori ni o kakvoj dužnosti. Jedino što znam to je da je ova soba moj dom i moje poslednje utočište. Ne mičem se oдавde!“ Viče kroz plač. Strašno joj je jer je sama i napuštena. Artur samo pokatkada svrati u ovu sobu. Da li očevi brže od majki zaboravljaju svoje sinove? ili je njena tuga bezmerna i suluda, tuguje kao što niko nije tugovao na ovome svetu?

„Poginuli su za ovu zemlju, prljavo parče crnice, a ti želiš da odeš na drugi kontinent. Je li to pravo? Kaži, je li to pravo?“

Artur ustaje.

„Ništa ne znam. Želim samo da živim. Ako baš hoćeš, žudim za svojim snovima. Neću da me išta slomi. Ne bih želeo da te napustim i sa Floricom odem u novu domovinu!“ Preti. Usiljeno je izgovorio reči. Ni sam nije svestan onoga što govori. Pa se priseća. „Neka, neka oseti“, misli, „sve moram pokušati da je probudim, otrgnem, konačno vratim stvarnom životu.“ Pa se zainati. „Baš ću da idem, makar je ostavio. Odsudan je čas!“ Nikada nije tako razmišljao. Da je napusti? Tolike su patnje zajedno proživeli. Ali već deset godina ona mu nije žena, nije prisno biće, već neka tuđa, skrhana majka, sposobna samo da se seća i oživljava uspomene. Ali kada tako misli, pita se, ne bez nemira, da nije on možda loš otac, pa ne tuguje dovoljno? Prežalio je sinove, priznaje. Toplo, strasno ih je voleo dok su živeli, u trenutku je hteo čak i da se od prevelikog bola baci u reku, ali to su sada daleke i zaboravljene misli. Nekako se uvukao život u njega, prokleto razigrani život, kao da je mladić od devetnaest godina, pa je hteo da ima još dece, da mu žena rađa, kupi radost po vašarima, uživa u šarenim ringlšpilima. Đavola, nema više toga. Marija nije ništa zaboravila.

„Plaši me, samo me plaši“, trepće Marija, „ne može da me ostavi, neće ni Florica poći sa njim. Danas je tačno deset godina, a hoće da me ostavi. Zar posle tolikih godina da zaboravimo jedno na drugo. Dužan je valjda nešto i uspomenama!“

„Mnogo nas toga vezuje za ovu zemlju“, kaže Marija umorno. „Ne samo izmišljeno rodoljublje, ne samo protekli dani. Vezani smo za ove krajeve vekovima. Tek će sinovi naših sinova raskinuti veze i poći. Rane su još neizlečene. Neću da bežim da bih štošta zaboravila. Sinovima

dugujem svoj ostanak! Koliko ovde imamo prijatelja! A, tamo? Nikog. Nepoznat kraj. Svaku stvar treba otkrivati. Prestari smo za to. Želja mi je da ovde mirno umrem gledajući na Dunav."

Artur saže glavu. „Ne vidiš koliko ih ide, Marija? Sećaš li se u starijim pesmama onih izmišljenih i divnih pejzaža obećane zemlje? Vraćamo se svome narodu, idemo u pravu otadžbinu. Bilo je potrebno patiti. To je cena koju smo platili. Svi ćemo poći!" Učvršćuje se u uverenju da više nema odstupanja.

„Pusti me da malo razmislim“, preklinje ga Marija, „ne mogu sada ništa da ti kažem!“ Boli je što počinje da sumnja u svoj ostanak. „Zašto se lomim kada me za tu daleku otadžbinu vezuju samo priče i mitovi, a ovde, u ovoj zemlji, pokopane su kosti moga tela, dah moje duše? Smem li uopšte da se kolebam?!“

Artur navlači mantil, odlazi da se šeta ulicama. Naišao je na zid. Probiće ga glavom. Odsad ide uporno napred. Mora dopreći do daleke, stvarne zemlje. Život ispočetka. Sve ispočetka.

Dugo razmišlja Marija. Ali ne može onako kako hoće. U glavi joj je košmar ružnih snova, tužnih slika.

Otvora vrata mračne sobe. Šiba je po licu blesak svetla. Florica sedi i nešto piše. Uči za školu? Ove godine će maturirati. Mnogo ima da radi.

„Oh, mama, hvala bogu što si malo izišla iz svoje sobe. Sedi ovde.“

„Srce, jako ti je to svetlo, smeta mi.“

Čudno kako mami smeta svetlo. Florici se, naprotiv, čini da je strašno slabo. Piše. Misli na majku. Vole li se mnogo? Zapostavlja li je majka? Priznaje da ponekad oseća zavist prema mrtvoj braći. Crvenilom i crnilom su prošarana njena sećanja na tragičan dan na obali Dunava.

„Pitaću te nešto . . .“ šapuće majka. Pa se predomišlja: „Neka, piši ti samo.“ Gleda ćerku. Velika je porasla. Puno je voli. A sinovi, koliki bi već bili?! Suze joj oči.

„Florice, bi li ti napustila ovaj grad, ovu zemlju . . . otišla daleko . . . da se sve zaboravi, počne ispočetka?“

Mutno je gleda Florica. Pitanje se graniči sa najsmelijim snovima, najživljom maštom. Ko nije želeo i ne želi da putuje, seli se, doznaje. Najlepše žive putnici.

„Oduvek sam o tome sanjala, majko.“ Govori kao devojčica, drhti od radosti.

„Znači, ti bi pošla u Izrael, sa tatom . . . i sa mnom, zauvek!“

„U Izrael? . . .“ Čudno joj zvuče reči. Nije tako mislila. Prosto je htela da putuje, ne zna kuda. Samo voli da o tome priča.

„Ozbiljno govoriš?“

„Najozbiljnije, dušo. Tata je danas razgovarao sa mnom. Hoću da te pitam, ti si već odrasla devojka!“

„Ali kako sada odjednom tati to pade na pamet?!“

„Eh, devojčice moja“, misli majka, „razmišlja on o tome već dugo vremena. Danas je skupio hrabrost. Čudna je ta njegova hrabrost!“

Florica ne može ozbiljno da shvati majčine reči. Zna dosta o Izraelu, dalekoj državi. Zna sve o svome poreklu. Ali ne može tek tako da napusti ovu zemlju, sve prijatelje, drugove.

„Kazaću ti, mama, nešto. Bez obzira da li tata misli ozbiljno ono o Izraelu. Mnogo volim jednog mladića. Biciklista je. Nije neki rekorder (to je najmanje važno). Strašno dobar mladić. Studira. Uzećemo se, čim završim maturu. Kada bih sve mogla da napustim, njega ne bih!”

Majka ne zna da li je radosna ili tužna.

„Znači, ne ideš... čvrsto si odlučila?”

„Zao mi je, mama. Ne idem. Kaži tati.”

„A mladić, kažeš, dobar?”

„Sviđa mi se.”

„Dovedi jednom da ga vidim... I što mi nisi ranije govorila o njemu?”

Florica sagla glavu. Ne stidi se majke. Ipak, ne zna zašto ranije nije govorila. Majka je bila suviše daleko od nje? To, ili nešto drugo?

„Ne znam, mama. Možda smo vrlo retko razgovarale!”

Kakav prekor! Oseća Marija. Zaboravljala je ćerku. A ona je rasla. Našla je mladića, odvešće je mladić. Ćerka će joj darovati unučiće. I možda će kroz izvestan broj godina osećati toplu sreću milujućih nežna bića.

„Pazi samo, dušo. To je za ceo život!”

Da li će ih otac napustiti? Ne može da pogodi. Uvek bi rekla ne, danas ne može. Zna ga. Ponesen je ludim oduševljenjem da ostvari davnijašnje ideale, a više od svega ga vuče neutažena žeđ za životom, širokim, životom litalice, konkvistadora, istraživača. Uvek je to želeo.

Ona ne može da luta. Možda u podsvesti želi da ode. Zašto? Vuku li je nesvesni nagoni?

Samo da ne ostane sama! Uživala je dosada u samoći, a sada se užasno plaši. Samo da ne ostane sama!

*

„Šta si rešila?” pita Artur. Pokisao je. Napolju pada kiša. Pita još sa vrata.

„Ne idem. Ni ja, ni Florica. Ostajemo. Čvrsto sam vezana za ovu zemlju. Ne odlazi se tek tako!”

„Ali mora da se ide!” viče Artur. „Jednom mora da se ode. Naša je država Izrael. Ko će je naseliti, izgraditi, podići, ako ne mi?!”

„Umorna sam. Ne mogu da gradim. Teške me uspomene obavezuju da ostanem. Idi, ako hoćeš, vratićeš se jednom, videćeš da se tako lako ne zaboravlja rodna zemlja!” Nije sigurna da će se vratiti. Nije sigurna ni da će otići. Užasno je imati dve domovine! Vagati, meriti. Tamo krv, ovde krv, tamo njive, ovde njive.

„Ići ćemo ja i Florica!”

„Ići ćeš sam. Florica ostaje. Udaće se ovde. Ne možeš je silom povesti!” Poslednji adut. Svim srcem želi da ga odvрати, nagovori da ostane. Ali on je ne voli više, bar ne kao nekada.

Mrtvi, vižljasti sinovi sa fotografija kriju u svojim naslikanim očima puno neizgovorenih tajni. Huči Dunav. Odjednom — visok vodostaj. Sam. Ide sam. Razdire se. Hoće da ostane. Ali silna, divlja želja je jača od njega.

Dugo razmišlja. „Šta da uradim?“ pita se.

„Idem, moram da idem. Nisam rođen da mirujem celoga života. Uspomene su za mene mrtva stvar. Kada razgovaram sa tobom, svaka moja reč me podseća na skrnavljenje slušajući tvoj tihi, smerni glas. Idem. Ipak, veruj mi, vratiću se. Idem da vidim, pogledam, obiđem tu zemlju. Naći ću neki kutak. Zvaću vas ili ću doći da vas povedem. Ako i tada budete želele da ostanete ovde, možda ću se i vratiti!“ A misli u sebi: „Ko ode ne vraća se. Odlazim da se nikada ne vratim!“

„Danas je punih deset godina!“ kaže Marija. Oseća da ludi. „Sajnjala sam noćas Mlađu“, priča opet.

Artur tiho plače. On plače! „Doći ćeš i ti jednoga dana“, muca kroz suze.

*

„Vidiš onaj bršljan?“ pita Marija Floricu. „Godinama ga već posmatram. Živi divljom upornošću. Što nisam bršljan?! Hoćeš li skoro dobiti dete? Umirem od samoće!“

Uvija se u šal. Napolju huči vetar. Zima je.

„Da li nas je tata zaboravio?“ pita se odjednom Florica. „Dve godine već ne piše!“

Prozor otvara vidik ka Dunavu. Žut je i muljevit u ovo doba godine. Brz i opasan. Čudan i hirovit je njegov tok.

NE USPOMENE VEĆ ŽIVOT

(Zapevajući potmulim grlenim glasom,
bacajući se na ni ne cvijećem, već plodovima
Mrtvog mora) Šema Izrael Adonai
Elohenu Adonai Ehad.

James Joyce: *Uliks*.

Nad Izraelom kćeri Jakova, sunce, nage povorke
Svetlosti sa snežnim molitvenicama u rukama,
Silaze preko neba povorke nagih žena sa svećama,
Plameni glasovi prelaze preko devojačkih usana:
Osana. Pir završen je. Juda Iskarjot
U istoj spodobi s Hristom u nebesa uzneo se.

Sunce, nage povorke nad Izraelom,
Nebo nije više pusto, ono s koga je došlo zlo,
Dečije spaljene ruke kroz dimnjake krematorijuma
načinile su lepe oblake kumuluse
od loptica svežeg hleba.

U parkovima zbor od šest stotina, od šest miliona glasova,
sunčana kapa pod kojom se žari sva kosa odsečena
sa lepih umiljaštih glava kćeri Jakova.

Noćnih leptira oko lampe meseca vrlo je malo,
Palme od noći traže ljubav, lišće pipa prstima
Trepčavam po tamnim usnama noći. Čulno kao žalo
kraj mora, kao more kraj žala. Pipaju prsti ljubavi
úsne pofamnele peskovite obale. I poneka mala
scena iz života. Prođe neko, nalik je na nekog,
naliči šešir na nos. Savršeno logično je sve
do ovog časa. I žena što uz njega stalno sramežljivo
dahće. Nepoznato i ovo obično obrtanje skazaljka,
u beskrajnom oknu vremena, u oknu beskraja iz koga se
može da iskopa jedan srećan trenutak, belutak,

trenutak kao zrno zlata, da se ispere, ko zna zlata,
'da se ispere, 'da se izvere; da se izmere ti trenuci,
'međ tim ženskim dlanovima to zlato, o kćeri
'Izraelske.

Kakva divna šetališta na obalama novog grada,
na obalama stola i prozora, ribe na stolu
načinjene od Pikasoa, Prustove devojke u cvetu
govore hebrejski baš u tom zrnu vremena
blještavom kao zlato. Tugovanje za spaljenima,
o zemlje kanaanske. Ne otvaraj knjigu sa koricama
od ljudske kože, ne čitaj šta piše na toj tetovaži
na abažuru od ljudske kože, kad ti oči lete
po pismu ljudske dobrote, po 'slovu koje svetli,
o kćeri Evina, bez zapevke.

Izraelu, najveća otadžbino na svetu,
Dimnjaci krematorijuma nastanili su tvoje nebo
'Ti se ne sećaš, Izraelu, ti si uvek prisutan
tvojim beskrajnim ljudima koji su prisutni
kao i naše disanje.

JESEN

Pogled te devojke ga je grejao. U radosnoj vatri snage i nečega još nejasnoga, goreo je on, mladić od devetnaest godina, ovčar, divljak. Vučić.

Njene oči, maslinaste, duboke, počele su već duže vremena da iskre. Neka radost, svetlucava, topla, odavala je živost u njima. Blesne iskrica, kresne varnica i u njemu. U toku igre, trčanja ili za vreme ćutanja udvoje, potpaljuju ga te njene varnice. Bockaju, ne daju mu mira. I, devojka mu tako postajala bliska, njegova. Postala je deo doline — sada radosna, kliktava — napunila je dolinu sobom. Kao što je koliba postajala svetlija, čistija, uređena njenom rukom — tako je i dolina zasvetlila. Zasvetlila se i stesnila u isti mah. Od njenog smeha, od njenog mirisa. Od njenih očiju. One, te varničave oči, izgubile su proletošnju koprenu, nisu više mutne, suzne. Oporavlja se, mislio je.

Jesen je, radovao se.

Još uvek u fesnim pantalonama, preplanula, snažnih nogu, čvrsta i vitka, ona se njihala dolinom. I pevala, sada, opijena dolinom i sobom. Izgledalo je kao da ona, u stvari, pijana, nesvesno ide za čvrstim, šiljatim dojkama, stegnutim bluzom, koje čarobno plivaju vazduhom. Ona ih samo goni, i peva, raduje se za njima. I lice, preplanulo, osveženo, takođe je odavalo opijenu zanesenost. Ali ne potpunu, sanjarsku, nego tek naglašenu, prijatnu zanesenost: inače, ono se smejal. Sijalo je, mekano, okruglo, mirišljivo, uokvireno teškom plavom kosom. Kosa se jedva primetno lepršala, na sitom, tromom, toplom oktobarskom vetru.

Oči se raduju, lice se smeje, a ona vitka i snažna. Često beži pred njim.

„Ti, vučiću“, smejala se. „Vučiću, vučiću, stigni me!“

Brzo, gipko kao košuta izmicala bi napred. Vijore pramenovi njene kose, draže ga. Koritasta Ovčarska dolina bi se tada širila. Njeno blago nagnuto dno, ubodeno sa nekoliko divljih krušaka i dva čupava hrasta, takođe se prostirala šire i veće pred njihovom zadihanom, kao besnom, trkom. U ušima snaga zvonit, kosa pred njim vijori, a ona

beži, beži. Nestaje svet za njega. Onaj jedini izlaz iz ove doline, koji je migoljivo, pored Velike stene, vodio u selo dole, nestaje. Sve se zatvara, nebo uz sitnu zvonjavu nevidljivih (danju) zvezda spušta se na vence koji uokviruju dolinu, i oni ostaju sami, u trku da žive. Ona, brza, vitka, kliktava devojka, i on, bronzan, snažan, brzi vučić. Umela je neobično naglo da skrene. Tada bi, dok se on zaustavljao da skrene za njom, ona pobedonosno klikkala. Planinski, divlje. Eto, tada je bio samo sa njom, osećao samo nju i sebe na svetu. Nju kliktavu, divlju košutu, i sebe vučića. Naročito je vešto manevrisala oko stabla divlje kruške, koje je bilo nedaleko od izvora. Kao malo zastavši, očekivala bi ga kod drveta. On se iz zaleta bacao na jednu stranu. Vučje, odvojivši se od zemlje, plivajući kroz vazduh, sa napred opruženim rukama. Ali bi ona oštro skretala, i izmicala. U padu, nikad bolnom, čuo je samo potmul topot njenog bežanja. I topao, grcav smeh. Ipak, na kraju, uvek bi je ulovio oko stabla te kruške. Bacivši se, kao uvek, čvrsto bi je stezao oko struka, priljubljujući glavu uz njen trbuh. Ona bi pokušavala da se izvuče, vukla ga po zemlji. Zatim bi, pavši na zemlju, zadihana, zagrcnuta kao i on, položila njegovu glavu sebi na krilo.

„Ti, vučiću, zašto se uvek tako bacaš? Kako to možeš?”

Prstima bi mu mrsila kosu, pokušavala da se duboko zagleda u njegove zenice.

„Zelene, baš kao ova tvoja dolina s proleća. I bistre — izvor! Sav si ti od ove planine. Jednostavan: divalj. A ipak — pitom!”

Zaćutala bi, još uvek teško dišući. Gledajući ga u oči, približavala je svoje lice njegovom. I, odjednom, naglo ga zgrabivši, ljubeći ga u oči, nos, usta, počinjala je da drhti:

„Pitom za mene. Je li, je li, samo za mene? Moj, moj, samo moj . . .”

On bi pokušavao da je snažno, gvozdeno zagrlji, ležeći glavom na njenim nogama. Ona bi se, sedeći, naginjala nad njim, trudeći se da ga uzme u naručje, kao dete, kao dete.

„Je li, pitom samo za mene? Je li, samo moj? Ostale ujedaš? Pokaži kako ostale ujedaš!?”

Oprezno pokušavao bi da je ujede za vrat. Ona bi ga pritiskala uza se, gušeći ga skoro, vikala:

„Jače, jače. Ti to sada druge ujedaš — a ne mene! I — škljocni zubima. Tako.”

Sve je nestajalo i srebrna zvonjava nevidljivih zvezda na niskom nebu bila je tiha, jecava. Vetar nečujno svira u meko zategnute strune sunca. Pod toplom zemljom, tuđi odnekud, čuju se njegovi damari, i njeno srce, ne dajući im da potpuno nestanu.

Jesen je, jesen je, pevalo je.

Nestajao je tada i tutanj topova, tamo za brdima negde. Rač, koji se čuo već drugu godinu ovde, bledeo je i gubio se van ove, u tim trenucima nebom zatvorene, proširene, svetle doline. Zaboravljao je na reč rač. I na onog visokog, bubuljičavog bugarskog vojnika koji je jednom, još pre dolaska ove plavokose devojke, hteo da puca na Šarka,

psa. A njemu je potom, uzalud pokušavajući da ga odgurne, cpalio šamar. Pljucnuo zatim, ali je promašio. Pljuvačka je, zelena od nečeg, gnjavog gadna, pala na kamen. Tu danima nije mogla da se osuši. Gadilo mu se, i izbegavao je to mesto. Eto, to je za njega, ovčara, bio rat: nosati bubuljičavi vojnik, šamar i odvratni ispljuvak. I strah, od svega toga zajedno. I od ljudi. A sada, u ovakvim zvonkim trenucima, bledelo je i gubilo se sve to, i strah, i onaj uvredljivi bol od šamara. Zvonilo je i pevalo sunce, svirao vetar, brujali damari: vitka, snažna ona. Zapaljenih očiju ona.

Jesen je.

I, stvarno, dolinom je sazrevala jesen, sunčana, oktobarska. Peva jarke boje. Peva krv. Ovakva jesen još ne priznaje umiranje. Ona zri, snaži se. Zaobljuje se, zaokrugljuje bokove. Baš kao i ova devojka. Mami. Cela dolina peva. Lišće krušaka žuti, ali još retko. Ovce se vuku tromo, sito: u njihovim ravnodušnim očima ogleda se jesenja dolina. Zvek medenice je sanjiv, dalek: on priča neku svoju, poslovnu, večitu, zvučno zvoneću priču. Uvek mu se tako pričinjava, dok leži, len, otežalih udova, i sluša: trudi se da pogodi o čemu li medenica kazuje dok ovce pasu.

Ali sada nije pospan, trom, kao drugih jeseni, sada je dolinu naselila ta devojka iz dalekog sveta. Stesnila dolinu, ispunila je svojim mirisom, svojim smehom, i njihanjem. I trkom, bežanjem. Noću, čuo je njeno disanje u čošku sada osvetljene kolibe. Tada bi se venci nadnosili nad kolibom, toplo ih pokrivajući, izdvajajući. Samo on i njeno ujednačeno, oprezno disanje. Tonu u nepoznatu, mlaku tamu noći, opeš, kao danju, pijani. On i ona, pevalo je u tami.

Sami danju, jedino oni noću. Ona, vitka, i on, divalj. Ali pitom za nju.

A, seća se, uplašio je se prvi put. Divalj, onda. Bilo je to jednog predvečerja, ovog proleća. Uterivao je ovce i jaganjce u tor i video nju. Klekla pored jednog jagnjeta, miluje ga, gledajući negde vrh mutnih dalekih brda. Neobična pojava za ovu dolinu, podsećene kose, gradski obučena. Ne, nije smeo da pogleda u nju... Odvajali su jaganjce od majki, oštro je grdio deda:

„Gde ćeš, lopove! Ovamo, dosta je majke, skote! Ovamo!”

Osećao je na sebi, dok trči za jaganjcima, devojčin pogled. Čekao je da ona ode iz doline. Video je zavežljaj u kolibi, ali je čekao da ode, divalj tada. Nije voleo da se sretne sa ljudima. Plašile su ga oštre, prodirne ljudske oči. Ženske, odnekud naročito. On, od osnovne škole sam u dolini, sa dedom i Šarkom, osećao je strah od stranaca. Čekao je, sada, da Šarko zalaje, režanjem istera ovu belu, finu strankinju, sa njenim pogledom koji ga sapinje.

A onda je trebalo uterati najdivlje jagnje. Svake večeri su imali muke s njim. Sada, nespretno zbog nje, promašio je, dopuštao da mu prolazi mimo samih ruku i izgubi se u unezvereno stado.

„Polako, polako!” soptao je i gegao se deda, smešno kriveći noge. „Izdvoj ga, ovamo ga daj!”

Pokrenula se, na kraju, i ta devojka. Polako su, izdvojivši jagnje sa majkom od stada, pokušavali da ga priklešte uza lučni zid tora. Devojka je, desno od njega, pošla napred, naivno prilazeći pravo jagnjetu. Ovca se trгла, jagnje je, izvivši se u vazduhu, skočilo za njom. Htelo da opet izmakne. Očajno se bacivši napred, plivajući neverovatno dugo kroz vazduh, on je uspeo da ga pored samih devojčinih ruku uhvati za rep. Pa onda, valjajući se, za nogu.

Čuo se njen smeh.

Bojažljiv, nekako nestvaran. Uplašio se: smeh u ovčarskoj dolini. Tuđ, zvučao mu je preteće. Od sada uvek sapeť tuđim pogledom, udaran tuđim smehom! Nema slobode, sinulo mu je dok je unosio jagnje kod ostalih, nema ćutljive osamljenosti, ovde. Nema života, dosadašnjeg, lepog. Ali nešto ga je bunilo: u tom smehu, kao u slapu penušave vode, kao da je drhtala fiha, bolna struna: daleka, poznata, pomalo bliska. Njegova. Bol u smehu ga je bunio, upijao njegovu unapred stvorenu mržnju prema njoj. Osećao se kao onih prazničnih dana kada je sa Velike stene gledao na selo dole, gde se na prostoru oko crkve šarenila gomila sveta, i dumbarao bubanj. Divalj, plašio se ljudi, a opet, neki unutrašnji nemir, jedva osetna nostalgija vukla ga je ljudima dole.

Za vreme večere deda je objašnjavao:

„Tvoj otac je bio kod njih u Beogradu... razumeš? Radio tamo. I ja sam bio pre kod njih, dobri ljudi. Jevreji, ali dobri. A sada...”

Devojka je plakala, deda govorio. Ali on, probuđen, uplašen i zbunjen njenim smehom, pobegao je napolje. Noć, prolećnja, treperavo je disala mnogobrojnim zrikanjem. Na mahove se javljao slavuj. Šteketala je lisica, gore, na samom obodu doline. Zvezde su se skupljale u guste grozdove i nisko visile nad pojatom.

Šum ga je prenuo. Bila je to devojka.

„Strah me”, drhtala je ona. „Zar je uvek ovako — sami?”

Neočekivano, uplašivši ga po drugi put, pribila se uz njega.

„Strašno, strašno! Kako je ovde divlje! Ova zatvorena dolina...”

Čutao je, začuđen, divalj onda.

I tako je ona naselila dolinu. Ali ne odmah nasmejana, ovakva radosna. Tamna koprena, suzna, mućna, dugo joj je mutila oči, ugušivala njihov sjaj. Često je sama, izgubljena pogleda, plakala, gluva za doživljanja.

Ležeći u hladu, na svežem otkosu, pričala je, polako prebirajući po košene travke...

Bila je noć. Bunovnu, izvukli su je roditelji iz kreveta, preskočila je zid, u spavaćoj košulji. Sa susedovog prozora je, posle, videla siluete oca, majke i brata. Progutala ih je „Marica”. Opustela je ulica te noći, i samo se negde čuo potmulí bat potkovaníh cokula: krstarila je patrola. Otac, majka i brat, suzilo joj je u očima. Otac je voleo njenu bujnu kosu: zavlacio je stalno ruku u nju. Tako, svake večeri, pred spavanje se opraštao od nje. Majka, fiha, još lepa. Imala je meke, kadi-fene oči. Takve oči! Brat, student, većito u tajnom poslu. Visok i lep. Plav. Kosa kovrdžava, kao tvoja, govorila je. Zavlacila mu ruku u kosu.

Njemu to nisam mogla, žurio je, uvek je nekud hitao . . . Ovamo je došla ne zna kako. Očevi prijatelji su je prebacili do grada. Ovde živi sada . . . Zagledala bi se u njega.

A on je ćutao . . .

„Od osnovne škole, ovde ovčar. Ne, ovo nisu naše ovce, ni ova dolina nije naša. Čika Milina je. Onoga što te doveo iz grada ovde. Mi smo sluge. Deda i ja. Otac je umro davno, negde daleko odavde. Od bolesti . . .”

Ne, ne voli on ljude. I drugove i igre je zaboravio. Sedam godina ne ide u selo. Niko ovde ne dolazi, ne sme od Šarka psa. Sam se zavrta: trči, baca kamen, ovce, jaganjci . . . Eto, voli da ih gleda ovako, gore pod samim rubom doline gde se sitno bele. Boji se ljudi. Jednom je davno došao neki pocapan čovek sa puškom. Tražio je hleba. Zatim je hteo pojavu da zapali; nogom je udario dedu, oborio ga na zemlju. Teško je jeknuo u padu starac. A njega je, dečaka, kaišem vezao za vrata pojate, zapretivši mu. Mnogo se plaši ljudi: došao je onaj bugarski vojnik, opalio mu šamar i hteo da ga popljuje. Jako gadno pljuju ljudi. Ali — sada je rat. Sada ljudi mogu da dođu u ovu dolinu. Naravno ovi to smeju, Bugari, sa puškama. Ne, i njega je sada strah samoga. Ponekad noću, dok ona spava, on se uplaši: a šta ako se neko vrzma okolo? Dođe i odvede nju ili dedu, i ostavi ga opet samog? Ili njega popljuje? . . .

Ona mu je milovala ruku:

„Kako si jak! Takva ruka.”

On ćuti. Leto, žarko, vri oko njih. Ptice zamršeno snuju kroz bistro plavi vazduh. Daleki, ali stvarni, bubnjali su topovi.

Rat je: jednom su dolazili vojnici. Nekoliko njih, sa puškama, spuštalo se niz kosinu doline na dno. Devojka i on, sakrivši se u retko gabrovo žbunje na strani doline koja se naslanjala na planinu, gledali su dedu i vojnike kako se rukama prepiru. Ona se, kao prve noći, uplašeno pribila uz njega, drhtala. Sasvim približivši svoj obraz uz njegov, gledala je na grupicu ljudi kod pojate. Deda je odsečno mahao rukama. Jedan od vojnika je pokazivao pušku, nišanio njome preko brda. Šarko je urlavo lajao na strance, nalećući sa svih strana.

Tada je on, oznoživši se i sam od straha, shvatio koliko se navikao na nju, tu devojku. Bila mu je bliska i onda kada ju je zaticao uplakanu, kako zuri više plavih brda na zapadu koja su zarobljavala vidik. Znao je tada da njene misli lutaju nekud iza tog plavetnila. Pokušavao je i sam da se prenese u tu ulicu iz koje je otišla „Marica”, na taj prozor sa kojeg je bolno gledao hapšenje. I njene suze bile su i njemu tople. Ona drhtava struna koja je dugo bila prisutna u njenom smehu — to je u stvari ta noć, ta strašna noć. Bila je i njegov bol od šamara bugarskog vojnika, i dedino nemoćno stenjanje, od udarca nogom razbojnika. Polako, neosetno i nesvesno ju je zagrlio. Ona se još jače pripila, pogledala ga u oči. Tanka iskrica vrcnula je, ožegla ga iz kestena njenih očiju. Njeno čelo je gorelo. I obrazi su bili u groznici. I usne.

Deda je dugo bio uznemiren. Neko je nešto rekao. Nečija usta ne miruju. Ovi pitaju onako okolo...

A sada je jesen. Oktobarska, zrela, sunčana. Jesen koja ne umire, koja zri, snaži se. To se primećivalo i na njoj, devojci čije, za njega neobično, jevrejsko ime nije mogao da zapamti. Sve ređe je suzila, plakala. Pokušavala je da se rve sa njim. Ali se on, još bez košulje, bronzano tamne kože, vešto branio, iznenadujući je naglim trzajima i munjevitim vučjim zahvatima.

Dole, u vinogradima iznad sela, dozrevalo je grožđe. Noću, dok su se probijali pored živica i ograda, ona se pribijala uz njega.

„Tiše“, drhtala je. „Čuće.“

Noć sveža, osećao je njene hladne prste. Držao ih je u svojoj šaci, da ih zagreje. Čulo se uplašeno kucanje njenog srca. On se prigušeno smejao.

„I tebi, i tebi kuca tako brzo!“

„Oslušni! Nije!“

Ona bi, otkopčavši mu košulju, naslonila uho na njegovu prsa i dugo, dugo slušala. Razočarala bi se:

„Tebi se ne čuje. Polako...“

Brnuo se o njoj:

„Hladno ti je. Obrazi su ti hladni.“

„I tebi je hladno. Ne poriči... Ne pravi se...“

Da proveri, naslonila bi svoj obraz na njegov. I tako, pored neke ograde noću, zastali u krađi, zaneseni, slušali bi svoje uznemirene dame. Dole je retko svetlucalo selo. Žalosno izgubljeno, od straha, javljao se lavež. Kucala su srca.

„Treba preskočiti ogradu“, šaptao je on.

„Mogu ja, mogu. Što da ne mogu!? Ti misliš...“

Korpa, od leskovog pruća, noću se brzo puni.

„Grđice nas deda,“ disala mu je vrelo u uvo.

„Neće. Pokazaćemo mu samo malo grožđa.“

„I reći ćemo: u čika-Milinom vinogradu smo brali.“

I, u mraku, počinju da sijaju njene oči. Zastavši u kidanju grozdova, hvatala bi ga dlanovima za glavu i ljubila. U oči, usta.

„Moj, moj! Lopove, divlji, ti si moj. Reci: tvoj sam.“

„Tvoj sam“, šaptao je ozbiljno, definje iskreno.

I tada, u lopovskom mraku, grcavo je šaptala, kidajući listove sa čokota:

„Eto, nikoga nemam. Jedini ti sada. Ličiš na moga brata. Ali ne, on je drugo. On za mene nije imao vremena... A ti si sav moj. Od jutra do sna. I u snu si moj. Od svoga sna do zenica. Jedini, jedini! Sve mrziš, sve ujeđaš. Tako jak... Posle svega ovoga ti ćeš sa mnom. Učićeš, bićeš čovek. Hoćeš li učiti?“

„Hoću“, odgovarao je, opipavajući grozd, je li zreo. „U školi sam bio najbolji đak. Odličan.“

„Nikoga nećeš voleti? Nikoga, sem mene?“

„Nikoga. Tebe i dedu. I Šarka“, dodavao je promislivši.

A danju oči se raduju, lice se smeje, a ona, vitka i snažna, često beži pred njim. On je juri, zadihan, brz, bronzan, lep.

„Vučiću, vučiću“, klikće ona.

Zvonilo je i pevalo: jesen je, jesen je.

Bila je jesen i trebalo je ići u planinu po drva. Već se na severozapadu dan mutio, mrštio svoje nasmejano plavo lice. Spremao se i magloviti, kišni deo jeseni. Toga dana je on krenuo sam, uzveravši se uz liticu koja je odvajala dolinu od planine. U stvari, drva su bila odmah s druge strane. Trebalo je naseći ih, izvući uza stranu do vrha, i sa stene ih baciti dole, u dolinu. Sekao je celog dana. Ogromne suve bukve, odavno pale, ležale su koso, zamrsivši se u granje okolnog drveća.

Predveče je, popevši se nešto više uz jedno koso drvo, video dugačko mačje telo magle kako puzi prema njihovoj dolini rubom jednog brda. Valjala se magla prema njima, zakišice jesen. I onda se naglo, kao uboden trgao: čuli su se prigušeni, ali bliski pucnji. Dva. Pa jedan. I još jedan. Brzo zaboravivši na torbu, sa sekirom, jurio je uz kosinu prema obodu doline. Gore, kad je izbio na vrh kosine, pukla je dolina pred njim: na njenom dnu, kao zgnječena, dimila se pojata. Osetio je miris paljevine. Sitne, malene figure ljudi, vojnika, zamicala su izlazom za Veliku stenu.

Kad je, obnevideo, strčao dole, pojata je uveliko gorela. Unezvereno su, zatvorene, blejale ovce, plašeći se dima. Nogom je srušio vrata, pokuljalo je stado. Malo dalje, uz padinu doline, crnela se ljudska figura na zemlji. Bio je to deda. Mladić ga prevrnu: starac zakrklja, nerazumljivo je mleo izbacujući krv na usta. Opazi nedaleko od njega i Šarka. Pseto se još trzalo zadnjim nogama. A devojka, ona kliktava devojka ove jeseni, ležala iza žbuna, nauznak, širom otvorenih maslinastih očiju. U njima se ukočeno ogledalo zamućeno nebo. Nepomična. Sigurno pokošena u bekstvu.

Krov pojate se rušio. Plamen je u sumraku zloslutno, hladno svetlio. Velika stena nečujno rani svo telo magle koje je nailazilo, i uroni u njega. Druga jedna isto takva zver magle lebdela je nad dolinom. Sitna, jedva vidljiva kišica zabocka vazduh u sumraku. Dolazili su dani blata, magle i dosadne sitne kiše. Dani kada sam, izgubljen u moru magle, drhti, mokar, osluškujući vlažan, isprekidan, kašljiv zvuk medenice na ovcama. Ali sada sam osamljeniji no ikada dotle. Kuda sada? To pitanje, kao potmuli otkucaji bola, naviralo je, ključalo u njemu. Bol još jasno nije osećao.

Znao je samo: jesen je.

MAJKA OD ĐAKOVA

U pradavnim vekovima, što su
u proroštva verovali sud,
ščepali su me za kosu,
otrgli mi dete s grudi,
uzidali me u kule stud,
jer je kamen tražio svog roba.
No krvnici u zidu mog groba,
samilosno dojkama su mojim
ostavili prozorčeta dva,
da bih mogla sina svog da dojim.
(Jer i oni bili su još ljudi,
imali su decu nedoraslog doba...)
Ali sad, kad pakost nema dna,
nečovjek savršen zločin sprema:
bez duše za onu, koja rodi
u logoru, bez milosti svake —
ograda od žice prozor nema!
Tu gde grobu vodi svaki put,
tu za žicom cepam srce, nema,
grizem tkivo pupčane mi trake
sama — pružam dete s nadom ka slobodi...
Spolja mahaj ruku, mršav, žut,
ovde mahaj slab sa naše strane.

Oni spolja, mi već onkraj rake.

...
(Iz ciklusa „Dečja golgota“)
Prema prevodu J. Kulundžića

MRŽNJA!

Devedesetidevet pragova obišla sam
tražeći —
svagdje mi rekoše: ne znamo gdje je!

Devedeset i devet pragova punih zlobe i pakosti,
laži i podlosti,
okrutnih šija,
ravnodušnih ramena,
usta bez savjesti
i šaka bez milosti.

Noćima su tulile lokomotive,
štektales strojnice,
drščući rekla sam svaki put:
Sad!
Crna mržnja mi se oko srca stisla,
trostrukim obručem sam srce stegla,
i nije puklo.

Dani dolaze, dani prolaze —
dan za danom.
Ranjen seljak mi se obraća:
„Drugarice . . .”
I puče mi prvi obruč oko srca.

Dani dolaze, dani prolaze,
dan za danom.
Kljasto dijete mi se nasmije:
„Mama . . .”
I puče mi drugi obruč oko srca.

Prolaze dani, dolaze dani . . .
I rekoše drugovi: Kucnuo je čas!

A ja gledam gole ruke svoje,
što se više ne lome u očajanju mržnje
i puca mi treći obruč oko srca.

Nosile su nosila,
vezale su rane,
držale upravljač kamiona —
no nikada krvničku kamu!
Lijepe su postale i mudre
kô presvučene slojem saznanja...

Zasukat ću rukave,
pljunut u dlanove
i poći u život!

.....

(Iz ciklusa „Pjesma za sutra“)
Prevod s nemačkog — autor.

SUDBINSKI KVARTET

[Za trovano, sahranjivano, misaono i uspravno Jevrejstvo]

I

Otrovi su utihnuli,
pa se mirno može piti
i iz vrela ponornice,
a ne zbog toga što se opet bojimo
grča i suze,
nego dosta je bilo opasnog izviranja
i dosta je bilo krvavog dna.
U ruci držimo čistu kap
i ako sunce želi da je oboji,
stavićemo je iznad zatrovanog
da stražari
i da nebu sruši ludu igru zavjere.

II

Jer susrećemo otisak
svoje duge, uzaludne smrti
i na nebu
i pored korjenja
i na lijevoj
i na desnoj strani
od svog stajanja,
ali kada se bude odmjeravao
korak nove rođenosti
naći ćemo odgovarajuću mjeru
na mjeraču Spomena.

III

U sjećanju unazad
samuje tužni pecač fragova
u otekloj vodi,
u misli unaprijed
stanuje zamišljeni pecač predznaka
u nedotekloj vodi,
i zar i u jednom jedinom
pokretu ne nalaziti
bez prestanka kotač,
zar čvrsto koračanje ne može
do fraženog kruga odvesti,
do ulaza na vrata ka sasvim bijeloj cesti.

IV.

Pustićemo da zvjezdano nebo
proplovi pod našim krovovima
i vjetar uzraste
do svih paukovih uglova,
pa kad izdahne i poslednja brava
straha i nesigura,
uspravićemo se do naših grobova
da im vijence patnje predamo
da im vijence duga odužimo.

FÜR JUDEN VERBOTEN

(Odlomak iz romana „Psalam 44“)

Tako je utonula u nesvest, još pre nego što je stigla do svoje sobe u dnu hodnika, pod tim okrutnim znakom zamahnute ruke i zaustavljene projekcije; poslednje što je čula to je bio gorki prekor što joj ga je Ilonka Kutai uputila onda davno posle bogojavljenja u seoskoj orkvi: „Svaki je barem čavle dodavao“.

Seća se tog leta na selu i svojih začuđenih očiju gradske devojčice iako ima tome više od deset godina; još uvek može da se seti i glasa kojim joj je otac govorio kada se vratila kući pre vremena i ostavila selo da joj se uvek (pa i sada) na pomen te reči povrati u sećanje livada jedna pod ćilimom cveća i izlet u šumu, no pre toga: cvetovi različka u zreloj razi i sunce visoko nad njihovim glavama, pa se onda pomalja šuma i proplanak i obećani hlad i sve ostalo: beli čaršav na zelenoj trpezi i termos sa hladnim gustim mlekom, pa onda opet — glas njene majke (sedi pored nje u travi zagrlivši kolena i oslanjajući na njih svoju lepu glavu i ona još uvek vidi njenu uredno u plast složenu punđu):

„Šta ćemo da kažemo ocu?“, ali ju je (naravno) pustila da ispije prvo hladno mleko iz termosaa i da pojede guščiji batak i kolače s malkom pa ju je tek onda zapitala: „Šta ćeš reći ocu?“ a ona još uvek nije mogla da razume šta ima u tome toliko važno da mora zbog toga da se njena majka ljuti i da sedi zamišljeno i da ne okusi ni mrvice ičega, čak ni šoljicu mleka, šta ima u tome da se ne sme reći ocu jednostavno: „Pobegla sam od Ilonke Kutai koja me vređala i koju neću više ni da vidim“, a onda ako je upita otac kako ju je to vređala Ilonka Kutai ona će mu to jednostavno i tačno preneti a on se neće valjda zbog toga ljutiti, i naravno neće ni pokušavati da je ponovo vrati na selo, no ako bi i pokušao da je ubeđuje ona će mu reći: „Vređala je i tebe; čak je i tvog čukunčukundedu vređala“; — i još tamo u šumi i još pre nego što je njena majka sakupila sve sa bele salvete i stavila mrvice na panj da ih pojedu ptice i mravi i pre nego što joj je kazala zabrinuto i uplašeno: „To ne smeš reći ocu; pravi mu razlog ne smemo reći“, ona je

već bila ubeđena da će morati da mu kaže na kraju ipak sve, čak i ono o čukundedi, i uživala je zamišljajući njega, što jest svoga oca, kako odjednom polaže oružje pred njom još balavom devojčicom i stoji razoružan i zabezeknut s kratkim tulom tek izvađenom iz usta i vidi ispod njegovih naočara sa gvozdenim okvirom kako mu njene reči spiraju oštri i strogi pogled; upravo onako kako je i bilo, kako je znala da će biti; no to je bila rešila još onda u šumi da mu kaže samo u krajnjem slučaju, makar je i bila obećala majci da neće kazati ništa ni po koju cenu osim (naravno) onoga što bude kazala i njena majka, to jest da joj ne prija na selu i da je dobila proliv i počele neke ospice.

Seća se tog povratka sa sela i svog čuđenja što ne putuju vozom (onako kako su i doputovali), pa onda kolima kroz polja raži i bulki, nego se vraćaju celim putem kolima i to sve pored šina kojima supericrno tučnje vozovi, a ona voli pušovanja vozom pa i njena je majka kazala da voli da putuje vozom, a sada kaže da joj se više sviđa kolima što truckaju preko džombastog seoskog drumca i nemaš glavu gde da skloniš nego te sunce bije pravo u teme. Onda stigoše u grad u Dunajlad i ona reče majci da joj je bar sada dosta tih kola i da bi ona barem sada tramvajem onim plavim što od stanice dolazi sve do ugla njihove ulice sa cvećem divljeg kestena; i ona vide čim su kola izbila na stanicu: prvo tramvajsku liru a zatim fijakere i konje što frkću pred stanicom, a dotle se već pomoli sitno zvoneći kao praporcima onaj mali plavi tramvaj što toliko liči na igračku i ona viknu:

„Eno plavi!“ kao da je srela nekog iz svoje kuće ili iz svog irazreda, ili barem neku od svojih igračaka, jer volela je da se vozi tim plavim tramvajem, plavih je manje i oni su lepši, zašto nije svejedno plavi ili žuti, nikako nije svejedno, ali umesto da zastanu na stanici i da otre-su sa sebe prašinu i da otpuste naravno kola sa umornim konjima, njena majka umesto toga pokaza rukom put čoveku u debelom ovnujskom kožuhu (a ona se celim putem pitala kako on može da opstane po toj nesnosnoj vrućini) i ona reče majci plačevnim molećivim glasom: „Zar nećemo tramvajem?“ i činilo joj se pored sve zabezeknutosti da se radi o tome da se tim usklikom podseti njena majka, jer je možda za ovo vreme provedeno na selu jednostavno zaboravila da se može stići do njihove kuće tramvajem ili je samo previdela ugodnost i prednost tramvaja nad običnom konjskom zapregom ili već tako nešto. I mislila je da će njena majka čim to čuje, čim se toga doseti, da se lupi po čelu i da se nasmeje svojoj rasejanosti i da kaže nešto kao „Ah vidiš sasvim sam zaboravila na tramvaj“, no njena se majka ne lupi po čelu i ne reče to, ne reče čak ništa u prvi mah, već je samo sedela i gledala preda se i pravila se da je ne čuje i kao da je toliko zabavljena tim gledanjem u fasade kuća da u tom trenutku ne može da čuje ništa, uopšte ništa. I ona je onda morala da ponovi još jednom svoje čuđenje, ali sada (radi opreznosti) sa dozom humora u glasu kao da kaže: „Čik pogodi šta smo zaboravili?“ pa kao da se unapred smeje tome kako će se njena majka lupiti po čelu i reći nešto, na primer „Termos!“ a ona će ga onda izvaditi iz svoje male putničke torbe i smejaće se, na-

ravno, smejati; no nije se zbilom ništa od svega toga i umesto da se njena majka začudi i nasmeje, ona samo reče jedva okrećući glavu:

„Zabranjeno je voziti se tramvajem“ — i još pre nego što je ona mogla da se začudi tome njena majka dodade: „Zato ne smeš reći ocu zašto si se naljutila na Ilonku Kutai.“ A ona je tek tada povezala neke činjenice i shvatila najzad koliko-toliko zašto su je zadržavali da ostane na selu pod izgovorom da je to dobro za njeno zdravlje i zašto ne sme da kaže ono ocu, ali baš zato što joj nije bilo, sve jasno, i što se krilo nešto od nje, ona je sada čvrsto rešila da će kazati ocu sve, naravno ne odmah, ali već će naći razloga da primora sebe da to kaže a da pred njenom majkom i pred sobom ima izgovor, zato reče sada majci kao da ne razume ni to malo što razume ili naslućuje: :

„Ne razumem zašto je zabranjeno voziti se tramvajem! Eto to ne mogu nikako da razumem . . . Da je zabranjeno voziti se tramvajem!“ — Onda se njena majka udari po čelu, ali ne kao da se nečeg setila, ne samo tako, i ona je mogla da vidi kako je njena majka prinela ruku čelu i tu je zadržala ne onako kao da se začudila nego kao da briše sa čela zajedno sa pramenom kose i neku očajničku odluku, a onda još vide kako se njena ruka istim onim očajničkim gestom pruža napred, zapravo na stranu tamo gde je stajao tramvaj kao igračka i u koji je ona buljila pitajući „još uvek očima „Ne razumem zašto je zabranjeno voziti se tramvajem“, ili kao da prvi put vidi tramvaj pa se pita, naprčivši usta, čemu služi ta plava kanta sa lirom, je li to prevozno sredstvo ili igračka za decu, ili možda nešto još manje shvatljivo, možda neko opasno ili čak grešno mesto; onda začu glas svoje majke, kao prekor:

„Zaboga, pa ti nisi više dete. Zar ne vidiš ništa oko sebe a da ti se ne kaže“, a onda kao da pokazuje bukvar nekome ko još ne zna sva slova ili se pravi da ne zna ili ne vidi: „Čitaj ono. Tamo, vidiš, belim slovima. Pored vrata . . . Razumeš? Ti znaš dobro nemački . . . Onu tablu na tramvaju. Pored vrata. FÜR JUDEN VERBOTEN. Da li razumeš: für Juden verboten. Da li sad razumeš?“ — i ona je odmah razumela sve, barem što se tiče prevoda sa nemačkog, tako da joj njena majka nije morala prevoditi barem to, no i još ponešto u mutnoj konstelaciji zbivanja, ali što nije bio dovoljan razlog da ona promeni izraz svoga lica i da i dalje ne prči usne poput male oštrokonde, i onda je rešila čvrsto i baš za inat da će reći ocu sve da bi tako saznala i onaj ostatak, ne zna tačno koji ali onaj ostatak istine koji se krije od nje a koji ona mora da dozna inače će ostati ili postati prava pravcata oštrokonda i neće promeniti izraz svog lica i sve će dotle prčiti usne dok ne dozna šta znači to da su odjednom ispisali na tramvajima dok je ona bila na selu ono Für Juden verboten, to jest zašto je to tako da ona ne sme da se vozi tramvajem

A žutim, mama,

ni žutim

ne smeš se dete voziti nikakvim tramvajem

razumej: nikakvim.

A s m e l i I l o n k a K u t a i

kao Ilonka Kutai, na primer, eto ona lajavica, jedna blesava prljava vašljivica, jedna neznanica raščupanka, dvojkaš najgori u razredu, zbog koje je ona morala da pobegne sa sela i da se svađa sa svojom majkom, pa će se posvađati i sa ocem i sa celim svetom ako treba, ili će držati usne napućene pa makar bila ružnija od najgore krezube babe-tine, toliko se razljutila; i još uvek čuje glas svoga oca (progovorio je odjednom posle svega što mu je skresala i ona je znala da je pametno uradila što je rekla ocu sve, bez stvarnog razloga zapravo, jer otac se nije ni ljutio kada je njena majka kazala da su se vratile zato što joj nije prijalo više na selu i što je dobila proliv i ospice jer je alergična na seljačku hranu, samo je kazao „Bolje je bilo da ste se ipak zadržale dok se ne smiri sve ovo“) i ona je znala da je pametno uradila što je ipak rekla ocu sve, sve, i ono o uvredi i ono o čukundedi, i on, to jest njen otac, ne samo da je bio razoružan nego je bio prosto-naprосто dovučen jadnik da ga je čak počela sažaljevati i da se počela kajati što nije poslušala majku i čutala o svemu; jednostavno je izvadio svoju kratku lulu iz usta očajničkom kretnjom i videla je kako se njegov strogi pogled ispod naočara sa gvozdanim okvirom spira i briše i pretvara u neku bolnozamišljenu i očajničku odluku (baš onako, uostalom, kako je i bila predvidela da će se desiti) i razli se odjednom iz njega govor, poteče kao voda, a da se ona i dan-danas još pita zašto je odjednom tako žustro progovorio, a da ipak ona pamti sve to en bloc i en detail, što treba da znači da je ona znala sve to i davno pre toga: — „nije to mržnja na Crnce, Irce ili na Jevreje, nije dakle u pitanju jedna etnička ili rasna ili nacionalna celina nego je to samo ljudska netrpeljivost koja traži izgovor u boji kože ili u običajima, u čemu bilo uostalom što je različito od onoga što je opšte za jednu sredinu; urođena i ukorenjena ljudska strast (da ne kažem priroda, što je možda tačnije, što i jeste tačnije, ali ja to ne želim, ja to neću da priznam nikome pa ni sebi a najmanje tebi), ljudska strast dakle za zlostavljanjem i za ponižavanjem onoga što se inače lepo naziva bližnji svoj, no možda najtačnije od svega: atavizam krda i životinje da nadvlada i uništi sve druge vrste i sva druga bića i da zavlada nad njima i da trijumfuje iz najobičnijeg i najsebičnijeg razloga (a to nije taj razlog na koji si verovatno odmah pomislila, to jest ta takozvana borba za opstanak) (što vam i u školi predaju na primerima iz biologije i zoologije) koji se ne može nazvati nikako drugačije osim kao rafinovani atavizam, a to je nešto posve drugačije i bestijalnije od bilo kakve borbe za opstanak koja se sreće, uostalom, podjednako i kod ljudi i kod životinja; jer da se tu radi jednostavno o borbi za opstanak, onda se ne bi tolerisala nepravda, zločin i nasilje, ili se barem ne bi tolerisali i pravdali u ime nekih rasnih ili nacionalnih principa i predrasuda i ne bi se govorilo: Ubijeno je jedno crnačko ili jedno židovsko dete nego bi se govorilo samo: Ubijeno je jedno dete, a ne bi se postavljalo to idiotsko pitanje o boji ili o veri kojima se želi umanjiti ili sasvim zbri-

sati odgovornost; takvim pitanjem se postiže jedan odgovor koji je apsurdan u suštini jer zapravo i nije odgovor, to jest tako postavljenim pitanjem se ukazuje na različitost (naravno u odnosu na jednu brojniju etničku ili nacionalnu ili versku celinu) pa onda izlazi stvar tako da se više ne okrivljuje niko živi pod bogom nego se okrivljuje neka glupa stvar koja se može nazvati tako različitost i s time se skida odgovornost ne samo sa pojedinca nego i sa čoveka uopšte jer je u pitanju apstraktan krivac i dakle apstraktna krivica; naravno ništa nije lakše nego izmisliti razlog za mržnju, dakle i opravdanje za zločin: treba jednostavno pripisati jednoj malobrojnoj i dakle slabijoj etničkoj ili verskoj ili nacionalnoj grupi jedan od opštih ljudskih poroka ili mana (čak ne i grehova) kao što su, na primer, gramžljivost, tvrdičluk, glupost ili sklonost ka piću ili ma šta drugo što se proglašava smrtnim grehom u tom slučaju: tako je postignuto nekoliko stvari neophodnih da se počne sa apriori opravdanim zločinom: žrtva je žigosana (jer je stavljen znak jednakosti između boje njene kože ili njene vere i jednog od onih poroka koji je zajednički svima) (a taj je porok najčešće izabran svojevolumeno i po nekoj spoljnoj oznaci koja može da bude ponekad sušta suprotnost sadržini) a time je prikriven isti taj sveopšti porok na onome koji žigoše, zatim je ukazano prstom na njega, to jest na žigosanog, koji je proglašen inkarnacijom jednog ili nekoliko opštih poroka, a time date određene ruke tom rafinovanom atavizmu u čoveku što sam ga malopre spomenuo da može nesmetano da izivi svoje rušilačke i sadističke bestijalne strasti nad svima onima koji nose zajednički žig boje rase ili običaja" — i nervozno udara lulom o ivicu stola i strese pepeo i žar na tepih kao da se pokajao što je pričao tako zbrda-zdola i užasno mutno s jednom četrnaestogodišnjom devojčicom koja od svega toga ništa neće moći da razume, da shvati, no to mu je bilo postalo jasno (tako joj se činilo) još na samom početku, jer se posle prve dve-tri rečenice nije više obraćao njoj nego njenoj majci (valjda) koja ga je samo uplašeno gledala i klimala glavom potvrdno kao da kaže takoveć-nikako, no ona je znala da će se njen otac zbog svega toga na kraju ipak ražestiti (a to mora da je znala i njena majka jer njen otac ne voli mnogo da priča i otkako se počeo opijati i to samo u poslednje vreme otkako im je propalo sve i otkako je njen otac ostao bez posla a oni nisu bili nikada bogznakako bogati, a njen otac je bio uložio sve u neki posao pa sve propalo a on počeo da radi kao nameštenik pa kao akviziter i kao strani korespondent u nekoj četkarskoj fabrici a kada je počeo da pije govorili su njegovoj majci: „Čudno, zaista čudno. Nikada nisam poznavala nekog Jevrejina koji pije“, tako gospođa Vajs, a tetka Lela rekla je jedne večeri: „Ti si jedina zlosrećna žena koja je našla pijanca među Jevrejima“) i tako je i bilo na kraju da se on uveče nacvrcao i onda polomio dve-tri šoljice za crnu kafu i tako raspario i upropastio servis, a onda je pozvao nju i naredio joj da mu skine cipele što nikada pre nije činio, pamtiće taj njegov pogled nadnesen nad nju dok mu je ona razvezivala vezice zamašćene povraćanjem, kao i zabrinuti pogled njene majke dok je stajala po strani beskrajno prisutna no praveći se da je sva zaokupljena

mlevenjem kafe, a onda je znala da njena majka pati i da se lomi i uzdržava da ne kaže nešto, pa zatim (ipak) njen jedva čujni preplašeni drhtavi molećivi glas:

„Edi, molim te, Edi, pusti dete. Ja ću ti skinuti cipele. Ona je umorna od puta, zar ne vidiš da je ona umorna“, a zatim, posle male, opasne pauze, i glas njenog oca:

„Neka se svikava . . . Uskoro će joj trebati. Gospođici“, — pa onda opet vapaj njene majke:

„Edi! Molim te, Edi! Ne budi okrutan prema detetu.“ A onda opet glas njenog oca:

„Gospođica ne zna dakle još što znači da se neko ne sme voziti tramvajem“ —

(„Edi, preklinjem te!“)

„— i što znači Für Juden verboten? e pa lepo, neka nauči, vreme je da već nauči, kada će nego sada“, i onda reče čudesno otrežnjen odjednom (barem se njoj tako činilo, ili možda zato što je opet natakao naočari s gvozdanim okvirom kao kada se sprema da je ispita lekciju iz nemačkog): „No, išmrči se u moju maramicu, mala moja“ — i stisnu joj nos svojom maramicom što zaudara na duvan kao i njegovu prsi i reče joj onda još da opere ruke i da donese nemački rečnik da je propita, a ona opru ruke i donese rečnik, no nije mogla ni da nasluti šta on namerava i zašto mu je sada odjednom za vreme ferija palo na pamet da je propituje reči: — a on je već stiskao rečnik na prsi kao što žene drže molitvenik ili loši oratori svoj podsetnik (a njena je majka još uvek stajala po strani i njoj se činilo da ni majka ne zna šta bi činila drugo nego jednostavno da čeka šta će on, to jest njen otac, dalje da preduzme) i ne otvorivši ga ni jedan jedini put, jer to nije bilo potrebno ni njoj ni njemu, on je upita kako se kaže na nemačkom; misliti, disati, živeti, voleti i još neki drugi glagoli kojih se više i ne seća, a kako bi ona odgovarala bez razmišljanja on bi samo rekao posle svake reči „bravo“ i klimao glavom profesorski, a onda na kraju, posle još jednog poslednjeg „bravo“ on reče:

„Sada neka gospođica stavi na određeno mesto glagol VERBOTEN i FÜR JUDEN VERBOTEN“, a njena majka opet samo zavapi:

„Edi! Zaboga, Edi! Preklinjem te!“

M I R E N J E

Nema više tih ljudi.

Ali bili su. Očima deteta sam ih gledao i duboko mi se urezali u pamćenja njihovi likovi i njihova kazivanja. Zato, kad kažem ljudi, uvek ponajpre na njih mislim.

Bilo ih, sve u svemu, jedva oko dvadesetak kuća. Sa njihovom decom sam drugovao i zajednički hleb jeo. Jer njima su majke mesile proju, dok je moja bila švalja pa nije imala vremena za to, te mi kupovala mek somun, i onda smo jedni druge čašćavali, mereći pošteno komade po veličini. Pa njima somun više sladio a mene je teža proja bolje sitila i tako nam je ta „razmena dobara“ uvek bila jedva dočekana zabava.

Subotom su nas vodili u hram. Svak bi kraj sebe posadio svoju decu na klupe koje su, nastavljaajući se jedna na drugu uz zidove hrama, činile kao neki veliki okvir visoko uzdignutom oltaru nasred hrama. I dok je h a h a m čitao molitve, mi smo, s vremena na vreme, na dati znak, imali da vičemo: Amin.

Valjalo je baš vikati i drati se, jer kanda njihov „amen“ nije daleko stizao, svakako ne tamo gde se sudilo i odlučivalo kad će najzad sedam debelih krava odmeniti onih sedam mršavih. I u tome je bio smisao toga što su nas ljudi vukli u hram. A mi smo rado išli i bili srećni zbog toga, jer gde je taj hram i gde je ta kuća gde će te voleti zato što galamiš? Možete misliti da smo davali sve od sebe. (Na žalost, ipak uzalud, jer te debele krave su do kraja ostale samo san i priželjkivanje.) A kad bi bogoslužjenje bilo pri kraju, penjali smo se na oltar da hahamu celivamo ruku, a potom prilazili svim očevima na klupama, išli od jednog do drugog da i njima celivamo ruke i za to bili nagrađivani plagoslovom i osmejkom, zarad kojeg smo se u sebi zaricali da ćemo idući put još jače i još prodornije vikati...

Na njih ponajpre pomislim kad spomenem ljude.

Jer kao da su, pod onim okolnostima, na naročito skladan i ljudski način umeli da budu ljudi.

A ja znam i dobro se sećam kako je to bilo. Detinjim očima sam ih gledao i, sa ovim što danas znam, tek sad mogu da ih pojmim i da ih

razumem. Kako su živeli i kako su izgarali, kako su radili i kako su praznovali, u njihovom radnom danu i njihovoj suboti.

... Oko oltara ide s a m a s i više:

„Dies mil dan por llever Sefer-tora!”

Sasvim je izmašćen fes na glavi tom našem crkvenjaku, sa lica mu štrči veliki nos, a duga, gusta brada pokriva sve što je još od lica ostalo. On nosi plav mantil i plave široke čakšire sa dugačkim turom, preko trbuha mu pojas od tkanine koja je nekad morala biti crvena. Za pojasom mu zadenuta velika marama.

„Dies mil dan por llever Sefer-tora!” ponavlja stari i dobro zagleda svakog u očima pita da li ko ima što da kaže na to.

Eno, čika Katalan diže prst i daje znak očima.

„Venti mil dan!” objavljuje starac i nastavlja svoj hod oko dolapa. Za to vreme haham mrmlija sebi u bradu ono što piše u velikoj knjizi koju drži u ruci i pravi se kao da ga se sve to baš ništa ne tiče.

Eno, sad čika Natan diže jedan prst.

„Trenta mil dan!” više samas i nastavlja put.

„Ovo će biti neko mirenje”, šapuće mom ocu, preko moje glave, sused koji mi sedi s druge strane.

„Mirenje neko?” ponavljam ja u sebi ono što sam čuo.

Ja pokušavam da povežem ovo zbivanje sa onim što sam čuo. Poznajem pomalo taj jezik koji su moji daleki preci, izgnanici iz Španije, bežeći od Inkvizicije, doneli sobom ovamo. „Daje se deset hiljada da se Tora iznese!” — to je vikao samas, a posle je rekao da se daje dva-deset hiljada, pa trideset hiljada.

Trideset hiljada? Ali — čega? I ko? Kome? Zašto?

U tom je čika Katalan još jednom namignuo, a stari samas obznanio:

„Quarenta mil dan!”

Dakle, već — četrdeset hiljada!

Ja više ne mogu da se uzdržim:

„Tata”, šapućem ocu, „kako to: quarenta mil dan?”

Crkvenjak je još jednom obišao oko oltara i ponovio:

„Quarenta mil dan...”

Njegov pogled leti s jednog na drugog, a ljudi, da ne bi starom zadavali posla, gledaju preda se ili na koju bilo stranu, samo ne u njega.

Nastaje najnapetiji trenutak velike predstave: samas se približava Katalanu i ovaj mu nešto šapuće u uvo, a onda — kao da nosi poruku kakvu prevažnu — on se upućuje hahamu.

Ovaj je već načuljio uši da čuje tajnu koju će mu samas došapnuti a onda, sve pevajući, obznanjuje da je čika-Katalan učinio čast čika-Natanu otkupivši za njega obred,* koji je sad bio izložen licitaciji, a koji će obred da obavi u daljem toku bogoslužjenja čika-Natan. A mi znamo da će ovaj, kad to obavi, po drevnom običaju, prići čika-Katalanu da mu pruži ruku i da mu se zahvali.

* Obred se sastojao u tome da se svatak sa Torom iznese na oltar.

U žagoru koji sad nastaje ja razabirem da su se Natan i Katalan tokom protekle nedelje bili žestoko pozavadili.

Znači: zbog toga pomirenja ubogi siromašak Katalan daje četrdeset hiljada?!

„Ali, tata! Zar čika-Katalan? Četrdeset hiljada?! Četrdeset hiljada č e g a, tata?

Otac se osmehuje:

„Četrdeset hiljada makar čega“, kaže mi.

„Ali čika-Katalan nema ništa“, kažem.

„Da. Ali kad bi imao, on bi dao“, uverava otac.

Sad sam shvatio:

Tamo, na ulici, Katalan bi rekao: „Mnogo bih dao da se pomirim s Natanom.“ A Natan bi kazao: „Ja bih dao još više.“ Ali to ovde ne ide. Jer pored hahama sedi kod oltara blagajnik — gabaj, s knjigom u ruci, i on to mora da proknjiži. Zato čika-Katalan precizira. I tako, kad bi on samo imao, ne bi žalio da dā venti mil — dvadeset hiljada da mu Natan oprosti; a Natan na to javlja da on ne bi žalio ni trenta mil — trideset hiljada. Na to je onda čika-Katalan odmah javio da ne bi žalio ni svih quarenta mil — četrdeset hiljada. Pa biće da je on više skrivio i tako je licitacija na njemu ostala.

Onda je gabaj u velikoj knjizi dužnika savio jedan list i tako opteretió konto pobožnoga čika-Katalana sa četrdeset hiljada.

„Četrdeset hiljada č e g a? “ pitam opet oca.

„Ne zna se to“, veli on.

„A kad će to čika-Katalan da plati?“

„Čim izvuče na lutriji glavni zgoditak, sine.“

I tako, eto.

Ti su ljudi bili. Ljudi ili — ipak samo deca i uvek deca? To ni sam ne znam. Znam da su nas, svoju decu, vukli u hram da ih zastupamo pred Nevidljivim, a u životu se obdržavali čudnom monetom „Kad bih imao“. Nikad joj se devizni kurs nije ustanovio, ali bila je u opticaju. Nije se njom trgovalo, ali pomagala je ljudima da se paze i da — budu ljudi . . .

SAHRANA POČINJE OBIČNO POSLE PODNE

U sredu ujutro bilo je sve spremno.
Posle doručka pričvrstili smo, lepkom od brašna, posmrtnu listu iznad stola za deljenje hrane.

DANAS 20 JUNA 1945 U 4 SATA ODRŽAĆE SE VELIKA SAHRANA POKOJNOG EUGENA BIVŠEG LOGORAŠA IZ MAUTHAUZENA KOJI OVDE UMRE POSLE NEKE BOLESTI SASVIM IZHENADA. MOLITE SE SVI KOJI STE ZDRAVI DA PRISUSTVUJETE SAHRANI IMENOVANOG! POKOJNIKOVA SAHRANA IZVEŠĆE SE NA GROBLJU.

ODBOR ZA SAHRANU BOLNICE
SVETI RAFAEL

Ovim tekstom Odbor nije bio oduševljen. Naročito se bunio advokat. Bio je budimpeštanski Jevrejin, a zvali smo ga Justus (valjda zbog onog latinskog „iuris“). Dugo je sa jevrejskim radnim jedinicama lutao po istočnom frontu i jedini je iz svoje „žute brigade“ izneo živu glavu — pravo u Mauthausen. On je bio najpametniji i najbogatiji u našoj sobi. Imao je jedno pravo nalivpero, češalj, „Osvetu Arsena Lupena“ na mađarskom i, nešto prosto nepojmljivo, dve porodične fotografije, šest puta devet.

„To je pravo skrnavljenje“, praskao je ljutito, „to je huljenje pokojnika, to je vrhunac nepismenosti, i sve to — molim vas — od jednog Francuza!“

A Zola, autor liste, očekivao je pohvale. Bio je duboko uvređen i nazvao je Justusa zakrpljenom stražnjicom.

Francuz, koga su Zolom krstili još u Dahau, bio je rasklimatan kostur sa želucem ogromnih razmera. Inače je bio vrlo vredan. Uostalom, od njega je i potekla ideja o posmrtnoj listi.

„Napraviću ih pet“, izjavio je ponosno svima, ali se glavna bolničarka „Feferona“ tome usprotivila.

„Taman posla“, rekla je i zubi su joj zasekli vazduh kao motike, „kada bi se tolike liste ispisivale za sve one koji su ovde pomrli, svi bi nam zidovi bili tapacirani takvim škrabotinama.“

Tako je Zola napisao samo jednu listu, uočljivo, crvenom olovkom, dok je rubove premazao Justusovim plavim mastilom. Radio je ceo dan i s pravom je očekivao pohvale. A došlo bi do gužve da sve nije izgledio Čeh Sipka.

On zaista nije imao ništa. Izgubio je celu porodicu, ime i imovinu, kosu, sve zube i planove za budućnost. Siva, izrovana muštikla bila je sve njegovo blago. Zbog nje ga je Justus i nazvao Sipka¹. Pričalo se da je sedam godina proveo u logoru. On o tome nikad nije govorio.

„Bolje je tako kako je“, reče, „kada je prosto, onda sigurno dolazi pravo iz srca, a ne iz onih prokletih vijuga.“

Ostali članovi Odbora složili su se s tim. To smo u stvari bili Majše i ja. Ja sam bio najmlađi, a Majše najčuljiviji. Krojač po zanimanju, ortodokсни Jevrejin iz nekog rumunskog seocefa ispod Karpata, malo je šta znao sem molitava i krpljenja. Sa Jehovom je bio u zavadi (selekcija u Aušvicu odnela mu je u dim oca i oba brata na sam sveti dan Jaumkipura), krpiti opet nije imao šta, te je vasceli dan sedeo na svom krevetu i buljio u nas. Pokatkad bi klimnuo glavom izrekavši na jidišu svoj mudri, jedini i večiti zaključak: „Git, zaj ist git“².

Šesti krevet bio je prazan. Upravo taj je nekad pripadao Eugenu Najšlosu, privatnom činovniku iz Kapošvara, pre smrti zvanom „Jojo“. Umro je u ponedeljak, za vreme doručka, i predao se bez borbe.

„Srce“, rekao je doktor „Kobra“ gledajući u nas kao sudija novajlija u optužene, „stenosis aorte. Posledica pegavca.“ Nama je preseo doručak.

Mora se priznati, Eugenova smrt je došla u nezgodno vreme. U to doba se više nije umiralo. Toga je pre bilo mnogo, vrlo mnogo, ali bilo je to onih dana kada je cela bolnica bila u agoniji. Tada niko nije mogao voditi računa o tome ko odlazi, to uostalom nikoga nije ni zanimalo. Oslobođioci su nas doneli iz logora u ovu bolnicu i tu smo ili ozdravljali, ili umirali. Kasnije niko više nije o tome razmišljao. A onda je Eugen, u ponedeljak ujutro, ispustio šolju sa belom kafom i više ga nije bilo.

„Došli smo po Jojoa“, reče posle doručka momak u bolnici, bivši narednik, vermahtovac, „imate li cigaru?“ Staviše Eugena na nosila i odnesoše ga u mrtvačnicu.

„Slušajte“, rekao je tog popodneva Justus, „ne smemo dozvoliti da tog čoveka bace u jamu kao truli krompir. Treba ga sahraniti kao što to dolikuje nama slobodnim ljudima. Dosta je bilo životinjizma.“

Složili smo se s tim. Zola je bio oduševljen i predložio je da naša soba preduzme sve pripreme oko sahrane.

„Lepa je to namera“, mrmaljao je Sipka, „ali ko se od nas još razume u te domaće poslove?“

¹ Sipka (na mađarskom) = muštikla

² Git, zaj ist git (na jidišu) = Dobro, tako je dobro.

Ipak, obrazovali smo Odbor za sahranu i dali se na posao. Justus je spremio plan i izdavao naređenja.

Prvo: dozvola za sahranu od bolničke uprave.

„Ne može”, rekao je američki major, „leš se mora sahraniti odmah.”

„Ne”, reče Justus, „nismo mi svinje.”

„Dodavola”, mrmljao je major, „dosada smo ih sahranili preko stope deset bez ikakvih ceremonija, šta vam bi odjednom?”

Najzad je pristao na sredu. „Ali”, rekao je, „sahrana se može održati samo u slučaju lepog vremena. Ne želim nikakve bolesti sad na kraju.”

„Pobrinućemo se mi i za lepo vreme”, dobaci Sipka sa vrata.

„Dakle, u sredu pre podne”, opraštao se major.

„Kako?” Justus udari pesnicom o lavabo. „Rekao sam posle podne i ne menjam ni za dlaku.”

„U redu”, odmahnu stari ratnik, „nećemo se posvađati zbog jedne sitnice.”

„Njemu je to sifnica”, rekao nam je Justus, dok smo se vraćali u sobu, „kao da mi ne znamo da sahrane uvek počinju posle podne.”

Drugo: mrtvačka kola.

Njih uopšte nije bilo. Istina, pre su u Šalerbahu postojala takva kola, ali to je bilo davno, u ona predratna vremena. Crna kola, sa posebljenim anđelićima na krovu, prodao je vlasnik, pre nekoliko meseci na vašaru u Lincu, za kilogram slanine.

Kolica je bilo dosta, ali — „nećemo valjda da vučemo leš kao šinteri”, grmeo je Justus. Seljačke taljige su bile skupe, a Odbor nije imao svoju blagajnu, u stvari, Odbor nije imao ništa.

„Priložiću svoje nalivperno”, reče Justus posle duže borbe, „za nje ga možemo nabaviti odlične kožije.”

Ta ideja sa nalivperom nije uspela, seljaci nisu umeli da cene njegovu vrednost. „Šteta, nemamo sreće”, rekao je zadovoljno Justus, vraćivši ponos naše sobe u džep.

Najzad se Sipka sporazumeo sa nekim starkerljom: plaćanje u naturi, unapred. „Sigurno je sigurno”, izvinjavao se matori.

„Pipl”¹, reče mi predsednik posle večere, „ujutro ćeš početi sa skupljanjem dobrovoljnih priloga po sobama. Traži uglavnom cigarete i čokoladu, zatim kuvana jaja i sir sa doručka. Pazi da ti ne podvale i pojedu doručak.”

„Ne bi li se moglo drukčije”, progovori Zola posle dužeg razmišljanja, „možda se može pronaći neki bolji način?” Ništa mu nije pomoglo, ujutro sam mu uzeo celo sledovanje.

Treće: pop.

„Majše”, upita Justus krojača, „znaš napamet Kadiš? Znaš. Dobro, onda ćeš ti biti rabin na sahrani.”

Ali Majše je prvi put rekao ne. On ne ume to više, govorio je sav bled od straha, on ne ume to i ne želi to. Ako može nešto drugo, recimo da nešto sašije, ili nešto teško da nosi, nešto vrlo teško, ili možda

¹ Pipl (logoraški žargon) = mališa.

da nacepa drva, mnogo drva, ako samo treba, ali ono ne, ono nikako. „Naći ću ja drugog“, odmahnu rukom Justus, ali se prevario. Niko u Svetom Rafaelu nije hteo da postane rabin.

Ne možemo mi to, govorili su advokatu, zaboravili smo te stvari, ne želimo, ne umemo, ne smemo to, nismo ovlašćeni, nismo spremni, nećemo, ne možemo to, doktore, pitaj nekog drugog.

„Fuj“, besneo je Justus, kružeći između gvozdениh kreveta, „sve sam ganef, a ti, ti si, Majše, najgori, od poslednjeg goja si gori!“

Majše mu je sašio malu vrećicu za nalivpero, očistio mu je cipele, namestio njegov krevet, doneo odnekud kutiju saharina i stavio mu na noćni ormančić. Justus ga nije ni pogledao.

„Doći će katolički pop“, izjavio je Zola, tog dana uveče, na sastanku Odbora, „odmah je pristao i neće ništa da naplati.“

„To je zbog reputacije“, smeja se Sipka, „ili rehabilitacije.“

„Svejedno“, reče Justus, „sad daj šta daš, na sahrani obavezno mora da bude pop i kvit.“

Četvrto: posmrtni govor.

Njega je sastavio Justus. Pročitao ga nam je u utorak posle ručka. Uveče ga je ponovo čitao. Čim su primili večeru, svi su došli u našu sobu i pažljivo su slušali Justusa, pijuckajući toplo mleko. Bio je to vrlo lep govor.

„Ali je mnogo ratoboran“, rekao je Sipka, „uvrediće naše domaćine, a Eugen će zauvek ostati njihov gost.“

Zatim: još neke sitnice.

Majše je sašio mrtvački pokrov od svoja tri ćebeta. Ona su istina bila siva, ali to je bila najtamnija boja koju smo imali.

„Krstaću ću napraviti ja“, reče Zola.

„Kakav krst“, mrštio se Justus, „ko je video Jevrejina sa krstom!“

Zola je uspeo da od kuvara nabavi oveći sanduk za pomije. „Šta da radim“, pitao je Sipku, „kako da napravim krstiću bez krsta? S tim nehrišćanima čovek uvek ima muke.“

„Da“, reče Sipka, „možda je i to jedan od razloga što njih uvek radije spaljuju.“

Justus je najzad saopštio svoju odluku: „Napravi nešto u obliku piramidalne prizme.“

Zola klimnu glavom kao da je razumeo, a od dna sanduka je napravio jedan običan kvadrat. Sa kuhinjskim nožem urezao je u drvo Eugenove lične podatke.

„Git, zaj ist git“, trljao je Majše zadovoljno ruke, a Sipka je dodao: „Za one koji će hodočastiti na njegov grob, dovoljno.“

Imali smo sreće. Dvadeseti juni bio je vedar, topao dan.

Za vreme ručka bili smo vrlo uzbuđeni i Zola je pojeo Justusov obrok.

Dvorište pred bolnicom napunilo se već oko tri sata. Nešto pre četiri stigao je seljak sa taljigama i jednom vrećom. Zatim je došao pop, zaželeo nam dobar dan i stao ispred konja, na čelo povorke.

Izneli smo drveni les, besplatni dar bolnice, do kola. Ispod mrog kovčega stavili smo Majšeovo sivo ćebe, a na kovčeg, tačno na

sredinu, prugastu logorašku kapu, koju je Zola pozajmio iz magacina. Starkelja je prebacio otežalu vreću preko sedišta, pucnuo je bičem — i povorka je krenula. Ispred taljiga, pored popa, išao je Zola sa uzdignutom drvenom pločom, sa strane je koračao Odbor, a pozadi su stupali rekonvalescenti Svetog Rafaela.

Meštani, sakupljeni duž glavne ulice, skidali su kape, a kad bi taljige stigle do njih krstili su se pognute glave. Starkelja je vozio polako, psujući pokatkad bezvoljnog konja i glasno pozdravljajući svoje poznanike duž puta. Kola su tandrkala i kapa je neprestano spadala sa lesa.

„Eugen nerado nosi tu kapu i posle smrti“, smešio se Sipka.

Zaokrenuli smo na kraju glavne ulice. Sa obe strane širokog drum-a bili su gusto zasađeni divlji kestenovi. Njihovo široko lišće povilo se pod teretom prašine.

Meštani su se u manjim grupama priključivali povorci i ćutke išli pored nas. Konj je pošao brže i mi smo pružili korak.

„Neka velika ličnost?“ upita jedan čelavko Majšea.

Krojač klimnu glavom, a Sipka reče: „Nije velika, prijatelju, ali je ličnost.“

Groblje u Šalerbahu imalo je pet redova. Eugena smo odneli na kraj petog reda. Les je bio spušten u jamu, a Justus je stao prekoputa nje, uz kameni krst na kome je bilo uklesano:

RIHARD ŠVAJČER, ROĐEN 1928, PAO ZA RAJH 1944

Advokat je čitao svoj govor.

Sunce je žarilo i neki su skinuli svoje zelene vojničke bluže. Okrenuli smo leđa oblacima prašine koje je vetar donosio sa drum-a. Jedan veliki bubar slete na Majšeovo rame, zatim nastavi let u pravcu zalazećeg sunca. Seljak do nas izvuče kožnu kesicu iz džepa, izvadi iz nje duvan, zavi cigaretu i zatraži vatru od svog druga.

„Naturam expellas furca, tamen usque recurret — goni prirodu makar i vilama, ona će se ipak povratiti. Ali ono što je bilo, više se povratiti ne može. Eugene, nemoj nikad zaboraviti ono što je bilo, ali budi spokojan i počivaj večno u miru, jer zauvek je prognana zla ljudska ćud“, završio je svoj govor Justus.

„Amen“, viknu Majše.

Zola priđe i baci grumen zemlje u raku. Sipka gurnu nogom logorašku kapu u mračnu jamu.

„Hej“, viknu Zola, „ja to moram vratiti u magacin.“

„Ovde će biti na boljem mestu“, mirno reče Sipka.

Vraćali smo se drumom divljih kestenova kada Zola viknu: „Eto, zaboravili smo cveće!“

„Nisam mogao da mislim na sve“, reče prekorno Justus, „nešto nam je moralo promaći.“

„Ništa zato“, mrmljao je zamišljeno Sipka, „ovo je plodno zemljište, cveće će izrasti i samo od sebe.“

STIHOVI GORKI

za Isaka D.

GLAS

Glas ti je bio hrapav
Kô more
kada utrobom liže stene.
Kad se ogugla, da l' i muzika duha oguglava,
pa se lepote dobre čudesno razobliče.
Ili je koren bića
Nedohvat beskraj što spava
Dubokim snom —
— iz priče.

MAČKA

Na krilu nam je dugo prela
Nežna poput devojčica koje smo obećali vremenu.
Vani je vetar glodao koščate ruke granja.
Hteli smo da se igramo sa njom,
jer u igri je vreme kratkočasno.
Al' nestala je.
I životinje su ovde bile tužne.

LJUBAV

Daljina daljinom zaklana krvari
I vetar u suhom popodnevu rida.
Zavoleo si je, ne zbog gorkih stvari
već zbog nasušnosti svetkovine vida.

Da reka bude čije vode šume
unutrašnju pesmu beskraj daleka
i koja hoće i znade i ume
da ostane vernost. Uzdrhtalo čeka.

Al' u osmehu ti sleđen grumen svesti
kopnio beščulno u nespokoj pesme,
planina kobi u biću se mresti,
a damari biju, biju kad se ne sme.

SMRT

Postoji samo jedan život,
a hiljadu smrti vreba na postojanje.
Hiljadu smrti treba nadsmrtiti da bi se živelo,
a u svakoga je samo jedan život.

I hiljade života da si imô
Bi li ijedan kô spomenik jada
Sačuvati mogô za osmehe ptica i za kršku neba vedroga
kô zdravlje.
Ali si hteo da se zoveš Isak;
do kraja sreće i do kraja pada
i hiljadu života da si imô.

NEDELJA NA OKUPIRANOM DORĆOLU

Aron je izišao iz kuće i stao pred kapijom. Mala, uska ulica Dorćola bila je sasvim tiha. Po turskoj kaldrmi skakutali su vrapci, čeprkajući za hranom. Na nosačkim kolicima, u suprotnoj kapiji, leno je ležala mačka. Kako su srećne životinje, pomisli Aron.

Buka jednog tenka, ili nekog drugog teškog vozila, prekida ga u mislima. Nedelja je. Danas, posle tri nedelje prisilnog rada, dali su im prvi put slobodan dan. Aron je obukao čisto rublje i odelo. Na nogama nove cipele, kupljene uoči rata. Belo-žuta kombinacija. I pored divnog majskog jutra, Aron ne može da se oslobodi smrada leševa što su ih iskopavali ispod ruševina bombardovanog grada. Presvučen u čisto, mislio je da će ga taj otužni miris napustiti.

Aron pogleda u nebo, koje je virilo kroz usku pukotinu ulice. Bilo je plavo. Da nije rata, danas bi pošli na izlet. Ta ga pomisao natera da pogleda svoju žutu traku na rukavu. Možda nije trebalo da je stavim, pomisli, i zakorači prema uglu.

„Halt!“ „Halt!“ ponovi se uzvik. Aron htede da se vrati i skloni u kapiju iz koje je izišao. Ali u tom času već je video kako mu s druge strane prilazi Nemač. Na glavi je nosio šlem. „Ausweis!“ Aron baci pogled na Nemca, zatim na traku. Nije trebalo da je stavi. Aron uzdahnu i zavuče ruku u džep. Legitimacija, na kojoj je preko sredine bilo štampano veliko slovo „J“, nosila je registraciju prisilnog rada, rejon i radnu grupu.

„Mit!“ reče Nemač i gurnu Arona ispred sebe. Iza ugla je stajao motocikl sa prikolicom. Nemač naredi Aronu da sedne u prikolicu a sam sede za volan. Dok je Nemač pokretao mašinu, motoru je prišao još jedan nemački vojnik i zauzeo mesto iza vozača.

Aron je sada sedeo u prikolici i posmatrao svoje saputnike. Mogli su biti istih godina. Svojim izgledom Aron je od njih odudarao, ne samo stoga što je imao crnu kosu i tamnu put, već i zbog odela koje je odbijalo od urednih nemačkih uniformi. Aron ponovo pogleda u svoju žutu traku; proklinjao je samog sebe što ju je danas stavio. Majka mu je stalno govorila: „Nemoj poći bez trake. Neka te neko prepo-

zna u gradu, pa smo svi unesrećeni. Imaš svoj „Ausvajs“ i ništa ti se ne može dogoditi. Nemci su tačni ljudi. Ako su vam danas dali voljno, onda voljno. Vi mladići samo želite da terate inat.“ Da, pomisli Aron, moja majka veruje u papir. A i ja sam verovao. Nemci imaju svoj plan sa nama i tu ne vredi nikakav „Ausvajs“.

Motor je jurio silnom brzinom duž glavne ulice. Aron se stideo da sa žutom trakom sedi u nemačkom motoru. Saputnik vozačev naže se prema Aronu i upita ga da li ga je strah od brze vožnje. Strah od vožnje? Ne. Arona nije bilo strah od toga. Nemačac se grohotom smejaao, ubeđen da je Aron plašljivi Jevrej. Aron htede uvređeno da mu kaže kako ga je samo strah od pomisli da njegova majka ne dobije srčani napad, kada od komšiluka sazna da su ga Nemci odveli motorom neznano kuda. No, čemu to reći Nemcu? On bi se još više radovao svome podvigu.

Motor je jurio porušenim gradom, i virtuožno izbegavao rupe i razrivene kanale. Munjevitom brzinom su se nizale zgrade, ruševine i ljudi.

Iznenada je Nemačac ukočio motor u centru grada. Nalazili su se pred jednom ogromnom jamom, koju je iskopala bomba od 1.000 kila, koja je pala sa padobranom. Aron nije stigao ni da se pribere a Nemačac ga je već gurnuo prema rupi. Tek sada je Aron primetio da je rupa puna ljudi sa žutim trakama. Kopali su i premetali po blatu, koje je stvorila neka kanalizaciona cev.

Ulicom se osećala nedeljna atmosfera. Nacifrani Nemci i po koja devojka prolazili su pored rupe i zagledali u nju. Razne primedbe su se nizale na račun žutih traka.

Aron kliznu u jamu i pogleda oko sebe. Jama je bila oko 10 metara u prečniku i oko 3 metra duboka, puna blata. U jami je bilo sigurno oko 25 Jevreja. Cipele, pomisli Aron i pogleda ih. Bile su već blatnjave. U tom času on ču kako mu se neko obrati: „Gde su tebe uhvatili?“ Aron se okrenu i vide profesora veronauke u tamnom odelu, valjda nedeljnom, koje je bilo skroz uprljano blatom. Profesor Menda, sa pozlaćenim cvikerom, malog dežmekastog rasta, učini mu se kao čovek koji je pretrpeo saobraćajnu nesreću. „Pred kućom“, reče Aron, „a vas?“ „Dok sam žurio na pijacu.“ Menda je u ruci držao lopatu i maramicu. Aron se seti koliko puta su ga on i njegovi vršnjaci naljutili na času veronauke. Menda je imao cbičaj da stalno premešta svoj cviker i da ga spušta na katedru. Jednom su mu đaci ukrali cviker. A jednom ih je Menda jurio oko katedre. Njima je to tada bilo smešno. Sada je Menda stajao u blatu sa lopatom u ruci i Aronu bi žao zbog svega toga.

„Dajte mi lopatu“, reče Aron i ispruži ruku. Menda ga pogleda i Aron vide da su ruke profesora Mende krvave. On brzo zgrabi lopatu iz Mendine ruke, pljunu u šake i poče kopati.

Dan je promicao i u jamu je stizalo sve više Jevreja, koji su sakupljani po ulicama grada. Bilo je mladih i starih. Među njima i veselih

i žalosnih. Aron je kopao i s vremena na vreme posmatrao ljude oko sebe, ne bi li video neko poznato lice među novopridošlim.

Oko podne je u jami bilo već pedesetak ljudi, koji su se više gurali nego što su radili. Ovako nabijeni u jami, ljudi su se osećali nekako sigurniji i manje usamljeni. Menjač Mandil već je pričao viceve, a bakaln, poznati „čika Rudi“, govorio je o lepim danima kada si sve mogao da kupiš.

Nadzornik je bio „Volksdeutscher“. On je sedeo na ivica jame i pušio. S vremena na vreme bi viknuo: „Ej ti tamo! Brže! Nismo na Jovanovoj pijaci!“ Zatim bi ponovo mirno sedeo i pušio.

Aron se zaneo u radu. Skoro čitavo vreme je Menda sedeo u zaklonu njegovih leđa i tupo gledao preda se. Vreme je odmicalo. Ulicom je bilo sve manje ljudi. Iz jame se isparavalo blato.

„Miko, šta je tvoja žena kuvala za ručak?“ — „A šta bi kuvala? Pasulja. Na pijacu ne možeš, a to imamo u kući.“ — Ljudi, koji su ogladneli, uglavnom su govorili o jelu. Tu i tamo bi po koji tiho pitao onog do sebe, šta misli, hoće li ih večeras pustiti kućama, ili će ih nekud oterati.

I pored toga što je gladan, Aron oseti u sebi čudnu snagu. Kopao je i kopao, bežeći od misli i ne htevši da čuje pričanja ljudi u jami. Terao je samog sebe u mislima iz nje. Eto, sada je daleko. Kopa baštu, a ne blato. Da, on ne kopa po blatu usred rodnog grada, već neku baštu, recimo kod Soko-Banje, gde je sa skautima nekada logorovao. On nema žutu traku na rukavu, već skautsku maramu. Oko njega je sve zeleno. Iza njega ne stoji mali, dežmekasti i žalosni Menda, već Zlata, i divi se njegovoj snazi. Gde je sada Zlata?

„Ej ti! Ti, da! Dođi ovamo.“ Aron pogleda oko sebe i kada se uverio da se to odnosi na njega, uputi se prema nadzorniku. „Šta si po zanimanju?“ — „Limar.“ — „Nisi trgovac?“ — „Nisam“. — „Vidim ja, ti dobro kopaš. 'Ajde kući. Ovo je škola kopanja za trgovce i bogataše.“

Aron je nepomično stajao pred nadzornikom i osećao kako su svi pogledi u jami upereni u njega. „'Ajde, šta ste stali vi ostali? Kopajte! A ti, beži kući!“

Aron se vrati na svoje mesto i vide ispred sebe Mendu, sa ispruženom rukom. „'Ajde kući, Arone, daj mi lopatu. Dosta sam se odmarao. Nije ovo teško.“ Na licu mu je bio onaj blagi osmeh, svojstven njemu, a oči iza cvikera bile su manje nego ikada.

Kada je ponovo stajao nad jamom, Aron pogleda dole. Menda je bio pognut nad lopatom. U ruci je držao maramicu, na kojoj su bili tragovi krvi.

Onako blatnjav, Aron je sporednim ulicama išao kući. U prvoj kapiji je skinuo traku. Iz kapije je virila mlađa sestra. Majka i otac sedeli su jedno naspram drugog i ćutali.

Posle oskudne večere Aron je legao. Bio je umoran. U mraku je video Mendu, sa maramicom i lopatom, pognutog nad kalom. Bilo ga je žao Mende, iako nije verovao u boga.

JABLANOVI

Tarabe što okružuju tu malu bašću truje su, sive i nakrivljene. Svojim gornjim krajem dotiču oronuo zid prizemna, neugledna kućerka, sva skvrčena od dotrajalosti i starine. Iz bašte je jablan izđikao u visine, prav, izvijenih grana i kao ponosan na svoj jedar i visok stas, kojim krovovi okolnih kućica dopiru tek do prvih izdanaka.

Ponekad prođem tim krajem. Oko se uspne uz jablan i sjetim se: tu, pod njim, u Isinoj bašći, proveo sam mnoge časove djetinjstva. U zjenici iskrsne lik punašna dječaka razbarušene kestenjaste kose, crnih očiju i pirgava, obla lica. Njega ne zaboravljam. Ni suha, koščata lika njegova oca, limara Avrama. Uspomena na njih ostala je u meni živa, jasna; godine nisu zamutile njenu bistrinu, već naprotiv, kao da su je kristalisale...

Prvih godina poslije rata češće sam lutao tim krajem. I tad bi se oko dotaklo jablana, i tad bih se sjetio lse i njegova oca, ali bi sjećanja na njih brzo utonula u druga, što bi kao plima nadolazila. Treba da shvatite: bezbroj me kućica podsjećalo na poznata i bliska lica, koja — jedva sam to uspjevao da pojmim — više nikad neću vidjeti...

Do danas su mnoga sjećanja izbljedjela. Svijest se vremenom izmirila s neizmjenljivom činjenicom da je ona bliska sredina, što me je okruživala i napajala životnom radošću u mojoj mladosti, zauvijek i nepovratno iščezla. Pogled na poznate kućerke prestao je prizivati uspomene na njihove nekadašnje stanare; nova lica, misli, brige i radosti sadašnjice postepeno su zaokupile i osvojile svijest.

Samo jablan, prav, stasit i čudesno lijep, ostao je u mojim očima uzdignut nad korovom nesmiljena zaborava, kao veličepan spomenik one prošlosti što u sjećanju i danas zna da bljesne, živa koliko i sadašnjica...

Upoznao sam ga nedaleko od jablana, na sokaku, kraj tarabe njegove bašće. Plakao je, ali ne plačem nemoćna, slaba dječaka, kakav mi se tog časa činio, ne plačem slaba ljudska stvora, koji se uzalud brani od snažnijeg. A bili su jači, ne uzrastom, jer su mu po svoj prilici bili vršnjaci, već samom činjenicom da su bili dvojica, da su imali četiri ruke, četiri dječake pesnice u zamahu, na čije udarce njegove dvije jedva da su stizale pokoji da uzvrate. Bilo je sunčano jutro i izdaleka ugledah bljesak suza u njegovim očima. Drukčije ne bih znao da plače, jer ni

glasa nije davao od sebe. Put me je vodio k njima. Nesvjesno ubrzah korake. Čudilo me je zašto ne uzmakne, jer put za leđima bijaše mu slobodan. U jednom mi se času učini da on nasrće na njih nekim ne-moćnim gnjevom i to me još više začudi.

Ni danas ne znam kako se to zbililo. Najednom sam se i ja našao među njima, zamahivao sam, a nešto vrelo kao vatra palilo mi je lijevi obraz.

Kad su koraci odgrabili niz sokak i kad na putu ostasmo nas dvojica sami, on, još zadihan i suznih očiju, pruži mi ruku.

„Ja sam Iso!“ reče mi. „A ti?“

Kazah mu.

„Hoćeš li krušaka?“ upita me zatim. Ja potvrdih.

Povede me drvenoj kapiji, nekoliko koraka udaljenoj od nas. Zastadoh i odmjerih ga sumnjičavo.

„Čija je to bašća?“ upitah.

„Moja!“ reče i prođe prvi kroz kapiju.

Brali smo žute, omekšale ranke, i ja ga opet upitah:

„Zašto im nisi ovamo umakao?“

„Ne bi se usudili da uđu“, odgovori. „Otprašili bi niz put.“

Nisam ga razumio:

„Pa?“

„Ne bih ih naučio pameti“, reče on i ne trepnu.

Pogled mi pređe preko modrica na njegovom licu, pa se jedva uzdržah da ne prasnem u smijeh.

„Ti si gore prošao“, ustvrdih ozbiljno.

„Jesam!“ potvrdi i on. „Ali je važno šta su oni dobili!“

„A zašto ste se tukli?“ upitah u nedoumici. „Ko je započeo?“

„Ja!“ odgovori on suvo. Malo pošuti, pa objasni: „Prekjuče su se rugali Bukiju, pa sam ih danas sačekao...“

„Sam sačekao njih dvojicu!“ uskliknuh iznenađeno. „Ko ti je taj Buki? Zašto su mu se rugali?“

„Zašto?“ ponovi on ljuteći se. „Išli su za njim i vikali: Cin-ci, lin-ci, Mošo Finci...“

Zamislilih se. Sok prezrele kruške cijedio mi se niz bradu. On je sjeo na travu i leđima se prislonio na stablo.

„Trebalo je da pozoveš i tog Bukija!“ rekoh najzad.

„A, kukavica“, namršti se Iso. „Zvao sam ga, pa nije htio. Kaže, psi laju, pa prestanu... Ali neće više prolaziti ovuda... Neće!“ pro-cijedi kroz zube.

„Ko?“ upitah, a on me začuđeno pogleda:

„Pa, valjda njih dvojica...“ Časak pošuti, pa nastavi zažarenih očiju: „Svaki put, kad naiđu, obasuću ih kamenjem, a onda iskočiti pred njih... Bojaće se oni ‚Moše‘, neće oni više prolaziti ovuda...“

*

To je bio naš prvi susret. Zapravo, i ranije sam ga pokatkad viđao i susretao po okolnim sokacima, ali od toga dana započelo je naše prijateljstvo.

Proteklo je nekoliko godina, a mi smo još uvijek bili dječaci. U njegovoj bašči igrali smo se loptom, od žica sa starih kišobrana pravili lukove i strijele, pa gađali krugove iscrtane po cgradi; boce punili karbitom i ostavljali ih da praskaju pod tuđim prozorima, u potaji pušili kukuruzova vlakna, pisali ljubavna pisma susjedovim kćerkama i skupa bježali iz hrama petkom uveče.

Malo nas je zanimalo šta se oko nas događa. A nešto je vrilo i komešalo se — to smo ipak osjećali. Naši očevi vodili su duge razgovore o opasnosti koja sve više prijeti, o nacizmu i ratu, o progonima našeg naroda. Nekad su žučno raspravljali, nekad samo nagađali, međusobno se zaplašivali i umirivali... i tako sve do onoga aprilskog jutra kada smo počeli shvatati...

*

„Ašem šomer leisrael!“ ponavljao je limar Avram, pesnicom se udarao po prsima i pobožan pogled upirao u plavetnilo neba. „Kazni, gospode, zločince... Kazni ih!“

Stari tiu-Davo sjedio je naspram njega i duboko zabrinut njihao glavom. Jablanova izdužena sjena padala je na travnato tlo, uspinjala se pored nas uz drvenu ogradu i vrhom doticala krov susjedna kućerka.

Nas dvojica sjedili smo na klupici nedaleko njih, i zamišljeno zurrili preda se. Moje su oči preplitale tiu-Davinu bradu, što se na sunčevim zracima bljeskala poput srebrena runa iz bajke.

„Tako nas mogu sve...“ rekao je drhtavo. „Kurjaci su svud oko nas, a mi... kao stado u toru...“

Na Vracima su ih streljali, tako se pričalo. Poznavao sam taj kraj, pa pokušah da zamislim kako se sve odigralo...

Prve sunčeve zrake prosipahu zlafast sjaj po travnatim ledinama i pitomim šumarcima obronaka Trebevića. Nad krovovima kućica, raštrkanih u daljini, lelujalo je pramenje dima s ranih jutarnjih vatри. A oni stajahu pred rakama. Nisu vapili za milošću, niti su sklapali ruke. Šuteći su zurrili u cijevi, tupi, obamrli, očajni... A njegove oči bile su uprte u visine. (Zasigurno znam da je on gledao u nebo, jer je sve u životu pripisivao volji Gospoda.) Onda su grunuli bljesci, a oni su se zanjihali i padali... Prelivene caklastim sjajem, oči moga vjeroučitelja bile su i dalje uprte u nebo. Sve dok ih grumenje krvave zemlje nije zasulo...

Otkud mi te slike? Jednom sam sličan prizor gledao na filmskom platnu, i on me je nabio grozom i tugom. To igraju glumci — prenuo sam se i maramicom osušio oči. A ovo je bila stvarnost, s deset poznatih ljudi, u noći iz postelja dignutih, i u zoru smaknutih. Dobro sam znao da njihovi plakati ne lažu — kada objavljuju zlo. Oči mi nisu suzile. Zapitah se samo šta sam radio u tu jučerašnju zoru. Da li sam nešto snivao i prevrtao se u postelji, ili možda ustao da spustim zavjesu na prozoru, tada, dok su umirali očevi mojih drugova.

„Nisu oni posljednji“, izreče tiho limar Avram. „To je tek početak... Možda će uskoro doći i po nas...“

Tiu-Davo je i dalje šuteći njihao glavom.

„Prvoga koji dođe, ubiću!“ do uha mi dopre Isin glas. Osvrnuh se i pogledah ga. Njegove riječi zvučale su poput zakletve, a taj natmureni izraz lica i stisnute oči za trenutak me vratiliše u prošlost, našem prvom susretu.

Otac ga je zapanjeno gledao; tiu-Davo je prestao da njiše glavom, pa je pažljivim pogledom prelazio preko nas dvojice.

„Ne govori gluposti!“ reče najzad limar Avram i odmahnu rukom. Ipak nastavi da ispitujući posmatra sina. „Ništa mi njima ne možemo, moj Iso . . .“ dodade zatim blago. „Jedino se možemo uzdati u boga..“

Kiseo osmijeh prelete preko Isinog lica.

„I naš kantor se uzdavao“, izreče suvo. „Ja znam što ću učiniti . . .“ Iznenadeno sam piljio u njega.

„Ti si još dijete“, reče limar Avram uzdahnuvši.

Iso šuteći ustade i laganim korakom uputi se kraju bašće. Pratio sam ga pogledom. Zaustavi se pred nakrivljenom drvarnicom, pa polako, ne obazirući se na nas, dohvati podebeo oblatak i položi ga na panj. Zatim iznese sjekiru. Nekoliko časaka posmatraše drvo pred sobom. A onda u zraku bljesnu sječivo. Drvo se rasprsnu i razlete. Tek tada podiže oči i natmuren pogled usmjeri nama.

Osvrnuh se i vidjeh da ga i otac gleda . . .

*

Oslonjen na ogradu stare kamene ćuprije zurio sam u uskomešane Neretvine brzake, što se preplitahu poda mnom u dubini. Ne sjećam se o čemu sam razmišljao. Znam samo da me je matica neodoljivo vukla k sebi, da mi je obećavala kraj svim crnim fugama i potpun mrak zaborava . . .

I tada osjetih nečiju ruku na ramenu. Trgnuh se; iznenadan val radosti ispuni mi grudi. Preda mnom je stajao limar Avram.

„Otkuda ti tu?“ izgovorio je otegnuto. Tužan osmijeh titrao mu je oko usta.

„Ja . . . evo . . . Talijani me vratili iz Splita . . .“ uzvratih zbunjeno. „A vi, je li i Iso tu?“

„Tu je“, potvrdi limar Avram. „Tu je Iso . . .“ ponovi i zašuti.

Gledao sam ga u oči. Osješao sam da još nešto, nedorečeno, zadržava u sebi.

„A majka?“ izgovorih pun zle slutnje. On tužno zanijeka glavom i oko mu zasvjetluca suzom.

Pažljivije se zagledah u njegovo lice i primijetih da je još više postarilo, da su mu obrazi utonuli i koža zadobila sivu, pepeljastu boju. Nikad ga tako slabašna i lomljiva nisam vidio.

„Rahelu su mi odveli“, izgovori tiho, pa tužno, jedva primjetno, zaklima glavom.

Šutjeli smo. Ne mogoh izdržati njegov pogled, pa očima skrenuh niz rijeku. Mutna, zapjenjena, vrtoglavo se kovitlala oko podvodnog grebenja.

Šta sam mogao da mu odgovorim, šta utješno da mu kažem, kad sam sâm bio tuga i očaj?

„Šta možemo? . . .“ prošaptah više za sebe, a oči mi ostadoše prikovane za oštar greben.

„Ja sam . . . eto . . . radi Ise . . .“ produži hrapavo limar Avram, pa zastade usrijed riječi. Odjednom nastavi uzbuđeno, kao da me treba u nešto da uvjeri, ili da se od nekih sumnji odbrani: „Ne bi joj ništa pomoglo da smo otišli za njom, kad su nju pokupili s ulice. Opet bi nas razdvojili . . . A ovako, spasio sam Isu . . . Da moja Rahela zna, bila bi srećna . . .“

„Sigurno!“ potvrdih uvjereno. „Bilo bi ludo . . . Sreća da ste uspjeli pobjeći.“

„Jest!“ složi se i limar Avram smirenije. „Pođi sa mnom!“ pozva me zatim. „Sad će se Iso vratiti s posla . . . Znaš, kopa šljunak, pa ponešto zaradi . . .“

Krenuh za njim. Išao je pognute glave, kao da nešto traži po tlu. Usne mu se nečujno micahu. Dugo smo tako koračali između kućica predgrađa, a onda na jednom raskršću zastade i uze me za ruku.

„Tamo imamo sobicu“, pokaza na jedan kućerak, ali se ne pomaknu. Osjetih da ima nešto da mi kaže i da smišlja kako da započne.

„Ti si dobar drug mome Isi . . .“ najzad reče. „Treba da ga savjetuješ, tebe će on prije poslušati . . .“

„A šta?“ upitah u nedoumici.

„Znaš . . . on je svojeglav . . . šta on zna o životu? On misli . . . u šumu . . . da je to pametno. A mlad je, znaš, kao i ti. . . Gdje bi on to izdržao? I da strada, bože sačuvaj . . .“

„Oдавde se ne može“, rekoh za utjehu. „Čuo sam, prekinute su veze . . .“

„Jest!“ potvrdi i on, tumačeći to na svoj način. „Šta mi njima možemo, kad ih ima sva sila? Da im sami poturamo glave? . . . Neće, ne smije on tako! Otac sam mu i mora da me sluša . . .“

Klimao sam glavom, razmišljajući.

„Ti ga savjetuj“, umirenije nastavi limar Avram. „Reci mu, ne može se glavom kroza zid . . . Treba biti pokoran, sitan toliko da te i ne vide . . . kao makovo zrno . . . Neka on misli kako da sačuva glavu, a ne da smišlja vratolomije . . .“

U tom času na zavijutku uličice ugledah Isu, pa mu raširenih ruku potrčah u susret . . .

* .

Dani i mjeseci nizahu se jedan iza drugim. Sudbinski nas vihori uskoro ponesoše na razne strane, bađahu od nemila do nedraga, pa najzad opet prikupiše na pješčanom tlu Kamporske kotline. A ono je bilo ispresjecano trostrukim redovima bodljikave žice, načičkano izviđačnicama i okruženo prikrivenim bunkerima i mitraljeskim gnjezdima.

Na vrelom tlu vrića je buna... U sjeni stražarskih tornjeva okupljao se i pripremao budući bataljon. Svud oko nas buktio je rat, no-seći slom prvom od trojice porobljivača.

Jednog su dana pokorni zatočnici jurnuli na stražarnice i zaposjeli bunkere. Vojnici u zelenim uniformama bez pucnja polagahu oružje...

*

Stajao sam iza Ise. Red se brzo pomicao naprijed, korak po korak. Nad trgom susjednog logora lebdjela je radosna djevojačka pjesma. Bio sam veseo i srećan. Samo te oči, tužne upale oči, mutile su moju radost. Limar Avram stajao je nedaleko od nas i izgubljeno zurio u sina. Činilo mi se da će svakog časa pohrliti k njemu i kleknuti na koljena...

U jednom času susretoše nam se pogledi. U očima mu pročitah prijekor, pa okrenuh glavu na drugu stranu. Možda je tek tad shvatio da smo Iso i ja u dugim sparnim noćima zajedno maštali o ovom trenutku. Pokajah se što nisam bio iskren, što sam dopustio da u meni gleda saveznika. A kako sam mogao da mu išta kažem, kad mu je uvijek u očima bilo toliko molbe i preklinjanja?

Prethodna večer duboko mi je ostala urezana u sjećanje...

„Poslušaćeš ti svoga tatu“, govorio je limar Avram, milujući sina po kosi. „Vidiš, i tamo piše da primaju od sedamnaeste... Premlad si, niko od tebe ne traži da se javiš i niko ti zato neće reći da si kukavica...”

Činilo mi se da ga Iso i ne sluša. Oslonjen na stijenu barake, pažljivo je provlačio čepić od kudeljinih vlakana kroz puščanu cijev.

„Eto, sad smo slobodni...” nastavio je limar Avram. „Čuo si da će nas stare... i vas... skloniti u partizanska sela... U pozadinu, kako kažu... Biće nam dobro, niko nas više neće proganjati... Pa kada se svrši rat, vrtićemo se svojoj kući, vrtiće nam se i mama, pa će sve opet biti kao nekad...”

Tek tada je Iso podigao oči. Lice mu je bilo hladno, bezizrazno.

„Mamu su dosad ubili“, izrekao je turobno, kao da govori strancu, o nepoznatu čovjeku.

Udaljio sam se od njih i zamaknuo za baraku...

Tu istu želju osjetih i tada, stojeći u redu iza Ise. Ipak mi bi nezgodno da istupim. Lutah pogledom svud uokolo, čekajući da se primaknem vratima zidanice.

Red se brzo pomicao i ja uskoro uđoh. Logoraš sa trorogom kakom upisa mi ime i uze još neke podatke. Pozdravih stisnutom šakom i odstupih.

Iso me je čekao kraj dovratka. Čim iziđosmo, očima potražih njegovog oca. U prvi ga čas nisam spazio, pa odahnuh s olakšanjem... A onda mi pogled pade na začelje reda. Zinuh od nevjerice i iznenađenja. Ipak, oči me nisu varale. Posljednji čovjek u koloni dobrovoljaca bio je limar Avram... Tmuran, pokunjen, stajao je za leđima bucmasta dječaka i zurio nekud u tlo.

Iso je stajao kao ukopan. Kad se najzad pokrenu i zakorači prema ocu, tad u njegovim očima pročitah prepast i preklinjanje . . .

*

Ovo što ću sada da ispričam nisam gledao rođenim očima, ali znam da je bilo tako i da se baš tako sve moralo odigrati. Lazar je čovjek koji ne izmišlja i ne laže, a i zašto bi to iko činio, kad njih dvojice više nema i kad ona vrtača i humci sami svjedoče. A tu sam bio i dugo stajao s „titovkom“ u ruci, lutajući pogledom po pustoši. Ne znam šta su mi suzne oči tada tražile, ako ne kakav jablan, bar u daljini . . .

*

Granate i mine neprekidno dobovahu po položajima drugog bataljona. Olovnosivo nebo, poglelo nad planinske vijence, kao da je odbijalo tutnjeve i s jekom ih vraćalo u kišom nakvašenu udolinu. Zrakom su prodorno hujali i fijukali projektili i sadili po izbočini brijega snoplje bljeska i dima . . .

Uz živicu se izdužio iskidan lanac boraca. Polegli po tlu, lica priljubljenih uz kundake pušaka i očiju uprtih u susjedni brežuljak, ljudi napeto iščekivahu. Znali su: za koji časak grmljavina će naglo zamuknuti i dolina zaječati reskim škeketima mitraljeza i urlikom juriša. A tamo su bile satnije; ovdje — tek dvije prorijeđene čete . . .

Za niskim zemljanim grudobranom ležao je čovjek siva upala lica, obasuta prosijedim čekinjem. Tresci eksplozija prikivali su ga za zemlju, ali njegove oči, pune strave i prepasti, nisu mirovale. Za svakim novim gromom, što bi buknuo pri vrhu brijega, on se na časak odljepljivao od tla i bacao usplahiren pogled ka račvastu žbunu, iza kojeg je u mitraljeskom gnjezdu jasno razabrao dva čovjeka. Bio je to Avram, nekadašnji limar . . .

Svako, ko ga poznaše tako dobro kao ja, lako bi mogao naslućiti gdje su mu bile misli u fim trenucima, kada je smrt tako blizu da sva čovjekova čula upijaju njen dah, kada srce bubnja u sljepoočnicama i svaki djelić tijela drhturi i trne od jeze. Lazar je ležao na desetak koraka od njega i samo je vidio kako svaki čas diže glavu, ali ja znam da je i nečujno micao usnama (glas mu se i tako ne bi čuo) i da je dozivao boga. I znam zasigurno da mu se molio za život svog sina . . .

Najednom grmljavina utihnu i časak zavlada prijeteći muk. Zatim se u olovno nebo vinu crvena buktinja i rasu oko sebe jato blještavih varnica. Još tren-dva, pa britak rafal zarezao tišinu. I tad mahniito uzavri susjedni brijeg. Zaglušni puščani plotuni izmiješase se sa gromkim škeketima mitraljeza i reskim prštanjem mašinki . . .

„Paljba!“ zaurla komandir iz svoga zaklona. Mitraljezac Stojša priljubi kundak uz obraz i zaškilji. Prst mu zatiitra na obaraču, a onda ga lagano privuče. Iso izviri iza grudobrana. Prodoran škeket puškomitraljeza zagluši mu sluh. Napet pogled on upravi na padinu susjednog brežuljka, po kojoj pretrčavahu i gmizahu vojnici u crnim uniformama.

Zjene mu sjevnuše: dvije pognute prilike pokleknule su i opružile se na čistini.

„Puni!“ viknu mu na uho mitraljezac Stojša, uklapajući novi šaržer. On dohvati prazni metalni okvir i izvježbanim pokretima prstiju poče ga nabijati mecima. Rafal s drugog brežuljka pokosi grančice žbuna, tik nad njegovom glavom.

Dodade napunjeni šaržer i opet izviri. Nekoliko crnih uniformi uskočiše u jarugu pod položajem. On okom prošara padinu pokušavajući da prebroji nepomične i tad mu pogled zape za nisku zemljanu izbočinu. Raspozna tjemne kacige i vršak cijevi. Uzdrhta. Ruka mu privuče pušku i osloni je na grudobran. Napreže vid. Mušica se uklopi u zarez nišana tik nad samom kacigom. Pritaji dah. Tek nekoliko trenutaka potraja napeto iščekivanje, a onda se kaciga naglo odiže od tla. On povuče okidač. Vojnik u skoku povi se i zatetura. Puška mu ispađe iz ruke, on pokleknu i pade na tlo.

Iso u mislima zarezao četvrtu crtu na glatkoj plohi kundaka . . .

„Puni!“ do uha mu dobre Stojšin povik i u istom času prodorno šistanje proleti preko njih . . .

Žgoljast dječak u dugu blatnjavu šinjelu dopuza do Avramovog zaklona.

„Povlačenje, stari!“ doviknu mu kreštavo i rukom pokaza brdašce u pozadini. „Trkom!“ izdera se ponovo i pognuvši se pretrča susjednom rovu.

Avram se osvrnu. Desetak boraca s njegove lijeve strane već je hitalo niz brijeg. Dvojica, pognuti pod teretom nečijih opuštenih trupla, kaskali su daleko ispred njih.

Avram dohvati pušku i polako poče da puže natraške, sve dok mu izbočina brijega ne stvori potpun zaklon. Ustade i opet oči usmjeri ka mitraljeskom gnjezdu za žbunom. Ljudi su i dalje ležali u rovu, iz kojeg se rasipahu praštavi rafali.

„Što stojiš?“ doviknu mu Lazar protrčavši pored njega.

On oklijevajući zakorači, pa opet zastade. Vodnik, koji izlete iz svoga zaklona i pohita za ljudima s desnoga krila, ljutito mu mahnu rukom.

„A oni?“ uzviknu Avram, pokazujući očima ka žbunu. „A oni?“ zaurla iz sveg glasa.

„Zaštitnica!“ do uha mu dopre vodnikov povik. „Trkom, stari!“

Avram se nije micao. Vodnik ponovo nešto doviknu, ali mu se glas izgubi u tresku novoga groma. Avram tad potrča i već kod druge živice opet zastade.

Ponovo zašišta u zraku. Desetak koraka iza račvastog žbuna bljesnu strahotan tresak. Mitraljez nastavi da štekće . . .

Avram zaokruži pogledom niz padinu i tek tad shvati da je na njoj sam i da su na položaju još samo dva mitraljeza. Borci iz njegove čete već se uspinjahu i ukopavahu na brdašcu u pozadini. On se šćućuri kraj živice i iščekujući upre oči u nekoliko pogurenih ljudskih prilika što polegoše oko šiljate uzvisine u daljini. Ču kako odatle, s no-

vih položaja, zaklokota teški mitraljez i s olakšanjem vrati pogled ka grmu. Visoko iznad njega zrakom fijuknu rafal. On vide kako dva mitraljesca s lijevoga krila iskaču iz zaklona i trče niz brijeg, i uzbuđen odahnu kad se i druga dvojica hitro podigoše iz mitraljeskog gnjezda za žbunom. Već i on htjede da potrči, ali u tom času visoko nad sobom osluhnu huk mine. Baci se na tlo. Prodorno šištanje ispuni mu ušne bubnjiće. U slijedećem trenutku zaglušan udar bijelog bljeska uzdrma tlo. Parčad čelika i grumenje iščupane zemlje zafijuknuše iznad njega. S užasom podiže glavu i sleđenim pogledom potraži račvasti grm. Uzvisina je bila gola. Tek za razrovanim grudobranom ležalo je nešto slično ljudskim tijelima...

S brdašca u pozadini Lazar je gledao što se dalje odigravalo. Iz te daljine malo je što mogao raspoznati na sitnoj Avramovoj prflici. Pogotovu ne izraz njegova lica. A ipak, dobro ga je vidio kako se pognut, klecavim hodom, ponovo uspinje uz brijeg. I u tom času vjetrić mu je do uha donio pomamne krike juriša...

Šta se dalje zbililo, ni Lazar nije vidio. Granate su počele obasipati brdašce, na čijoj se grbi ukopao, i njihovi strahotni tresci prikovali su mu lice za zemlju. Tek u jednom trenu, kad je podigao glavu i oči usmjerio ka starim položajima, spazio je Avramovu priliku kako pognuta stoji na vrhu brijega, nad razrovanim mitraljeskim gnjezdom. Fijuci mina ponovo su Lazarevo lice pritisli na tle...

Kad se grmljavina stišala i on opet podigao glavu, oči su mu vidjele samo pust brijeg...

Da nije uskoro stigao treći bataljon i jurišom s boka ponovo osvojio brijeg, niko ne bi znao kako je limar Avram završio život. Ovako se Lazar vratio na stari položaj, a sviježi tragovi sve su mu predočili i ispričali...

Našao ga je pod razrovanim mitraljeskim gnjezdom, pored raznesenih lješeva lse i stojše. Ležao je poledice, zabačene glave, i ruku privitih uz grudi. A pred njim, oko plitke sviježe vrtače, crnile su se opružene tri uniforme legije.

Avramovo lice bilo je stegnuto grčem smrti, a caklaste oči nijemo uprte u oblake. Lazarev je pogled ispitujući lutao uokolo, a onda se zaustavio na komadiću kože što je stajao pričvršćen o Avramov opasač. Bombe nije bilo; tek njena metalna kapica žutela se na kratkom remenu...

Još se i danas sjećam te teške, nažljebljene „kragujevke“, koju limar Avram nikako nije htio da primi. Gledao sam rođenim očima s kakvim ju je oprezom i strahom najzad uzeo u ruke. A ipak...

*

Nekidan prođoh nepoznatim krajem i u polju spazih visok, prav, čudesno lijep jablan. Zastadoh. Pred očima mi opet iskrснуše likovi punašna, pirgava dječaka i koščata, prosijeda čovjeka...

Znam, čudno je to, da me jablanovi podsjećaju na ljude. A ipak je tako! I ne samo zato što je jedan rastao u onoj bašti predgrađa...

ŠAPAT

Crveni odsjaj užarenog rešoa, priključen na gajtan tavanice, osvetljavao je četiri lica. Ženu bujne kose, nežnih a iznemoglih crta kao posle teške bolesti, sićušni lik deteta na njenom krilu, dečaka velikih radoznalih očiju, mršavih obraza, tamne razbarušene kose, devojčicu svetlooku, plavokosu, okrugla nosa i brade, a tankih, naboranih ruku.

Dečak je iz polumraka gledao u vrata kao da očekuje i osluškuje. Devojčica je držala ruke iznad rešoa. Mati i dete su spavali.

„Gladna sam“, šaputala je devojčica.

Dečak okrete glavu: „Probudiće se!“

Devojčica se pomicala i šaputala.

„Pst!“ šapnu dečak. „Neko ide na stepeništu.“ Njegovo lice se stegnu kao u strahu pred udarcem.

Okruglo lice devojčice se smiri i preobrazi u osluškivanje.

Sada ide u hodniku, mislio je dečak. Sada je stao pred naša vrata! Neko kuca!

„Mamice“, prošapta dečak, „mamice!“

Mati otvori oči. Tiho kucanje se ponovi. Dečak pogleda majku onim istim iščekivanjem kao da je to jedini izraz njegovih očiju.

Mati ustade, pažljivo spusti dete na prostirku, okrenu ključ.

Uplašila se! pomisli dečak. Na njegovom čelu urezaše se dve tanke crte kao na majčinom.

„Slavka! Gospodo! Slavka! Moja gospodo!“

Mati i Slavka se zagriše.

To Slavka plače, mislio je dečak, mama ne plače.

Mati je rukom dodirnula usne. Slavka je šaputala kroz plač.

„Samo kad sam vas našla! Oh, Tošice! Mala moja Lilika. Oh, Isa, slatki moj! Sasvim liči na gospodina. Štiti je gospodin.“

Slavka je drhtala od plača. Lilika je plakala. Mati je držala ruku na usnama.

Neću plakati, neću! mislio je Toša. Mama ne plače.

„Dušice moja mala, kako su ti hladne ručice. Golube moj lepi, mala moja Lilika...“

Slavka je vadila iz korpe i stavljala na pod: tortu, jabuke, slatko...

„Torta!“ uskliknu Lilika. Njeno lice se išara rupicama.

Kako miriše torta? mislio je Toša. Isto kao kod kuće. Sedeli su u trpezariji: tata, mama, deda, baba, teta Klara, teta Erna, ujka Nikola... Mama je sekla tortu. Imao sam rođendan. „Sada si velik!“ rekao je tata. Tata je čučnuo. „Popni se, mladiću!“ Ja sam stavio noge oko tatinog vrata...

„Ne plačite, Slavka, nemojte! Deca se toliko raduju... vidite...“

„Neću više, neću više. Oh, moja gospodo! Lepa moja gospoda! Samo kad sam vas našla... Svagde sam vas tražila. Bože moj! Toliko su vas selili i selili. Slatki moj bože! Ostavi se boga, kaže moj muž, gde ima boga... sve je naopako, tako on kaže. Gospodo moja! Šta je sa gospodinom? Bože moj! nije... ovde?“

Mati odmahnu glavom, dodirnu usne prstima.

„Nije, Slavka. Sreća je... on je zarobljen... sreća je.“

Isa se zaplače. Mati ga zaljulja.

„Nazebao je... teško diše...“

„Tu su kamilice... mislim valjda nemate...“

„Kamilice! Slavka! Ništa na svetu nisam toliko želela... to je prosto čudo!“

Mati se smešila.

Tata me je nosio na ramenima, mislio je Toša. „Kako je velik Tošica, do tavanice!“ rekla je mama. Isto je gledala kao sada, isto se smešila kao sada.

Mati je brzo stavila lonče na rešo. Lica su postala tamna. Užareni okvir osvetljavao je samo ozleđeno lonče. Slavka je ljuljala Isu...

Mati je podigla lonče. Tanki pramenovi pare uzdizali su se, miris kamiltea se širio. Toša je gledao kako mati daje Isi kašiku po kašiku čaja. Lilika je jela jabuku.

Slavka uze Liliku na krilo.

„Lepe moje male nogice. A šta je? Gde su cipelice?“

„Necu cipelice“, reče Lilika.

„Izrasla ih je“, reče mati.

„Necu cipelice“, reče Lilika.

„Ona misli da sve cipele bole“, mislio je Toša.

„Ona misli da sve cipele bole“, reče mati.

„Naći ću velike cipelice za tebe“, reče Slavka.

„Zar možete naći? Kako bi to bilo dobro... Mnogo bi nam pomogli“, reče mati.

„Bože slatki! Nemojte ništa, gospodo! Tako je sve to... strašno. Pa bila sam šest godina u vašoj kući... Bože moj! Kako ste bili dobri... kao rod rođeni... otišla sam teška srca od vas...“

Mati uze Slavkinu ruku.

„Znate... mi ćemo otići odavde. Kroz koji dan...“

„Gde ćete? Kako ću vas opet naći? Ne znate gde ćete?“ usplahireno je govorila Slavka.

Toša je gledao u majku, majka u Tošu. U istom trenutku oboje rekoše „U logor.“

„U logor!“ Slavka je podigla glavu. Njeno lice je bilo izmenjeno. Zašto se Slavka uplašila, mislio je Toša. U logoru je bolje nego ovde. Nećemo biti sami. Spavaćemo u krevetu. Neko će imati klikere, neko će imati loptu. Igraćemo se.

„Gospođo moja! Kako ćete? Ako boga znate!“

Mati je držala Slavkinu ruku.

„Biće nam bolje u logoru. Deca će se igrati. Nećemo biti sami!“

Majčino lice izgledalo je bezbrižno. Toša je gledao u crveni polumrak sa istim izrazom kao njegova mati.

„Biće bolje nego ovde“, ponovi mati.

„Ali mali ne može! Isa ne može sa vama!“ Slavka je šaputala. „Mi imamo drva . . . imamo kozu, gospođo! Dajte mi malog. Niko neće znati . . . niko. Kazaću da je sestrin iz preka . . .“

Na Tošinom čelu, isto kao na majčinom, urezale su se dve crte.

„Kazaću da je sestrin . . . ne bojte se, gospođo! Vi me znate . . . paziću kao na svoje rođeno, toliko ću paziti . . .“

Mati dodirnu rukama usne. Toša je gledao u majku sa izrazom iščekivanja.

Ja sam velik, mislio je Toša. Ja mogu u logor. „Ti si moj veliki sin“, rekla je mama. Sada sam velik. Isa je mali. Isa ne može u logor.

Mati pogleda Tošu. Njegove oči nisu više iščekivale, one su odlučno gledale u majku.

Mati klimnu glavom. „Da, Slavka . . .“

Lilika je spavala. Slavka je položila Isu u svoju korpu.

„Idem odmah da se ne probudi, doći ću sutra . . .“

Vrata su ostala otvorena. Mati i Toša su slušali Slavkine korake, šumove, otvaranje kapije, zatvaranje kapije. Mati je zaključala vrata, sela na prostirku, položila prazne ruke sa dlanovima okrenutim nagore u krilo. Gledala je preda se. Njen pogled je prestao da bude pogled.

Mama ništa ne misli, mislio je Toša.

Ščućuren pored majke Toša je osećao njenu mišicu, slušao njeno disanje. Učinilo mu se da je u svom krevetu. Njegovo lice se izgledi, oči se sklopiše.

U idućem trenutku majčino lice se iskrivi, razjedini, svaka crta se pomeri od drhtanja. Mati je grčila ruke kao da će slomiti prste, kružila glavom kao da će je otkinuti. Bezumnim očima kao da ništa ne vidi, a u stvari je pronicljivo gledala, videla je ispošćeno tkivo dečakovog lica, rastvorene usne, rupu od ispalog zuba. Nemilosrdno, bez zavaravanja, istraživala je promenu od prošlog dana na ovaj dan, tragove gladovanja i zlime, tragove upinjanja nedoraslog mozga koje je ostarilo malo lice. Gledala je Liliku i videla kako će se njeno tek započeto lice istopiti i razoriti. Vraćala se unazad tri godine otkako se Lilika rodila, unazad pet i po godina otkako se Toša rodio, a to joj se činilo daleko kao čitav vek.

Ponovo i ponovo je zamišljala da čuje poslednji šum koji je ostavio Isa, a sumnja da će ga opet videti postajala je sve veća.

Mislila je na sve ne misleći na sebe. Ona je postala najmanji deo svega onoga što će nestati. Mati je u ovom svom času bila slobodna. Mati je volela taj čas slobode svoje patnje.

NA MARGINAMA ANINOG DNEVNIKA

„Ja verujem da su ljudi u dubini svoga
srca dobri...“

Ana Frank u svome dnevniku

Pod senkom biljke
da li ja,
razdragani putnik na suncu,
pomislim na crne senke,
crnje od smrti,
crnje od hiljadu smrti,
koje su takle tvoje srce?

U vodama vidim nebo
i lik svoj
raznežen igrom sa pticom
i mladom granom,
a da li vidim
lik tvoj
sa olovnim grudvama straha
umesto očiju,
sa ponoćnim
krematorijumskim
vatrama
umesto prvog ljubavnog sna,
sa grčom zemlje
od koraka rata
umesto usana,
umesto osmeha,
sa žigom na čelu
umesto jedinog imena
koje ti živi u krvi;

a da li vidim
tvoje igre

ubijene u prvom nevinom skoku?
A bio je dan trava i cveća
kada si poslednjim naporom,
poslednjom čežnjom,
očima priklanjala
latice daleke
i vlati zanjihane . . .

Zašto je bio baš
dan trava i cveća
kada si zauvek
morala da poveruješ:
nikada više neću
glasom dozivati,
okom zavoleti,
rukom prigrliti,
srcem poljubiti?

Bio je dan trava i cveća
kada si još samo mogla
poslednjim svetlom u svome srcu
neme reči svoga sna
da meni pričaš,
meni dalekom
i budućem.

I danas
pod senkom biljke
ja vidim tvoj san
kako kao tuga lufa povrh trava
moleći za tvoje
neponovljive oči . . .

SIMONA

Otvarajući mali prozor svoje i očeve sobice, Simona i ovog jutra spazi u staklu svoj nejasni lik. Krilo primače zidu i lik postade nešto oštrij. I nehotice popravi kosu, i snuždeno, saučesno, osmehnu se sebi, onoj tamo u „ogledalu.“ (I onaj tihi treptaj pronalaska, opet. Sve slabiji.) Sve je, već dugo, bilo u skladu koji, umesto da ma čime bude razbijen, samo se više upotpunjavao. Celo ovo gluvo mesto daleko, sa zapuštenim kućerkom čiji vlasnik je, vele, u ropstvu; celo ovo mežežno vreme sa njima što ih ovde, kao brodolomnike, izbacilo; i najzad, kao kamenčić u mozaiku, taj ovlašni odziv ovog skorašnjeg „otkrića“. Sve je tu, u tom „ogledalu“.

Provirila je. I kuda bi. Sam prozor je neprestano gledao tamo. (Da li sam stvarno foliko... Ne, to od zida, na kome i inače sve izgleda blede.) Njemu kao da je bilo glavno da gleda. Ma kuda. Međutim, kada su ono došli ovamo, valjda se već bio umorio. Zadremao. I pošto mu izbrisala prašinu učinilo joj se da vidi nečiji ljubazan osmeh, otud sa brda. A to bio zahvalan pogled prozora.

Poviše kuće na uzbrešku dužio se voćnjak, zapušten i zatravljen. To zemljište oštrbnuto od prostranog oređenog šumarka. Ovaj služi kao spona i uvod u planinu. Stalno isti isečak, jedina otvorena stranica, nemi ravnomerni prizor. Dugo. (Činilo se bar dugo.) I slika već uvene, ostari, i umesto svih nevinih draži prvine zija njihovo zamorno naličje. Zbog dužine igra počinje da gubi svoje najosnovnije: daleko od toga da spase od dosade, sama se u nju obrće.

Tate još nema, seti se. A volela sam, i koliko, tu pravu „čistu“ prirodu! — Ipak nije imala dovoljno srca da se — rado, kako je isprva htela — podsmehne toj dalekoj crnoookoj devojčici na izletu u brdima, ne, sada već samo njenoj silueti, daljinom zamagljenoj. Nešto slično sadašnjem prozorskom „ogledalu“. Kada je to bilo?

U sve istom neprekinutom miru dalekih stabala nazirala se izvesna smela spokojnost, jedan delić večnosti; visoka mirnoća i samosvest što se mogu saseći, ne i saviti. O, drvo.

Daleko negde tamo iza ove šume i ovog drveća rastu druge šume i drugo drveće. Sve drugo. Drukčije. I braca, sa drugovima... I... tu uzdrhta kao od nečeg nečekanog a zmijskog, što je već dugo tu a tek sad izlazi na puno videlo: tata možda sada previja nekog koga je baš on tamo ranio!

Đavolski smišljena, zamršena, ozbiljna — igra.

A on čak i sada, pomisli, deli ljude uglavnom na zdrave i bolesne, a ove druge na „prirodne“ i ranjene. I ukazao bi pomoć verovatno i nekom... nekom, recimo, Nemcu.

„Simona! Simona!“ spolja se razlegao jak muški glas i uz drvene stepeice tupo su zabunjale cokule, batom sve dubljim.

On, opet... — otkide se od prozora, pogleda po sobi, slegnu ramenima. Dođe joj: kako bi bilo lepše (ne lepo, ali lepše) da je, na primer, sišao ozgo sa brda. Ali da bi se odnekud sišlo, seti se jetko, treba se prvo popeti. Da, pa zato su možda jutros i odazvali tatu, udesio... Osmeh tek da izbije, a pitanje: A ako opet bude... navaljivao? I pogled prozoru: Ah, blago braci, on tamo...

„Zdravo, curo!“

Ušao je, ovog puta gotovo upao, on, uvek isti: bradat, naoružan. Ruke, osim puške, prazne. (Da je bar nešto... Cvet usput, knjigu...) Nije ni primetila, sada, njegovu zadihanost i oznojenost ispod očiju. U poslednje vreme na njemu ništa drugo nije ni uspevala (ili nije htela) da vidi. Ili nije mogla. Kundak, redenici, kama, i cev poviše ramena, tanka, siva. Da. Oružje. Ali te duge žute, oštre dlake... Isprva, dođuše, i to je dopunjavalo sliku harambaše iz čitanki za decu, no tu skoro, nenaoružan, nagovestio joj zaboravljeni školski crtež pračoveka. I rekla mu to, ovo drugo, neuvijeno. Kako se uvredio, razrogačio tom „drskošču“! Još više — veselošču kojom je taj njegov jed propratila, i ublažila, najzad. Saznanje da je ona, ah, sada tako slaba i sama, stakleno krhka, davalo joj je snage da sebe prevaziđe i nadmaši, da bi se katkad i sama sebi začudila, kao na ivici penora: dokle stigoh? (Eto, ipak neki izlet, izlaz, bar trenutani.) Nije to bilo uzdanje u brata, kako je ponekad ovaj, sav ljutit, mislio (brat je, uostalom, tako daleko), već nekakva gotovo dečja radoznalost za probe, i potajna slutnja da ljudi ipak nisu toliko zli i niski. Tanka biljka koju je namerno izlagala vetrovima u nadi da će tako još više očvrnuti. Misliš, kapetane (ili: dragi kapetane? Ne, prvo je jače), da zaista mnogo vrediš sa tom kamom i bradom? U stvari, bar po mom mišljenju, nešto bi vredeo tek bez toga. I to će mu reći. Možda već danas. (Na njegove dobro sročene komplimente!)

Ođahnuo je, malo se pribrao i brzo:

„Došao sam, Simona, moraš da me poslušаш... u šetnju jednu, odmah... U Gaj gore... Videćemo ozgo nešto vrlo interesantno...“

„Nisam raspoložena jutros za šetnju“, odgovori ona hitro.

„Ali, ovoga puta, videćeš, kažem ti...“

„Ne verujem da tu ima išta više što vredi videti!“

„Ne veruješ?“ oči mu sevnuše, ustremjene ispod naoštrenih obrva, ali ne planu, savlada se, priđe i svečano, kao da recituje, nastavi: „Moram onda da ti kažem... Stvar je vrlo ozbiljna...“

Ona se zagleda u njega, dirnuta više njegovim izmenjenim glasom nego izrazom.

„Da nije što... tati, ili...“

„Stari je na sigurnom mestu, ne brini...“ osmehnu se grko, „nego ti, Simona, ti si... srećom na vreme sam obavешten... još nije kasno... Nemci, neko im javio, i već njih pet ozdo... Moramo odmah, brzo, gore u šumu... Još nije kasno, ne brini!...“

Stajala je na istom mestu, nepomična. On takođe. Htela je (kuda to?) da pođe, ali je i dalje gledala ukočeno. Kao da odnekud treba da joj do sluha dopre glas jasnoće i razmršenja. Najzad, polako priđe drugom prozorčetu, bočnom, koje se teško otvaralo (pa ga odnekud mrzela, kao tamničara, iako je i ono imalo ponešto da pokaže i otkrije). Ukosi glavu uz okno, tamo prema selu. Potom, iako se ništa nije razabiralo, odmakla se (čelo se jedva rastalo od stakla: poljubac hladan, ugodan), primetno bleđa, očiju dubljih i krupnijih:

„Verujem“, reče. „To si ti javio!“

On se lecnuo, pobledeo (i on) i usne, malo otvorene, za trenut su mu se ukočile, otvrdle:

„Simona, ti si luda! Hajdemo...“

„Ti si javio!... Da se igraš uloge spasioca, oslobodioca... Da bi me konačno dobio!“

„Simona, šta ti je...“ uhvatio joj ruku, punu, belu i meku, nabujali izvor toplote. „Hajde, oni su... svaki čas... moramo... ja te...“

„Gle, a što ti moraš?“ podsmeh dugačak, šiljat, strelovit.

„... ja te molim... ja te volim, Simona!“

Otrgla je ruku. Izmakla se, svečano:

„Rekla sam ti maločas: nije mi sada do šetnje“.

„Simona!“ i on se malo izmakao, „Simona!“ pogledao je prema stepenicama, „Simona, kajaćeš se, život je samo jedan... Niko te nije ovako...“

Dohvatio je kvaku od vrata, više kao u potrebi oslonca, još uvek gledajući u nju ubezeknuto i molećivo, pa naglo cimnuo ruku: kvaka je bila mala, hladna i zardala, a ruka još vruća — od njene. Stao je, bolno cepteći:

„Znači, sve dosad — nisam te znao...“

„Pa možda ni ja tebe — sasvim... Ali sada... Da, kako bi to bilo: da te prijatelji vide u društvu s jednom... Jevrejkom... Gospodin kapetan Pavlović, komandant kojeg ono... ravnogorskog...“ S krajnjim naporom dobacila je: „Požuri, ti bar moraš!“

To je bilo izlišno: daske se već prolamale od donova, pa trava i tišina. Pomolio je glavu iz krajnje kućne grede, i počeo da se — ukošenog tela — povlači poviše kuće, prema oniskom plotu od prošća.

„Simona!...“ doprlo je još jednom ozgo. Ili se to sad samo učinilo. Ona je sad stajala na uzanom pragu, zaneta kao da gleda film.

On se izvežbano prebacivao preko plota, samo je dotrajali poplet od već oderanog pruća zakrckao i zapucketao. Duguljasti voćnjak, zakorovljen, pa zeleni gustiš . . . Čestar. Planina.

Braca — osmeh ponosa, nevidljiv, iznikao i istopio se u unutrašnjem zadovoljnom grejanju što je svu uhvatilo. Nalazila se na prostranoj pozornici na kojoj je, evo, odigrala svoju najkrupniju, premijernu, naslovnu ulogu.

Sada se scena promenila: dole je iznenada škripnula kapija, pet šlemova naviralo je u dvorište. Niže, u selu, uzrujano se optuživali psi i jedan pećao je, ipak, pozdravljao jutro.

Sve je u njoj stalo, zaustavilo se, bujica brujanja presečena. Znači, još jedan čin, najzbiljskiji. Epilog, zar?

Ipak, sinu joj, možda je trebalo . . . možda, ipak . . . Da sam . . . Ali sada . . . (Misli se pognule, pokunjile.) Ništa. Da nije san?

(U stvari to i nije bilo tako davno — o, ne — kad nas je onaj seljak iz odbora doveo ovamo, sa onom nespretnom dobrodošlicom iz koje je sijalo zadovoljstvo što selo, makar i ratom, dobija doktora.)

Pošla je niza stepenice (lagano, da ne lupaju), pogledala okolo (sve isto, tiho, i nikog, nikog da bar pogleda, da vidi) i svom snagom se potrudila da je glas ne izneveri. Ulogu bar do kraja. Reći će . . .

Ali odjeknuo je pucanj. Jedan šlem, odjednom smešno suvišan, zakotrljao se travom. (Trava tu kao u livadi. Dugo niko nije išao. No ide jesen.) Odmah su pali svi. I pucnji. Ozdo. Ozgo.

Htela je da se okrene gore, sa tek nikiim osmehom, ali oseti . . . shvati samo još da pada, pada i ona.

PRIKAZI KNJIGA

ŽAK KONFINO: „NOVE HUMORESKE“

Izdanje „Minerva“, Subotica 1960

Kada se čovek ponovo sretne sa dobro poznatim likovima Žaka Konfina — kao u njegovoj novoj zbirci — negde na pedesetoj ili stotoj stranici moraće da spusti knjigu i da se zapita: otkuda ja poznajem sve te ljude? Možda to samo po sebi i ne bi bilo dovoljno. I dobra feljtonistika dočarava nam okolinu na takav način da je možemo poznati intimno i doživljeno. I svaka će analiza nesumnjivo dokazati da Žak Konfino itekako ume da barata i zanatskom veštinom pisca novinskih koserija, lakih humoreski, nemarnom rukom na hartiju bačenih skica — jednim primerom rečeno, da se on služi za svoje crteže lakim perom, a ne ugljenom, uljem, kredom. Drugo je pitanje, međutim, ako je alat — i zanat — pisca u ovim humoreskama lak — da li celina ne sadrži i daleko više nego što je uobičajeno da se ovim načinom pripoveda. Pa kada u svakodnevnim doživljajima Konfinovih junaka, tih simpatičnih starica i staraca, tih penzionera, zarobljenih oficira, hipohondara, žena koje se rastaju od mladosti, iznenada poznamo sasvim nemarno dobačene suštinske životne istine — radi kakvih se valjda književnost uopšte i stvara — kada se nad tim, na prvi pogled reporterski nabačenim figurama duboko i uvek nanovo i nanovo zamislimo — primetićemo da je pisac želeo — i uspeo — da kaže i iskaže ono najviše: smisao.

— Zar je on bio pesnik? — iznenađuje se bakica u priči „Kao u pesmi“. — Otkud pesnik? Pa ja ništa ne znam o tome. Zar je on bio pesnik?

I staroj Sari objašnjavaju da je njen upravo preminuli Isak zaista pesnik, jer je činio neobične stvari: svake subote joj je donosio cveća.

— Četrdeset godina vam je svake subote donosio cveća. Pa zar to rade obični ljudi? Eto, sami kažite: zar to rade obični ljudi?

U toj prostoj slici o starici i o starcu koji je skoro neprimetno umro, ali koji je subotu — i to baš subotu — činio njihovom intimnom, velikom, a toliko domaćom svetkovinom, u stvari se vidi potajna dobrotu Žaka Konfina. Tipična za njega. Pomalo — jevrejska. Pomalo — lekar-

ska. Čudno je to, autor ne može da se uzdrži od male ironije. Ali ona ne peče. Ona je blaga, jer je toliko dobronamerna.

I u pripovetkama u kojima je tema zarobljeništvo, rat, Konfino zadržava isti ton. Dobro je što smo se već toliko udaljili od strahota da tako mirnim, suzdržljivim, podsmešljivim jezikom možemo da govorimo i o tom vremenu. Konfino i iza bodljikavih žica nalazi tipove koji mu odgovaraju i slika ih sa istom ljubavlju — da, skoro nežnošću — bez obzira da li nam oni na osnovu svojih objektivnih postupaka mogu biti simpatični — kao rezervni kapetan Toza — ili antipatični — kao avijatičar Kokan „sin neba“.

Zanimljivo je da Konfino ovu svoju literaturu pomalo tretira i kao „terapiju“, kao „novi vid“ gerontologije. On na svakoj stranici ostaje „jevrejski čiča doktor“ iz priča. Pošto starost dobro vidi, duboko razume, ali poznaje i život u celoj njegovoj kompleksnosti, on podseća svoje mlade čitaoce — i to nenametljivo — da će ostariti, što je uteha starijima, kao što večito ukazuje starijima na to da su i oni bili mladi — i da nije baš sasvim sigurno da li su u tom svom nemiru, u neminovnoj žurbi — bili srećniji. Možda je najveća tajna njegovog uspeha što do te mere unosi sebe u svaku svoju crticu, u svaki lik, i sebe lekara, i sebe sedog čoveka sa znatnim životnim iskustvom, i sebe humoristu, i sebe Jevrejina — i ne samo kada govori o jevrejskim temama i ljudima — da, zahvaljujući potpunoj ličnoj odanosti materiji, priče dobijaju dimenzije, reljefnost, da se njegove čitke i drage, lako shvatljive humoreske transponuju u pažnje dostojnu, ozbiljnu i trajnu književnost.

Već skoro trideset godina Žak Konfino nam donosi — baš kao Isak u već navedenoj pripovetki „Kao u pesmi“ — cveće svog humora i postoji opasnost da — navikli već na umirujuće i blage boje te utešne i tihe literature — zaboravimo da se zahvalimo piscu. Jer to što on čini nije svakodnevna stvar. U svakoj temi života naći zrno dobrote, iskru smešnoga, kap suze ganutosti, odblesak veselja — da se poslužimo njegovim pitanjem o Isaku koji je svake subote donosio cveće svojoj bakici — „Eto, sami kažite, zar to rade obični ljudi?“

DANILO NAHMIJAS: NEMA MJESTA POD SUNCEM
Beletra, Beograd 1959

Ove godine se navršilo 19 godina od onih događaja koji su za predratno jugoslovensko Jevrejstvo značili početak kraja. Ovom se konstatacijom ne želi da se hroničarski istaknu ti teški i zlokobni dani, već da se ukaže na istorijsku činjenicu koju su poneki, izgleda, tako brzo a rado hteli da zaborave. Treba priznati da je njihov broj, doduše ne toliko kod nas koliko u mnogim drugim zemljama, i među nama Jevrejima bio znatan. Reč je o onima koji su mislili da je u maju 1945. za- uvek iskorenjen antisemitizam, da on više ne može da se pojavi, bar ne dok je naša generacija živa, i da prema tome ta „tugaljiva“ pitanja ne treba spominjati, ne treba obnavljati, o njima ne treba govoriti, ne treba pisati. To što mnogi akteri tih „neprijatnih“ godina žive i kreću se slobodno, nekažnjeni i neometani, za njih je ta činjenica doduše neprijatna, ali preko koje bi bilo najbolje preći nekako kao da ne postoji. Međutim, nojevska politika se uvek i svakom svetila, i nedavni antisemitski ispadi koji su se brzinom vihora razbuktali širom sveta, pokazali su, na žalost, jasno i nedvosmisleno, da oni koji su krivi za smrt tolikih miliona Jevreja (i ne-Jevreja, naravno), a i oni koji su im „kumovali“, ne osećaju nimalo da su izgubili bitku i da je njihovo vreme prošlo. Svejedno da li su protekli ispadi delo neorganizovanih pojedinaca ili se tu radi o smišljenom planu određenih krugova, o „nemačkoj zarazi“ ili o praznom blefiranju, činjenica je da se protiv Jevreja huškalo ponovo, 15 godina posle poraza fašističke Nemačke. I zbog toga je dužnost svakog da se, prema svojim mogućnostima i prilikama, podseti na te dane i ne dopusti da ta strašna istina izbledi ma i za jedan časak, bar ne dotle dok i poslednji krvnik i ubica miliona nevinih ne bude predat u ruke pravde.

Ako ni zbog čega drugog, ono zbog gore iznetog, Nahmijasova knjiga je dobro došla i treba da bude toplo pozdravljena. Međutim, ona znači mnogo više od toga.

Roman, koji je nagrađen prvom nagradom na prošlogodišnjem književnom konkursu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, jeste isečak iz života jedne skromne, ili kako mnogi rado kažu, male jevrejske poro-

dice u Sarajevu od prvih dana okupacije do njenog istrebljenja nepunu godinu kasnije. No, on nije hronika, bar najvećim delom to nije. Verovatno knjiga ima mnogo autobiografskog, a za mnoge ličnosti se svakako ne bi mogla upotrebiti klišefirana fraza „svaka sličnost je slučajna“, ali ovo samo doprinosi tome da se radnja romana odvija živo, neusiljeno. Međutim, ono što ovu knjigu, u neku ruku, izdvaja od ostalih koje tretiraju tu problematiku iz naše nedavne prošlosti, jeste atmosfera tih početnih okupacijskih dana koju je Nahmijas tako uspešno dao, tih dana kada još mnogima nije bio jasan lik i cilj okupatora i njegovih pomagača, i kada je okupator svoju brutalnost povremeno još uvijao u neko naizgled lepše ruho. Čitaocu koji je preživeo te dane i takve događaje, bilo to u Sarajevu ili gde drugde, postepeno vaskrsava pred očima sve ono što je i sam doživeo i preživeo. On vidi sebe, svoju sredinu, svoju porodicu, svoje prijatelje — i njihov nestanak. Knjiga nije laka za čitanje, ali kada se jednom uzme u ruke, teško se ostavlja, iako čitaoca, što je dalje čita, sve više obuhvata neka mora, neka tuga. Mnogo likova defiluje pred čitaocima u ovoj knjizi, malih, skromnih ljudi koji nisu nikada mislili, a još manje želeli da uđu u maticu velikih zbivanja. Ima i mnogo negativnih likova, ali svi oni, bili ovakvi ili onakvi, dati su onako kakvi su svakako i bili. Nema tu „friziranja“, podešavanja nekim ukusima i „linijama“. Ono što Nahmijasovi likovi rade, rade zbog toga što, čini nam se, drugačije ne bi ni mogli da rade. Nema u knjizi isforsiranog, nameštenog, lova na efekte, na sentimentalnost, a što bi se, kada je takva tema u pitanju, nesumnjivo lako moglo uraditi.

Zaklopivši knjigu, čitaocu nije lako. I nehotice, po ko zna koji put s knjigom u krilu proživljava one fragične dane i nehotice mu se šaka skuplja u pesnicu, i pita se ponovo, iako je na to pitanje već toliko puta odgovorio i sam i mnogi drugi upućeniji od njega: čemu je to trebalo, kome je to služilo? I ponovo se učvršćuje uverenje u njemu da se tako nešto što se desilo dogoditi više ne može. Ne može zbog toga što bi on, ako bi se tako šta — nekim čudom — ponovilo, svoju kožu prodao skuplje, mnogo skuplje nego što je to bilo u onim danima o kojima Nahmijas piše, prodao tek posle borbe do poslednjeg daha, do poslednje kapi krvi.

U knjizi nesumnjivo ima mesta koja su manje uverljiva, manje uspešna. Ni radnja romana ne ide stalno jednim ritmom i bez padova, no to u opštem utisku ništa bitno ne menja. Knjiga nesumnjivo služi na čast autoru, a i našoj preostaloj maloj jevrejskoj zajednici.

**ZANIMLJIVA KNJIGA O JEVREJIMA U NEMAČKOJ
PRE 1933.**

Neobično je mnogo već napisano o progonima Jevreja pod vladavinom nacionalsocijalista u Nemačkoj i u Evropi okupiranoj od njih i njihovih saveznika. Iako o tim događajima možda nikada neće biti izrečena poslednja reč, jer će kako za literate tako i za istoričare uvek ponovo predstavljati izvor rada i inspiracije, ipak danas svakom zainteresovanom za njih stoje na raspolaganju mnogobrojni raznovrsni priručnici. Zanimljivo je, međutim, da se zadatak da osvetli korene zla, uzroke koji su morali da dovedu do mračnih posledica, posle drugog svet-skog rata jedva neko pokušao da prihvati. Zbog toga knjiga H. G. Adlera, autora jedne poznate monografije o logoru Terezijenštat i mnogih drugih knjiga i napisa o Jevrejstvu, pod naslovom „Jevreji u Nemačkoj od doba prosvete do nacionalsocijalizma“ („Die Juden in Deutschland von der Aufklärung bis zum Nationalsozialismus“ — izdavač „Kösel Verlag“) zaista ispunjava jednu osetnu prazninu.

Zasluga je autora, u prvom redu, što je prikupio izvanredno velik broj podataka i svrstao ih na lako pregledan način u relativno malu knjigu od 170 stranica. (U spisku korišćenih dela navedeno je 96 naslova, tako je on za dublje zainteresovane istovremeno i izvanredna bibliografija radova o tom pitanju.) Vrlo objektivno, mirno, bez strasti, Adler ispituje istoriju Jevreja u Nemačkoj, koja je deo istorije Nemačke: „Otkada postoji nemačka država, od imperije Karla Velikog, uvek je živelo Jevreja u Nemačkoj“ glasi već prva rečenica uvoda. Brojnim podacima, statistikama, istorijskim faktima, kao i anegdoticnim podacima iz života značajnih nemačkih Jevreja, autor ipak ne želi samo da iznosi podatke, nego i da dokaže jednu svoju tezu. Ta teza je: da je koren svega zla što se takozvani jevrejski problem nikada u Nemačkoj ni od koga, ni od velikih jevrejskih boraca za ravnopravnost, za emancipaciju i za postojanost, nije pravilno shvatao. Neki su održavanje Jevrejstva isključivo vezivali za religiju, želeći inače potpuno da se asimiliraju, drugi su čak i veru napuštali i težili za potpunim stapanjem sa nemačkim narodom. Čak i za rane cioniste Adler tvrdi da su to postali iz nužde, a da su, sa Teodorom Herclom na čelu, osećali nemački.

Adler pokušava i da dokaže kako je nemački jezik, a samim tim i pogled na svet koji se izražavao kroz nemačku književnost i filozofiju, bio ne samo za Jevreje u Nemačkoj nego i u celom ostalom svetu neka vrsta duhovne domovine Jevrejstva. Jevreji, na taj način, mnogo zahvaljuju Nemačkoj, ali su isto toliko i dali — procentualno u mnogim stvarima više nego sami Nemci. Navodim samo jedan od mnogih Adlerovih primera: Nemačka i Austrija imale su do 1933 četrdeset i četiri laureata Nobelove nagrade. Od njih je deset bilo Jevreja, a četiri polu-Jevreja, znači preko jedne četvrtine je bilo jevrejskog porekla, a u to vreme je procenat jevrejskog stanovništva u obe zemlje bio ispod 0,9%. Ono što, međutim, niko nije hteo da spozna — kaže Adler — je činjenica da je Jevreje trebalo tretirati kao nacionalnu manjinu, ne kao posebnu rasnu ili versku zajednicu.

Naravno, ovu tezu čitalac može da prihvati — ili ne. Ali, iako postojano iznesena kroz celu knjigu, ona nije nikada nametljiva. Autoru su važnije istorijske činjenice — on ih iznosi lakim stilom, slikovitim rečima, pristupačno i zanimljivo. Bezbrojni komplikovani zakoni u raznim nemačkim državicama, zamršeni odnosi Jevreja prema vlastima, fantastični nameti koji su ponekad morali da budu podnošeni, neobična vitalnost jevrejskih zajednica, istovremeno, prikazani su uverljivo, ponekad čak i uzbudljivo. Vešto odabrani, obično kratki, ali veoma karakteristični citati kako značajnih Jevreja tako i nemačkih političkih ličnosti iz raznih vremena, vrlo jezgrovito ilustruju vreme o kojem je reč. „Ne dozvolite da se u raspuštenim masama probude divlje strasti, ne budite bestiji u ljudima, jer ona ni pred čim neće stati!“ upozoravao je šef frakcije slobodoumnih u nemačkom carskom parlamentu Eugen Rihter još novembra 1880, povodom jedne peticije koja je od Bizmarkove vlade tražila da se stane na put emancipaciji Jevreja argumentima koji već podsećaju na Hitlerove. Isto tako zanimljivi su stari propisi, koji su čak utvrđivali da li i koliko koji Jevreji mogu da imaju dece (!) ili noviji podaci iz takozvane Vajmarske republike, između prvog svetskog rata i Hitlera, koji pokazuju kako su nesložni Jevreji u Nemačkoj bili u to vreme. (Pojedine partije i grupe napadale su se uzajamno, ne primećujući da time samo potpomažu zajedničkog neprijatelja, fašizam, koji ih je posle zajedno uništio.)

Konkretnim brojkama Adler dokazuje i da je proces asimilacije Jevreja u Nemačkoj poslednjih vekova neprekidno napredovao — i to više u relativno mirnim razdobljima. Iako je apsolutni broj Jevreja u Nemačkoj retko opadao, ponekad stagnirao, a obično se nalazio u postepenom porastu, procenat Jevreja od celokupnog stanovništva u Nemačkoj je i do 1933. neprekidno bio u opadanju. Štaviše, autor te zanimljive knjige dolazi do zaključka da su upravo pogromi i progoni Jevreja uvek dovodili do složnijeg odbrambenog stava i ponosnijeg držanja, a da bez njih, po svojoj prilici, nestanak Jevreja iz Nemačke putem asimilacije ništa ne bi moglo da zadrži.

TRAGOM REPORTAŽE O TRAGU JEDNOG DETETA*

Kult Ane Frank u Nemačkoj neosporno postoji. Ali teško ga je objasniti. Teško je čak i prosto reći da je on pozitivan, da je on ipak nešto kao traženje izvinjenja — koje, doduše, nikog neće oživeti. U zapadnonemačkim novinama veoma se često čita o tome da se Jevrejima odviše „plaća na ime odštete“. Tu se misli na reparacije isplaćene Izraelu, na sume koje su potraživale razne žrtve fašizma od vlade. Primedbe te vrste u stvari su tragičnije od neozbiljnih ispada pojedinaca koji švrljaju kukaste krstove — jer potiču od serioznih privrednih krugova čija je reč teška u Adenauerovoj državi. Nasuprot tome stoji sentimentalno-pokajnička literatura i žurnalistika koja se skoro isključivo vrti oko jedne pojedinačne sudbine, sudbine devojčice Ane Frank.

Jedan mlađi nemački pisac, Arno Rajnfrank, napisao je zgodnu crticu na temu tog kulta. Jedna devojčica u današnjoj Nemačkoj gleda komad o Ani Frank sa celim svojim razredom. Sviđa joj se — jer tako lepo može da se plače za vreme predstave. Zatim nagovori i roditelje da pođu još jedanput s njom u pozorište. I roditeljima se komad sviđa. Tata kaže da je realan. On to mora da zna, jer je bio esesovac. Nekoliko dana kasnije tata devojčici poklanja dvadeset maraka. Jer odlazak u pozorište mu je dao divnu poslovnu ideju. On je, naime, vlasnik autobuskog preduzeća. A plaćanje provizija je za njega stvar časti. Počinje da organizuje školske izlete na grob Ane Frank u Bergen-Belzenu. Čerka ide sa prvom grupom. Šofer, prost čovek, doduše tvrdi da ne razume zašto svi pričaju o toj jednoj maloj Jevrejki, kada je ovde sahranjeno još trideset hiljada isto tako jadno ubijenih ljudi, ali devojčica opet slatko može da se isplače. Sutradan i novine pišu o tom izletu i tata je vrlo zadovoljan. Odlična reklama za preduzeće! A osim toga — kaže on — to će da ostavi odličan utisak i na inostranstvo...

Ipak, bilo bi nepravedno tvrditi da je to jedini razlog za bezbroj prikaza predstava, članaka, eseja, razmišljanja, studija, pa i knjiga o

* („Anne Frank — Spur eines Kindes“ ein Bericht von Ernst Schnabel. — Izdavač „Fischer Bücherei“, Frankfurt am Main.)

Ani Frank. Možda je ipak stvar i u tome da se vrlo veliki zločini ne mogu zamisliti, izmiču mašti prosečnog čoveka, dok on može svoje emocije da vezuje za jedno dete.

Ozbiljni, danas napredno orijentisani književnik i publicista Ernst Šnabel napisao je čitavu knjigu „Ana Frank — trag jednog deteta“. On je postavio sebi zadatak da pronađe sve što je autentično ostalo iza Ane. Nije našao mnogo toga. U „Dnevniku Ane Frank“ pomenuto je pedeset imena. Razgovarajući sa nekima od njih, ukupno je došao do imena šezdeset i sedmoro ljudi koji su lično poznavali Anu. Sa četrdeset i dvojicom je razgovarao. Video je i neke lične uspomene: fotografije, pisma, dve medalje za pobeđe u plivanju, dečji krevet, razredni dnevnik u školi, izvod iz matice rođenih. Ne baš mnogo. To što prijateljice, bivše školske drugarice, bivše učiteljice, komšije govore o Ani Frank nije mnogo uzbudljivo. Prirodno je da su sve impresionirane slavom svoje negdašnje poznanice. Slika koja se ipak dobija o Ani — nije ništa izvanredno. Inteligentno, ne osobito lepo dete, sa normalnim devojačkim pubertetskim snovima o Holivudu, o spisateljskoj slavi, sa uobičajenim dečjim ispadima. Najdirljivija scena koju Šnabel opisuje za mene je — kada on stoji pred kućom u kojoj je stanovala Ana Frank i prepisuje tekst sa spomen-ploče. Iznenada primećuje starijeg gospodina koji ga posmatra. Šnabel ga pita:

„Vi ovde stanujete?“

„Da.“

„Odavno?“

„Da. Ali nisam je poznao. Ovde ima toliko dece. Gledajte...“

Zaista, na ulici igra se ceo čopor vesele, bučne dece, i stari gospodin nastavlja:

„Već čitavo vreme otkako sam saznao za sve to, razmišljam, koja li je mogla biti. Ali ovde je uvek bilo mnogo, mnogo dece...“

Mnogo, mnogo dece. O jednom detetu se govori u svetu. Pronađen je njen dnevnik — koliko je dnevnika pisano, pa nestalo? Jedan je dnevnik ostao, jedan ga je otac pronašao. Ne zameram mu što je imao toliko poslovnog duha da ga je pustio u svet i da je pripomogao šiparicama da proplaću dve-tri suze, ali ne bi se moglo dovoljno često naglasiti da je zlo, ako se plače nad samo jednom slučajno izdvojenom sudbinom. Šnabel taj problem ne dodiruje direktno u svojoj knjizi. On opisuje sudbinu zaštitnika Jevreja sakrivenih u Amsterdamu, a i sudbinu njihovih verovatnih izdajica. Mnogi su živi — i od jednih, i od drugih.

Šnabel objavljuje i neke do sada nepoznate priče koje je napisala Ana Frank. Literarno — one nemaju vrednosti. U sklopu sa sudbinom male spisateljice, one su dirljive, ne mnogo više. Mala knjiga džepnog formata o tragu Ane Frank sadrži i nekoliko faksimila njenog rukopisa, one fotografije koje su preostale, slike tavana na kojem je Ana pisala dnevnik i pogled snimljen kroz njen prozor.

Možda bi trebalo da se izvinim Ernstu Šnabelu što ne mogu da savladam skeptični ton pišući o njegovom dobronamernom naporu.

Šnabel je služio u nemačkoj mornarici, dok je Ana bila u Bergen-Belzenu, dok sam ja bio u Buhensvaldu — ali to, naravno, treba da se zaboravi. Ali ako treba da se zaboravi, zašto Šnabel piše knjigu o Ani? Ili — ako ipak ne treba da se zaboravi — zašto baš on piše tu knjigu? Ili — možda je baš i veoma dobro što on piše tu knjigu — a ja sležem ramenima, jer Ana nije bila sama, a o svima Anama se ne mogu pisati knjige? Ne znam. Da Šnabel kaže to što ja kažem — ja bih se verovatno veoma ljutio. Najzad, postoje granice. Do jedne određene granice može da se argumentiše, da se diskutuje, da se prepire, da se dokazuje. Iza te granice nastaje tako jezivo ćutanje, tako ubitačna tišina, da ni dnevnicima, ni pozorišni komadi, ni reportaže o „tragovima jednog deteta“ ne izazivaju veći zvuk nego kad ujesen pretposlednji žuti list lelujavo padne sa grane već ogoljene pred zimu.

Šnabel je napisao moto pred svoju knjigu: „Mojoj deci. Da bi saznala“. On u predgovoru citira jedno pismo Ane Frank prijateljici Kiti. Evo citata: „Zamisli kako bi bilo interesantno, kada bih objavila roman o 'Stražnjem stepeništu'. Naslov bi doduše naveo ljude da pomisle da se radi o detektivskom romanu. Ali, šalu na stranu. Kad prođu godine posle rata, možda i deset godina, zar tada neće biti neverovatno, ako ispričamo kako smo mi Jevreji ovde živeli, razgovarali, jeli?“ I Šnabel nastavlja: „Deset godina je davno prošlo. Zar je Ana bila u pravu? Zar je tako neverovatno ono što je ispričala? Zar nije neverovatnije da mi tek od jednog deteta uspevamo da naučimo kako ljudi žive, razgovaraju i govore, kakav čovek jeste, kakav čovek postaje i da su to dete ubili, dok smo mi živeli i razgovarali i jeli, da su to dete i šestoro ljudi od sedmoro, sa kojima je bilo sakriveno, ubili, i da su ubili još šest miliona drugih, a mi smo to znali, a ćutali smo, ili smo znali, ali nismo verovali ono što smo znali, a sada nastavljamo da jedemo i da živimo i da razgovaramo...“

Neka mi Šnabel oprostí što tako pišem, dok — on i ja i svi drugi živi — nastavljamo da jedemo i da razgovaramo i da primamo honorare, on za svoju knjigu, ja za prikaz njegove knjige, glumci za uloge u komadu „Dnevnik Ane Frank“, a gospodin Oto Frank tantijeme i procente za sve te predstave i knjige. Ali u suštini ipak znam da je dobro što je dnevnik pronađen, što se komad daje, jer se sa lažnim sentimentalnim suzama prolje i poneka iskrena, ili, što je važnije, neko se možda čak i zamisli. I dobro je što je baš bivši nemački marinski oficir Ernst Šnabel napisao dokumentovanu reportažu o tragu jednog deteta, koje nije bilo jedino.

PRILOG

HRONOLOGIJA VAŽNIJIH DOGAĐAJA IZ ŽIVOTA JEVREJSKE ZAJEDNICE U JUGOSLAVIJI (1959 i 1960)

Hronologija je postala stalni prilog „Jevrejskog almanaha“. Dosada je objavljena u sve tri njegove sveske a obuhvatila je važnije događaje od 1944. do zaključno 1958. godine, tako da sa periodom koji sada obuhvata predstavlja celinu za čitavi posleratni period sve do poslednjih dana, do kraja 1960. godine.

I ovoga puta kao i ranije, ona je obuhvatila i neke važnije događaje iz života pojedinih opština, koji po svom značaju prelaze lokalne okvire, kao i neke događaje koji su značajniji za jevrejsku zajednicu Jugoslavije, iako nemaju neku neposrednu vezu sa samim radom i životom Saveza. Oude na prvom mestu dolaze neki događaji političke, ekonomske, kulturne i fiskulturne saradnje između naše zemlje i Izraela.

Iz same hronologije, i kada bi ona bila mnogo potpunija, ne može se videti sav mnogostrani rad Saveza naše jevrejske zajednice, koji se pretežno, kao i svake druge ustanove i organizacije, ne sastoji samo iz važnih događaja, nego i iz svakodnevnog i raznovrsnog, redovnog i vanrednog delatnosti.

Nadamo se da će ova hronologija korisno poslužiti čitaocu da se upozna sa našim životom u periodu koji ona obuhvata, a Savezu, opštinama i zainteresovanim pojedincima za dalju razradu i dopunu, mada dosada nije, koliko je nama poznato, korišćena u tu svrhu. No, ona i ovako kako je napisana može korisno da posluži budućim hroničarima i istoričarima kao sirova građa i orijentacija za iznalaženje i proučavanje materijala koji ih interesuje ili za temeljnije i dublje pisanje istorije posleratne jevrejske zajednice Jugoslavije.

1959. godina

20. do 30. januar Savez jevrejskih opština Jugoslavije* organizovao je u Beogradu seminar za jevrejske omladinske i pionirske rukovodioce na kome je učestvovalo 22 slušalaca iz Beograda, Zagreba, Sarajeva, Subotice, Vukovara i Vinkovaca.
22. januar U velikoj sali Jevrejskog doma u Beogradu priredeno je književno veče na kome su čitani odlomci iz nagrađenih radova sa IV nagradnog konkursa Saveza za naučne i književne radove sa jevrejskom tematikom.

* u daljem tekstu: Savez.

23. do 26. januar U Beogradu je boravila g-ca Debora Miler, stručni saradnik JOINT-a za pitanja vaspitnog rada i letovanja jevrejske omladine.
25. januar Za vreme svog boravka u Splitu, prof. Pinhas Steg, iz Tel Aviva, održao je predavanje o životu i radu Jevreja iz Jugoslavije koji su se posle rata iselili u Izrael.
Savez je posećio g. N. Hamac, predstavnik JOINT-a iz Ženeve.
- januar Za novog urednika „Jevrejskog pregleda“, umesto dra Žaka Konfina, Izvršni odbor Saveza postavio je Davida-Dale Levija, sekretara Saveza.
U Izraelu je umro Josef Sprincak, prvi predsednik izraelskog parlamenta.
Bilten Saveza dobio je naziv „Jevrejski pregled“ i počeo da izlazi u 3500 primeraka.
Četrdeset godina od prvog broja „Židovske svijesti“, organa bosanskih Jevreja.
Odlazak Nade Kon, omladinke iz Zagreba, u Pariz, na kurs za jevrejske omladinske rukovodioce.
6. februar Desetogodišnjica rada Bogdana Vajsa na dužnosti upravnika Jevrejskog doma staraca u Zagrebu.
24. februar U popodnevnom programu Radio Zagreba nastupio je zagrebački jevrejski pevački zbor.
- februar Porodica Omri (ranije Štajndler), poreklom iz Jugoslavije, sada u kibucu Šaar Haamakim u Izraelu, poklonila je Savezu biblioteku pok. dra Lea Štajndlera.
Jevrejsku zajednicu Jugoslavije posetio je g. Hari Bronštajn, rabin iz Njujorka.
Fudbalski klub „Radnički“ iz Beograda gostovao je u Izraelu.
5. mart Konzul SAD u Sarajevu, prilikom odlaska iz Sarajeva na novu dužnost, učinio je kurtoaznu posetu sarajevskom rabinu Menahemu Romano.
30. mart Član izvršnog odbora Saveza dr Zdenko Levntal, kao stipendista CLAIMS-a, otputovao je u London, gde je za vreme od tri meseca prikupljao istorijske podatke o Jevrejima u jugoslovenskim zemljama.

- mart U Beogradu i Zagrebu boravio je dr Joel Rozenberger, advokat iz Tel Aviva i dugogodišnji predsednik Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu.
- U Zagrebu je boravio Š. Braginski, član izraelskog ogranka Egzekutive Jevrejske agencije.
- mart—april U Jugoslaviji je boravio Jakir Eventov (Drago Štajner), rukovodilac istorijskog pododbora Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, radi istraživanja dokumenata i materijala po muzejima i arhivama od važnosti za istoriju jugoslovenskih Jevreja. On je u Zagrebu, Splitu i Rijeci održao predavanja o kulturnom životu u Izraelu.
- U okviru novog trgovinskog ugovora između Jugoslavije i Izraela, predviđen je iznos od 15 hiljada dolara za nabavku jugoslovenskih knjiga i časopisa.
- april Izdavačko preduzeće „Am oved“ u Izraelu izdaje poznati roman Ive Andrića „Na Drini ćuprija“ na hebrejskom jeziku.
- Generalni sekretar izraelske Ujedinjene radničke partije MAPAM uputio je Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije pozdravni telegram povodom 40-godišnjice Komunističke partije Jugoslavije.
- 5.—6. april Izvanredni poslanik i opunomoćeni ministar Izraela u Jugoslaviji g. Abraham Darom, sa porodicom, posetio je Jevrejsku opštinu i sinagogu u Dubrovniku, gde je razgledao istorijske i kulturne vrednosti.
- 23.—26. april Delegacija Opšte federacije jevrejskih radnika Izraela (HISTADRUT-a) prisustvovala je radu Četvrtog kongresa Saveza sindikata Jugoslavije.
- April U izdanju Saveza izišla je iz štampe treća sveska „Jevrejskog almanaha“ za 1957—58. godinu, na 350 stranica, sa 30 fotografija.
- april—maj Na svome putu po zemljama Azije i Afrike delegacija srpske pravoslavne crkve na čelu sa patrijarhom Germanom posetila je i Izrael.
- Učešće Izraela na Međunarodnom sajmu u Novom Sadu.
- 5.—6. maj U Beču je održana sednica Egzekutive Svetskog jevrejskog kongresa.

9. maj U Beogradu je održan sastanak Koordinacionog odbora jevrejskih omladinskih sekcija pri Savezu.
15. maj Povodom Dana pobjede položeni su vencici NO Beograda, Izraelskog poslanstva i drugi na spomenik jevrejskim palim borcima i žrtvama fašizma na Jevrejskom groblju u Beogradu.
26. maj Hor Jevrejske opštine u Beogradu priredio je u sali Radničkog univerziteta „Đuro Salaj“ koncert jevrejske muzike.
31. maj Savez je uputio telegram solidarnosti godišnjoj skupštini Francuskog nacionalnog komiteta Pokreta protiv rasizma, antisemitizma i za mir, u Parizu.
- maj Jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji posetili su Herbert Kacki, zamenik generalnog direktora JOINT-a, i dr Ladislav Molnar, član zdravstvenog saveta evropske centrale JOINT-a u Ženevi. Za vreme svog boravka u Jugoslaviji oni su obišli jevrejske ustanove u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu i Dubrovniku, a bili su primljeni od strane pomoćnika sekretara Sekretarijata za socijalnu zaštitu Saveznog izvršnog veća.
- U Beogradu je boravio g. Edvin Rozenberg, predsednik velike jevrejske humanitarne organizacije HIAS.
- Ivan Brandajs, član uprave Jevrejske opštine u Zemunu, predstavljao je jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji na proslavi Dana nezavisnosti Izraela (Jom ha-acmaut).
- U prostorijama Saveza priređena je izložba dela Šaloma Alehema (povodom 100-godišnjice njegovog rođenja) i Hajima Nahmana Bjalika (povodom 25-godišnjice njegove smrti).
- U Zagrebu je boravio g. Roman Šmucer, počasni predsednik Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD, sa suprugom.
- U Hajfi je gradski Etnografsko-folklorni muzej priredio izložbu jugoslovenskog folklora i narodne umetnosti.
- U Tel Avivu je na hebrejskom jeziku izišao iz štampe i pušten u prodaju program Saveza komunista Jugoslavije u izdanju Ujedinjene radničke partije Izraela (MAPAM).

16. jun Jevrejska opština u Zagrebu priredila je u sali Jevrejskog doma u Zagrebu svečanu akademiju u čast 40-godišnjice Komunističke partije Jugoslavije.
24. jun Jevrejska opština u Osijeku priredila je komemoraciju povodom 25-godišnjice smrti dra Huga Špicera, biv. predsednika Saveza i Jevrejske opštine u Osijeku.
- jun Predsednik Republike Josip Broz Tito zahvalio se Savezu za čestitku povodom njegovog rođendana.
- Zbor zagrebačke Jevrejske opštine priredio je koncert u Jevrejskom domu staraca u Zagrebu.
- Konferencija za jevrejska materijalna potraživanja od Nemačke dodelila je stipendije kandidatima iz Jugoslavije — Bogdanu Popoviću iz Beograda za specijalizaciju jevrejske književnosti u Izraelu i Luci Petrović, službenici iz Beograda, za rad na istoriji Jevreja u Dubrovniku XVIII i XIX veka.
- Majstori grafike iz Izraela učestvovali su sa svojim radovima na tradicionalnoj grafičkoj izložbi u Ljubljani.
- 1.—2. jul Četrdesetogodišnjica prve zajedničke konferencije većeg broja jevrejskih opština iz raznih krajeva novostvorene jugoslovenske države sa ciljem stvaranja zajedničkog Saveza svih jevrejskih opština na teritoriji nove države.
7. jul Povodom Dana ustanka srpskog naroda položeni su mnogi vencu na grobove streljanih rodoljuba na Bežanijskoj kosi.
12. jul U Beogradu je održano Trinaesto redovno zasjedanje Glavnog odbora Saveza.
21. jul U Sarajevu je umro inž. Želimir Seke, dugogodišnji odbornik Jevrejske opštine u Sarajevu i rukovodilac tehničke sekcije za održavanje opštinskih nekretnina.
- jul U Jugoslaviji je boravio g. Simon Romano, sa suprugom, biv. urednik Biltena Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD i član uprave toga Udruženja.
- jul—avgust Grupa od 10 omladinaca iz Izraela učestvovala na izgradnji autoputa „Bratstvo—jedinstvo“.

Savez je organizovao u Splitu letovanje za jevrejsku decu i omladinu — ukupno 335 učesnika.

U internacionalnim studentskim letovalištima u Dubrovniku, Zadru i Bohinju letovali su i studenti iz Izraela.

- 2.—12. avgust Učešće delegacije Saveza — predsednik Saveza prof. dr Albert Vajs i članovi Izvršnog odbora Elza Grin i Maks Vajs — na Četvrtom plenarnom zasjedanju Svetskog jevrejskog kongresa u Stokholmu.
- 9.—21. avgust Predstavnici jevrejske omladine iz Beograda, Rozita Levi i Ješa Krajner, posefili su za vreme letovanja u Puli jednu grupu omladinaca omladinske socijalističke organizacije „Poale Cion“ iz Londona i tom prilikom održali nekoliko predavanja sa temama iz jugoslovenske problematike.
11. avgust Po želji slušalaca iz SSSR-a, radio stanica Beograd emitovala je na ruskom jeziku emisiju o položaju Jevreja u Jugoslaviji.
13. avgust Na Bledu je iznenada umro Frederik Vajt, biv. predstavnik JOINT-a i američke humanitarne organizacije CARE u Jugoslaviji, istaknuti pobornik saradnje JOINT-a sa Savezom i osvedočeni prijatelj Nove Jugoslavije.
19. avgust U Splitu je svečano osvećena renovirana i obnovljena splitska sinagoga.
- avgust Studentska šahovska reprezentacija Izraela odigrala je meč sa šahistima „Partizana“ u Beogradu.

Dr Samuel Sarafić, član Izvršnog odbora Saveza, za vreme turističkog boravka u Grčkoj, posetio je Centralnu konzistoriju Jevreja u Grčkoj, kao i druge jevrejske ustanove i organizacije u Atini.

Grupa od 20 izraelskih sportista-studenata boravila je u Beogradu kao gost Saveza sportskih organizacija Jugoslavije.

Šezdesetogodišnjica života g. Romana Šmucera, počasnog predsednika Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD, dugogodišnjeg i zaslužnog jevrejskog javnog radnika i dobrotvora.

- avgust—
septembar Učešće Izraela na Trećem međunarodnom sajmu tehnike i tehničkih dostignuća u Beogradu.
5. septembar Na dan otvaranja Pedesetog jubilarnog velesajma u Zagrebu, Predsednik Republike Josip Broz Tito obišao je, između ostalih, i izraelski paviljon.
15. septembar Na sarajevskom Jevrejskom groblju u Kovačićima, obavljena je svečana sahrana zemnih ostataka Jevreja poginulih u redovima Narodnooslobodilačke vojske ili ubijenih od fašista u Lici ili na Kordunu.
18. septembar Članovi izraelske delegacije na zagrebačkom velesajmu i nekoliko istaknutih privrednika iz SAD i Holandije posetili su Jevrejski dom staraca u Zagrebu.
27. septembar Izvršni odbor Saveza odlučio je da za predstavnika Saveza u proširenoj Egzekutivi Svetskog jevrejskog kongresa imenuje predsednika Saveza dra Alberta Vajsa.
- septembar U izdanju Saveza izišao je Jevrejski kalendar za 5720. godinu.
- U izdanju Saveza izišao je novi broj „Kadime“, časopisa Jevrejske omladine Jugoslavije, prvi put sa rezimeom na engleskom jeziku.
- Prof. dr Selman A. Vaksman, proslavljeni pronalazač streptomicina, sa suprugom, boraveći u Jugoslaviji, posetio je jevrejske opštine u Dubrovniku i Splitu.
- Petar Stambolić, član Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije i član Predsedništva Saveznog odbora SSRNJ, primio je na Rijeci člana Izvršnog komiteta CK Ujedinjene radničke partije Izraela (MAPAM), Dova Zakina, koji je kraće vreme boravio u Jugoslaviji kao gost SSRNJ.
- septembar—
oktobar U našoj zemlji boravio je prof. Sesil Rot, jedan od najpoznatijih savremenih jevrejskih istoričara i autor mnogih poznatih dela. On je za vreme svog boravka održao više predavanja, među kojima i predavanje u Srpskoj akademiji nauka, i obišao jevrejske kulturne spomenike i ustanove u Beogradu, Sarajevu i Dubrovniku.
2. oktobar Za vreme boravka u Rio de Žaneiru, član Izvršnog odbora Saveza Žak Konfino posetio je redakciju Je-

vrejskog biltena „Associacio religiosa Israelita“ i dao intervju o životu i položaju Jevreja u Jugoslaviji.

10. oktobar Pred svoj odlazak na koncertnu turneju po Belgiji, Francuskoj i Švajcarskoj, Hor Jevrejske opštine u Beogradu priredio je u sali u Kosmajskoj ulici koncert za članstvo beogradske Jevrejske opštine, na kome je izveden program spremljen za nastupe u inostranstvu.

Uoči Dana ustanka naroda Makedonije preneti su na partizansko groblje zemni ostaci Moše Bahara i Davida Dik Navara, boraca NOB.

17. oktobar Hor Jevrejske opštine u Beogradu priredio je koncert u Zagrebu.

21. oktobar U Dubrovnik je prispeo izraelski brod ARZA sa 400 izraelskih turista, koji su bili na kružnom putovanju po Mediteranu.

22. oktobar U Tel Avivu je između fudbalske momčadi Jugoslavije i Izraela odigrana prva kvalifikaciona utakmica za Olimpijadu u Rimu.

oktobar Kao gost jugoslovenskih univerziteta, u Jugoslaviji je boravio dr Henrik Infild, profesor sociologije i za-
drugarstva Jevrejskog univerziteta u Jerusalimu, koji je održao više predavanja na univerzitetima u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani.

U Jugoslaviji je boravio istaknuti sindikalni jevrejski javni radnik iz Njujorka, g. J. Rubinštajn, sa suprugom.

U Jugoslaviji je boravio Sačni Dreidž, poznati jevrejski javni radnik i ugledni privrednik iz Londona, sa suprugom.

U Beogradu su boravili gg. Aleks Stanton, Bernard Vajnberg i Samuel Lajbovic iz Filadelfije, SAD, predstavnici organizacije United Jewish Appeal.

Dr Zdenko Levntal, član Izvršnog odbora Saveza, rukovodilac Kulturne komisije i Istorijskog odeljenja, izabran je za docenta Medicinskog fakulteta u Beogradu.

oktobar—
novembar

Hor Jevrejske opštine u Beogradu priredio je više koncerata jevrejske, izraelske i jugoslovenske horske muzike u Brislu, Anversu, Parizu, Ženevi i Cirihu.

- 1.—6. novembar U Ženevi je održana redovna godišnja konferencija velike jevrejske humanitarne organizacije JOINT, na kojoj je Savez predstavljao njegov predsednik dr Albert Vajs.
21. novembar Jevrejska opština u Beogradu otvorila je novoadaptirane društvene prostorije u Kosmajskoj 19.
26. i 28. novembar Povodom Dana Republike Jevrejske opštine u Zagrebu i Skoplju priredile su svečane akademije, a Jevrejska opština u Sarajevu muzičku priredbu Pionirskog kluba.
9. decembar Ugledni zagrebački časopis „Informator“ posvetio je jedno celo svoje izdanje trgovinskim odnosima između Jugoslavije i Izraela.
14. decembar U okviru koncerta koji je u čast četrdesetogodišnjice KPJ i SKOJ-a priredio Hrvatski glazbeni zavod u Zagrebu uspešno je nastupio i zbor zagrebačke Jevrejske opštine.
18. decembar U Beogradu je potpisan protokol o robnoj razmeni između Jugoslavije i Izraela za 1960. godinu.
18. i 19. decembar U Izraelu je svečano proslavljena 25-godišnjica osnivanja Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu.
- 23.—30. decembar U Grenoblu je održana konferencija evropskog dela Unije jevrejskih studenata i međunarodni seminar za mlade jevrejske kadrove na kome su učestvovali omladinci Ješa Krajner iz Beograda i Dan Jungvirt iz Zagreba.
24. decembar Predsednik Republike Josip Broz Tito uputio je učesnicima proslave četrdesetogodišnjice Saveza jevrejskih opština Jugoslavije pozdravno pismo navodeći da će Savez i ubuduće u svome radu nailaziti na razumevanje narodnih vlasti.
25. decembar U Beogradu je umrla Bulina Baruh, majka prvoboraca i narodnih heroja braće i sestara Baruh.
26. decembar U okviru 40-godišnjice Saveza, u Beogradu je otvoren Muzej Saveza i priređena svečana akademija.
26. i 27. decembar U Beogradu je svečano proslavljena 40-godišnjica Saveza i održana VIII posleratna konferencija Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. Konferencija je uputila pozdravno pismo Predsedniku Republike Josipu Brozu Titu.

27. decembar Na Jevrejskom groblju u Beogradu svečano su sahranjeni posmrtni ostaci oko 1100 emigranata Jevreja iz Austrije i oko 60 Jevreja iz Šapca i okoline, koji su streljani u Zasavici kod Šapca od strane okupatora septembra 1941. godine.
- decembar Predsednik Republike Josip Broz Tito zahvalio se Savezu na čestitci povodom proslave 29. novembra.
- Završen je Peti nagradni konkurs Saveza za naučne i književne radove sa jevrejskom tematikom.
- Prilikom boravka u Jugoslaviji dr Žiga Najman, dugogodišnji član Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, posećio je Savez.
- 1960 godina**
1. januar Savez je uputio čestitku Predsedniku Republike drugu Josipu Brozu Titu povodom Nove 1960. godine, za koju se Predsednik Tito Savezu srdačno zahvalio.
5. januar Povodom pravoslavnih božićnih praznika Savez je uputio čestitku patrijarhu srpskom g. Germanu i predsedniku Saveza udruženja pravoslavnih sveštenika FNRJ proti Milanu Smiljaniću.
15. januar Predsednik Saveza dr Albert Vajs i potpredsednik Saveza dr Lavoslav Kadelburg, te predsednik Jevrejske opštine u Beogradu Aleksandar Levi posetili su Savezni odbor SSRNJ, kojom prilikom je Savezu predat poziv da učestvuje na V Kongresu SSRNJ. Istovremeno su sa predstavnicima Saveznog odbora Radovanom Papićem i Rajom Nedeljkovićem, te drugaricom Miladom Rajter vođeni razgovori o životu i radu jevrejske zajednice u našoj zemlji.
24. januar U Beogradu je održana prva sednica novog Izvršnog odbora Saveza koji je izabran na VII konferenciji opština.
- januar Predstavnici Svetskog jevrejskog kongresa, predsednik dr Nahum Goldman i politički direktor Alek Isterman izneli su predsedniku zapadnonemačke vlade Adenaueru i ministru inostranih poslova fon Brentanu zahteve i predloge za suzbijanje neonacizma i antisemitizma u Zap. Nemačkoj.
- Konferencija za jevrejska materijalna potraživanja od Nemačke objavila je svoj sedmi godišnji program me-

đunarodnih stipendija za judaističke studije, koje će biti podeljene za školsku 1960/61. godinu.

Zbor zagrebačke Jevrejske opštine gostovao je u Firenci, Đenovi i Milanu, gde je priredio četiri koncerta.

Kvarnerska plovidba iz Rijeke otvorila je stalnu petnaestodnevnu brodsku liniju Jadran—Izrael.

U Rimu je održana Međunarodna konferencija za borbu protiv antisemitizma, u čijoj je anketnoj komisiji u Parizu učestvovao i naš poznati književnik Milan Bogdanović.

- januar—februar Naša radio-difuzna mreža vestima, komentarima i umetničkim programom, kao i štampa, reagovala je snažno na antisemitske ispade u nekim zemljama.
- Jugoslaviju je posetio poznati američki književnik i profesor Sol Belou, koji se za vreme boravka u Beogradu sastao sa predsednikom Saveza drom Albertom Vajsom, interesujući se za život i rad jevrejske zajednice Jugoslavije.
- 4.—6. februar Posle uspelog gostovanja u Ljubljani i Mariboru sa dramom nemačkog pisca Ervina Silvanusa „Korčak i deca“, Slovenačko ljudsko gledališče iz Celja prikazalo je u Beogradu ovu dramu o stradanju jevrejske dece jednog varšavskog sirotišta za vreme rata.
24. februar G. Herman Langbajn, generalni sekretar Međunarodnog komiteta bivših logoraša u Aušvicu, koji je boravio u našoj zemlji kao gost Saveza boraca, posetio je Savez.
- februar U Izraelu je gostovao fudbalski klub „Partizan“ iz Beograda.
- U Izraelu je gostovala prvakinja ljubljanske opere Nada Vidmar.
4. mart Povodom petogodišnjice smrti književnika Isaka Samokovlije, Narodni univerzitet u Sarajevu priredio je večer posvećeno ovom bosansko-jevrejskom književniku.
6. mart Savez je priredio prijem u čast g. Abrahama Daroma, opunomoćenog ministra i izvanrednog poslanika Izraela u Jugoslaviji, povodom njegovog odlaska na novu dužnost u Izraelu.

14. mart Sekretar Jugoslovenskog poslanstva u Izraelu M. Marković održao je u Tel Avivu u aktivu Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu predavanje o ekonomskim odnosima između Jugoslavije i Izraela.
- mart Vrhovni sud NR Slovenije osudio je na 4 godine i 6 meseci strogog zatvora jednog antisemitskog izgređnika koji je jevrejskim građanima u Lendavi slao uce-njivačka i preteća pisma potpisivana kukastim krstom.
- Prema saopštenju Svetskog jevrejskog kongresa, u de-cembru 1959. i januaru 1960. godina došlo je do an-tisemitskih izgređa u 1000 slučajeva i to u 243 mesta u 34 zemlje.
- Jugoslovenski poslanik u Izraelu Dragoje Đurić, sa su-prugom i osobljem Poslanstva, prisustvovao je purim-skim priredbama Snifova Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Hajfi i Nahariji.
- mart—april U okviru kurseva za postdiplomske studije istorijskog seminara Filozofskog fakulteta u Beogradu, održao je profesor dr Albert Vajs osam časova predavanja iz novije i najnovije jevrejske istorije.
6. april Svečana proslava petnaestogodišnjice oslobođenja Sarajeva, kojom prilikom su položeni i mnogi venci na grobove boraca i žrtava fašističkog terora na Je-vrejskom groblju u Kovačičima.
10. april U Beogradu je održan revanš kvalifikacioni susret iz-među fudbalskih reprezentacija Jugoslavije i Izraela za učešće na Olimpijadi.
- 18.—22. april U Beogradu je održan Peti kongres Socijalističkog sa-veza radnog naroda Jugoslavije, na kome je kao de-legat Saveza učestvovao predsednik dr Albert Vajs. Na Kongresu je, pored ostalih delegacija iz inostran-stva, učestvovala i delegacija Ujedinjene radničke partije Izraela (MAPAM), sastavljena od Reuvena Ar-cija, političkog sekretara i člana CK, Jakova Amida, člana CK i glavnog urednika partijskog dnevnika „Al hamišmar“, i Josefa Šamira, urednika partijskog časopi-sa „Baššaar“. Po završetku kongresa delegacija je posetila Savez.
24. april U Beogradu je održana Prva savezna konferencija biv-ših jugoslovenskih ratnih zarobljenika, učesnika na-

rodnooslobodilačkog rata Jugoslavije, koja je, pored ostalog, usvojila i rezoluciju kojom oštro osuđuje nove pojave fašizma, rasizma i antisemitizma u Zap. Nemačkoj i drugim zemljama.

29. april U Beogradu je održana premijera jugoslovenskog filma „Deveti krug“ koji prikazuje skrivanje, ljubav i stradanje jevrejske devojke Ruť za vreme okupacije Zagreha.
30. april Povodom Prvog maja, u Prvoj osnovnoj organizaciji SSRN u Zagrebu, u okviru programa svečane akademije, učestvovao je sa nekoliko tačaka i pevački zbor zagrebačke Jevrejske opštine.
- april Za privremenog otpravnika poslova Poslanstva države Izrael u Beogradu postavljen je g. Cvi Loker, doskorašnji šef jednog odeljenja izraelskog Ministarstva spoljnih poslova.
- april—maj Delegacija Saveza sastavljena od Rubena Rubenovića, člana Izvršnog odbora, i Slavka Hohsingera, predsednika Jevrejske opštine u Splitu, učestvovala je na proslavi izraelskog nacionalnog praznika Dana nezavisnosti, u Hajfi.
1. maj Povodom Prvog maja, praznika rada, Savez je uputio pozdravni telegram Predsedniku Republike drugu Josipu Brozu Titu, na kome se Predsednik zahvalio Savezu.
- Terezija Morvaj, najstarija Jevrejka u Jugoslaviji, napunila je 103 godine života.
2. maj Stogodišnjica rođenja dra Teodora Hercla, osnivača modernog cionističkog pokreta.
3. maj Povodom nacionalnog praznika Izraela, Dana nezavisnosti, otpravnik poslova Izraelskog poslanstva u Beogradu g. Cvi Loker priredio je prijem za članove jevrejske zajednice.
- 14.—15. maj Predstavnici Saveza, predsednik dr Albert Vajs, potpredsednik dr Lavoslav Kadelburg i sekretar David Levi posetili su jevrejske ustanove i organizacije u Zagrebu i sa rukovodiocima istih razmotrili više tekućih pitanja i problema.

15. maj Povodom Dana pobede priređena je na Jevrejskom groblju u Beogradu svečana komemoracija Jevrejima, palim borcima i žrtvama fašističkog terora i ustanka u varšavskom getu.
18. maj Na sastanku komisije Istok-Zapad jugoslovenske nacionalne komisije ICOM-a i predstavnika Jugoslovenske nacionalne komisije za UNESCO, donet je, između ostalih, i zaključak da sve jevrejske dokumente i kulturne spomenike u našoj zemlji evidentira Istorijsko odeljenje Saveza.
19. maj Otvaranje Muzeja Saveza u Beogradu za širu javnost. Hor zagrebačke Jevrejske opštine nastupio je povodom Dana mladosti na sportskom stadionu prilikom ispraćaja štafete koja je nosila pozdrave Maršalu Titu.
22. maj U Zagrebu je održan sastanak koordinacionog odbora horova pri Izvršnom odboru Saveza.
23. maj U okviru proslave dvadesetpetogodišnjice osnivanja Naharije, podružnica Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Nahariji organizovala je izložbu slika i kipova jugoslovenskih kipara i arhitektonskih spomenika Trogira.
25. maj Savez je čestitao šezdesetosmi rođendan Predsedniku Republike Josipu Brozu Titu, na čenu se Predsednik zahvalio.
27. maj Dr Zlatan Sremec, predsednik Republičkog veća Sabora NR Hrvatske, posetio je Jevrejski dom staraca u Zagrebu.
31. maj Intervju predsednika Saveza dra Alberta Vajsa uredniku lista „Ilustrovana Politika“ povodom hapšenja ratnog zločinca Adolfa Ajhmana.
- maj Delegacija Narodne omladine Jugoslavije boravila je u Izraelu dve nedelje kao gost omladinskih organizacija MAPAI i MAPAM.
- U Zagrebu je posle duge i teške bolesti umro Maks Zorger, urednik lista „Privredni pregled“, koji je neko vreme bio i član Izvršnog odbora Saveza i Uprave Jevrejske opštine u Beogradu.
- Povodom godišnje skupštine organizacije „Pokret protiv rasizma i antisemitizma“ u Parizu, Savez je uputio pozdravnu poruku.

- Član Izvršnog odbora Jevrejske opštine u Osijeku Arnold Kon prisustvovao je kao jedini preživeli Jevrej iz Jugoslavije na proslavi petnaestogodišnjice oslobođenja zloglasnog logora u Mauthausenu.
- maj—jun U Beogradu je boravio g. Šaul Avigur, savetnik predsedništva izraelske vlade, koji je tom prilikom posetio i neke jevrejske organizacije i ustanove.
- U Zagrebu je kao gost jevrejske zajednice boravio g. Mozes Levin, predstavnik JOINT-a, iz Ženeve.
2. jun Savez i Jevrejska opština u Beogradu poslali su čestitku poznatom izraelskom kibucu Šar Haamakim povodom svečane proslave dvadesetpetogodišnjice njegovog osnivanja.
- 26.—30. jun U Bazelu je održan Peti kongres Međunarodnog saveća jevrejskih žena, kome su kao posmatrači prisustvovala Edita Vajs iz Beograda, Ruža Gostl iz Zagreba i Margita Pinto iz Sarajeva.
- 29.—30. jun Učešće dra Alberta Vajsa u sastavu delegacije Svetuskog jevrejskog kongresa na jednom radnom sastanku u Parizu u cilju utvrđivanja celishodnosti sazivanja jedne svetske konferencije o pitanjima jevrejske kulture i vaspitanja.
- jun Savez je uputio srdačnu čestitku Rodoljubu Čolakoviću, potpredsedniku Saveznog izvršnog veća, povodom odlikovanja Ordenom junaka socijalističkog rada.
- Fredsednik Saveza dr Albert Vajs posetio je Jevrejsku opštinu u Kelnu, gde je za članove Opštine održao predavanje o životu i radu jevrejske zajednice Jugoslavije.
- Povodom 100-godišnjice osnivanja velike humanitarne i kulturne organizacije Alliance Israelite Universelle Savez je za jubilarnu proslavu u Parizu uputio čestitku.
- Učešće Izraela na Trećoj međunarodnoj izložbi hemijske industrije na beogradskom sajmištu.
7. jul Povodom Sedmog jula — Dana ustanka naroda Srbije, Saveć za kulturu Srbije dodelio je nagradu i Enriku Josifu, asistentu Muzičke akademije u Beogradu i članu odbora Jevrejske opštine u Beogradu, za njegovo delo Koncert za klavir i orkestar.

jul

Otpravnik poslova Izraelskog poslanstva u Beogradu g. Cvi Loker napustio je Beograd i vratio se u Jerusalem.

Odlazak Dragolja Đurića, izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra Jugoslavije u Izraelu, na novu dužnost u Beograd.

Subotička sinagoga proglašena je za kulturno-istorijski spomenik i kao takva stavljena pod zaštitu države.

Narodni odbor Beograda dodelio je Jevrejskoj opštini u Beogradu iznos od 2 miliona dinara na ime pomoći za obnovu sinagoge i renoviranje kapele na Jevrejskom groblju.

Savez je posetio dr I. Roš, advokat iz Pariza, saradnik Svetskog jevrejskog kongresa i većeg broja jevrejskih instituta, sa suprugom.

Prilikom boravka u Jugoslaviji, ugledni novinar iz Latinske Amerike Mojses Gerber, politički dopisnik poznatog lista „El Plata“ i drugih južnoameričkih listova, intervjuisao je niz ličnosti iz javnog i kulturnog života naše zemlje, među kojima i predsednika Saveza dra Alberta Vajsa, koji mu je dao obaveštenja o životu i radu jevrejske zajednice u našoj zemlji.

jul—avgust

Savez je organizovao letovanje za oko 500 jevrejske dece i omladinaca na planini Jahorini, nedaleko od Sarajeva.

4.—18. avgust

Teodor Ast, jevrejski omladinac iz Beograda, učestvovao je na tradicionalnom letnjem seminaru IUJF (Inter University Jewish Federation) engleske studentske organizacije, koji je uz pomoć Svetske unije jevrejskih studenata održan u Newport Pagnell (Engleska).

5. avgust

Savez je posetio A. Šulman, saradnik „Jewish Daily Forward“-a iz Njujorka, sa sedištem u Pa.izu.

26. avgust

Pedesetogodišnji rođendan dra Lavoslava Kadelburga, potpredsednika Saveza.

28. avgust

Fudbalski klub „Makabi“ iz Hajfe odigrao je prijateljsku utakmicu sa „Vojvodinom“ u Novom Sadu.

avgust

Profesor Poljoprivrednog fakulteta u Beogradu dr Branislav Milosavljević govorio je na Međunarodnoj konferenciji „O ulozi nauke u napretku mladih zemalja“ u Izraelu, o radničkim savetima u Jugoslaviji.

Muzej Saveza i Savez posetio je prof. Rozenbaum iz Tel Aviva, ugledna ličnost izraelske medicinske nauke.

Savez je poslao jevrejskim opštinama u Zagrebu, Sarajevu, Subotici, Osijeku i Zemunu duplikate knjiga iz svoje biblioteke.

Prilikom boravka u Jugoslaviji, Debora Miler, rukovodilac odeljenja za letovanje i rad sa omladinom pri evropskoj centrali JOINT-a u Ženevi, posetila je letovalište jevrejske omladine na Jahorini i jevrejske opštine u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu.

avgust—
septembar

Učešće Izraela na Četvrtom međunarodnom sajmu tehnike u Beogradu.

2. septembar

Savez je posetio indijski ambasador u Jugoslaviji dr A. J. Jung, koji se interesovao za istoriju Jevreja u jugoslovenskim zemljama, kao i za sadašnji život i rad naše zajednice.

5. septembar

Savez je priredio prijem u čast dra Cvi Azarije, rabina Jevrejske opštine u Kelnu, i njegove supruge. C. Azarija (Herman Helfgot) je naš zemljak.

11. septembar

Udruženje jugoslovenskih Jevreja u SAD svečano je osvetilo svoj Dom u Njujorku.

25. septembar

U Osijeku je svečano osvećen nadgrobni spomenik Regini Vanjtraub, velikoj dobrotvorki Jevrejskog doma staraca u Zagrebu.

30. septembar

U Jevrejskom domu staraca u Zagrebu svečano je proslavljen stoti rođendan štićenice Terezije Glikstal.

septembar

Učešće Izraela na Zagrebačkom velesajmu.

Učešće omladinske delegacije Izraela na Međunarodnom omladinskom seminaru „Mir, borba protiv kolonijalizma i pomoć nerazvijenim zemljama“ koji su u

Dubrovniku organizovali Narodna omladina Jugoslavije i Savez studenata Jugoslavije.

U Beogradu je boravio prof. Ber Mark, direktor Jevrejskog istorijskog instituta pri Poljskoj akademiji nauka u Varšavi, poznati naučni radnik i pisac, koji je održao predavanje sa temom: „Učešće Jevreja Poljske u otporu protiv fašizma“.

Učešće Izraela na Šestom međunarodnom sajmu vina i Prvom jugoslovenskom sajmu voćnih sokova u Ljubljani.

3. oktobar U Zagrebu je u 104. godini života umrla Terezija Morvaj, jedna od najstarijih žena u Zagrebu i najstarija Jevrejka u Jugoslaviji.
5. oktobar Jevrejski dom staraca u Zagrebu posetila je jedna grupa socijalnih radnika iz NR Srbije.
12. oktobar Pevački zbor zagrebačke Jevrejske opštine nastupio je u dvorani Narodnog univerziteta u Zagrebu na tribini „Mladi za mlade“ na koncertu omladinskih pevačkih zborova.
31. oktobar U Izraelu je naprasno preminuo Jehuda Gideon, novoimenovani poslanik države Izrael u Jugoslaviji, koji je tih dana trebalo da preuzme novu dužnost.
- oktobar Muzej Saveza dobio je od gđe Pauline Albala iz Kalifornije privatni arhiv njencg pok. muža dra Davida Albale, poznatog jevrejskog javnog radnika Jugoslavije.
- Savez je uputio pozdrav povodom svečane proslave u Izraelu 40-godišnjice Prvog sleta jevrejske omladine u Jugoslaviji, koji je održan 1920. godine u Osijeku.
- Predsednik Saveza dr Albert Vajs prisustvovao je godišnjoj konferenciji jevrejskih humanitarnih organizacija, koja je održana na poziv JOINT-a u Ženevi.
- novembar
7.—13. U čast oslobođenja glavnog grada Makedonije, Skopija (13. novembra 1944.), Državni arhiv NR Makedonije priredio je „Nedelju arhiva“, kojom su prilikom u izlozima u glavnoj ulici Skoplja bili izloženi dokumenti iz istorije mlade republike Makedonije. Jedan izlog bio je posvećen istoriji i dokumentaciji o strada-

- nju makedonskih Jevreja i dokumentima iz prvih dana života Jevreja u oslobođenoj zemlji.
25. novembar U Savezu su svečano predate nagrade autorima za najbolje radove na Šestom nagradnom konkursu Saveza.
26. novembar Novoimenovani izvanredni poslanik i opunomoćeni ministar Jugoslavije u državi Izrael, Jože Zemljak, pred svoj odlazak na novu dužnost, posetio je Savez.
29. novembar Povodom Dana Republike, Savez je poslao čestitku Predsedniku Republike Josipu Brozu Titu.
- novembar Završen je Šesti nagradni konkurs Saveza i nagradni konkurs iz Fonda Romana Šmucera za naučne i književne radove sa jevrejskom tematikom. Na konkursu su nagrađena tri rada iz oblasti naučnih i deset radova iz oblasti književnosti, a tri su otkupljena.
- Na poziv Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata naroda Jugoslavije, Izvršni odbor Saveza doneo je odluku da jevrejska zajednica Jugoslavije učestvuje u opštenarodnoj proslavi dvadesetogodišnjice ustanka i početka narodnooslobodilačke borbe koja će se širom naše zemlje održati tokom 1961. godine.
- Savez i jevrejske ustanove u Beogradu posetili su g. i gđa R. Gajl, ugledni jevrejski javni radnici iz SAD.
- U Sarajevu je boravio Vito Morpurgo, profesor na Univerzitetu u Bariju, koji se bavi proučavanjem srpskohrvatskog jezika. Prilikom boravka u Sarajevu, pokazao je naročiti interes za folklor i etnologiju sefardskih Jevreja.
3. i 4. decembar Koordinacioni odbor ženskih sekcija pri Savezu održao je konferenciju u Zagrebu.
16. decembar G. Jakob Jofe, pomoćnik ministra narodnog zdravlja u Izraelu, posetio je Jevrejski dom staraca u Zagrebu.
18. decembar Hor Jevrejske opštine u Beogradu priredio je koncert u Narodnom pozorištu u Sarajevu.
27. decembar Deca osnovne škole na Bukovcu kod Maksimira priredila su u Jevrejskom domu staraca u Zagrebu novo-

godišnju priredbu i čestitali štíćenicima Novu 1961. godinu.

decembar

Učešće jevrejske dece iz Jugoslavije na Osmoj izložbi slikarstva i skulpture u Londonu u organizaciji Jewish Child's Day-a.

Povodom smrti markiza od Riddinga, uglednog britanskog državnika, člana jedne od najpoznatijih jevrejskih porodica u Engleskoj, Savez je izrazio svoje saučesće.

BELESKE O NEKIM SARADNICIMA I NJIHOVIM RADOVIMA*)

Dr Branimir Gabričević, Split, direktor Arheološkog muzeja.

Prof. dr Cecil Roth, Oxford, nastavnik jevrejske istorije na Univerzitetu u Oxfordu. Autor mnogih dela iz istorije Jevreja, naročito engleskih i talijanskih. Pre rata je kod nas prevedena njegova knjiga o doprinosu Jevreja svetskoj kulturi.

Akademik Prof. dr Jorjo Tadić, Beograd, jedan od najistaknutijih istoričara Jugoslavije. U jevrejskom naučnom svetu poznat po svom odličnom delu „Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća“.

Fülöp Grünwald, Budimpešta, kustos Jevrejskog muzeja.

Nikola Stanarević, Beograd, ekonomista i publicista.

Bogdan Popović, Beograd, publicista, sekretar redakcije „Književnih novina“. Rad o Teodoru Herclu nagrađen je na konkursu Saveza jevrejskih opština 1958. godine.

Prof. Ber Mark, Varšava, direktor Instituta za jevrejsku istoriju pri Poljskoj akademiji nauka. Autor mnogih dela iz jevrejske istorije, naročito iz perioda stradanja i oružanog otpora pod nacizmom. Njegova knjiga o ustanku u varšavskom getu prevedena je na nekoliko jezika.

Prof. Avram Pinto, Sarajevo, nastavnik istorije, sada inspektor srednjih škola.

Dr Zvi Asaria (Helfgott), Köln, rabin, do rata živeo u Zrenjaninu.

Dušan Sindik, Beograd, istoričar, kustos Muzeja Saveza jevrejskih opština.

Gustav Cvijak, Rio de Janeiro, pravnik i privrednik, pre rata živeo u Zagrebu. Objavljeni odlomak potiče iz obimnog literarnog dnevnika koji obuhvata period od neposredno pre drugog svetskog rata do njegovog kraja. Autor je i knjige pesama.

Zora Dirnbach, Zagreb, novinar i književnik, pisac scenarija za film „Deveti krug“. Radio-drama „Iz pepela Feniks“ nagrađena je II nagradom za roman i dramu na konkursu Saveza jevrejskih opština 1958. god.

David Filip, Beograd, student književnosti. Objavljeni rad je nagrađen II nagradom za priповetku na konkursu Saveza jevrejskih opština 1959. god.

Ivko Jovanović, Beograd, student. Rad objavljen u ovom Almanahu bio je podnet na konkurs Saveza jevrejskih opština 1958. god.

Ina Jun-Brodu, Beč. Obe su pesme iz zbirke „Der Dichter in der Barbarei“ (Schönbrenn Verlag, Wien, 1950).

Simha Kabiljo, Sarajevo. Obe su pesme bile podnete na konkurs Saveza 1959. god.

Danilo Kiš, Beograd, književnik. Njegov roman „Psalam 44“ nagrađen je prvom nagradom za roman na konkursu Saveza 1960. god.

Đorđe Lebović, Beograd, književnik. Sa A. Obrenovićem napisao dramu „Nebeski odred“ (problematika koncentracionih logora) koja je doživela velik uspeh. Autor i niza vrlo zapazanih radio-drama, među kojima je i radio-obrađena priповetka koju objavljujemo.

Drago Miletić, Travnik, profesor književnosti. Objavljene pesme dobile su I nagradu na konkursu Saveza 1958. god.

*) Za ostale autore v. podatke u „Jevrejskom almanahu“ 1954, 1955/6, 1957/8.

Armando Morcno, Sarajevo, službenik. Rad podnesen na konkurs Saveza 1958. god.

Dimitrije Tasić, Beograd. Pesma je podnesena na konkurs Saveza 1958. god.

Dragiša Vitošević, Bare Gružanske, student. „Simona“ je 1959. god. nagrađena I nagradom za pripovetku na konkursu Saveza.

Ivan Ivanji, Beograd, književnik. Autor niza dela, romana „Čoveka nisu ubili“ i zbirka lirike.

*

Daniel Ozmo (1912—1942), sarajevski grafičar, slikar i vajar, politički napredno orijentisan, ubijen u Jasenovcu „Jevrejski almanah“ 1954. god. objavio članak A. Čelebonovića o Ozm; i dva njegova linoreza.

Natidor Glied, Beograd, vajar mlade generacije. Glied se, između ostalog, istakao nizom spomenika žrtvama fašizma i borcima za slobodu.

Tina Morpurgo (1907—1943), Split. O Tini Morpurgo vidi članak dra Kruna Prijatelja u „Jevrejskom pregledu“ br. 10—11, 1960. god.

Stiša Belčanski, Beograd, akademski slikar i dugogodišnji scenograf Narodnog pozorišta.